

200

AASTAT

EESTI KEELE

ÜLIKOOI-
ÕPET

200
AASTAT
EESTI KEELE
ÜLICOOLI-
ÕPET

200
AASTAT
EESTI KEELE
ÜLIKOOLI-
ÕPET

1803 EESTI JA SOOME KEELE LEKTORAAT
TARTU ÜLIKOOLIS

JUUBELIKOGUMIK

Koostaja Valve-Liivi Kingisepp
Toimetaja Mati Erelt
Keeletoimetaja Tiiu Erelt
Kaanekujundus Reet Eilsen
Tekstitöötlus Urve Pirso
Küljendus OÜ Momo

Koostaja südamlik tänu artiklite ja fotode autoreile, O. W. Masingu kõne tõlkijale, toimetajaile, kaanekujundajale, tekstitöötlejale, küljendajale – kõigile, kes selle juubelikogumiku valmimisele sõna ja teoga kaasa aitasid.

Selle raamatu väljaandmist on toetanud
Tartu linnavalitsus

© Tartu Ülikool, 2003

ISBN 9985-4-0336-3
ISSN 1406-0183

OÜ Greif trükikoda
Kastani 38, 50410 Tartu

SISUKORD

<i>Saateks</i>	
Mati Erelt	7
<i>O. W. Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802</i>	10
Sirje Tamul	
<i>Veel kord Tartu ülikooli taasavamise ja eesti keele lektori küsimusest</i>	14
Vahur Aabrams	
<i>Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz</i>	28
Heli Laanekask	
<i>Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile</i>	61
Valve-Liivi Kingisepp	
<i>Dietrich Heinrich Jürgenson – esimene eestlasest eesti keele lektor</i>	88
Paul Alvre	
<i>Lauri Kettunen eesti ja sugulaskeelte uurijana</i>	127
Helgi Vihma	
<i>Johannes Aavik Tartu ülikoolis</i>	139
Huno Rätsep	
<i>Tartu ülikooli eesti keele arhiivi saamisloost ja saatusest</i>	153
Külli Habicht	
<i>Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis</i>	171

Karl Pajusalu	
<i>Keeleajalugu ja murded kohtavad tänapäeva</i>	241
Maia Rõigas	
<i>Eesti keele õpetamise metoodika Tartu ülikoolis</i>	257
Tiit-Rein Viitso	
<i>Soome keel ja läänemeresoome keelte professor</i> <i>Tartu ülikoolis</i>	281
Tõnu Seilenthal	
<i>Ungari keele õpetamine Tartu ülikoolis</i>	306
Birute Klaas	
<i>Eesti keele õpetamisest ja uurimisest võõrkeelena</i> <i>ja teise keelena Tartu ülikoolis</i>	319
Haldur Õim	
<i>Üldkeeleteadus Tartu ülikoolis: uurimine ja õpetamine</i>	349
Reet Kasik	
<i>Õppetöö välismaal</i>	360
Ellen Uuspõld	
<i>Eesti keele kateedri õppetöö kroonika 1970–1990</i>	370
Jaak Peebo, Ellen Niit	
<i>Eesti keele õpetamine taasiseseisvunud Eestis</i> <i>1990. aastatel</i>	380
Mati Erelt	
<i>2002. aasta kõrgharidusreform ja eesti keele õpe</i> <i>Tartu Ülikoolis</i>	404
<i>Eesti keele õppe ja uurimise kronoloogiat Tartu ülikoolis</i> Koostanud Valve-Liivi Kingisepp	408

SAATEKS

24. septembril 1803. aastal allkirjastatud tsaariuukaasiga loodi vast avatud Tartu ülikoolis eesti ja soome keele lektoraat ning esimest korda ajaloos sai eesti keelest ülikooli õppeaine. Soome keele õpetamiseni esialgu küll veel ei jõutud, kuid niisuguse kavatsuse äramärkimine lektoraadi nimetuses on küllap soome keele õppeski ajalooline tähis.

Terve 19. sajandi ning ka 20. sajandi kahel esimesel kümnendil õpetati eesti keelt üksnes kõrvalainena. Algul oli see vaid praktilise eesti keele grammatika kursus, mõeldud peamiselt pastoreiks pürgivatele muulastele. Hiljem, eriti kui lektoriks sai esimene eestlasest keeleteaduse doktor Mihkel Veske, lisandus praktilise grammatika kursusele muidki ning ühtlasi sai eesti keel ülikooliski teadusliku uurimise objektiks.

1. detsembril 1919. aastal sai Tartu ülikoolist Eesti Vabariigi ülikool, kus õpetuskeeleks oli eesti keel. Ülikooli filosoofiateaduskonnas loodud eesti keele professor hakkas ette valmistama kõrgharidusega spetsialiste eesti keele alal. Esimeseks eesti keele professoriks sai senine eesti keele lektor Jaan Jõgever, pärast tema surma aga 1925. aastal Andrus Saareste, kes tõstis eesti keele uurimise rahvusvahelisele tasemele. Eesti teadus- ja kõrghariduskeele kujundamisel oli suuri teeneid tollasel lektoril Johannes Voldemar Veskil.

Nõukogude aja algus oli ülikoolis vaevaline nagu igal pool mujalgi. Lisaks majandusraskustele ja ideoloogilisele survele veel sellegi pärast, et enamik nimekaid keeleteadlasi, sealhulgas professor Andrus Saareste, olid pidanud põgenema välismaale. Ometi suutsid siiajäänud, eriti professorid Paul Ariste ja Arnold Kask, õppetöö taas käima panna, peale kasvatada terve uue põlvkonna filolooge ning nendega koos eesti keele uurimise kõrgtasemele viia. Eesti keele uurimise tänapäevase palge kujunemisele pani aga aluse eelkõige professor Huno Rätsep ja generatiivse grammatika grupp 1960. aastatel ning selle arendas välja rühma liikmete hilisem tegevus. Eesti keele uurimist aitas tasemel hoida Soome ning väliseesti keeleteadlaste toetus.

Uus iseseisvusaeg tõi kaasa põhjalikud muudatused õppe- ja teaduskorralduses. Kateedrite asemele tulid tagasi õppetoolid ehk professuurid. Lisaks eesti keele õppetoolile loodi eesti keele võõrkeelena õppetool ning hiljem ka eesti keele ajaloo ja murrete õppetool. Pärast pool sajandit kestnud kursusesüsteemi mindi tagasi ainesüsteemile. Lisandus uusi uurimissuundi, arvuti avardas uurimisvõimalusi. Takistusteta kirjastamine stimuleeris ilmutama uusi uurimuste sarju. 1995. a hakkasid ilmuma eesti keele õppetooli toimetised, 2000. a üldkeeleteaduse ja 2002. a eesti keele võõrkeelena õppetooli toimetised.

Eesti keele õpetamine ja uurimine ei ole ammu enam ainult Tartu ülikooli õppetoolide ülesanne. Edukalt tegutsevad ka eesti keele instituut ja Tallinna pedagoogikaülikool, kellega meil on väga head suhted ja viljakas koostöö. Ega teisiti saakski olla, sest töötavad ju neiski meie oma vilistlased. Me oleme uhked nii nende kui ka kõigi teiste oma vilistlaste üle, sealhulgas nendegi üle, kes muul alal tegutsedes aitavad hoida ja arendada meie emakeelt. Kakssada aastat eesti keele ülikooliõpet on meie kõigi ühine juubel.

Käesolev raamat on pühendatud sellele väarikale tähtpäevale. Raamatut alustab Otto Wilhelm Masingu tervituskõne ülikooli taasavamise pidulikul koosolekul, mille on ladina keelest eesti keelde tõlkinud Marju Lepajõe. Keiserliku Tartu ülikooli algusperioodi käsitlevad neli kirjutist. Ülikooli taasavamise ning eesti ja soome keele lektoraadi loomisega seotud asjaolusid valgustab Sirje Tamuli kirjutis. Vahur Abrams käsitleb pikemalt esimese eesti keele lektori Friedrich David Lenzi ja tema kirjanikust venna tegevust. Heli Laanekask tutvustab ühe tuntuma baltisakslasest eesti keele lektori Johann Samuel Boubrigi tegevust ning suhtumist eesti keelesse tema kirjavahetuse kaudu. Valve-Liivi Kingisepp annab põhjaliku ülevaate Tartu ülikooli esimese eestlasest eesti keele lektori Dietrich Heinrich Jürgensoni elust ja tegevusest ning tema käsikirjalisest eesti keele grammatikast. Kolm kirjutist hõlmab Eesti Vabariigi perioodi. Paul Alvre võtab kokku professor Lauri Kettuneni tegevuse eesti ja läänemeresoome keelte uurijana. Helgi Vihma vaatleb Johannes Aaviku tegevust Tartu ülikooli eradotsendina ja eesti keele lektorina ning Huno Rätsep annab ülevaate eesti keele arhiivi saamisloost ja saatusest. Järgnevad kirjutised meie põhiliste uurimis- ja õpetusalade kujunemisest ja praegusest seisust. Eesti vanema kirjakeele uurimist vaatleb Külli Habicht, murrete ja eesti keele ajaloo õpetamist ja uurimist Karl

Pajusalu, eesti keele õpetamist võõrkeelena Birute Klaas, üldkeeleteadust Haldur Õim ning eesti keele õpetamise metoodikat Maia Rõigas. Kõne all on ka sugulaskeeled. Tiit-Rein Viitso käsitleb soome keele õpetamist ja läänemeresoome keelte professuuri tegevust, Tõnu Seilenthal ungari keele õpetamist. Reet Kasikult on kirjutanud eesti keele õpetamisest välismaal. Ülevaate eesti keele õpetusest Tartu ülikoolis 1970. aastatest tänaseni annavad Ellen Uuspõld, Jaak Peebo ja Ellen Niit. Raamatu lõpukirjutises näitab Mati Erelt, mida toob eesti keele õppesse kaasa 2002. aasta sügisel rakendunud uus õppekava.

Artiklitele lisaks on raamatus eesti keele õppe ja uurimise kronoloogia Tartu ülikoolis ning, nagu juubelikogumikule kohane, pilte nii sündmustest kui ka isikutest.

Mati Erelt

Tartu Ülikooli eesti keele professor

O. W. MASINGU TERVITUSKÕNE TARTU ÜLIKOOLI PIDULIKUL TAASAVAMIS- KOOSOLEKUL 22. APRILLIL 1802

Eminentissimi Curatores Accademiae Dorpatensis, magnifice Prorektor, clarissimi Professores, viri doctrina & virtute praestantes; — viri omnium ordinum honoratissimi! — Vestra dignitate, tantaque frequentia commotus atque percussus, ancipiti sum animo, num loquar, an taceam? At mihi, qui haesito, ecce! quid venit sub oculos: laeta parentum turba; adolescentes sapientiae cupidissimi; carissima patria; omnesque humanitatis studiosissimi, qui pias extollunt manus, & primordiis Almae Alexandrinae, cuius diem natalem celebramus, salutem prosperitatemque precantur. Non adeo sum ferus, vt non movear! — his videndis atque percipiendis quoque porrigo manus, vt superum clementia patriae academiae vberrima detur felicitas; & dum in precibus verfor, impetu quodam diuino, diuina quadam vi, id, quo afficitur animus, verbis exprimere cogor.

Nulla eruditionis laude, nulla sermonis suauitate, nulla ingenii praestantia, nullaque dicendi facultate praeditus, Vos, viri doctissimi! alloqui ausus sum; — indulgeatis, quaeso, indulgeatis mihi. meaeque audaciae, quid? quod temeritati, si Vestra abutor benignitate, dum mihi peroranti aures praebeatis placidas. — Ex remotissimis Ehstoniae finibus ad congratulandam patriam, ad collaudandam Imperatoris augustissimi munificentiam, ad persoluendam Deo O. M. gratiam me hic contuli; vtinam, ad carissimam domum, ad larem familiarem reuertens, Vestra beniuolentia non indignus sim existimandus. —

Quamquam longe a Vobis disto, tamen vno eodemque artium, quae ad humanitatem pertinent vinculo, docendique negotio iungimur; uno eodemque ex fonte haurimus; eoque tendimus, eoque consilio studium in doctrina collocamus, vt apti simus ad propagandam veritatis lucem, dissipandam erroris-calliginem; ad augendam humani generis prosperitatem, quae ex artium familiaritate, & ex literarum cognitione redundat. — Quae cum ita sint, negari non potest, quemcunque studiose accurateque docentem, plurimum beneficii in societatem humanam conferre; negari non potest, eos praecipue, qui in academiis instituendae iuuentuti vitam consecratam habent, omnium vtilissimos esse.

Viri clarissimi! quos prouida manus Dei O. M. nostras in regiones, naturae liberalitate copiose ornatas, sed omni eruditionis splendore destitutas, adduxit, Vobis gratulor! nam, si dulce est indigentibus opem ferre, quis est? quin fateatur, dulcius adhuc & praestantius docendo multis, quid dicam multis? — ipsi remotissimae posteritati prodesse.

Vestra sapientia & Virtute salus patriae, spes dulcissima parentum felicitas atque secunda fortuna progeniei nititur; — Vestro enim ex ore ea fluunt, quae ad emendandos emulcendosque mores, ad vitam recte honesteque comparandam; quae ad fingendam mentem, ad formandum animum, ad stabiliendam salutem, tam publicam, quam priuatam; quae ad communem usum pertinent. Praeclarum munus fortiti estis, Vos! qui primum clariorem eruditionis lucem nobis affertis; — tenerrimo Vos amplectimur amore, Vestraque memoria nostratibus semper pie sit colenda.

Gratulor & Tibi amatissima Patria! iam praeterlapsa sunt illa Saecula tenebrosa, & paucis post annis, Te Sapientiae radiis quam luculentissime collustratam videmus. Alexandro, illo Optimo atque Augustissimo, autore atque statore, primam nunc condis Musarum sedem, iam dudum valde desideratam, — Proh! — & olim hic artes florere, barbarorum autem hostilitate exterminatae & extirpatae sunt. — Sic praetereunt res humanae, — sic euanescunt omnia! — Tuos autem Numen supremum nunc prosperet conatus, ac humanitatis monumentum, quod in aevi nostri memoriam posuisti, sempiternum esse iubeat! —

Gratulor & Vobis, o! lectissimi adolescentes, propapago generis, spes posterorum, flos & soboles ingenuae iuuentutis, pectora generosa, ad laudem ac decus nata! — Non amplius peregrinabimini si ad altiorem eruditionis gradum ascendere & euehi cupiatis; patet via, data est copia, vt si Vobis, si Patriae bene consulere & prospicere velitis, Penatum Lariumque tutela sapientiores & doctiores, quid? quod doctissimi euadere possitis.

Deus Optime Maxime! cuius ex voluntate omnia pendent, tuo amore, tuoque consilio innixi, certum habemus, Almam Alexandrinam vtilissimam nobis, vtilissimam posteritati futuram.

[Allikas: G. B. Jäsche, *Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21sten und 22sten April 1802, geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Lievland* (Dorpat, [1802]), S. 82–84.]

[Tõlge]

Kõrgeauliseimad Tartu Akadeemia kuraatorid,¹ austatud prorektor,² kuulsaimad professorid, õpetatuselt ja vooreselt väljapaistvad mehed – austatuimad mehed kõikidest seisustest! Teie auväarsusest ja koosolijate rohkusest sügavalt vapustatuna kõhklen oma hinges, kas kõnelda või vaikida. Ent mulle nõutule, vaata! mis avaneb silme ees: rõõmsate vanemate hulk, kirglikult tarkust ihkavad noored, kallimast kallim isamaa ja kõik need humaniteedi poole püüdlejad, kes tõstavad oma vagad käed ning paluvad tervist ja õnne *alma Alexandrina*³ alustusele, mille sünnipäeva täna tähistame. Ei, ma pole nii harimatu, et liigutust ei tunneks! Neid nähes ja mõistes sirutan käed ka mina, et taevaste heldusega antaks isamaa akadeemiale külluslik õnn, ning palvetades, mingi jumaliku hoo, mingi jumaliku jõu läbi püüan panna sõnadesse, mida tunneb hing.

Pole mulle antud ei eruditsiooni kiitust, ei mingit kõne sulnidust, ei väljapaistvaid andeid ega kõnemehe võimeid, millega sõandada pöörduda te poole, oo õpetatuimad mehed! Olge leebed, ma palun, olge leebed mulle ja mu jultumusele! Miks? Sest kui kuritarvitan teie lahkust, olete raisanud oma sõbralikku kuulamist mõtlematusele. Tulin siia kaugetest Eestimaa paikadest, et isamaale õnne soovida, ülistada auväärseima Imperaatori heldust ning kuulutada tänu kõigevägevamale Jumalale. Oo et võiksin tagasi pöörduda kalleima kodukolde juurde, kaotamata väärkust teie heatahtlikkuse ees!

Jään teist küll kaugele, ometi seob meid üks ja sama side – humaniteeti puutuvad kunstid ja õpetamistöö. Meie allikas on üks ja sama. Meie siht ja meie taotlus, miks suuname oma pingutused õpetatusesse, on soov suuta laiendada tõe valgust ja hajutada eksimuse pimedus, suurendada inimsoo õnne, mis saab elujõudu kunstide lähedusest ja teaduste tundmisest. Kui see nõnda on, tuleb nõustuda, et igaüks, kes õpetab hoolikalt ja täpselt, osutab inimkonnale suurimaid teeneid; tuleb nõustuda, et kõige enam kasu toovad just need, kes elavad akadeemiaties noorsoo õpetamisele pühendatud elu.

¹ Ülikooli statuudi järgi hakkas ülikooli juhtima rüütelkondade esindajatest koosnev kuraatorite kolleegium, kes valis ja kinnitas ametisse õppejõud, jälgis õppetööd ja korda ülikoolis ning kontrollis eelarvet ja ehitustegevust (*Tartu ülikooli ajalugu* II. 1798–1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 34–36).

² Prorektor (ülikooli avamisel täitis vastavaid kohustusi prof L. Ewers) juhtis ülikooli nõukogu tegevust, mille ülesandeks oli õppetöö korraldamine. Nõukokku kuulusid kõik professorid (*ibid.*).

³ *Scil. alma mater Alexandrina*, s.o Aleksandri Tartu ülikool.

Kuulsaimad mehed, keda kõigevägevama Jumala hooltkandev käsi on juhtinud me kodupaika, mida loodus on küll pillavalt kaunistanud, on aga ilma jäetud igasugusest eruditsiooni särast, ma õnnitlen teid! On ju magus aidata puudustkannatajat – kas on siis kedagi, kes ei tunnistaks, et veel magusam ja suurepärasem on õpetust anda paljudele? Mis paljudele! See on kasu kõigile tulevastele põlvedele.

Teie tarkusest ja vooresust sõltub isamaa käekäik, vanemate armas lootus, järeltulijate õnn ja hea saatus. On ju teie sõnad need, millest sõltub kommete paranemine ja lihvitus, õige ja aus elu, vaimu kujundamine, hinge vormimine, nii üldise kui iga üksiku hea käekäigu kindlustamine, ühine kasu. Teile on langenud see silmapaistev kohustus, teile, kes te toote esmakordselt meile eredamat hariduse valgust! Kõige hellema armastusega ümbritseme teid ning teie mälestust austatagu alati vagalt meie juures!

Õnnitlen ka sind, armas isamaa! Sünged sajandid on lõpuks möödas ja mõne aasta pärast näeme sind tarkuse kiirte heledaimas valguses. Aleksandri, selle parima ja auväärseima, asutaja ja kaitsja läbi, rajad sa nüüd esimese Muusade paiga, mida on nii kaua ja kirglikult igatsetud. Oh! ka kunagi varem õitsesid siin kunstid, ent vaenulikud barbarid kiskusid nad maast ja hävitasid – nii kaob inimmaailm, nõnda hääbub kõik! Kuid nüüd toogu taevane tarkus edu su algatustele ja käskigu igavesti püsida sel humaniteedi monumendil, mille sina oled püstitanud meie aja mälestuseks!

Õnnitlen ka teid, oo valituimad noored, järelpõlv, tulevikulootus, andeka noorsoo võsud ja õied, suursugused südamed, sündinud kiituseks ja kaunistuseks! Ei pea te enam rändama võõrsile, kui ihkate tõusta eruditsiooni kõrgemale astmele. Tee on lahti, võimalus on antud: kui tahate hästi hoolt kanda iseenda ja isamaa eest, siis on teil penaatide ja laaride⁴ kaitse, et saada targemaks ja õpetatumaks, kuni lõpuks jõuate kõrgeima õpetatuseni.

Kõigevägevam Jumal, kelle tahtest kõik sõltub! Sinu armastusele ja sinu nõule me toetume ja kindlalt seeläbi teame, et *alma Alexandrina*’st sünnib suurim kasu meile ja suurim kasu meie järelpõlvedele.

*Ladina keelest tõlkinud
Marju Lepajõe*

⁴ Penaadid ja laarid – Vana-Rooma kodukolde, maja ja perekonna kaitsejumalused.

VEEL KORD TARTU ÜLIKOOLI TAASAVAMISE JA EESTI KEELE LEKTORI KÜSIMUSEST

Sirje Tamul

Sissejuhatus

1632. aastal asutatud Tartu ülikool on alati kuulunud Euroopa ülikoolide hulka *universitas*⁵ ele omase autonoomia ja juriidilise immu-niteediga.

Taasavatud Tartu ülikool (1802) omandas Venemaa lääne-provintside haritlaste ettevalmistajana monopoolse seisundi, olles oluline nii sakslastele (baltisakslastele) kui ka Soomele. Tänu üli-koolile kujunes Balti teadusregioon, mis oli tihedates sidemetes idas Peterburi Teaduste Akadeemiaga ja läänes Saksamaa ülikoo-lide ning teaduskeskustega.

Eriline oli Tartu ülikooli tähendus kohalikule eliidile – balti-sakslastele. Vaieldamatult kuulus baltisakslastele ülikooli taasava-mise au. Tartu ülikool oli kultuurikeskus, mis kujundas identiteedi ja aitas olulisel määral kaasa kolme provintsi kokkukasvamisele.

Aastakümnete eest on eesti keele lektoraadi loomisega seon-duvat käsitlenud akadeemik Paul Ariste (Ariste 1979) ja filoloogiadoktor Huno Rätsep (Rätsep 1979). Tartu ülikooli taasavamise käsitus oli viimati päevakorral seoses Keiserliku Tartu Ülikooli (*Kaiserliche Universität zu Dorpat*) tegevuse alguse 200. aasta-päeva tähistamisega.

Keiserliku Tartu Ülikooli eellugu ning akadeemilise tegevuse algus tundub olevat hästi läbi uuritud ja detailideni selge. Kuid Tartu ülikooli eesti keele lektoraadi tähtpäeva puhul sirvis käes-oleva artikli autor rariteete ja arhiiviallikaid⁵ ning leidis seni aval-datule mõndagi täienduseks, sh ülikooli taasavamise kontekstis

⁵ EAA 402-4-6-1 – sidekriipsuga eraldatud neljaosalises arhiiviviites näitab esi-mene number fondi-, teine nimistu-, kolmas säiliku-, neljas lehenumbrit. Kõik daatumid on antud vana kalendri järgi.

eesti keele lektoraadi küsimusele kuni esimeste lektorite ametisse astumiseni.

Tartu ülikooli küsimus 18. sajandil

Rootsi kuninga Gustav II Adolfi poolt 1632. aastal Tartusse rajatud ülikool oli üheks sammuks Rootsi suurriigi provintside tihedamal sidumisel kuningriigi südamega. Järjepidevuse huvides nõutasid rüütelkonnad ning Tartu ja Pärnu linn 18. sajandi vältel Vene keskvoimudelt luba ülikooli avamiseks.

Vajadus kohapealse ülikooli kui arstide, pastorite, advokaatide, koduõpetajate koolitaja järele oli suur. Matrikllaadel võis koolitada oma poegi välismaa ülikoolides. Sinna jõudis pastorite ja literaatide ning jõukamate kaupmeeste ja linnakodanike järeltulijaid raestipendiaadina või mõne mõisniku eestkostel. Et nõudmine kohaliku ülikooli järele oli isegi palju suurem protestantlike pastorite hulgas, sellest on kirjutanud Marju Luts (Luts 2002: 12).

Saksa ülikooliruumist 18. sajandil Balti provintssidesse tulnud haritlastel, sh tulevastel estofiilidel, ei jätkunud rahalisi võimalusi järgmise põlvkonna koolitamiseks võõrsil (enamasti puudus kinnisvara, sissetulekud kulusid raamatutele ja kirjastamiseks). Estofiilide kapitaliks oli tugev tahe ja organiseerimisjõud, ent puudusid arvestatavad majanduslikud toetajad.

Saksa valgustusvaimulise Jena ülikooli vilistlasena tõstatas kohaliku ülikooli rajamise küsimuse Põltsamaa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel (1737–1819).⁶ Hupel selgitas kõigile eesti- ja liivimaalastele kirjutatud n-ö tulevikuprogrammi (*An das Lief- und Ehstländische Publicum*, Riga 1772) kolmandas peatükis Liivimaa ülikooli taasrajamise põhimõtteid. Tuletades Liivimaa aadlile ja literaatidele meelde, et "...Lief-land hatte eine Universität; sie ist nicht mehr" nimetas ta ülikooli asukohaks ikka Tartu (*An das* 1772: 29). Hupel ei kaotanud lootust, et teisedki Venemaa kubermangud asuvad peatselt ülikooli toetama ja ülikooli tulevad

⁶ Baltimaade nimekaim publitsist August Wilhelm Hupel sündis 1737. a Tüüringis pastori perekonnas. Jena ülikoolis õppis ta teoloogiat, filosoofiat, matemaatikat ja loodusteadusi. Pärast lõpetamist reisis 1757. a Liivimaale, 1760. a sai Äksi, siis Põltsamaa kirikuõpetajaks, jäädes siin ametisse kuni pensioneerumiseni 1804. a. Hupeli literaaditegevusele aitas kaasa suurepärane keelteoskus: ta luges prantsuse, itaalia ja inglise keelt, õppis kiiresti ära eesti keele ja oskas mingil määral vene keelt. Vt lähemalt: Eesti ajalugu IV. Tartu, 2003, lk 242–243.

õppima venelased ja poolakad; rääkimata soomlastest, ingeri- ja kuramaalastest. Hupel soovitas Tartusse professoriteks kutsuda Saksamaal endale nime teinud teadlasi (*An das* 1772: 34–35), mitte ilmselt ka Peterburi Teaduste Akadeemiast, kes seal parajasti edendasid vene teadust. Paljud neist kuulusid Hupeli, teiste Põltsamaa literaatide ja mõisnike vaimsesse sõpruskonda ning kogunesid ka aeg-ajalt Põltsamaale nn väikesesse akadeemiasse.

Hupeli 1772. aasta ülikooliprojekti oli kindel koht aadlile omaste rüütlikunstile õpetamisel (vehklemine, ratsutamine, muusika, poeesia jne). Keeleõpingutele tähelepanu osutades rõhutas Hupel suurrahvaste keelte kõrval aga ka rahvakeelte, s.o eesti ning läti keele tundmaõppimise vajalikkust (*An das* 1772: 35–36), milleks ta ise innukalt tööd tegi. Hupeli “Eesti keele õpetuse”⁷ esimene trükk ilmus 1780. aastal ja oli õpikuna kasutusel Tartu ülikooli eesti keele lektoraadis. Hupel viitas maakeelt tundvate- oskavate koduõpetajate, ametnike ja pastorite vähesusele ja koguni üldisele huvipuudusele eesti keele vastu. Sama tõsiasja kinnitas kümmekond aastat hiljem tema Laiuse ametivend Heinrich Johann von Jannau, lisades, et Eesti- ja Liivimaaal tunnustatakse ainult neid teadusi, mis annavad käegakatsutavat tulu. Siiski kujunes just eesti keel 18. sajandi teisel poolel balti literaatide identiteedi ja lokaalpatriotismi (Jürjo 1991: 45) ning uuendusmeelsuse üheks lähtealuseks.

Mis puutub Tartu ülikooli aluskapitalisse, siis soovitas Hupel ülikooli ülalpidamiseks luua erakapitali, mille intressidest kaetakse õppeasutuse rajamisega kaasnevad väljaminekud. Edasises lootis Hupel tsaaririigi toetusele. Eesti- ja Liivimaa aadel muidugi ei tormanud Põltsamaa entsüklopedisti pisut utoopilist ja nende rahadega alustatavat ülikoolikava ellu rakendama. Kahtlemata oli Tartu ülikooli taasavamise eelsel perioodil tunda Hupeli suunavat mõtet ning 1803. aastal valiti ta Tartu ülikooli filosoofia ja teoloogia audoktoriks.

Mõttelennuks jäid ka keisrinna algatatud suurejoonelised ülikoolikavad. 1792. aasta detsembris peetud Liivimaa Maapäeva otsuse alusel pöördus sinne aadel veel kord Katariina II poole ettepanekuga avada ülikool ikkagi Tartus. Kuid 1795. aasta lõpul selgus, et seekord kavatseb valitsejanna ülikooliks ümber nimetada

⁷ Ehstnischen Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuche. Riga und Leipzig, 1780, 539 lk. Täiendatult Mitau, 1818, 832 lk.

Miitavis (Jelgavas) Kuramaa hertsog Peter Bironi 1775. aastal rajatud akadeemilise gümnaasiumi *Academia Petrina* (Tamul 1998: 75).

Võib arvata, et keisrinna tahteavaldus tugines 17. sajandil oht-ralt viljeletud ning veel 18. sajandil mitmel pool Kesk-Euroopas levinud tavale kuulutada gümnaasiumid (*gymnasium illustre*) ülikooliks. Miitavi akadeemia reorganiseerimise plaanid unustati aga peagi. Valgustatud keisrinna pika valitsemisaja jooksul ei avatud Venemaal ühtki uut ülikooli. Moskva ülikool püsis Göttingenist kutsutud õpetlaste eruditsioonil (Andreev 2001. 87–89).

1796. aastal troonile tõusnud Paul I ei pööranud Katariina viimasele ülikooliplaanile üldse tähelepanu.

Protestantliku ülikooli plaan 18. ja 19. sajandi vahetusel

Tegelikult oli kogu 18. sajandi kestel vene, sh baltisaksa aadli koolitamine haritud aadliks usaldatud saksa ülikoolile kuni Paul I 9. aprillil 1798 ilmutatud välismaa ülikoolides õppimist keelustava ukaasini. Peatades Vene alamate õppimise välismaa ülikoolides, oli keiser sunnitud mõtlema uue Vene riigiülikooli avamisele. Balti kubermangudele oli sellega avanenud suurepärane võimalus lahendada Vene impeeriumi ülikoolikava kaudu oma ülikooliküsimus. Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa rüütelkond asusid arutama kodumaise ülikooli rajamise võimalusi. Rüütelkonnad saatsid oma programmilised ettepanekud Senati 3. departemangu, kus selle alusel valmis nn protestantliku ülikooli plaan. Ülikoolilinna lõplik määramine jäi keisri pädevusse.

31. aprillil 1799 kinnitas Paul I ülikoolikava, 4. mail 1799 aga Tartu ülikooli esimese alusdokumendi – “Protestantliku Tartu ülikooli plaani” (Polnoe Sobranie. Tom XXV, 18: 953, 629–638).

Sellega oli antud riiklik korraldus rajada Tartusse kogu Venemaa impeeriumi, eelkõige aga Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa rüütelkonna ning välismaalaste jaoks protestantlik, isegi *keiserlik*, saksa ülikoolide eeskujul klassikaline nelja teaduskonnaga (usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond) ülikool. Rüütelkonnad volitasid ülikooli avamiseks ettevalmistustöid tegema komisjoni, millest edaspidi kujunes Tartu ülikooli juhtorgan – kuraatorite kolleegium ehk kuratoorium. Igat rüütelkonda esindas üks hääleõiguslik ning üks asendusliige: Eestimaa rüütelkonnast Klaus Gustav von Baranoff, asendusliige Johann Friedrich Emanuel von

Ungern-Sternberg. Liivimaa rüütelkond esitas kuratooriumi liikmeks Carl Otto von Transche, asendusliikmeks Gottlob Siegmund von Braschi. Kuramaa rüütelkonna esindajad kuratooriumis olid Johann Ulrich von Grothuss ja Otto Johann Heinrich von Mirbach (EAA 402-4-6).

Ülikooli rajav kuratoorium arutas oma tegevuskava ning täiendas Tartu protestantliku ülikooli plaani, mis leidis lõpliku tunnustuse alles 7. detsembril 1799.⁸ Plaani aluseks võttes hakkas kuratoorium otseste organiseerimistöödega peale aga alles 1800. aasta juulis. Mitme protokollil alusel võib väita, et eriti pingelisi nõupidamisi peeti akadeemilise koosseisu väljaselgitamiseks (TÜ KHO 55-1-3-12). 1799. aasta ülikooliplaani paragrahv 85 (TÜ KHO 55-1-12) alusel tuli mõelda teaduskondadest sõltumatute vene, prantsuse, inglise, itaalia keele õpetajate ametisse kutsumisele (TÜ KHO 55-1-3-19p). Akadeemilisse koosseisu kuuluvaltele lektoritele ja meistritele esitatavad tingimused oli kuratoorium läbi arutanud 24. juulil 1800. Kuna esialgses plaanis puudus saksa keele lektor, siis nüüd lisati ka see. Napisõnalisest kuratooriumi istungi protokollist võib lugeda, et keelelektoreid (*Sprachlektor*) kohustati kirjandusele ja üldistele keeleteadmistele lisaks õpetama grammatikat vähemalt kaks tundi nädalas (EAA 402-4-6-2,5).

Tartusse oodati mitme saksa ülikooli professoreid ja kohalikke haritlasi. Näiteks vene keele õpetamiseks oli kuraatorite kolleegiumi tegevusaruande põhjal kutsutud keegi J. Rennhold Liivimaalt (TÜ KHO 55-1-3-145p), kes peatus parajasti (septembris-oktoobris) Võisikul Georg von Bocki juures. Rennhold andis kuratooriumile teada, et hetkel on ta ülimalt seotud teaduslike kohustustega (Hupeli korrespondent?) ning ei saa seetõttu Tartusse sõita. Rennhold mainis, et küll peaksid tema teaduslikud tööd tunnustama tema kompetentsust ... (EAA 402-4-6-7,7p). Tadaolevalt tuli ka prantsuse, inglise ja itaalia keele lektori ametikohale kandideerijail sooritada prooviksam kuratooriumi, hiljem spetsiaalselt volitatud komisjoni ees.

10. detsembriks 1800 oli kuratoorium ametisse võtnud 12 pro-

⁸ Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes nebst den durch den namentlichen Befehl Sr. Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommenen Veränderungen. Zum eigenen Gebrauch der Universität gedruckt. In der academischen Buchdruckerey bey M. G. Grenzius, 1802.

fessorit, samuti vene ja prantsuse keele lektori, muusika-õpetaja, vehklemisõpetaja jt (TÜ KHO 55-1-3-144, 145, 146).

22. detsembril 1800 kinnitas kuratoorium füüsikaprofessoriks Georg Friedrich (Georges Frédéric) Parroti. Ülikool Tartus pidi üliõpilastele ukсед avama 15. jaanuaril 1801 (EAA 402-4-6-67p).

Ent hoogsalt alanud Tartu ülikooli taastamiskava pöörati keisri otsusega 25. detsembrist 1800 Miitavi (Jelgava) kasuks. Tegelikult oli see Kuramaa ja Piltene aadlimeeste, eriti von Mirbachi ja von Grothussi ning krahv Peter von der Pahleni neile igati eduka õukonnapoliitika tulemus. Paul I egiidi all olev *Kaiserliche Universität zu Mitau* (EAA 402-4-6-24, 25, 29) kavatseti avada *Academia Petrina* hoones 29. juunil 1801. Ülikooli organiseeriv kuratoorium kohustas Tartu akadeemilist personali Miitavisse sõitma (EAA 402-4-6-67p).

Academia Petrina poole saadeti teele akadeemiline raamatukogu ning Peterburis kunstnik Lange maalitud ülikooli patrooni keiser Paul I 200 rubla maksnud luksuslik⁹ portreemaal (EAA 402-4-45-1-7).

Kuid sündmused Peterburis muutsid asjade käiku – Paul I järsu surma tõttu jäi üle vaid oodata, mida ülikooli küsimuses otsustab uus keiser Aleksander I.

Tartu ülikooli taasavamistööd 1801–1802

Balti rüütelkondade algatatud ülikoolikava saabus Tartusse tagasi Aleksander I tahteavaldusega 12. aprillist 1801. Reaalseks tõukeks ettevalmistuste jätkumisele sai Aleksander I korraldus eraldada ülikooli vajadusteks riigieelarvest 25 000 rubla ja kinnitada ülikoolile krundid Tartu linnas. Nüüd jätkasid ainult Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna esindajaist koosnev kuratoorium ja mõttekaaslased senaator Burchard Christoph von Vietingshoff, maakohtunik August Friedrich von Sievers ja Georg Carl Heinrich von Bock ülikooli avamise ettevalmistustöid eriti hoogsalt (Tamul 1998: 76). Kuraatorite ja toetajate eesmärgiks oli ülikooli avamisega mitte enam asjatult venitada.

Arvestades ülikooli küsimuse eelnevaid arenguid ja ootamatusi, oli see isegi mõistetav. Eesti- ja Liivimaa rüütelkond kartsid

⁹ Paul I portree eest küsitud honorar oli ka kuratooriumi liikmete arvates küllaltki kõrge. Tulevikus võrdus see üliõpilase aastastipendiumiga.

ülikoolikava järjekordset nurjumist. Rüütelkondade poolt volitatud kuratooriumi lahendamata oli taasavatava ülikooli uue põhikirja (statuudi) projekti väljatöötamine, millest hakkas sõltuma ülikooli finantseerimine, sh akadeemilise koosseisu aastapalga suurus – seega otsustavad ja samal ajal komplitseeritud probleemid. Uues põhikirja projektis oli, võrreldes 1799. aasta plaaniga, muudetud teaduskondade struktuuri, lektorite suhtes muudatusi ei olnud (TÜ KHO 55-1-12). 15. veebruaril 1802 kinnitati kuratooriumis lektorite aastapalgad: vene keele lektorile 300¹⁰, raamatukogu sekretäri ametikohustes saksa keele lektorile 400 rubla. Euroopast värvatud prantsuse, inglise ja itaalia keele tundjate aastatasuks määrati 400 kuni 600 rubla. Hiljem võorkeelelektorite palgamäärad ühtlustati, aastapalgaks jäi 500 rubla.¹¹ Sellest otsusest on selgelt näha, et lektorite koosseisust puudusid veel eesti ja soome keele ning läti keele lektor (EAA 402-4-6-38).

1802. aasta märtsi lõpul toimunud kõigi professorite ühisel koosolekul valiti ametisse ka esimene ajutine prorektor, kelleks sai ealt vanim ametis olev professor Ewers. Maailmavaatelistelt tõekspidamistelt vabamüürlane, Greifswaldi ülikooli doktori-diplomiga teoloogiaprofessor Lorenz Ferdinand Ewers (1742 Karlskrona – 1830 Tartu) oli Tartus ja Liivimaal tuntud koolitegelane. Ewers töötas 1776. aastast alates kuni professoriks kutsumiseni Tartu linnakooli rektorina. Ta toetas innukalt eesti- ja liivimaalastele, st kõigile seisustele mõeldud Tartu ülikooli ideed.

Tartu ülikooli taasavamine

21. aprill 1802 oli tähtis päev aadlikele: ülikooli tseremoniaalne avamine toimus tegeliku riiginõuniku Magnus von Bocki majas (Ülikooli 16).

22. aprilli päevased pidulikud hetked kuulusid akadeemilisele seltskonnale. Akadeemilisel avaaktusel kõnelesid professorid. Ajaloo-, geograafia- ja statistikaprofessor Georg Friedrich Pöschmann toonitas oma kõnes uue ülikooli ülesannet olla ühelt poolt Lääne-

¹⁰ Vene keele lektor Jellatschitsch kohustus lektoriaameti kõrval olema kuratooriumi, hiljem ülikooli nõukogu tõlgiks (EAA 402-12-6-29).

¹¹ Vt lähemalt: O. Mutt. Anglistika arengust Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk 51–58.

Germanistik in Tartu / Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre. Hrsg. Siret Rutiku, René Kegelmann. Tartu, 2003: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Euroopa teadus- ja kultuurisaavutuste Venemaale kandjaks, teiselt poolt aga vene teaduse, kunsti ja kirjanduse ideede tutvustajaks ning lääneriikide teadlastega vastastikuste sidemete arendajaks. Sellega oli rohkem kui sajandiks antud Tartu ülikoolile Ida ja Lääne vahelise teadus- ja kultuurivahendaja roll.

Valgustusmeelsete professorite järel esines ladinakeelse ülistuskõnega *universitas*'e auks esimene eesti soost valgustusaja kirjamees Viru-Nigula (hilisem Äksi) pastor Otto Wilhelm Masing (1763 Lohusuu – 1832 Äksi). Masing õhutas akadeemilist peret levitama tõe valgust ja hajutama eksimuse pimedust (Rosenberg 1997: 48-49) (kõne ja selle tõlge on avaldatud Marju Lepajõe eestinduses käesolevas juubelikogumikus).

Seejärel andis prorektor Lorenz Ewers esimesele 19 üliõpilasele kätte immatrikulatsioonitunnistused ja võttis koos käepigistusega neilt töötuse akadeemilise kodanikuna järgida kehtivaid üliõpilasreegleid ning alluda ülikooli jurisdiktsioonile. Õppetööga alustati 1. mail 1802.

Tartu ülikool oli esialgu Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnast sõltuv Balti provintsiülikool. Saksa eliitülikoolidest Hallest, Jenast, Göttingenist, Leipzigit pärit professorkond hakkas vahetult pärast ülikooli avamist üsna jõuliselt läbi suruma ülikooli iseseisvumpoliitikat. Juba 1802. aasta kevadel oli Tartu akadeemilises ruumis tunda ülikooli nõukogu ja kuratooriumi vahelise positsioonisõja hõngu (Luts 2002: 24 jj).

Tartu ülikooli iseseisvumisteed Balti *Landesuniversität*'ist riigiülikooliks suunas osava diplomaadina ja filosoofina füüsika-professor, tulevane prorektor ja rektor Georg Friedrich (von) Parrot (Tartus alates 1801. aasta maist) (vt tema kohta: Album Rectorum 1997, Engelhardt 1933, G. Fr. Parrot – 200 jpt).

Professorite nõukogu (*conseil*) peamiseks diskussiooniobjektiks oli ülikooli statuut. Nõukogu istungid jätkusid juunist augustini.

9. juunil 1802 saatis ajutine prorektor Ewers kuratooriumile ülikooli nõukogu soovitusel järgmise avalduse: “Kõrgesti austatud kuratoorium ... Akadeemia statuudi [projekti – *S. T.*] paragrahv 1 alusel on akadeemia loodud kogu riigile. On lausa suurepärane, et õigupoolest kuulub akadeemia peasjalikult Eesti- ja Liivimaa, seda ütleb ülikooli nimigi *Landes-Universität* ... Maakrahvid peaksid seega osutama tähelepanu siinse maa kultuurile, ... selle maa tarbeks on ka see ülikool rajatud. Ülikooli põhikirja 85. paragrahvi alusel on küll ametisse võetud vene ja saksa keele

lektor. Täieliku tähelepanuta on aga jäetud siinsed rahvakeeled (*Volkssprachen*) – eesti ja läti keel. ... Keele kultuur on aga ühe rahva intellektuaalne kultuur, tema sisemise kultuuri ning kõlbluse kandja, mille tundmaõppimist peab süvendama loodud õppeasutus (*Lehranstalt*). Kas me ei võiks [maa]keele tundmise ja õpetamise abil aidata ühel rahval vaimukultuuri edendada? Sellepärast palume, et kuratoorium toetaks meie palvet ..., et eesti ning läti keelt saaksid õppida selles akadeemias kõik soovijad” (EAA 402-4-6-43-43p). Sellega oligi märku antud, et ülikooli statuudi projekti kirjutataks sisse ka eesti ja (soome) ning läti keele lektori ametikohad.

Ewers jätkas: “... ülikooli põhikirja paragrahv 96 järgi talitades tuleb ülikoolil avada teoloogia seminar. Siinse rahvakeele tundmine on äärmiselt oluline seminaristidele, tulevastele kiriku-õpetajatele, rahva hingehariduse eest hoolitsejatele” (EAA 402-4-6-43).

Kuratoorium arutas Ewersi pöördumist ja 17 juunil koostati diplomaatilises toonis vastus. Kuratooriumil olnud küllaltki raske saavutada kokkulepe inglise, prantsuse ja itaalia keele lektoriga ning ei olnud isegi teada, kas kohale valitud lektorid ikka sõna peavad ning õigeaegselt Tartusse jõuavad (EAA 402-4-6-47). See-tõttu ei ole kuratoorium kiirustanud ka uute lektorite kutsumisega (EAA 402-4-6-49).

Põhimääruse kõrval oli üsna mitu korda kõneaineks ülikooli ametlik nimetus. Eriti aktuaalseks muutus see seoses esimese loengukataloogi trüki toimetamisega (EAA 402-12-6-29). Ühe võimaliku variandina esitati idee *Alexanders Universität*. 30. juulil 1802 toimunud nõukogu koosoleku otsuses fikseeriti aga lõplikult ülikooli nimeks *Kaiserliche Universität zu Dorpat* (EAA 402-4-45-9, 12).

8. augusti nõukogu istungil avaldas professor Ewers arvamust nimetada prorektoriks valitud Parrot juba keiserliku ülikooli rektoriks (*rector magnificus*) (EAA 402-12-6-65p). Parrot ja mitmed teisedki nõukogu liikmed jäid aga seisukohale, et ülikooli põhiseaduse (statuudi) arutamise ajal ei ole otstarbekas rektorit ametisse nimetada (EAA 402-12-6-65, 66).

Parroti omalaadne filosoofiline sõprus Aleksander I-ga ja keisri soosiv suhtumine Tartu ülikooliasjadesse vabastas ülikooli kuratooriumi ülimuslikkuse alt. 1802. aasta 12. detsembril keiser Aleksander I poolt kinnitatud asutamisaktiga sai Tartu ülikoolist juriidiliselt Vene saksakeelne riigiülikool. Asutamisakt jäi aluseks ülikooli põhikirjale, mille koostamiseks loodi 24. detsembril viie-

liikmeline komisjon prorektor Parroti ja sügisel Tartusse saabunud Karl Morgensterni juhatusel. Põhikirja väljatöötamine, selle sätete arutamine ja formuleerimine, professorite eriarvamused, ning miks ka mitte kuratooriumi ja konservatiivide vastuseis, andsid parima tulemuse. 12. septembril 1803 sai Tartu ülikool endale põhikirja (Statuten 1803), mille enamik sätteid toimisisid põhimõtteliselt nii 1820. kui ka 1865. aasta põhikirjas. Keiserliku Tartu Ülikooli 1865. aasta põhikirja seaduslik võim, vaatamata 1890. aastate reformidega läbi viidud ülikooli autonoomia kärpimisele, lõppes 30. mail 1918 Vene ülikooli ametliku sulgemisega.

12. septembril 1803 kinnitatud ülikooli põhikirja 87. paragrahvis fikseeriti kõik seitse keelektori ametikohta, kus vene, saksa ja läti keele lektori järel oli neljandana eesti ja soome keele lektori ametikoht (TÜ KHO 55-1-12). Esimeseks eesti ja soome keele õpetajaks sai Tartu linnakooli inspektor ja Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Friedrich David Lenz (Rätsep 1979: 28, Ariste 1979-43).

Juba 1802. aasta sügissemestrist alates kohustati professoreid ja lektoreid ülikooli sekretäri juures registreerima loengute žurnaali eelseisvale semestrile kavandatud loengute temaatika ning lisama samasse loengutele registreerunud üliõpilaste nimed (EAA 402-4-45). Kuid Lenzi esimene sissekanne pärineb alles 18. augustist 1808 (joonis 1). Loengute žurnaali tehtud sissekannete alusel trükiti Grenziuse trükikojas¹² ülikooli ettelugemiste kavad.

Tartu ülikooli ettelugemiste kavas esinesid eesti ja soome keele lektor ning läti keele lektor esmakordselt 1804. aasta kevadsemestril (Verzeichniß der vom 1sten Februar 1804 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen).

1818. aasta novembris avaldas *Neue Inländische Blätter* ülevaateartikli Tartu ülikooli juures 15 aasta kestel tegutsenud lektoraahtidest. Siit leiame kinnituse selle kohta, et Tartu Jaani koguduse ülempastor Lenz oli eesti ja soome keele lektori ametikohale asunud tõesti 1. oktoobril 1803 (vkj) ja pidanud seda oma surmani 5. detsembril 1809 (*Neue Inländische Blätter* 1818: 37, lk 275). Uus kodumaa leht teatas samas, et esimene ja ühtlasi kauaaegne läti keele lektor oli sakslane *cand* Otto Benjamin Gottfried (von)

¹² Vt lähemalt: E. Jaanson. M. G. Grenziuse tegevusest ülikooli trükkalina aastail 1802–1917. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk 93–104.

Handwritten title: *Elementar Geometrie*

Algebra

Populären Afprosmies (and and of volangum)
höhere Mathematic, valafas niff angri-
bündigt war.

In der berühmten Listn of Lehrbücher

„und niff Lehrbücher Arithmetica, Algebra, Trigonometrie, Arithmetica
geometria d. 24. Nov. 1806.

Während d. unruh. Reise von November 1807
8. Sept.

Handwritten note: *Handwritten note about the book's status and location.*

Das Lehrbuch Arithmetica ist fast verloren so wenig aus der Hand
des Verfassers als aus der Hand des Verlegers. Es ist in der Hand
des Verfassers in der Hand des Verlegers.

In der berühmten Listn ist es nicht erwähnt zu sehen, daß es ein
mal in der Hand des Verfassers ist. Es ist in der Hand des Verlegers
in der Hand des Verlegers. Es ist in der Hand des Verlegers.
Es ist in der Hand des Verlegers. Es ist in der Hand des Verlegers.

Handwritten note: *Handwritten note about the book's status and location, mentioning the author and publisher.*

Rosenberger, kes asus ametisse 24. detsembril 1803 ja pidas seda kuni 31. maini 1847.¹³

Järgmiseks eesti keele lektoriks sai Otepääl koduõpetaja ametit pidav Georg Philipp August von Roth, Võrumaa praosti, Kanepi pastori ja koolimehe Johann Philipp von Rothi (1754 Pärnu – 1818 Kanepi) poeg.

Georg von Rothi (1783–1817) studium oli alanud Tartu ülikooli usuteaduskonnas 1802. aastal, seega oli ta esimeste immatrikuleeritute seas. Järgmisel aastal siirdus ta juba kolmeks aastaks õpireisile Saksamaale. Tartu ülikoolis õpetas von Roth alates 3. märtsist 1810, algul nii põhjاءeesti kui lõunaeesti keelt, hiljem pühendus lõunaeesti keelele, mida ta ilmselt ka rohkem tundis. Tal ei olnud kuigi palju õpilasi,¹⁴ mõnel aastal ei leidunud isegi ühtki kuulajat. Georg von Rothi elutee katkes ootamatult 15. veebruaril 1817 (Hirvlaane 2000: 114).

Kolmas eesti keele lektor Ludvig Wilhelm Moritz (1777 Rõngu – 1830 Tartu), Tartu Jaani koguduse ülemõpetaja, pidas lektoriametit viis aastat 1817–1822. Seejärel oli eesti keele lektoraat kolm aastat vakantne. Tõenäoliselt ei leitud sellele kohale sobivat kandidaati, sest 1820. aasta algul ilmunud valitsuse määruse kohaselt tuli vakantsed kohad täita Tartu ülikooli enda kasvandikega. Ka ei kutsunud ülikooli rektor Gustav (von) Ewers Otto Wilhlem Masingut sellele kohale, ehkki hindas kõrgelt Masingu teeneid rahva keele ja kultuuri uurimisel (Leppik 2001:170).

1826. aastal lektoriks valitud Tartu kreiskooli inspektor ja Jaani kiriku abiõpetaja Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788 Riia – 1852 Tartu) oli õppejõuna esimene teadlik uurija, õpetaja, kes võitles ühise eesti kirjakeele loomise eest (Ariste 1979: 42–51). Õppetöös kasutas lektor Boubrig nii Hupeli kui ka “Tallinna dialekti sõprade meelega” Masingu õpperaamatut (Verzeichniss

¹³ Otto Benjamin Gottfried (von) Rosenberger (1767–1847 ?) oli pärit Kuramaalt, alustas 1787. aastal teoloogiaõpingutega Halles, jätkas 1790 Jenas. 1792–1803 oli koduõpetaja. Kuidas tema lektoriks nimetamine toimus, sellest allikad vaikivad. Lektoriameti kõrval pidas ta Tartus koolidirektori ametit, jõudis teenistusastmel kolleegiuminõunikuks ja teenis välja Püha Anna III klassi ordeni. Avaldanud uurimusi läti keele alalt: *Flections Tabelle für die lettischen Verba*. Mitau 1808, *Formenlehre der lettischen Sprache*. *Conspect für seine Zuhörer*. Mitau, 1830.

¹⁴ Georg Philipp August von Rothi semestrikava. Eesti keele huvilised Heinrich Klein stud. theol. (1808–1811), Wilhelm Friedrich Parrot (Parrot sen vanem poeg) stud. theol. 1807–1813 (EAA 402-4-45-292p).

der Vorlesungen 23. July bis 19. Dezember 1826).

Taasavatud Tartu ülikooli esimene põhikiri (1803) kindlustas eesti keelele akadeemilise elutee, mida kroonis eesti ülikooli avamine 1. detsembril 1919. Tartu ülikool ei taganenud ka ideoloogiliselt keerulistel aegadel akadeemilistest vabadustest ja ülikoolitöös *libertas philosophandi* printsiibi rakendamisest.

KIRJANDUS

- Album Rectorum Universitatis Tartuenss 1632–1997. Tartu, 1997: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 56–57.
- An das Lief- und Ehstländische Publikum. [August Wilhelm Hupel.] Riga, 1772.
- Andreev, A. J. 2001.** Die “Göttinger Seele” der Universität Moskau. Zu den Wissenschaftsbeziehungen der Universitäten Moskau und Göttingen im frühen 19. Jahrhundert. – Jahrbuch für Universitätsgeschichte. 4 (2001). Franz Steiner Verlag Stuttgart, S. 87–89.
- Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kaiserlichen Akademie zu Dorpat vom 1. May bis zum 1. Julius des Jahres 1802 gehalten werden. Dorpat, gedr. bey M.G. Grenzius, Universitäts Buchdrucker, (1802).
- Ariste, P. 1954.** Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis (1802-1952). – Tartu Ülikooli Toimetised. Ajaloo-Keeteaduskonna töid 35. Tallinn, lk 77–105.
- Ariste, P. 1979.** Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, lk 42–51.
- EAA** = Eesti Ajalooarhiiv, f 402, n 4, s 12 jt.
- Eesti ajalugu IV. 2003.** Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, lk 242–243.
- Engelhardt, R. von 1933.** Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. München.
- G. Fr. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale.** Tartu, 1967.
- Germanistik in Tartu / Dorpat. 2003.** Rückblick auf 200 Jahre. Hrsg. Siret Rutiku, René Kegelmann. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Johann Philipp von Roth.** Artiklite kogumik. Koostanud Milvi Hirv-laane. Tartu, 2000.
- Jürjo, J. 1991.** Lesegelesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegelesellschaft von Hupel in Oberpahlen. Teil II. – Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 40. Jahrgang, Heft 1, S. 28-56.
- Luts, M. 2002.** Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. – Ajalooline Ajakiri. Tartu ülikooli ajaloo osakonna ja Akadeemilise Ajalooseltsi ajakiri. Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. Tartu, lk 11–32.
- Neue Inländische Blätter 1818. Nr. 37, 21: November, S. 275
- Plan der errichteten Universität. [Riga, 1799].
- Plan der zu errichteten Universität. – Polnoe Sobrabie Zakonov Rossiiskoi Imperii, Tom XXV, 18, s. 953, 629–638.
- Recke, J. F., Napiersky, C. E. 1831.** Allgemeine Schriftsteller und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. III Bd. Mitau, S. 560
- Rosenberg, T. 1997.** Otto Wilhelm Masing. – Eesti ajalugu elulugudes. Koostanud Sulev Vahtre. Tartu: Olion.
- Rätsep, H. 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, lk 27–42.
- Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, [1803].
- Tamul, V. 1998.** Tartu Ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koostaja Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, lk 73–92.
- TÜ KHO** = Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 55, n 1.
- Verzeichniß der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität in Dorpat. 1802–1809. Dorpat.

FRIEDRICH DAVID LENZ NING TEMA VEND JACOB MICHAEL REINHOLD LENZ

Vahur Aabrams

1768. aasta septembrikuus, tõenäoliselt 8. ja 23. septembri vahepeal (Bock 1864: 185) esitas Liivimaa rüütelkond kindralkubermangule üsna üksikasjaliku plaani Tartu ülikooli taasasutamise kohta. Hetk tundus olevat soodne. Reaktsiooni rüütelkonna plaanile ei järgnenud.

1802. aasta 21. aprillil kell 10 hommikul Tartu Jaani kirikus alanud jutluses Tartu ülikooli taasavamise puhul (Lenz 1802) keskendus Jaani koguduse ülempastor Friedrich David Lenz (1745–1809), kes alates 1803. aasta oktoobrist hakkas täitma ka ülikooli esimese eesti ja soome keele lektori ametikohuseid, kodumaise *alma mater*'i eeliste. Pastori sõnul ei ole määrav niivõrd tulu, mida kodumaine ülikool poliitilises ja majanduslikus mõttes kindlasti tooks, ega seegi, et vaesemate perekondade andekamad pojad omandaksid niiviisi haridust hulga väiksemaid kulusi tehes. Ta rõhutab hoopis ülikooli loomisega tekkivat moraalset kasu: “Seda enam võidab aga vanemate ja isamaa õrn hoolitsus oma laste moraalsuse eest. Seda ei ähvarda kodumaistes ülikoolides kaugeltki nii paljud hädaohud kui siis, kui lapsed, olles neist eraldatud maade ja meredega, on jäetud iseeneste hooleks. Siia ulatub nende silm rutemini; siin on noorukil läheduses sõpru ja sugulasi, kelle hoolas pilk teda valvab. Siin hoiab teda arvestamine oma tulevase elu tühja tuulatud õnnega nii mõnestki noorusenarrusest tagasi; sest iga narrus, milles ta siin süüdlaseks saab, leiab aset silmitsi isamaaga, millest tema tulevane õnn sõltub” (Lenz 1802: 11). Kirikuõpetaja kõneleb sellest, kuidas võõramaises ülikoolis sirguvale noorukile jäävad paratamatult kaugeks isamaa seadused ja kombed, millesse ta enne akadeemilise elu algust nagunii suuremat ei süüvinud, ning nii hakkab ta välismaa kombeid isamaa omadest ülemaks pidama – kodumaises ülikoolis õppimine soodustab patriotismi, välismaal studeerimine võõrutab kodust: „Sel-
lele lisandub veel meie siinsete, välismaal õppivate noorukite

suurem vabadus, mida nad on võõrastes ülikoolides nautinud, meeldivad ühendused oma kaastudengite kui esimeste noorepõlvesõpradega, lõbus suhtlustoon, mis nende vahel valitses – kõik see tegi nende jaoks välismaa nagu elüüsiõnne, kuhu nad soovisid jääda igaveseks, kui see oleks vaid alati saanud kesta isa kukru kulul ilma omaenese murede ja pingutusteta. Selle võõrusihalu-sega naasis nüüd karme tuline nooruk oma isamaale, ja siin oli talle kõik võõras, kõikjal ta eksis, kõik rõhus ja surus teda, kõik tema isamaa konventsionsid, korraldused ja seadused, mis tema vabadusesüsteemiga kokku ei passinud, tundusid talle liiga kitsarinnalised. Ja kadunud oligi isamaa-armastus ja patriotism, paljudel kauaks ajaks, mõnel võib-olla igaveseks” (Lenz 1802: 13).

Võimatu on neid Friedrich David Lenzi ridu lugedes mitte mõelda pastori nooremale vennale, küllap tuntuimale Baltimaadest pärit kirjanikule Jacob Michael Reinhold Lenzile (1751–1792)¹⁵ ja tema saatusekäikudele.¹⁶

1768. aasta septembris sõitis Jacob Michael Reinhold Lenz Tartust Königsbergi ja asus sealses ülikoolis teoloogiat õppima. Juba kodumaal andeka kirjanikuna silma paistnud noormehele oli tema isa, Saksamaalt sisse rännanud vaimulik Christian David Lenz (1720–1798)¹⁷ määranud käia oma jälgedes: naasta pärast õpinguid kodumaale ja võtta vastu vabanev pastorikoht mõnes kihelkonnas lühema või pikema koduõpetajapõlve järel ühes või teises kodumaa mõisas, nagu oli kombeks.

Kõne all olevate vendade isa C. D. Lenz oli Halles teoloogiat õppinud, saanud 1740. aastal Liivimaale koduõpetaja koha ja asunud kaks aastat hiljem tööle Dzērbenes pastorina. 1744. aastal järgnes abielu kohaliku pastoritütre Dorothea Neoknappiga (1721–1778) ning perre hakkasid sündima lapsed. Kirikuõpetaja edasine karjäär oli kiire: 1749. aastal pastorikoht Cesvaines ning kaks aastat hiljem ka praostikoht Cēsise kreisis. 1759. aastal siirdus mitmeid vaimulikke tekste üllitanud tuline pietist C. D. Lenz koos naise ja nelja lapsega Tartusse ning asus Jaani kiriku saksa

¹⁵ J. M. R. Lenzi täpne sünniaeg on 23. (vkj 12.) jaanuaril 1751. aastal Cesvaines Liivimaal.

¹⁶ J. M. R. Lenzi kohta eesti keeles vt lähemalt Abrams 2003.

¹⁷ C. D. Lenzi biograafiliste andmete kohta vt DBL: 445. Tema vaimulike vaadete kohta vt eriti Jürjo 1994. C. D. Lenzi ja J. M. R. Lenzi vahekorra kohta vt uue-matest käsitlustest nt Schulz 2001.

koguduse ülemõpetaja kohale. Pastoriamet oli seotud tööga ülemkonsistooriumi assistendi ja linnakooli järelevaatajana. Pereema sünnitas Tartus veel neli last (kokku niisiis kaheksa) ning suri 1778. aastal. Aasta hiljem abiellus C. D. Lenz teist korda ja kolis Riiga, tõustes Liivimaa kindralsuperintendendi kohale, kohaliku kirikliku ametiredeli viimasele pulgale, ning jättis 1798. aastal surres endast maha ühtekokku 78 veresugulast (Falck 1907: 8). Köslinist (Pommeris) pärit vasksepa poeg oli pannud aluse mõjukale suguvõsale, mille nii mõnegi esindaja kuulus ulatub Baltimaadest kaugele väljapoole. C. D. Lenzi hiilgav karjäär Põhjasõja-järgses Baltikumis on näitlik. “Tema eluloos ilmnevad sisserännanud teoloogide suured tõusuvõimalused” (BL 279).

J. M. R. Lenzi õpingu- ja tegevusaastad Lääne-Euroopas

Königsbergis pühendus Jacob Michael Reinhold Lenz üha enam kirjandusele, kuulas teoloogialoengute asemel üha enam Immanuel Kanti esinemisi ning otsustas 1771. aasta kevadel, kui ettenähtud õpinguaeg oli lõpule lähenemas, vastu isa tahtmist kodumaale siialgu mitte naasta. Kahe Kuramaa noore aadlikust ohvitseri saatjana sõitis ta Saksamaa ja Prantsusmaa piirilinna Strasbourgi ning jäi sinna pidama viieks aastaks. Aasta varem oli tulnud Strasbourgi juuraõpinguid lõpetama temast umbes poolteist aastat vanem Johann Wolfgang Goethe (1749–1832). Veidi enne J. M. R. Lenzi saabumist oli linnas viibinud ka äsja Riist lahkunud Johann Gottfried Herder (1744–1803). Sündis revolutsioon saksa kirjanduses – tagantjärele “tormi ja tungi” nime all tuntuks saanud kirjandusperiood, saksa-maise valgustuse n-ö enesekriitiline faas, mis tähistas ühtlasi saksa kirjanduse iseseisvumist, hõlmas umbkaudu aastaid 1770–1776, millesse mahtus ka J. M. R. Lenzi viibimine liikumise ühes keskses Strasbourgis. Üheks õhtumaise kultuuri sümboliks kujunenud kirjandusklassiku J. W. Goethe kõrval on liivimaalase näol tegemist “tormi ja tungi” olulisima autoriga.¹⁸ J. M. R. Lenzi tuntuse umbkaudseks haripunktiks saksa keeleruumis olid aastad 1774–1776, ent ühemõttelist poolehoidu avaldati kirjanikule vaid kitsamas ringis.

¹⁸J. M. R. Lenzi eripära ja ainulaadsust kirjandusloos on hakatud laiemalt tunnustama alles 20. sajandil, hüppeliselt aga alles viimasel tosinkonnal aastal – 1990. aastate alguses võis kõnelda teatavast Lenzi-buumist, mis ulatus Saksamaalt kaugele väljapoolegi. Nii asutati näiteks 1999. aastal USA-s Oklahoma ülikooli juures esimene Lenzi-selts Lenz/Storm and Stress Society

Tema anonüümselt ilmunud teoseid omistas kriitika pealegi sageli J. W. Goethele, kes oli debüteerinud pisut varem. Kaks kirjanikku olid väga lähedased sõbrad kuni 1776. aasta lõpus Weimaris aset leidnud äärmiselt terava konfliktini, mis lõppes sellega, et J. W. Goethe kui kohaliku hertsogi äsja ametisse nimetatud salanõunik saatis kindla töökohata võõramaalasest vabakutselise kirjaniku J. M. R. Lenzi linnast välja. Konflikti põhjustanud lähemad asjaolud on teadmata tänini, kaks kirjanikku pärast seda väga tõenäoliselt enam ei kohtunud ning igasugune suhtlus katkes. 1778. aasta jaanuari lõpus-veebruari alguses oli loomingulisse kriisi sattunud J. M. R. Lenzil Waldersbachi külas Elsassis esimene tõsine psühhoos. Kiiresti levis saksa kirjandusringkondades kuuldus, et “Lenz on hulluks läinud”¹⁹ Kevadel järgnes J. W. Goethe õemehe Johann Georg Schlosseri (1739–1799), liivimaaalase hea sõbra juures Emmendingenis ka teine ja veel tõsisem psühhoos, nii et nüüd pöörduti kirjaniku isa, tollase Tartu Jaani kiriku pastori poole ja paluti leida vahendeid kulukaks muutunud J. M. R. Lenz kodumaale tagasi toimetada. Perekond kõhkles kaua, kuni viimaks 1779. aasta suvel saatis Jenas juurat õppinud Carl Heinrich Gottlob Lenz (1757–1836), üks perepoegi, oma vanema venna, kes oli selleks ajaks haigusest juba enam-vähem taastunud, tagasi Liivimaaale. Kõik need kaheksa aastat, mis J. M. R. Lenz pärast Königsbergist lahkumist Elsassis, Saksamaal ja Šveitsis kuni esimese psühhoosini Waldersbachi veetis, olid omaksed, eesotsas isa ja vanema venna Friedrich Davidiga, teda lakkamatult koju kutsunud. Viimaks kodumaale naasnud, taotles J. M. R. Lenz Riia toomkooli rektori vabanevad kohta – vahepeal Liivimaa kindralsuperintendentiks tõusnud isa toetas teda –, ent tema kandidatuur lükati tagasi, kuna kooli rektor aastatel 1764–1769, tollal Weimari kindralsuperintendendi ametis olnud autoriteetne J. G. Herder keeldus lakoonilises kirjas, põhjuseid nimetamata, endist sõpra soovitamast. 1779. aasta novembridetsembris töötas J. M. R. Lenz perekonnatuttavate Bergide rüütlimõisas Allazis koduõpetajana – tolleaegsete töötute noorte

¹⁹ See kuuldus, saades põhitoitu pooltõdedest ja eelarvamustest, saatis J. M. R. Lenzi elu lõpuni, mõjutades oluliselt tema teoste retseptiooni, iseäranis selle loomingu osas, mis valmis pärast Waldersbachi sündmusi 1778. aastal. Tänapäeval valitseb Lenzi-uurijate seas pigem seisukoht, et kirjaniku täielikust ja üha progresseerunud vaimsest kustumisest ei saa kuidagi rääkida, küll aga suurenenud psühholoogilisest labiilsusest, millele lisandusid viimastel eluaastatel ihulised vaevused, vt nt Weiß 1992: 8.

haritlaste, eriti teoloogide, sagedane leivateenistus – ning sõitis seejärel Tartusse venna Friedrich Davidi poole, kes oli võtnud vahepeal üle isa lahkumise järel vabanenud pastorikoha Jaani kiriku juures.

1780. aasta jaanuari lõpus sõitis J. M. R. Lenz Tartust Peterburi, lootes seal tööd leida. Tema kandidatuur kadetikorpusse õpetaja kohale lükati tagasi. 1780. aasta septembri lõpust peale teenis J. M. R. Lenz taas leiba koduõpetajana perekonnatuttavatele Liphartidele kuulunud Ahja mõisas, kust ta lahkus ülepeakaela paar kuud hiljem armuloo tõttu naabruses elanud noore aadlipreili Julie von Albedylliga. Suhte luhtumises oli olnud ilmselt oma osa ka Lenzide perekonna vastuseisul.

1781. aasta alguses lahkus J. M. R. Lenz Liivimaalt jäädavalt. Uued katsed Peterburis tööd leida – peale episoodilise perioodi ühe kindrali erasekretärina – luhtusid taas ning 1781. aasta varasügisel sõitis J. M. R. Lenz Moskvasse. Püsiva töökohani ei õnnestunud jõuda tal sealgi. Ajutist peavarju leidis vabakutseline kirjanik, töötades enamasti eraõpetajana ja mõnda aega ka ühe erakooli kasvatajana, maineka vene ajaloolase Gerhard Friedrich Mülleri (1705–1783) ning hiljem selle sugulaste, aga ka Moskva valgustajate ja vabamüürlaste juures. Nii pakkusid kindlama sihita J. M. R. Lenzile tema viimastel eluaastatel ulualust noor vene kirjanik Nikolai Karamzin (1766–1826) ja tolle lähim sõber, tõlkija Aleksandr Petrov (u 1760–1793). J. M. R. Lenz suri 3. või 4. juunil (vkj 23. või 24. mail) 1792. aastal. Tema surnukeha leiti ühelt Moskva tänavalt. Surma lähemad asjaolud on teadmata. Viimastel aastatel oli kirjanik, keda tema perekond Liivimaal oli toetanud minimaalselt (vahetevahel saatis isa Riiast pisut raha, nt kakskümmend viis rubla), elanud pidevas rahapuuduses ning olnud ka korduvalt haige. Tema haua asupaik ei ole teada. Surmakuulutuses, mille autoriks oli ühe Moskva saksa koguduse pastor ning kirjaniku pihhiisa Johann Michael Jerzembky, seisavad read: “Täna suri siin Jac. Mich. Reinh. Lenz, “Koduõpetaja”, “Uue Menoza” jne autor, keda leinasid vähesed ja kellest puudust ei tundnud keegi. /---/ Ta elas almustest, aga ei võtnud heategusid vastu igäühelt – ja solvus, kui talle, ilma et ta oleks soovi avaldanud, raha või toetust pakuti, kuna ta kuju ja kogu välimus olid tungivaks üleskutseks heategevusele” (Jerzembky 1792).

On säilinud Lenzide perekonna patriarhi C. D. Lenzi kirjavisand 1771. aasta kevadest oma tudengist pojale, kes oli Königsbergist teatanud soovist vastu isa tahtmist esialgu kodumaale mitte naasta. Isa loetleb kodumaa eeliseid noortele teoloogidele, hoiatab

poega, et see ei käituks nagu Rehabeam²⁰ – stiliseerides end nõnda kuningas Saalomoniks –, osutab poja ja iseenda heale mainele Liivimaal, lootustele, mis noormehe peale on pandud jne. Poja plaanitud samm “näitab vähest patriotismi” (Briefe.... 13–17). Aastaid hiljem, 1779. aasta aprillis J. G. Herderile saadetud kirjas (JMRL I: 325–329) pärast J. M. R. Lenzi sõprade korduvaid üleskutseid Elsassis haigestunud poja suhtes midagi ette võtta, nimetab C. D. Lenz noort kirjanikku “lemmikuks oma poegade hulgas” (JMRL I: 326). Igasuguse ilmaliku kirjanduse suhtes vaenulikult meelestatud pietistliku pastori jaoks, kes oli erakordne nähtus ka kaasaegsete vaimulike hulgas (Jürjo 1994: 141), muutus sõnakuulmatu lemmikpoeg üha enam “valupojaks”,²¹ keda kui perekonna häbiplekki tabasid nüüd üksnes etteheited ja manitsused.

F. D. Lenzi elu ja tegevus

Lenzide perekonna vanima poja Friedrich Davidi elutee oli sootuks sirgem.²² Ta sündis 9. (vkj 20.) septembril 1745 Dzërbenes (Liivimaal), sai esialgu haridust koduõpetaja käest ning siirdus 12-aastaselt – perekond oli vahepeal kolinud Cesvainesse – õppima Königsbergi pietistlikku *Collegium Fridericianum*'i. Halle pietismi ja sealsete õppeasutuste rajaja August Wilhelm Francke (1663–1727) eeskujul 1698. aastal Ida-Preisimaa pealinnas asutatud kool oli populaarne ka välismaal, muu hulgas Baltikumis (Grimoni). 1762. aastal astus F. D. Lenz, kes oli Lenzide perekonna ainsa lapsena saanud ülikoolieelset haridust ka väljaspool kodumaad,²³ Königsbergi ülikooli usuteaduskonda, naasis pärast õpingute lõppu 1764. aastal Liivimaale ning asus esialgu tööle koduõpetajana Tallinnas. Omaaegset noorte teoloogide tööhankimisstrateegiat peegeldab arutlus-

²⁰ Vana Testamendi järgi ei käitunud Saalomoni poeg Rehabeam isa surma järel tolle ametnike nõu järgi, vaid vastavalt omaenda põlvkonna soovitudele, mistõttu kuningriik lagunes kaheks, vt 1Kn 12.

²¹ Vt C. D. Lenzi kirja Moskvasse Gerhard Friedrich Müllerile 1782. või 1783. aastast (JMRL I: 341–342).

²² F. D. Lenzi elulooliste andmete kohta vt DBL 446. Lisaks vt Redlich 1989: 209.

²³ J. M. R. Lenz õppis juba Tartu linnakoolis, mille järeleavaatajaks oli tema isa C. D. Lenz Tartusse kolimise järel 1759. aastal saanud. Huvitav paralleel F. D. Lenzi võõrsil õppimisele leidub J. M. R. Lenzi näitemängus “Koduõpetaja ehk erakasvatuse eelised” (1774), kus salanõunik Bergi poeg Fritz õpib just nimelt linnakoolis – erinevalt Leopoldist, salanõuniku vennapojast, keda kasvatab koduõpetaja Läuuffer. J. M. R. Lenz kutsus F. D. Lenzi tõepoolest Fritzuks (Lenz 1987 III: 303).

käik J. M. R. Lenzi näitemängu “Koduõpetaja” (1774) ühe kõrvaltegelase, koduõpetaja isa pastor Läuufferi suust: “Nii on see kogu maailmas: ülikoolist tulles peab inimesel olema teatav vaatetorn, kust mõnda avalikku ametit seirata; esmalt peame ootama ära jumaliku kutse, ja eestkostja on vägagi tihti vahend meie edutamiseks – vähemasti minul läks see niimoodi õnneks” (Lenz 2003: 27). 1767 aastal sai F. D. Lenz kutse pastorikohale Tarvastusse, kuhu ta jäi 1779. aastani. 1768. aasta jaanuaris oli F. D. Lenz Tallinnas abiellunud Oleviste kiriku ülempastori – ühtlasi Tallinna superintendendi – tütre Christine Margarete Kellneriga. 1779. oli aasta, mil juuni alguses peeti Tartus maha topeltpulm: pereisa C. D. Lenz, kelle abikaasa, põdura tervisega Dorothea oli aasta varem surnud, abiellus nüüd teistkordselt, perekonnatuttavast lese Christiane Margarethe Rulcoviusuga (sünd. Eichler), ning noorim peretütar Anna Eleonore (1760–1845) läks mehele Karl Emanuel Pegaule, Madliena (Liivimaal) noorele pastorile.²⁴ Septembri keskpaigas pühitseti C. D. Lenz Riias Liivimaa kindralsuperintendendi ametisse. Sellesama aasta juuli lõpus oli pärast pea 11-aastast eemalolekut saabunud kodumaale ka J. M. R. Lenz. Pereisa kolimise järel Riiga võttis Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja koha, nagu ka linnakooli inspektori ameti üle F. D. Lenz.

Aastatel 1788-1789 andis F. D. Lenz koos Christian Heinrich Nielseniga (1759–1829) ja Friedrich Gotthilf Findeiseniga (1742–1796) välja ajalehti “Dörptsche Zeitung” ning “Das Dörpatsche politisch-gelehrte Wochenblatt”, kirjutas juhuluuletusi²⁵ ja avaldas loomulikult jutlusi. Viimastest väärrib eriti märkimist 1786. aastal trükist ilmunud kaheosaline mahukas teos “Vaterländische Predigten” (Lenz 1786 I, II). Nimetatud jutlusteramat kui “lapselikema armastuse ja tänulikkuse esimene avalik ohver” oli pühendatud isale, kellele F. D. Lenz, loobudes eesõnas deklaratiivselt ühtlasi igasugusest autorsusest, töötas jääda “kuni viimase hingetõmbeni lapselikema aukartuse ja õrnusega

²⁴K. E. Pegau oli J. M. R. Lenzi õpingukaaslane Königsbergi ülikoolis ning ühtlasi näitemängu “Koduõpetaja” ühe tegelase (Pätus) prototüüpe. Pegau kohta vt DBL 585. Lenzide kohta vt ka Falck 1907: 16.

²⁵Nagu juba Tarvastu-päevil, vt Lenz 1774. F. D. Lenzi eestikeelse luuletuse “Minu Rõmuks olli Rosi” kohta, mis ilmus 1787. aastal Põltsamaal F. G. Findeiseni koguteoses “Lesebuch für Ehst- und Livland” (IV), vt Vinkel 1969.

/---/ kuulekaimaks ja tänulikemaks pojaks”²⁶ Baltimaades populaarsust nautinud “Isamaalised jutlused”, mille väljaandmisele oli autor mõelnud juba 1780. aastate alguses,²⁷ trükiti 1791. aastal (2. osa 1794) täiendatud kujul Tartus teistki korda. 1796. aastal andis F. D. Lenz Tartus välja ajakirja “Livländische Lese-Bibliothek” (LLB). F. D. Lenzil on teeneid ka eestikeelse tarbekirjanduse loomisel. Nii üllitas ta 1796. aastal esimese eestikeelse aianduse õppekäsiiraamatu “Aija-Kalender” (Lenz 1796), mille ta oli tõlkinud tartu keelde J. Prechti lätikeelsest käsiraamatust.²⁸ 1803. aastal avaldas ta Tartu ajaloo teemalise brošüüri pealkirjaga “Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat” (Lenz 1803). Sellesama aasta 6. oktoobril vannutati Jaani kiriku ülempastor, linnakonsistoriumi esimene assessor ja linnakooli inspektor, abikaasa ja üheksa lapse isa Friedrich David Lenz äsja taasavatud Tartu ülikooli esimese eesti ja soome keele lektori kohale (Vihma 1972: 189). Lektoritöö kõrval täitis ta ka eestikeelsete trükiste tsensori ülesandeid, olles oma tegevuses kaunis leebe (Vihma 1972: 191).²⁹ F. D. Lenz suri Tartus 4. (vkj 16.) detsembril 1809. aastal lugupeetud mehena.

F. D. Lenz eesti keele lektorina

Friedrich David Lenzi keeeloengutest Tartu ülikoolis annavad mõningast aimu kaasaegsed loengukavad (Verzeichniß...), nagu on osutanud juba Paul Ariste (Ariste 1952: 1024) ja Helgi Vihma (Vihma 1972: 191). Tegemist on üsna väheinformatiivse materjaliga, kust annab ometi üht-teist välja lugeda. Nii võiks pisut vastu vaielda väitele, nagu puuduksid andmed, et F. D. Lenz oleks

²⁶ Eessõnast (paginatsioon puudub) F. D. Lenzi teose “Vaterländische Predigten” 1. osale.

²⁷ Sellele viitab J. M. R. Lenzi 1781. aasta 2. juunil Peterburis valminud kiri isale, milles ta avaldab soovi venna jutlustele Saksamaal kirjastaja leida (Lenz 1987 III: 631). Arvestades J. M. R. Lenzi tutvusi toleaeagsete Saksamaa kirjastajate ning suure osa sealse kirjanduseliidiga üldse on täiesti mõeldav, et F. D. Lenzi jutlusteramat, mis ilmus F. G. Jacobäeri kirjastuses Leipzgis, jõudiski trükki just tema kaudu.

²⁸ “Aija-Kalendri” kohta vt Kuum 1991: 13–15. “Aija-Kalendris” kasutatud eesti keele kohta ning F. D. Lenzi tõlgitud muude eestikeelsete tarbetekstide kohta vt Vihma 1972: 191–194.

²⁹ F. D. Lenzi saksakeelseid tõlkeid 1806. aasta märtsist detsembrini Tartus ilmunud esimeses eestikeelses ajalehes “Tarto maa rahwa Näddali-leht” üllitatud poliitilistest artiklitest vt Tannberg 1998: 206–233.

Tartu ülikoolis õpetanud ka soome keelt (Vihma 1972: 191). Nime-
tatud loengukavade, õigemini väljakuulutatud pooleaastaste loengu-
tsükli sissekannete järgi pidas eesti ja soome keele lektor Lenz
("Lector der Ehstnischen und Finnländischen Sprache") esimesel
kolmel poolaastal, s.o alates 1804. a kevadsemestrist kuni 1805. a
kevadsemestri lõpuni loenguid "eesti keeles" ("Im Ehstnischen"),
ent alates 1805. a sügissemestrist kuni 1809. a sügissemestri lõpuni,
seega kogu oma ülejäänud ametisolekuaja kuni surmani järjekindlalt
juba "eesti ja s o o m e keeles" ("Im Ehstnischen und Finnischen")³⁰
– V. A. sõrendus). F. D. Lenzi järglane lektoritoolil Georg Philipp
August von Roth (1783–1817), kelle ametinimetuseks oli "eesti
keele lektor" ("Lector der Ehstnischen Sprache"), seevastu pidas
loengukavade järgi alates 1810. a sügissemestrist kuni 1817. a
kevadsemestrini loenguid üksnes "eesti keeles" ("Im Ehstnischen").
Et aga nimetatud loengukavade puhul on tegemist pelgalt l u b a -
d u s e g a, p l a a n i g a eesseisvaks poole aasta pikkuseks loengu-
tsükliks, ei saa muidugi olla kindel, kas toimunud loengutes eesti
keele kõrval ka soome keelega, mida aastatel 1805–1809 pidevalt
välja kuulutati, tõepoolest tegeldi. F. D. Lenzi keeleloengute sisu
lühikirjeldustes ei leidu sellele ühtki eksplitsiitset viidet.

1805. a kevadsemestril asendub F. D. Lenzi loengute seniste
lühikirjelduste lakoonilisus³¹ pikemate sissekannetega – lubatakse
tegelda grammatika ja tõlkimisega. Järgneva kolme semestri sisse-
kanded on taas üldsõnalised, ent 1807. a kevadsemestril lubatakse
juba j ä t k a t a süntaksi käsitlemist, alustada tõlkimise ja kirjuta-
misega ning korraldada ka jutluseharjutusi. 1807. a sügissemestril
lubatakse käsile võtta konversatsioon ning jätkata ühtlasi teoreeti-
list keeleõpet, millele peavad lisanduma praktilised tõlkeharjutu-
sed ja jutlustamine. 1808. a kevadsemestril on plaanis praktilist
tööd jätkata ning alustada katehiseerimise harjutamist. 1808. a
sügissemestril kavandatakse jätkata teoreetilist keeleõpet "Hupeli
uue grammatikaväljaande järgi" (vt Hupel 1780), kavas on jagada

³⁰ Lenzi ametinimetus muutus ühe väikse detaili võrra alates 1806. a sügissemest-
rist. Sestpeale oli tema tiitlik "Lector der Ehstnischen und Finnischen Sprache" ja
mitte enam "Lector der Ehstnischen und Finnländischen Sprache", nagu see kõlas
esimesel viiel semestril.

³¹ Viidatakse üksnes sellele, et loengud toimuvad, seejuures tasuta. F. D. Lenzi
keeleloengute lühikirjeldused sisaldavad võrreldes esimese läti keele lektori (aas-
tatel 1803–1847) Otto Benjamin Gottfried Rosenbergeri (1769–1856) omadega
siiski suhteliselt palju. Lenziga ühel ajal tööd alustanud Rosenbergeri loengute sisu
kohta ei saa ainekavade lugeja teada samahästi kui mitte midagi.

“iga reegli” kohta “praktilisi selgitusi” ning juhendada ka tõlkimist. Lisaks sellele lubatakse pidada eraldi aegadel ka vestlustunde.³² Viimase kahe poolaasta loengute lühikirjeldused on taas üldsõnalised ja napid, nagu päris alguseski. F. D. Lenzi keeleloengud toimusid enamasti tasuta, loenguajad määrati sageli kindlaks vastavalt õpetaja ja õpilaste kokkuleppele (muidu alati õhtupoolikuti kella viiest kuueni).

Kust oli F. D. Lenz omandanud soome keele oskuse ja kui suur või väike see oli, on esialgu selgusetu. Seevastu tõenäosust, et ta valdas ka rootsi keelt, millele on osutanud Helgi Vihma (Vihma 1972: 190), ei saa pidada kuigi suureks. Üksnes eesti päritolu (Karjahärm, Sirk 1997: 32) baltisaksa publitsist Paul Theodor Falck (1845 – u 1920) on oma raamatus Jacob Michael Reinhold Lenzi noorusaastatest Baltikumis (Falck 1878) viidanud – viiteallikat nimetamata – sellele, nagu olnuks pereema Dorothea Lenz (1721–1778) rootsi päritolu ning seetõttu kõneldud Lenzide kodus ka rootsi keelt, mis järelikult olnud ühtlasi kirjanik J. M. R. Lenzi emakeeleks. Falcki monograafiales andis 1879. aastal oma mahukas retsensioonis (Sivers 1879) hävitava hinnangu baltisaksa literaat ja hea Lenzi-tundja Jegór Julius von Sivers (1823–1879), juhtides tähelepanu asjaolule, et ülipretensioonika hoiakuga Falcki arvukatel väidetest puudub sageli igasugune dokumentaalne kate. Rootsi keel J. M. R. Lenzi emakeelena oleks von Siversi meelest seletatav üksnes teatava “atavismina” (Sivers 1879: 332). Aastal 1905 tõestas saksa kirjandusteadlane, tollal Göttingeni ülikooli professor Edward Schröder (1858–1942), et Falcki avaldatud J. M. R. Lenzi luuletuste hulgas – Falcki sõnul pärinenud need originaalkäsikirjadest, mis sattunud keerulisi teid pidi tema kätte – ei leidu ainsatki originaali: tegemist on eranditult juba varem trükitis avaldatud originaaltekstide redigeeringutega, s.o sihilike võltsingutega (Schröder 1905: 104). Falcki tõsiselt võetavus teadlasena muutus minimaalseks hiljemalt pärast E. Schröderi hinnangut pidada “teadusliku puhtuse ja kirjandusliku hügieeni nõudeks igasugused Falckist lähtunud teated meie kirjandusdokumentide varamust eraldada” (Schröder 1918: 391). Nagu hiljem on selgunud, tegeles Falck – kurioosumeid saksa kirjandusloos – J. M. R. Lenzi võltsimisega lausa uskumatus ulatuses. Eesti Ajaloomuuseumis leidub tuhandeid lehekülgi hõlmav Falcki “Lenzi arhiiv”, mis sisaldab

³² Sellel semestril on F. D. Lenzi töökoormus suurim – neli akadeemilist tundi nädalas (muidu üldiselt kaks tundi).

hulgaliselt niihästi originaaltekstide võltsinguid (ümberkirjutusi vastavalt võltsija maitsele), mitmeid J. M. R. Lenzi kirjade ärakirju kui ka arvukalt dokumente Lenzide perekonna kohta (Bosse 1992). Kõige selle hulgas on leidunud ometi ka väärtuslikku materjali (Tommek 2002), ent Falcki tekstimassi põhjalikumalt läbivaatamiseni ei ole veel jõutud.

Kindlalt saab esialgu väita seda, et Dorothea Lenzi ema, aadlisoost Louise Marie von Rahden abiellus kodukoha Valtaiki (Kuramaal) pastori Michael Theobald Neoknappiga (Sivers 1879: 332; Lenz 1987 III: 704). Von Rahdenite puhul on tegemist vana alamsaksa suguvõsaga, mis alates 16. sajandist oli esindatud juba Kuramaal (DBL 604). Dorothea Neoknapp abiellus 1744. aastal Köslinist (Pommeris) pärit noore Dzērbene pastori Christian David Lenziga. Ainus Dorothea Lenzi säilinud kiri³³ on kirjutatud saksa keeles. J. M. R. Lenz kirjutab nii oma teosed kui ka kirjad harilikult saksa keeles, osates muidugi mitmeid võõrkeeli – säilinud on ka prantsuskeelseid, vähemal määral ingliskeelseid ja venekeelseid tekste.

Dorothea Lenzist, nagu kogu Neoknappide suguvõsast on teada äärmiselt vähe. Mingisugust valgust põhjusele, miks oli üldse tekkinud arvamus, nagu Dorothea Lenz oluaks rootslane, võib pakkuda järgmine oletus. Iga-aastastes nimekirjades, mis koostati Rootsisis Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt ning Soomest sinna Põhja-sõja ajal põgenenud inimestest, esineb ajavahemikus 1712–1716 ühtekokku kuus korda keegi Pärnu pastor Michael Eobaldus Neoknap³⁴, kaasas üks laps³⁵ Tegemist on vägagi tõenäoliselt just

³³ J. M. R. Lenzile 1775. a. septembris Tartust (Lenz 1987 III: 339).

³⁴ Kasutan siin mainitud nimekirjades kõige sagedamini esinevat nimekuju. 1712. aasta kevadel Stockholmis kammerkolleegiumi (*Kammarkollegiet till Kunglig Majestät*, 3. 4. 1712) koostatud ülevaatelises nimekirjas on antud nimekujuks Mich. Robaldus Neoknapp. Sellesama aasta suvel põgenikekomisjoni toetuse-saajate nimekirjas esineb juba nimekuju Michael Eobaldus Neoknap, mis on kantud nimekirja ka aastatel 1713–1716. Nimekirjade järgi on tegemist Pärnust (Pernau) pärit mehega, kelle ametiks on märgitud “pastor” (1712. aastal kammerkolleegiumi nimekirjas “Prädjkant” sama aasta põgenikekomisjoni nimekirjas “Prädikant” 1713 “Präst” ja 1714–1716 “Prästman”). Vt andmebaasi Internetis: <http://www.genealogia.fi/hakem/flykting/flykting1.htm> ning selle aluseks olevat teost (Aminoff-Winberg 1995).

³⁵ Laps ei saanud veel sündimata Dorothea olla. Lapse sugu ei ole nimekirjades märgitud.

sellesama mehega, kes oli sündinud u 1685. aastal Tartus, õppinud aastatel 1701–1703 Riia lütseumis ning jätkanud alates 1703. aastast õpinguid ülikoolis Pärnus. 1705. aastal asus ta õppima Greifswaldi ülikooli. Ta töötas Pärnus esmalt ilmselt diakonina ning 1710. aastal ordineeriti ta Stockholmis. Põhjasõja eest, nagu juba öeldud, põgenes ta Rootsi, kus ta, nagu ülalpool näidatud, viibis vähemalt aastatel 1712–1716. Aastatel 1726–1753 töötas ta juba Valtaikis pastorina. Seesama pastor oli ka abielus Louise Marie von Rahdeni, Dorothea Lenzi emaga. Michael (Th)eobald(us) Neoknap(p)i isa Paul(us) Neoknapp oli Liivimaale sisse rännanud. Ta pärines Neustettinist (Pommeris), oli õppinud Oderi-äärse Frankfurti ülikoolis ja töötanud 1687 aastast Pärnus notari ja foogtikohtu sekretärina, alates 1690. aastast juba raehärra asetäitjana ning 1694. aastast raehärra ja sekretärina. Enne Pärnus ametisse asumist on ta töötanud ilmselt raesekretärina ka Tartus. P. Neoknapp maeti Pärnus 1699. aastal. Ta oli abielus oletatavasti kellegi Anna Dorothea Bohliga, kes oli omakorda kellegi Michael Bohli ja tema teise abikaasa tütar.³⁶ Need biograafilised detailid – Neoknap(p)ide esindatus Baltimaades juba enne Põhjasõda nn Rootsi ajal ja ühe Neoknap(p)i põgenemine Rootsi kuningriigi emamaale – aitavad selgitada noore kärsitu literaadi Falcki kiusatust lansseerida hea õnne peale väide Dorothea Lenzi kuuluvusest rootsi rahvusse, mis pidi oletatavasti muutma üksjagu “põneva-maks” tema piiritu austuse objekti J. M. R. Lenzi, omas ajas üsna vähe populaarset isikut.³⁷ Kokkuvõtteks tuleb nentida, et selle kohta, nagu oleks Christian David ja Dorothea Lenzi ühises kodus

³⁶ Michael (Th)eobald(us) ja Paul(us) Neoknap(p)i biograafiliste andmete kohta vt ka Napiersky 153; Ottow, Lenz 1977: 161; Tering 1984: 52; Laakmann 1926: 144; Lemm 1960: 148.

³⁷ P. T. Falck loetleb oma monograafias veel hulga keeli, mis kõik olevat J. M. R. Lenz juba Tartus sirgudes selgeks õppinud. Nende hulka kuulunud saksa, rootsi, eesti ja vene keel, ladina koolis omandatud ladina, kreeka ja heebrea keel ning peale selle veel eratundides õpitud prantsuse, inglise ja itaalia keel (Falck 1878: 10). Osa nimetatud keeltest J. M. R. Lenz suuremal või väiksemal määral valdas, ent vene keelt pidi omaenda sõnul hakkama õppima tõsiselt alles Venemaal (Lenz 1987 III: 648). Küllap mõistis Tartus sirgunud J. M. R. Lenz ka eesti keelt; sellele võiks viidata teadaolevalt ainus eestikeelne fraas ühes tema kirjas vennale Christian David Lenzile (Moskvast umbes 1789. aasta keskpaigas): “Singt man in Liefland noch *Kasike Kanike*. Siehst Du, daß wir alle Tartarn sind?” (Lenz 1987 III: 665).

Põhja-Lätis ja Tartus osatud ning kõneldud rootsi keelt, mis olnuks ühtlasi Friedrich David Lenzi ja tema õdede-vendade emakeeleks, puudub igasugune veenev tõestusmaterjal.

Kahe venna suhted

Missugused olid kahe venna, Friedrich David Lenzi ning Jacob Michael Reinhold Lenzi omavahelised suhted? Vastust sellele saab otsida eeskätt vendade kirjavahetusest. Seejuures torkab silma asjaolu, et teadaolevalt ei ole säilinud ühtegi F. D. Lenzi kirja oma kirjanikust vennale. Esimene F. D. Lenzile saadetud J. M. R. Lenzi kiri pärineb 1767. aasta 11. oktoobrist ning on kirjutatud Tartus pärast venna kihlumist C. M. Kellneriga Tallinnas. Teise säilinud kirja on J. M. R. Lenz saatnud vennale oma sünnipäeval 1768. aastal Tartust pärast F. D. Lenzi pulmi jaanuari lõpus Tallinnas. J. M. R. Lenz oli sõitnud pulmapeolt koju Tartusse, vend koos abikaasaga juba uude kodusse Tarvastus. Kumbki reipas ja usalduslikus toonis kirjutatud tekst sisaldab ühtlasi pühendusluuletust vennale ja selle kihlatule *resp.* abikaasale. Ajast, mil J. M. R. Lenz viibis Lääne-Euroopas, ei ole säilinud ühtegi “Tarvastu vennale” saadetud kirja. Aastatest 1780–1781 pärineb kokku üheksa J. M. R. Lenzi kirja vennale, mis on kõik lähetatud Peterburist peale kahe, mis on saadetud Ahjalt. Neist viimane, mille J. M. R. Lenz on kirjutanud vahetult enne Ahjalt Olerisse põgenemist, sisaldab muu hulgas – erandkorras harjumuspärase tooni kõrval – süüdistuse perekonna aadressil armuloo luhtaajamises preili Julie von Albedylliga: “Nii kenasti käite Te minuga ümber. Aga Te soovite endile õnne, see on Teie tehtud draama, üks neist tugevaid kurbmängudest – ja kui see nüüd valmis saab ja kõik võib selle valmistamisel ontlikult paika keerata, siis mis see kirjanikule korda läheb, millised tagajärjed sellele tegelekult on” (Lenz 1987 III: 624).³⁸ Ühtegi F. D. Lenzile Moskvas kirjutatud kirja J. M. R. Lenzilt ei ole säilinud.

³⁸ J. M. R. Lenzi armulugusid – teadaolevalt kaks-kolm kesket Strasbourgis ja üks Liivimaal – ühendab suhete platoonilisus ja armastatud naise vastuarmastuse puudumine. Ta ei abiellunud kunagi ning jäi lastetuks. Skandaal tema suhete pärast Julie von Albedylliga ei andnud kirjanikule rahu Venemaalgi. Tema viimasest eluaastast pärineb käsikirjaline enesekaitsekiri “Sunnitud enesekaitse” (*Abgezwungene Selbstvertheidigung*), mis jätab lahtiseks, kas tegemist oligi üldse armastusega (Lenz 1992).

Vendade vahekord oli pingeline juba J. M. R. Lenzi Königsbergis viibimise ajal. 1769. aasta oktoobri keskpaigas palub J. M. R. Lenz isal “Tarvastu vennale” öelda, et see talle ometi kord kirjutaks (Lenz 1987 III: 253). Sarnaseid palveid leidub tema kirja-des, mis on saadetud nii Lääne-Euroopast kui ka hiljem Moskvast, nii mõnigi kord. Näib, et F. D. Lenz kirjutab nooremale vennale tõepoolest harva. Ja kui kirjutab, siis manitses. J. M. R. Lenz nimetab isa ja vanemat venda tihtipeale n-ö ühe hingetõmbega. 1774. aasta novembris kirjutab ta – järjekordsete kodust saabunud manitsuskõnede peale – oma vististi lähedasimale vennale Johann Christian Lenzile (1752–1831), õpingukaaslasele Königsbergi-päevilt Strasbourgist:

“Mu süda ei ole jõude. Mul on mõned haruldased sõbrad ja sõbratarid ja ma mõtlen Teist sageli. Olgugi et papa ja tarvastulane tahavad sellest mulle kuritööd teha.

Tervita papat! Ütle talle ainult, et mulle tundus pisut võõras – sest ma ei nõudnud temalt midagi, ei oodanud temalt midagi muud, kui et ta vastaks mu tõepoolest õrnale meelsusele, mida ma tema ja oma sugulaste vastu tunnen, ka omalt poolt – näha, kuidas tema ja Fritz mind vitstega nüpeldavad” (Lenz 1987 III: 303).

1775. aasta septembris nimetab J. M. R. Lenz kirjas J. G. Herderile, kes on nähtavasti pärinud kellegi Lenzi järele, kes talle Königsbergi õpingukaaslastest meenus, F. D. Lenzi oma “poolvaenlaseks”, lisades sealsamas: “Aga ma loodan, et temastki saab sõber” (Lenz 1987 III: 342).

Isa ja vanema venna harvadki kirjad näivad J. M. R. Lenzi sügavalt muserdavat, koguni sel määral, et viimastel Moskva-aastatel satuvad need kellegi kaasabil tuleroaks – J. M. R. Lenzi sõnul põletanud kirjad ära üks ta sõpradest. Umbes 1790. aastal kirjutab ta isale Riiga: “Ma eksisin, eksisin 1000 korda. Kõige rohkem Liivimaal – Teie vastu, oma vanima venna vastu, kes tundis umbkaudu mu südant ja luges sellest paljut ette. Üks sinne sõber – kes teab, kas mitte ennatlikust innust – põletas ära kogu mu kirjavahetuse, kuna ta märkas, et see teeb mulle haiget. Need mõned, mis ma päästsin, on mulle palsamiks lahtistele hinge- haavadele – sest ma näen alles nüüd hilja tagantjärele, et Teie tundsitate mu südant paremini kui ma ise” (Lenz 1987 III: 671-672). Umbes 1789. aastal kirjutab J. M. R. Lenz vennale Johann Christianile, tollal Liivimaa kubermanguvalitsuse ametnikule, kes 1793. aastal omandas teenistusaadli seisuse: “Mul ei ole

ei vennalt Tartust ega kallilt prantsuse vennalt Moritzilt³⁹ – nii-sama vähe kui meie noorimalt vennalt Tallinnast⁴⁰ vähimaidki teateid sestpeale, kui sõber Hüene,⁴¹ kellel on – kui ma ei eksi – Tallinnas sugulasi, meie linnast kadus. Kui nende kõigi käsi vaid hästi käiks. Kui nad võiksid kõik mu narrused unustada, mistõttu ma kogu oma kirjavahetuse meie armsa kalli isa ja vennaga tules kaotasin. Oo, kui ometi kogu Venemaal kõik vanad haputaignamälestused minema pühitaks ja unustataks!” (Lenz 1987 III: 663).

Millistest “narrustest” võiks juttu olla? Usutavasti eeskätt J. M. R. Lenzi katsest ilmaliku – seejuures ebakonventsionaalse ja kaasaegsetele isegi Saksamaal sageli mõistetamatu – kirjanikuna leiba teenida. 18. sajandi lõpuveerandi Liivimaa tohutut mahajäämust valgustuse lõppfaasi jõudnud Saksamaast illustreerib hästi kiri, mille saatis Carl Heinrich Gottlob Lenz, toosama vend, kes J. M. R. Lenzi 1779. aasta suvel Lääne-Euroopast koju toimetas, 1816. aastal Riias kirjaniku esimesele biograafile Georg Friedrich Dumpfile (1777–1849) Öisusse: “Sest luuletaja ja kaunite teaduste harrastaja karjääri ei peetud toona (nagu Liivimaal kahjuks ka praegu) leivastuudiumiks, vaid sellel oli nagu soldati- ja komöödiandielulgi väga halb maine” (JMRL II: 31). Kutselise “komöödiandi” J. M. R. Lenzi puhul – kelle teiseks suureks huviks võib pidada sõjaväge – oli ilmselt tegemist koguni aastaid pärast tema surma perekonnale väga ebamugava teemaga. Sellest annavad tunnistust C. H. G. Lenzi kirjad Dumpfile, mis ei räägi sõnagagi perioodist pärast J. M. R. Lenzi naasmist kodumaale, vabandades järgneva ligi kolmeteistkümne aasta mittemainimist kehva mälu (JMRL II: 41). Sellest annab tunnistust ka Georg Gottfried Marpurgi (1755–1835), J. M. R. Lenzi järglase Ahja mõisa koduõpetaja töökohal, hilisema Vastseliina ja Rõuge pastori ning mitmete eestikeelsete kooliraamatute autori üllatunud nending

³⁹ Johann Christian Friedrich Moritz (1741–1796) oli J. M. R. Lenzi õe Dorothea Charlotte Maria (1747 – u 1815) abikaasa, 1780–1789 Riia lütseumi rektor ja Jakobi kiriku diakon, alates 1789. aastast Tarvastu pastor (DBL 530).

⁴⁰ Pesamuna Benjamin Gottfried Lenz (1761–1809) oli vendadest ainus, kes jäi kõrgema hariduseta. Musikaalselt võimekas noormees pidanud isa soovil hakkama tegelema hoopis kaubandusega, kuna muusikupõlve ei peetud küllaldaselt kindla sissetulekuga eksistentsiks. 1778. a Tallinnasse õpipoisiks saadetud B. G. Lenz avas 1785. a isikliku äri, 1796. a loobus sellest (Falck 1907: 6).

⁴¹ Leinant Georg von Hüene Moskvast.

1815. novembris Dumpfile saadetud kirjas, vastuseks biograafi järelepärimisele: “Ma ei tea 1781. aastast peale temast midagi, ega ka mitte tema saatusekäigust, pole sestpeale midagi temast teada saanud, kuulnud ega lugenud” (JMRL II: 25). Marburg, kellega J. M. R. Lenz oli 1780. aasta lõpul tutvunud ja sõbrunenud pärast üht noore vaimuliku peetud jutlust,⁴² ei teadnud mainitud kirja järgi sedagi, kas kirjanik ligemale veerandsada aastat pärast oma surma veel elab või on surnud. Aastatel 1780–1782 Tartus linna-kooli konrektorina töötanud Marburg oli tuttav ka F. D. Lenziga, kes kirjutas tema 1793. aastal Tartus ilmunud eestikeelsele katekismusele “Kristlik Opetusse-Ramat” (Marburg 1793) saksakeelse eessõna. Ent J. M. R. Lenz oli Saksamaal kirjanikuna surnud juba 1780. aastal, mil kolmes ajalehes ilmusid anonüümsed teated silmapiirilt kadunud autori surmast.⁴³ Autoriteitse J. W. Goethe ühekülgne ja sisuldasa väga vastuoluline hinnang oma autobiograafias kunagisele “kaksikvennale” – nagu neid sageli nimetati – ja ühtlasi kirjanduslikule rivaalile, kanoniseeris ligemale paarisajaks aastaks kujutluse J. M. R. Lenzist kui andekast, ent algusest peale tõbisest ning viimaks lootusetult hullunud intrigandikalduvustega isikust, kes “kui mööduv meteoor lendas vaid hetkeks üle saksa kirjandushorisoni ja kadus ühtäkki, endast ellu jälgegi jätmata” (Goethe 1998: 12).

Nii mõnelgi korral paistab J. M. R. Lenz olevat püüdnud vanema venna poolehoidu saavutada konkreetsete tegudega. Nii nägi ta 1776. aasta suvel ja sügisel vaeva, et vahendada F. D. Lenzi lastele tolle soovil Tarvastusse prantsuse keele õpetajat (Lenz 1987 III: 465, 500). Moskvas muretses ta venna “Isamaaliste jutlustele” hulga ettetellijaid. Teose esmatrükis sisalduvas prenumerantide nimekirjas (kahe osa peale ühtekokku 569 nime) esineb 25 isikut, kelle elukohaks on märgitud Moskva. Mõningaid neist tundis J. M. R. Lenz hästi, osade nimed esinevad tema Moskva-aastatel saadetud kirjades, mõned on tundmatud, ent 1785. aasta 18. novembril valminud kirjas isale selgub, et J. M. R. Lenz laskis jutluseraamatule otsida ettetellijaid ka oma headel tut-

⁴² Kirjast G. F. Dumpfile selgub, et G. G. Marburg vahendas J. M. R. Lenzi kirju Julie von Albedyllile ning oli ka ise hiljem preiilisse õnnetult armunud. Marburg abiellus 1782. aastal (DBL 489). Marburgi tegevuse kohta eestikeelse autorina vt EKL 323.

⁴³ Ehkki J. M. R. Lenz avaldas vähesel määral teoseid ka pärast Lääne-Euroopast lahkumist, jäid need perifeerias ilmunud tekstid tähelepanuta.

tavatel, kohalikel saksa pastoritel Brunneril (kes on samuti nimekirjas) ja J. M. Jerzembkskyl (Lenz 1987 III: 634). Kas muutis see midagi F. D. Lenzi suhtumises Moskvas elavasse venda? F. D. Lenzi suhtumisest ei kõnele otsesõnul ka Nikolai Karamzin, kes oma aastatel 1789–1790 aset leidnud Euroopa-reisil peatus Tartust läbisõidul ilmselt just F. D. Lenzi juures.⁴⁴ Tema menukas reisi- raamatus “Ühe vene ränduri kirjad” (raamatuna 1797/1801) Jaani kiriku pastor vaikib: “Kui minu ees avanes Tartu, siis ma ütlesin: imekena linnake! Kõik seal pidutses ja lõbutses. Mehed ja naised käisid mööda linna kaelakuti. Ja ümbruskonna saludest vilksatas jalutavaid paare. Siin siis elabki õnnetu L*-i vend. Ta on peapastor, kõigi poolt armastatud ja sissetulekud on tal väga head. Mäletab ta oma venda?” (Karamzin 1988: 39). Autor küsimusele vastust ei anna, vaid tsiteerib seesemel alates järgmisest lausest hoopis kellegi kohaliku aadliku antud soodsat hinnangut kirjanik Lenzile, mis lõpeb kokkuvõtvalt: “Teised olud, ja L* olnuks surematu!” (Karamzin 1988: 40). N. Karamzini Euroopa-reis oli J. M. R. Lenziga väga tõenäoliselt läbi arutatud – noor vene kirjanik mees peatus oma reisil muu hulgas kõigis neis paikades, kus liivimaalane oli võõrsil olles viibinud, meenutades teda veel mitut puhku.

Indiviid ja/või kollektiiv

Seesugune surnuksvaikimine illustreerib hästi olukorda, kus üheaegselt avaldasid mõju J. M. R. Lenzi halb maine J. W. Goethega konflikti järel Saksamaal, valitud kirjanikukutse ennekuulmatus pietistlike vaimulike meelet ning seisusliku ja kultuuriliselt mahajäänud Baltikumi tugev korporatiivsus, mis kippus muutma suhtumise teisitimõttelejasse – koguni kaasmaalasesse, olgu või omaenda lähisugulasse – vägisi repressiivseks. J. M. R. Lenzi psüühiline kriis, mis avaldus teravalt Elsassis 1778. aastal, pakkus probleemile kõike seletava lahenduse – hullumeelsuse, millele 18. sajand otsis ennekõike moraalseid põhjendusi. Sugulasest kirjaniku “fataalsest jõudeolekust” kõneleb nii Christian David Lenz⁴⁵

⁴⁴ Ja võib-olla ka Riias. J. M. R. Lenz palus 1789. aasta keskpaigas kirjutatud kirjas vennale Johann Christianile N. Karamzini, kui see Riias peaks läbi sõitma, vastu võtta (Lenz 1987 III: 665).

⁴⁵ Vt C. D. Lenzi kirja G. F. Müllerile Moskvasse 1782. või 1783. aastast, milles kasutatakse ka väljendit “vanad tembud” (*die alten Sprünge*) (JMRL I: 341). Isa

kui ka – nagu eespool osundatud – Friedrich David Lenz. Oma jutluses “Mõningaid põhijooni kristlikust ja Jumalale meelepärasest lastekasvatusest” märgib F. D. Lenz: “Jõudeolek on kõiksuguste noorusenarruste ema, nõrgestab vaimu, muudab selle tegevuse tuks, tuimaks ja paheliseks” (Lenz 1786 I: 197). Jutluses “Iga selise inimese õnnetust olukorrast, kes on viljatu või koguni halb puu”⁴⁶ annab F. D. Lenz “viljatule puule” – viidates tähendamissõnale viljatust viigipuust (Mt 21:18–22 ja Mk 11.12–14, 20–25) –, s.o niisugusele puule, “mis ei kanna head vilja” ja mis seetõttu “raiutakse maha ja visatakse tulle” (Mt 7:19), järgmise definitiooni: “Nõnda ma nimetangi õigusega kõiki sääraseid kristlasi viljatuteks puudeks, kes ei soorita mitte mingisuguseid häid, Jumalale meelepäraseid ja Jeesuse Kristuse poolt tema evangeeliumis meile ette kirjutatud tegusid, raisates oma elu vaimulikus tegevusetuses ja jõudeolekus” (Lenz 1786 II: 117). Ühe teise sellesamas raamatus sisalduva jutluse (“Jumala nuhtlevast õiglustest, mis peab patuse igavesse hukatusse mõistma”) arutluskäigu alusteesiks on lause: “Jumal ei ole ühegi inimese igaveses hukatuses süüdi, vaid inimene kukutab end sellesse ise” (Lenz 1786 I: 616).

1779. aastal oli pereisa C. D. Lenz kirjutanud J. G. Herderile read: “Juba ammu andestasin talle kõik, kui ta ennemalt mu isalikke hoiatusi ja meeldetuletusi ei järginud; nüüd leidsin põhjuse tema pea ja mitte südame õnnetust laadist. Peaks vaid inimeste Isa ja viletsate Õnnistegija ta varsti mu rüppe ja isasüdamesse vaimult ja ihult tervena tagasi tooma. Kui meelsasti ma maadleksin, et tema kannatatud piinu taas leevendada ning tema rahule ja kordaminekule kaasa aidata. Kui Ta peaks aga oma igaveses valguses ette nägema, et tema rahu taastamine ja kordaminek siinilmas enam võimalik ei ole, oo, siis andku Ta ometi talle peatselt juba pigemini õndsas lõpu läbi igavese rahu. Kui kuulekalt, olgugi 1000 isapisarat nuttes, ohverdaksin ma selle Iisaki” (JMRL I: 328). Ilmne on see, et “logelev” kirjanik jäeti Moskvas saatuse hoolde, kontaktid harvenesid – ka endiste sõpradega Lääne-Euroopast – ja leppimist ei tulnud ega tulnud, nii et veel umbes 1789. aastal kirjutab J. M. R. Lenz vennale Johann Christianile Riiga: “Kas meie isa

soovitab Mülleril J. M. R. Lenzile seda “isalikku meenutust” ka omalt poolt “veel teravamini sisendada ja seda kinnitada, et teda sunnitaks mõlemalt poolt neile hästi mõeldud meenutustele täiesti ruumi andma” (JMRL I: 342).

⁴⁶ Saksa keeles on tsiteeritud kirjakohtas kasutatud sõna “halb” tähenduses sõna “faul” mis tähendab ka laiska.

elab veel? On ta veel terve ja reibas? Mõtleb ta veel 10. juulile ja loeb vahel Moosese raamatutest seitsmenda kuu kümnendast päevast?” (Lenz 1987 III: 661).⁴⁷

Nii inimsuhetes kui ka kirjandusajades kasutas läbivalt eeskätt kristlikku tõlgendustrit ka J. M. R. Lenz, teoloogiat õppinud pastoripoeg, kes kirjutas 1772. aasta oktoobris, Strasbourgi-päevil, oma sealsele mentorile Johann Daniel Salzmannile (1722–1812): “Olen nüüd ühesõnaga hea evangeelne kristlane, ehkki ma pole ortodoksne. Kui ma peaksin oma veendumuses kaugemale jõudma, siis tahan selle eest tänada Jumalat, kes teab, et see on mu hinge meelisstudium ja jääb selleks igavesti. Ometi ma loodan, et minust iial pastorit ei saa. Põhjused – selleks tuleks mul Teile terveid poognaid täis kirjutada. Ma ei tunne end sedamööda. See pole aga hämar, meeleline – vaid kogu mu olemuse tunne, millel on minu jaoks niisama hästi kui veendumuse väärtus” (Lenz 1987 III: 295). J. M. R. Lenzi kristlikku religioossust, temale väga iseloomuliku tegutsemisimperatiivi põhja Kristuse järgimise (*imitatio Christi*) teesis, on eriti teiste “tormi ja tungi” autorite kõrval raske üle hinnata.⁴⁸ Teda Waldersbachi sündmuste järel hooldanud J. G. Schlosseri kirjale 1778. aasta 9. märtsist, milles too andis C. D. Lenzile teada poja haigestumisest ning tegi ettepaneku paranev noormees tagasi kodumaale toimetada, lisas J. M. R. Lenz omalt poolt – tühistades oma individuaalsuse hetkeks täiesti – piiblit si t a a d i (Lk 15:21): “Isa, ma olen pattu teinud taeva vastu ja sinu ees, ma ei ole enam väärt, et mind su pojaks hüütaks!” (Lenz 1987 III: 568).

J. M. R. Lenz oli üks paljudest, kes valgustussajandil – ja seda juba reformatsioonist peale – “libisesid” sõna lembeste pastori-perede õhustikust ilmalikku kirjandusse, mille suhtes ortodoksne luterlus oli hoopis soodsamini meelestatud kui kalvinistlik, puritaanlik ja pietistlik traditsioon. Patriarhaalses maailmas tähendab seljapööramine isa ametile nagunii rasket psüühilist katsumust, vaimulikukutse puhul on katsumus eriti ränk: “Pastoriametist eemalduv poeg ei tee isa meelest oma südant kõvaks mitte üksnes tema isikliku soovi, vaid ühtlasi ka Jumala kutse vastu. Ta kat-

⁴⁷ Vrd: “Ja Issand rääkis Mooseseaga, öeldes: “Aga kümnes päev selles seitsmendas kuus on lepituspäev; see olgu teile pühaks kokkutulekuks: alandage siis oma hinged ja ohverdage Issandale tuleohvreid!”” (3Ms 23:26–27.)

⁴⁸ Albrecht Schöne on esimesena põhjalikult näidanud kadunud poja tähendamissõna olulist rolli J. M. R. Lenzi loomingus, vt Schöne 1958: 92–138.

kestab vahekorrad mõlemaga” (Schöne 1958: 17). Ilmaliku kirjan-
duse loomine oli pietistliku taustaga J. M. R. Lenzi jaoks algusest
peale patusevõitu tegevus, ent üksnes seesama patusevõitu tegevus
sisaldas ka lootust. Martin Rector on näidanud veenvalt, kuidas
J. M. R. Lenzi, kes ei soovinud lihtsalt asendada pastoriametit
kirjanikupõlvga,⁴⁹ vaid “leida tee, mis lubaks sõandada üht, ris-
keerimata teisega” (Rector 2000: 12), suutnuks isa ja ka tema
enda silmis “päästa”, lepitada üksnes avalik edu kirjanikuna,
ühiskondlik tunnustus talle kui kirjanikule – kombinatsioon,
mida enamik tema kaasaegsetest pidas algusest peale võimatuks.
Ihaldatud avalik kirjanduslik edu jäi J. M. R. Lenzil saavutamata
temale omase spetsiifilise kompromissitu kirjutusviisi tõttu, mis
jäi talle elu lõpuni ainsaks meediumiks oma konflikti, oma apoo-
riat lahendada (vrd Rector 2000: 20–22). Lühiromaanis “Maa-
pastor” (*Der Landprediger*, 1777) kirjeldab J. M. R. Lenz terase
(enese)vaatlejana sakraalse sulandumist profaanseks peetusse:
“Vanadel aegadel kirjutasid pastorid postille. Kui postille sai
liiga palju, hakati nende üle naerma ja pilkama; siis istusid
nad oma kirikaedadesse (enamikul juhtudel küll vaid mõttes) ja
lugesid surematut inglasi, ülevat Youngi.⁵⁰ Seal ilmusid krist-
lased haudadel, kristlased üksinduses, kristlased
hommikul, kristlased õhtul, kristlased pühapäe-
val, kristlased argipäeval, kristlased aasta kõigil
päevadel ja aegadel. Raamatukaupmehed ei tahtnud neid
enam samuti, ja miks ei võiks üks pastor tuua kasu ka romaanide
ja näitemängude kaudu, nagu jutluste ja vaimulike laulude läbi?
Kasu peaks veel hoopis suurem olema, kuna taolised raamatud
satuvad hoopis enamatesse kättesse ja neid loetakse hoopis isuka-
malt, kui autoril ei jää vajaka taibust ja ...” (Lenz 1987 II: 443).

Asjaolu, et Lenzide perekonnas olid peale kirjaniku Jacob
Michael Reinhold Lenzi ainsateks teoloogiharidusega liikmeteks
Liivimaa kindralsuperintendendi ametikohani jõudnud isa Christian
David Lenz ja vanim perepoeg Friedrich David Lenz, isa järglane
Tartu Jaani kiriku ülempastori kohal – mõlemad kodumaal väga
tunnustatud mehed ning lasterikaste perekondade isad –, teravdas

⁴⁹ Ainult kirjutamisest – lisatoetust saamata või kodanlikku ametit pidamata –
ei suutnud 18. sajandi väljakujuneva kirjandusturu tingimustes ära elada ükski
saksa mõjukas kirjanik.

⁵⁰ Nn kalmistuluule viljeleja Edward Young (1683–1765), kes avaldas mõju ka
noorele J. M. R. Lenzile.

vahekordi kahe poole – perekate pastorite ja „viljatu” kirjaniku – vahel mõistetavalt veelgi.⁵¹ Ent dialoogini ei jõutud. 1791. (või 1790?) aasta 9. novembril vennale Johann Christianile saadetud kirjas kurdab J. M. R. Lenz, et Friedrich Davidiga on lausa võimatu suhelda: “... kui tema viimase kirja järgi otsustades, [p]oleks üldse arukas tuld püssirohutünni panna, nii vähe näib ta mind – ja mina teda – mõistvat. Võib-olla siis, kui isikud neist piirkondadest, kus ma elasin ja olin tuntud ja tundmatu, käisin läbi au ja häbi, heade ja halbade kuulujuttude, temaga sagedamini kokku satuksid, lõpetaks ta – nagu võib-olla kõik tema sõbrad ja tuttavad – minu vääriti mõistmise. See, mida kirjutati ja trükiti, ei olnud alati see, mis asi ise tähendas. Ma pole lakanud teda kunagi armastamast ja hindamast – ainult et mulle tundub, et kodused mured tegid teda kõigis tema kirjades ja muudes avaldustes minu vastu veidi tusaseks ja ägedaks ning näitasid talle kõike, mida ma tegin, vales valguses. Ju see pidi niimoodi olema – ja nüüd aitab sellest. Kui ma rikas oleksin, aitaksin kogu südamest tema lapsi; vähemasti seal, kus mu eestkostest on kasu selliste isikute juures, kelle võimuses on rohkem kui minul, ei pea kunagi mu vennatruudusest vajaka jääma” (Lenz 1987 III: 678–689).

Oma elu viimastel aastatel tegeles J. M. R. Lenz, orienteerudes hästi kaasaegses keelefilosoofias, süvenenumalt keeleküsimustega, lahates seejuures esmajoones k o m m u n i k a t s i o n i probleeme, sageli täheldatud võimastust saavutada vähimatki dialoogi (vt eriti Meinzer 1996).⁵² Seda eesmärki pidi teenima kavandatud projekt anda välja uued piiblitõlked, milles oleksid kõrvaldatud senised usulist tolerantsust takistavad mitmetimõistetavused;⁵³ seda eesmärki pidi teenima tegelemine küsimusega, kas kõigil Euroo-

⁵¹ Tartu Jaani kiriku ülempastori koha võttis pärast F. D. Lenzi surma üle tema poeg Gottlieb Eduard Lenz (1788–1829), kes oli juba Tartu ülikooli teoloogia-teaduskonna kasvandik, alates 1824. aastast ka TÜ praktilise teoloogia professor (DBL 446). Baltimaadel laialt levinud pastoridünastiate kohta (kirikuõpetaja amet pärandati isalt pojale põlvkondade kaupa) vt nt Rauch 1980: 347

⁵² Teos sisaldab J. M. R. Lenzi viimase säilinud mahukama kirjandusteose “Tundedelikaatsusest” (*Über Delikatesse der Empfindung*) teaduslik-kriitilist editsiooni ning E. Meinzeri põhjalikku kommentaari.

⁵³ Teoses “Tundedelikaatsusest” püütakse rehabiliteerida ka Muhamedi ning viidatakse muu hulgas kaasaegsetele viletsatele koraanitõlgetele. Nn polüglottpiibli (*Polyglotta*) üllitusprojektist teeb J. M. R. Lenz juttu ka kirjades isale.

pas (või Venemaal) kõneldud keeltele on üks ühine aluskeel.⁵⁴ Sootuks praktilised on sellega võrreldes F. D. Lenzi aianduskäsiraamatu ümberpanek eesti keelde⁵⁵ ja tõlkeharjutused tulevastele pastoritele eesti ja soome keele lektorina. Dialoogi otsimisele olid suunatud ka J. M. R. Lenzi kavad Venemaa ja Liivimaa vahelist kaubandust hoogustada.⁵⁶ J. M. R. Lenz, kes õppis vene keele ära alles Venemaal, viitas umbes 1789. aasta keskpaiku saadetud kirjas vennale Johann Christianile Baltimaades valitsevatele eelarvamustele Venemaa suhtes: “Liivimaal uuritakse üleüldse liiga vähe Vene ajalugu. See kõrvaldaks sada tuhat raskust ja komistuskivi, mida põhjustavad segadusse ajav ja pimestav kirgede ja arusaamatuse sõgedus. Maale jõuab ka liiga vähe vene raamatuid, nt vene vaimulike elulugusid nende nägude ja vanafrangi rõivastusega, milles praegustel aegadel ei tohiks olla midagi ebasüüdsat” (Lenz 1987 III: 664). Kui 1775. aastal formeeriti Strassbourgis J. M. R. Lenzi initsiatiivil senine kultuuriselts *Société de philosophie et de belles lettres* ümber selgelt saksakeelseks ja -meelseks Strassbourgi Saksa Seltsiks (*Deutsche Gesellschaft in Straßburg*),⁵⁷ siis Venemaal muutus liivimaalase hoiak üha enam rahvusüleseks. Sellega kontrasteerub rõhutatud patriotlikkus Friedrich David Lenzil, kes “isamaa” all peab üldiselt silmas Liivimaad, lisades sellele samas lojaalselt ka Venemaa. Nii “ulatab” ta oma jutluseraamatu „Isamaalised jutlused” teose eesõnas “sellele minu armastatud isamaale, milleks ma arvan küll iseäranis Liivimaad, üldse aga kogu Vene impeeriumi” (Lenz 1786 I: X). Ja lõpuks, dialoogi eemärki pidi teenima ka ülikooli taas-

⁵⁴ J. M. R. Lenzi meelest niisugune keel – nimetades seda “emblemaatiliseks” keeleks –, mida ta peab sama vanaks kui jumalateenistust, kunagi tõepoolest eksisteeris (Lenz 1987 III: 658, 664).

⁵⁵ Võib muidugi küsida, kuivõrd praktiline oli pärisorisel eesti talupojal teadmine, “kuida ne Wirssi-puu, Kirssi-puu, nink Wina-puu peäwa leikatus nink häste kasvatetus sama” Sellele on viidanud oma artiklis ka H. Vihma.

⁵⁶ J. M. R. Lenzi saksakeelses tõlkes ilmus 1787. aastal ka Sergei Pleštšjevi majandusgeograafiline teos “Ülevaade Vene impeeriumist” pealkirja all “Uebersicht des Russischen Reichs nach seiner gegenwärtigen Neu eingerichteten Verfassung” millest aastal 1790 anti välja korduustrükk.

⁵⁷ J. M. R. Lenzi rahvuslik identiteet ei olnud päris selgepiiriline ka Lääne-Euroopas. Üha võib leida viiteid sellele, kuidas Lenz, hoolimata soovist leida Saksamaas isamaad, tajub end siiski võõrana ja kuidas võõrana tajutakse ka teda, perifeerselt Liivimaalt pärit meest.

asutamine Balti provintside – kava, millega J. M. R. Lenz tegeles juba 1780. aastal Peterburis.

Sammud Tartu ülikooli taastamise teel

Ajaks, mil Friedrich David Lenz asus 1802. aastal taasasutatud Tartu ülikooli esimesele eesti ja soome keele lektori kohale ning endine “tormleja ja tungleja”, F. D. Lenzi noorema venna kunagine imetleja Friedrich Maximilian Klinger (1752–1831) – kelle hilisemas napis tagasivaates liivimaalasest kamraadile on tubli annus kadedust⁵⁸ – sai õppeasutuse esimeseks kuraatoriks, oli Jacob Michael Reinhold Lenz juba enam-vähem unustatud.

Ometi kuulus J. M. R. Lenz nende väheste liivimaalaste hulka, kes 18. sajandil – enne Paul I võimuletulekuga kõrgkooli rajamise jaoks soodsamaks muutunud perioodi – Rootsi-aegse Tartu ülikooli taastamisega tõsisemalt tegelesid. Kirjaniku isikust ja tema tegevusest Tartu ülikooli taastamise heaks alates 1780. aastast ei saa mööda minna ka Woldemar von Bock (1816–1903) oma 1864. aastal ilmunud põhjalikus artiklis, mille peasihiks on näidata, et rüütelkondlik poliitika ei olnud Peeter I 1710. aastal antud lubadust ülikool taastada 18. sajandil siiski unustanud. Et J. M. R. Lenzi Venemaal veedetud aastaid varjutasid pikka aega kujutlused kirjaniku täielikust meelenõtrusest – millest tingitud ükskõiksus “hullu Lenzi” sealsete ettevõtmiste vastu on omakorda põhjustanud suuri ja ilmselt korvamatuid lünki tema hilisemas biograafias –, siis nimetab W. von Bock “tormleja ja tungleja” projekte poolmuigamisi “barokk-fantastilisteks ülikooliplaanideks” (Bock 1864: 499), ent on sunnitud armuliselt möönma, et “too vaimselt haige mees, kelle jaoks oleks tema paigutamine hullumajja olnud heategu, tegeles meie vaimselt tervete noorukite – iseäranis ka Liivimaa aadlkonna noorukite – paigutamisega isamaa ülikooli omal moel vahest ehk tõsisemalt ja püsivamaltki kui mõni niioelda terve ja tugev, kes oleks pidanud solvanguks, kui teda ei tunnustataks õppetooli või koguni riigitööri tarvis – inimkonna õnnestuseks ja valgustuseks – sündinuna” (Bock 1864: 508). Kõik ülikooli taastamise plaanid – nii ametlikul rüütelkondlikul tasandil astunud sammud kui ka J. M. R. Lenzi katsed – Katariina II, eeskujuliku valgustatud monarhi mainega keisrinna valitsus-

⁵⁸ Vt F. M. Klinger kirja G. F. Dumpfile 17. oktoobrist 1819. aastal (JMRL II: 43–44). Klinger palus Dumpfil mainitud kiri pärast lugemist kohe hävitada.

ajal (1762–1796) teadagi luhtusid: ühest küljest plaani ülemäärase kulukuse tõttu, teisalt aga seepärast, et see polnud lihtsalt valitsejanna tsentralistliku poliitika huvides (*raison d'état*) (Neuschäffer 1987: 32).

Baltimaade seltskondades ülikooli taastamise teemal muidugi arutleti. Oma ilmselt viimases pikemas säilinud tekstis aastast 1791 või 1792 kirjutab J. M. R. Lenz: “Liivimaal hauti mõtet ülikoolist, kuna keisrinna oli selle endise asukoha, mis oli peale väheste majade maha põlenud, lasknud jälle üles ehitada ja põlenguohvritele raha minu isal isiklikult laiali jagada” (Lenz 1992: 29). J. M. R. Lenz paistab olevat juba 1780. aasta alguses Peterburis, liikudes seal tööd ja tutvusi otsides⁵⁹ riigiasutustes ja teadusringkondades, astunud samme Tartu ülikooli taastamist virgutavas suunas: “Ülikooli küsimus näis mulle teaduste akadeemias tutvustust väärivat. Sest ma teadsin, kui suurte kuludega Liivimaa aadelkond oma lastel võõrastes maades studeerida laseb, ja nad näisid mulle seda – puhast tõtt rääkides – peaaegu kõik ülesandeks tegevat, näitasid ka üpris selgelt kätte vahendid, millega tuleks üht uut ülikooli impeeriumis endas sakslaste jaoks rajada” (Lenz 1992: 29). Kas niisugune ülesanne J. M. R. Lenzile tõepoolest tehti, on muidugi küsitav. Ülikooli taastamiskavast kõneleb kirjanik igatahes üsna põhjalikult 1780. aasta 26. novembril Olerist saadetud kirjas Tartu justiitsbürgermeistrile Friedrich Konrad Gadebuschile (1719–1788), oma tuttavale juba noorukieast Tartus, resümeerides kirja, mille ta olevat saatnud suurvürst Pauli erasekretärile Ludwig Heinrich von Nicolayle (1737–1820). Von Nicolayga – sündinud strasbourglaste ja sealse ülikooli kasvandikuga – oli J. M. R. Lenz Peterburis tõepoolest tihedalt suhelnud ning pälvinud alguses ka tema soosingu. Kirjas Gadebuschile on muu hulgas read: “Ma sõandasin talle tõmmata paralleeli Strasbourgi ja Prantsusmaa ning Tartu ja Venemaa vahel, mis jääb küll teatud mõttes ebasobivaks, kuna meil pole muidu veel ühtegi, Prantsusmaal aga palju teisigi õitsvaid akadeemiaid. Ja ometi tuleb sinna Gascogne’ist ja Languedocist prantslasi saksa ja ladina keelt õppima. Ühtlasi õpib seal ungarlasi, venelasi, poolakaid jne” (Lenz 1987 III: 626). J. M. R. Lenz tõstab esile ülikooli majanduslikult soodsat mõju, rõhutab vajadust Baltimaade olusid arvestava õigusteaduse, aja-

⁵⁹ Paljud n-ö Lenzi-sugused mitte-venelastest literaadid panid Peterburis samal ajal tõepoolest aluse hiilgavatele karjääridele, nt A. F. F. Kotzebue (1761–1819), F. M. Klinger jt.

looteaduse, pastoraalteoloogia ja homileetika (lisades nendele ka kohalike keelte uurimise) ja põllumajanduse järele. Rajatav ülikool arendaks J. M. R. Lenzi meelest ka ümbruskonna aadlike ja vene aadlikest tudengite vahelist läbikäimist ning igast seisusest rahvastik piirkonnas kasvaks jõudsasti. Kõrgema kooliga ei tarvitse kirjaniku meelest alata tingimata suurejooneliselt: “Unustatakse ära, et suured jõed tekkivad väikestest allikatest, ja kui me loeme Mülleri Venemaa ajalugu, tundub meile Tartu akadeemia endine esmane fond uskumatuna. Ühestainsast kroonumõisast kõige hädatarvilikumatele professoritele palga maksmiseks piisaks ...” Ning viimaks, kõige selle realiseerudes, “saaks Tartust lühikese ajaga üks võimsamaid linnu” (Lenz 1987 III: 626).⁶⁰

Asehalduskorra kehtestamisega Baltimaades (1785–1796) oli kerkinud esile ülikooli rajamise plaan Tartu asemel hoopis Pihkvasse (TÜA II 33). Ka J. M. R. Lenzi ideedes toimus sellega seoses muutus, õigemini koondas see üheks kimbuks mitmed eri valdkondi puudutanud mõtted. Pihkva ülikooli kava tundub sobivat hästi – erinevalt üha õiguslikule järjepidevusele vasardanud Baltimaade rüütelkondadest – oma elu viimastel aastatel teravdatult kommunikatsiooniprobleemidega tegelenud kirjaniku ideestikku, mis taotles üksmeelt, indiviidide eripärast loobumata.⁶¹ Umbes 1789. aastal kirjutas ta vennale Christian Davidile Riiga: “Mõnda aega räägiti uutest ülikoolidest Pihkva ümbruskonnas ja siin Dnepri vastas Tšernigovis, kus on peapiiskop ja trükikoda, milles ilmub mitmesuguseid vaimulikke kirjutisi vene keeles” (Lenz 1987 III: 662). J. M. R. Lenz ühendab Pihkva ülikooli ideesse nii kaubandusliku (veeteed, mis ühendavad Venemaad Pihkva ja Tartu kaudu Baltimaadega⁶²), religioosse (konfessio-

⁶⁰ J. M. R. Lenz peab silmas G. F. Mülleri (vt eespool), tollal Moskvast välisministeeriumi arhiivi direktorina töötanud saksa päritoluga ajaloolast, kelle juures ta hiljem kuni võõrustaja surmani 1783. aastal elas. Mülleri kogumikus “Sammlung Russischer Geschichte” 9. köites oli ilmunud Hartwig Ludwig Christian Bacmeisteri (1730–1806) kirjutis “Nachrichten von den ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau” (1764), mida J. M. R. Lenz oli lugenud.

⁶¹ Vt nt Lenz 1987 III: 634: “Looja armastab ja tahab erinevust kõige meelsuste ühtsuse juures, ja kui nüüd kogu ihu oleks silm, mida ütleks siis jalg?” (Inimese ja rühma, liikme ja koguduse kohta vrd: I Kr 12–31.)

⁶² Ning tulevikus ehk ka Läänemerega. Ka F. D. Lenz räägib Emajõe ja Pärnu jõe ühendamise vajalikkusest ning sel moel kaubatee rajamisest (taastamisest) Pihkva kubermangu ja Läänemere vahel üsna põhjalikult oma teoses “Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat” (Lenz 1803: 36–38).

naalse barjääri lammutamine baltimaalaste ja venelaste vahel) kui ka rahvusliku aspekti (baltimaalaste vene keele oskuse parandamine ning Läänemere-provintside identiteedi avardamine). 1791. (1790?) aasta 9. novembril C. D. Lenzile saadetud kirjas seisab: “Kui väga oleks soovitav, et riigis tekiks lähedusse üks kõrgkool, kus noored liivimaalased, enne kui nad välismaale reisiksid ja oma raha võõrsil ära raiskaksid, õpiksid aasta-kaks isamaad, selle keelt ja õigusi tundma. [---] Õpetlastest, ka riigis, eriti ka Moskvas [---] puudust ei ole, vaid üksnes vanematest ja lastest, kes ületaksid oma tuhanded ja üle tuhande aastased eelarvamused” (Lenz 1987 III: 676). J. M. R. Lenz kirjutab plaanist ka vennale Friedrich Davidile, nagu ta märgib oma viimasel eluaastal valminud “Sunnitud enesekaitstes” Kirjaniku viimases visioonis peaksid Tartu ja Pihkva tulevikus moodustama teatava terviku: “Kuna aga, nagu öeldud, ülalmainitud kõrgkool Tartus on unenägu ja räägitakse ümberpaigutamisest Pihkvasse, siis tegin ma veel viimase ja lasksin teda [= F. D. Lenzi – V. A.] ja mitmeid sealseid aadlikke ühel reisival liivimaalasel asja tõelisest käigust informeerida, juhataasin kätte ka kohased vahendid (kuna Pihkva peapiiskop on Riias) istuda kokku Pihkva vaimulikkonnaga selleks, et aadlkonna eelmainitud plaani – mis peab kaubandusele Aiviekste jne ühinevatel jõgedel, millised viivad Ilmjärvest ja Peipsist Daugavasse, ka Tartu jaoks tulusaks saama – ka mõnes naaberlinnas ellu viia ning mind muus osas kogu selle asjaga rahule jätta. Uued piiblid kogu impeeriumis olid just vahendiks, kuidas ühendada vene ja saksa vaimulikkonda, teha teatud mõttes nende lähedase naabruse kaudu Tartust ja Pihkvast üks linn” (Lenz 1992: 34). Millist rolli J. M. R. Lenzi mitmekihilised kavad Tartu ülikooli taastamise mõtte elusana hoidmisel tegelikkuses mängisid, võib muidugi üksnes oletada.⁶³

Ülikooliteema taustal hakkab J. M. R. Lenzi biograafiasse süvenedes silma asjaolu, et kõik kolm linna, kus kirjanik oma käänulisel eluteel pikemalt peatus, olid just nimelt ülikoolilinnad: Königsberg, Strasbourg ja Moskva – ka Moskva, kus asus tollal ainus Venemaa ülikool (rajatud 1755. aastal), mis ei olnud küll omaaegsete seas teab kui suur õppeasutus.⁶⁴ Teiste sõnadega – J. M. R. Lenzi näide

⁶³ W. von Bock J. M. R. Lenzi ideede mõningast kaasmõju ülikoolimõtte realiseerimisel absurdseks ei pea (Bock 1864: 522).

⁶⁴ Moskvas liitus J. M. R. Lenz peagi sealse ülikooli professori (1780–1782 kor-

peaks aitama mõista, kui suurt mõju avaldas kõrgema õppeasutuse, selle kaudu tugevama haritlaste kontsentratsiooni ja sellega kaasneva intellektuaalselt süitava õhustiku puudumine 18. sajandi Baltikumis maa vaimuelule, mis peletas pärast põgusat tutvust eemale koguni sellised sisserännanud mõtlejad, saksa hilisvalgustuse suurkujud, nagu J. G. Herderi ja Johann Georg Hamanni (1730–1788). Viimase kiri Johann Friedrich Hartknochile 1779. aasta 19. oktoobrist väljendab sügavat hämmingut J. M. R. Lenzi töötuse üle Liivimaal: “Sellise mehe jaoks, kelle isa on Riias kindralsuperintendent, pole seal maal väljavaateid!” (JMRL I: 331). Kahe liivimaalasest venna F. D. Lenzi ja J. M. R. Lenzi kõrvutatav vaatlus osutab, kuivõrd lai lõhe – joostes käesoleval juhul lausa läbi perekonna – võis lahutada Põhjasõja järel ülikoolita jäänud provintslikes Baltimaades sündinud haritlasi. Ning nii oleks F. D. Lenzi 1802. aastal peetud ülikooli avajutluse moraalne hukkamõist 18. sajandil võõrsil viibimist kodumaale eelistanud Baltimaade tudengitele põhjendatud ehk üksnes juhul, kui kodumaal oleks sellel ülikoolitul sajandil ülikool olnud. Oma viimases teadaolevalt säilinud kirjas (14. 01.1792) kirjutas J. M. R. Lenz Vasula mõisnikule parun Stiernhielmile:

“Viibin veidi kriitilises olukorras, mis ei saa mu kallitele vendadele ja õdedele tundmatu olla. Mind peetakse igal pool rikkaks – kuna mul on ju ometi isa, kes seisab juba haua serval, peab üht lesknaist nagu tütart koos selle lastega enda juures või toetab Peterburis, ja kellele minu ülejäänud, majanduslikult hästi kindlustatud õed-vennad samuti tegevust pakuvad.⁶⁵

Mul on raske oma sugulastega kirjavahetust pidada, sest kuna üks Gießeni professor⁶⁶ osutas mulle au panna mind romaanikirjaniku – kes on aga ka teistes ametites – hr Goethega ühte nimekirja, siis ei otsi ega leia nad ühestki minu kirjast muud kui arusaamatuid poeesia ja romaanide sõnu. Taevas andku neile selleks tervist ja rohkendagu Liivimaal raamatuäri, et nad saaksid ka kuulsat Rousseaud Piemonte mäestiku jalamilt meie rahvuse auks meie keeles lugeda. Minu üpriski tõsine haigus seab seekord kõigile

raline filosoofiaprofessor) ja ühtlasi Moskva vabamüürlaste keskse figuuri Johann Georg Schwar(t)zi (1751–1784) ümber koondunud seltskonnaga. Schwar(t)zi kohta vt Gründel 1996.

⁶⁵ Baltimaade vaimulike sissetulekud oli tunduvalt suuremad nt Saksamaa vaimulike omast (vt W. Lenz 1956: 115).

⁶⁶ Mõeldud on saksa kirjanduskriitikut Christian Heinrich Schmidit (1746–1800).

tujukaile kõõrdipiiluvatele vihjetele piirid, eks ole ju meie elu sellel maakeral pahatihti hoopis imepärasem, kui seda võib luuletajate ja luuletuste lugejate aju kujutleda” (Lenz 1987 III: 683).

1792. aastal, kui Jacob Michael Reinhold Lenz umbes üheteistkümmne aasta pikkuse eemaloleku järel kodumaalt ja perekonnast suri, tehti Liivimaa maapäeval taas tõsisemalt katset Tartusse ülikooli ennistada (Neuschäffer 1987: 32). J. M. R. Lenzi surnukeha leiti mai lõpus (vkj juuni alguses) ühelt Moskva tänavalt. Sellesama aasta juuni lõpus tähistas kirjaniku isa, Liivimaa kindralsuperintendent⁶⁷ Christian David Lenz suurejooneliselt oma viiekümnendat ameti juubelit. Äramärkimist leidis ka vanima poja Friedrich David Lenzi kahekümne viies ameti juubel, mis langes samale päevale. Pärast kindralsuperintendendi peetud juubelijutlust andis Tartu ülempastor kokkutulnute nimel juubilarile üle õnnitlused (Am Tage...). Umbes kaks aastat varem oli J. M. R. Lenz kirjutanud isale: “Ei, ma ei olnud Liivimaa jaoks tehtud ...” (Lenz 1987 III 672).

KIRJANDUS

- Aabrams, Vahur 2003.** Tähtede kohal on teistsugune filosoofia. – Lenz, Jacob Michael Reinhold 2003. J. M. R. L. Saksa keelest tõlkinud Vahur Aabrams, Ain Kaalep jt. Eesti Goethe-Selts, Huma.
- Aminoff-Winberg, Johanna 1995.** Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden. Flyktingförteckningar. Helsingfors.
- Am Tage...** = Am Tage der funfzigjährigen Predigtamtsfeier Sr. Magnificenz des Herrn General-Superintendenten über Livland und Präses des Oberkonsistoriums Herrn Christian David Lenz, Einrichtung des Gottesdienstes in der Krons-Kirche zu St. Jakob in Riga, angeordnet von dem Livländischen Oberkonsistorium Den 24sten Junii, 1792. Riga.
- Ariste, Paul 1952.** Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802–1952. – Looming nr 9, lk 1023–1037.

⁶⁷ Liivimaa kindralsuperintendendi isiklikel vaadetel oli erinevalt Baltimaade ülejäänud vaimulikest ka poliitilist kaalu – maapäeva alguses peetud jutlustele pöörati otsuste langetamisel suurt tähelepanu (W. Lenz 1987: 117).

- BL** = Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. 1994. Hrsg. von Gert Pistohlkors, Berlin.
- Bock, Woldemar von 1864.** Die Historie von der Universität zu Dorpat und deren Geschichte. – Baltische Monatsschrift. Neunter Band. Riga, S. 107–193, 487–522.
- Bosse, Heinrich 1992.** Über den Nachlaß des Lenz-Forschers Paul Theodor Falck. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien. Bd. 2. St. Ingbert, S. 112–117
- Briefe...** = Briefe von und an J. M. R. Lenz 1918. Gesammelt und hrsg. von Karl Freye und Wolfgang Stammeler. Bd.1. Leipzig.
- DBL** = Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. 1970. Hrsg. von Wilhelm Lenz. Köln, Wien.
- EKL** = Eesti kirjanike leksikon 2000. Koostanud Oskar Kruus ja Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Falck, Paul Theodor 1878.** Der Dichter J. M. R. Lenz in Livland. Eine Monographie nebst einer bibliographischen Parallele zu M. Bernays' jungem Goethe von 1766–1768, unbekannte Jugendlitungen von Lenz aus derselben Zeit enthaltend. Winterthur.
- Falck, Paul Theodor 1907.** Der Stammbaum der Familie Lenz in Livland nach einem neuen System. Dazu als Pendant ein Goethe Stammbaum nach demselben System. Nürnberg.
- Goethe, Johann Wolfgang 1998.** Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit. – Goethes Werke. Hamburger Ausgabe. Bd. 10. Autobiographische Schriften, München.
- Grimoni, Lorenz.** 300 Jahre – Collegium Fridericianum Königsberg (1698-1998). – http://www.provinz-ostpreussen.de/koenigsberg/ko_fridericianum.html.
- Gründel, Vera 1996.** Jakob Michael Reinhold Lenz' Mitgliedschaft in der Moskauer Freimaurerloge "Zu den drei Fahnen" – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien. Bd. 6. St. Ingbert, S. 62–74.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig.
- [Jerzembsky, Johann Michael] 1792.** Intelligenzblatt der Allgemeinen Literaturzeitung Nr. 99, 18. August. – Luserke, Matthias 1993. J. M. R. Lenz: Der Hofmeister – Der Neue Menoza – Die Soldaten. München, lk 119.
- JMRL I** = Jakob Michael Reinhold Lenz im Urteil dreier Jahrhunderte. Texte der Rezeption von Werk und Persönlichkeit. 18.–20. Jahrhundert. 1995. Gesammelt und hg. von Peter Müller unter Mitarb. von Jürgen Stötzer. Teil 1. Bern, Berlin, Frankfurt a.M., New York, Paris, Wien.

- JMRL II** = Jakob Michael Reinhold Lenz im Urteil dreier Jahrhunderte. Texte der Rezeption von Werk und Persönlichkeit. 18.–20. Jahrhundert. 1995. Gesammelt und hg. von Peter Müller unter Mitarb. von Jürgen Stötzer. Teil 2. Bern, Berlin, Frankfurt a. M., New York, Paris, Wien.
- Jürjo, Indrek 1994.** Die Weltanschauung des Lenz-Vaters. –“Unaufhörlich Lenz gelesen...” Studien zu Leben und Werk von J. M. R. Lenz. 1994. Hrsg. von Inge Sephan und Hans Gerd Winter. Stuttgart, Weimar. S. 138–153.
- Karamzin, Nikolai** = Карамзин, Николай 1988. Письма русского путешественника. Москва.
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja idee 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kuum, Jüri 1991.** Aianduse ja mesinduse kutsehariduse arengust Eestis (1940. aastani). Tallinn.
- Laakmann, Heinrich 1926.** Die Pernauer Ratslinie. Pernau.
- Lemm, R. A. von 1960.** Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918. Marburg/Lahn.
- Lenz, Friedrich David 1774.** Klagen bey dem Grabe der weyland Hochwohlgebohrnen Frau Assessorin Johanna Juliana von Krüdener, gebornen von Meier. Reval.
- Lenz 1786 I** = Lenz, Friedrich David 1786. Vaterländische Predigten über alle Sonn- und Festtags-Evangelien durchs ganze Jahr. Seinem Vaterlande zum häuslichen Gottesdienst und Erbauung gewidmet. Erster Theil. Leipzig.
- Lenz 1786 I** = Lenz, Friedrich David 1786. Heilige Reden über die Sonn- und Festtagsevangelien des ganzen Jahrs seinem Vaterlande zur häuslichen Erbauung gewidmet. Zweeter Theil. Leipzig.
- Lenz, Friedrich David 1796.** Aija-Kalender kummast kik Kärnerit woïwa öppida mis tö egga kuu ajal sünnip tehha. Ütte päle andmissega, kun lühhidelt õpetas, kuidas ne Wirssi-puu, Kirssi-puu, nink Wina-puu peäwa leikatus nink häste kaswatetus sama. Kige Maa Kärneride hääs Letti keelest maakeele sisse ümbre kirjotetu nink trükkimesses wälja antu Tarto-Lina saksa Kirriku Issandast F. D. Lenz. Tarto-Linan trükkitu Grenziuse man.
- Lenz, Friedrich David 1802.** Predigt am Tage der Eröffnung der Kaiserl. Universität in Dorpat, den 21sten April 1802. – Jaesche, G. B. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bei Gelegenheit der am 21sten und 22sten Apr. 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten kaiserlichen Universität zu Dorpat in Livland. Dorpat, 1802, lk 6–17.

- Lenz, Friedrich David 1803.** Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat. Nebst einem Anhang, der die Allerhöchste Kayserliche Constitutions-Acte für die hiesige Kayserliche Universität, imgleichen die Ukasen wegen der neuen Organisation der Schulen un der Direction der Universitäten, und besonders der Dörptschen enthält. Dorpat.
- Lenz 1987 II** = Lenz, Jakob Michael Reinhold 1987. Werke und Briefe in 3 Bänden. Hrsg. und mit einem Essay von Sigrid Damm. Zweiter Band. Leipzig, München/Wien.
- Lenz 1987 III** = Lenz, Jakob Michael Reinhold 1987. Werke und Briefe in 3 Bänden. Hrsg. und mit einem Essay von Sigrid Damm. Dritter Band. Leipzig, München/Wien.
- [Lenz, Jacob Michael Reinhold] 1992.** Abgezwungene Selbstvertheidigung gegen eine mir aufgeheftete Leidenschaft aus welcher eine Farse werden wollen die mit einer Parforcejagd geendet haben würde: einem Kinde von 14 Jahren gewidmet in den vereinigten Logen zu Moskau. – Weiß, Christoph 1992. “Abgezwungene Selbstvertheidigung” Ein bislang unveröffentlichter Text von J. M. R. Lenz aus seinem letzten Lebensjahr, S. 27–34.
- Lenz, Jacob Michael Reinhold 2003.** J. M. R. L. Saksa keelest tõlkinud Vahur Aabrams, Ain Kaalep jt. Eesti Goethe-Selts, Huma.
- Lenz, Wilhelm 1956.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. – Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. v. Reinhard Wittram. Göttingen, S. 110–129.
- LLB** = Livländische Lese-Bibliothek, eine Quartalschrift zur Verbreitung gemeinnütziger, vorzüglich einheimischer Kenntnisse in unserm Vaterlande. 1796. Quartal 1–4. Dorpat.
- [Marpurg, Georg Gottfried] 1793.** Kristlik Oppetusse-Ramat, ehk Önsa Lutterusse Katekismus, Pühha kirja perrä ärraselletatu ni häste Wannule kui Norille Tullus. Tartu.
- Meinzer, Elke 1996.** “Über Delikatesse der Empfindung” Eine späte Prosaschrift von Jakob Michael Reinhold Lenz. St. Ingbert.
- Napiersky, Carl Eduard 1843-77.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. (Bd. 5: Fortgesetzt von A.W. Keussler.) 5 Bde. Riga und Mitau; Riga, Moskau und Odessa.
- Neuschäffer, Hubertus 1987.** Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. 1987 Hrsg. von

- Gert v. Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln, Wien, S. 19–35.
- Ottow, Martin, Wilhelm Lenz.** 1977 Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln und Wien.
- Rauch, Georg von 1980.** Das baltische Pfarrhaus. – Rauch, Georg von 1980. Aus der Baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hannover-Döhren, S. 542–564.
- Rector, Martin 2000.** Der gescheiterte Lebensplan. Anmerkungen zu Jakob Michael Reinhold Lenz. – Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. Jg. 30, H. 119, S. 7–23.
- Redlich, May 1989.** Lexikon deutschbaltischer Literatur. Eine Bibliographie. Hrsg. von der Georg-Dehio-Gesellschaft. Köln.
- Schöne, Albrecht 1958.** Wiederholung der exemplarischen Begebenheit. Jakob Michael Reinhold Lenz. – Schöne, Albrecht 1958. Säkularisation als sprachbildende Kraft. Studien zur Dichtung deutscher Pfarrersöhne. Göttingen, S. 92–138.
- Schröder, Edward 1905.** Die Sesenheimer Lieder von Goethe und Lenz: Mit einem Excurs über Lenzens lyrischen Nachlaß. – Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Göttingen, S. 51–115.
- Schröder Edward 1918.** [Rez. zu] Briefe von und an J. M. R. Lenz, hrsg. v. Karl Freye u. Wolfgang Stammer. 2 Bde. Leipzig. – Göttingische Gelehrte Anzeigen 180 (1918).
- Schulz, Georg-Michael 2001.** Jacob Michael Reinhold Lenz. Stuttgart. Sivers, Jegór von 1879. Jacob Michael Reinhold Lenz und sein neuester Monograph. – Baltische Monatsschrift. Hrsg. von August Deubner. XXVI. Band. Riga, Moskau, Odessa, S. 327–365.
- Tannberg, Tõnu 1998.** Tsensuurimaterjalid. – Tarto maa rahwa Näddali-leht. Uurimusi ja allikmaterjale. 1998. Koostanud Tõnu Tannberg, Tartu, lk 203–274.
- TÜA II = Tartu ülikooli ajalugu.** Kolmes köites 1632–1982. II. 1798–1918. 1982. Koostanud Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat.
- Teriing, Arvo.** 1984. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Tallinn.
- Tommek, Heribert 2002.** Blick in die Fälscherwerkstatt. Was die Lenz-Forschung im Falck-Nachlaß finden kann. – Jahrbuch des Freien Deutschen Hochstifts. Tübingen, S. 156–167.
- Weiß, Christoph 1992.** “Abgezwungene Selbstvertheidigung” Ein bislang unveröffentlichter Text von J. M. R. Lenz aus seinem letzten Lebensjahr. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien. Bd. 2. St. Ingbert, S. 7–26.

- Verzeichniß...** = Verzeichniß der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1802–1815.
- Vihma, Helgi 1972.** Esimene akadeemiline eesti keele lektor. Emakeele Seltsi aastaraamat 18, Tallinn, lk 189–195.
- Vinkel, Aarne 1969.** “Tiiu tasane ja helde”. – Keel ja Kirjandus nr 11, lk 653–656.

JOHANN SAMUEL FRIEDRICH BOUBRIGI KIRI KARL GOTTLOB SONNTAGILE

Heli Laanekask

Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788–1852) oli järjekorras neljas Tartu ülikooli eesti keele lektor (ametis 1826–1837). Tema elukäigust ja teenetest eesti keele alal on ülevaate andnud Paul Ariste (1979) ning põgusamalt Huno Rätsep (1979: 29). Seepärast tõstan järgnevas esile või täpsustan vaid mõnd seika, mis aitavad kaasa siin publitseeritava kirja mõistmisele.

Värske eesti keele lektor Boubrig, kes üksiti oli ka Tartu kreiskooli õpetaja ja Tartu Jaani kiriku saksa koguduse abipastor, kirjutab selle kirja oma kiriklikule patroonile Karl Gottlob Sonntagile (1765–1827). Viimane oli olnud Riias Liivimaa kindralsuperintendendi ametis aastast 1803 ning varemgi (alates 1788) tegutsenud Riias pedagoogi ja pastorina. Dresdeni lähedal sündinud ja Leipzigi ülikoolis teoloogiat õppinud Sonntag ise eesti keelt ei osanud, kuid oli viljakas saksakeelne literaat ning ajalehtede väljaandja. Liivimaa kubermangu kirikupeana pooldas ta ratsionalistlikke valgustusideid ja toetas oma alluvate rahvaalgustuslikke püüdeid. Inimesena oli ta ilmselt tegus, sõbralik ja usaldusväärne: Riia arhiivides on lisaks *ex officio* läkitustele säilinud sadu isiklikke kirju Sonntagile. Arvatavasti tundis Sonntag Boubrigit juba Riia päevilt. Boubrigi teoloogiaõpingud Tartu ülikoolis (1808–1811) olid võimalikuks saanud tänu toetusele või laenudele, mida Sonntag organiseerida aitas, nagu nähtub ühest Boubrigi varasemast, ilmselt Tartu-stuudiumi alguses kirjutatud dateerimata kirjast Sonntagile (KM EKLA, Koopiad 219: 1, l 23).

Erinevalt kahest eelnevast eesti keele lektorist, kes olid sündinud ja noorpõlve veetnud Lõuna-Eestis (G. Ph. A. Roth Kanepis ja L. W. Moritz Rõngus), oli Boubrig sündinud ja koolis käinud Riias. Tema isa Johann Gottfried Boubrig oli uksehoidja Riia seltskonnaelu ühes keskpunktis, klubis (*Musse*), ema nimi oli Charlotte Katharina, sünd. Jansen (Lenz jt 1970: 93). Käesolevas publitseeritavat kirja lugedes märkame, et Boubrig ise pole oma eesti keele oskusest algul olnud kuigi heal arvamusel. Perekonnapäri-

muse järgi, mida Aristele (1979: 45) on vahendanud Boubrigi järglane, vene fennougrist D. Bubrich, põlvnenud Boubrigi isa Riiga asunud Tšehhi käsitöölisest, ema olnud eestlanna. Pärimus-teade vajaks dokumentaalset tõestust, mille otsimiseks Riias ei Aristel ega siinkirjutajal pole olnud sobivat võimalust. Nii või teisi tundub vähe tõenäoline, et edasipüüdlikus peres oleks kodus kõneldud muud kui saksa keelt. Läti ja eesti keele oskust juba lapsepõlvest saadik ei saa Boubrigi puhul küll siiski päris välistada. Et Boubrig oskas läti keelt, ilmneb näiteks ühest Tartu Eesti Õpetatud Seltsi ringkirjavastusest 1819. a, kus Boubrig eesti keele kvantiteedisuhete ja palatalisatsiooni kirjas märkimist arutades toob näiteid läti vastavate nähtuste ja nende kirjapaneku kohta (KM EKLA f 192, m A 322, l 22–23). Eesti keelega puutus Boubrig kindlasti kokku Tartus teoloogiat õppides ja edaspidi Tartus elades. Boubrigi studiumi aegu oli eesti keele lektoriks F. D. Lenz (kuni surmani 1809), seejärel (alates 1810) G. Ph. A. v. Roth; eesti keel kuulus teoloogiatudengite õppekavva. Tõsi, nagu on märkinud Otto Wilhelm Masing ühe noore pastorikandidaadi eesti keele oskuse kohta hinnangut andes, oli lugu tihtilugu nii, et värsked Tartu ülikooli vilistlased, noored maarahvakogudustesse pastoriks kandideerijad ei olnud pühendanud eesti keele ülikooli-õpingutele kuigi suurt tähelepanu. Ülikoolis oli nii palju muid asju, mis nõudsid hoolt, et maakeele teaduslik studium lükati tavaliselt tuleviku peale ning loodeti vaid rutiinile, s.o praktilisele keeleoskusele; sellele toetudes koostati ja peeti nõutav eestikeelne proovijutlus (O. W. Masing K. G. Sonntagile 28.3.1824. KM EKLA, Koopiad 194: 1, l 117). Ühe varasema pastorikandidaadi eksamineerijana on Masing lisaks kurtnud ka eesti keele ja eestlaste madala staatuse üle: keel nagu rahvaski on laialt levinud eelarvamuse järgi põlastusväärne ja lisaks valitseb väärarvamus, et eesti keelt on tööelu käigus väga kerge omandada (O. W. Masing K. G. Sonntagile 7.6.1821. KM EKLA, Koopiad 293:1, l 39). Masing – nagu ka Boubrig ja teisedki tolleaegsed eestihuvilised baltisaksa literaadid – on muidugi vastupidisel seisukohal.

Paneme aga tähele, et Boubrig ei olegi töötanud eesti koguduse juures. Boubrig tuli tagasihoidlikest oludest ja lisaks teoloogiateaduskonnas studeerimisele õppis ta ülikooli juures tegutsevas pedagoogikainstituudis (Recke, Napiersky 1827: 230), mille ülesandeks oli valmistada ette õpetajaid Tartu õpperingkonna koolidele. Instituudi õppuritele (tõsi, mitte kõigile) maksti väikest stipendiumi. Seejärel oli instituudis õppinud stipendiaatidel kohus-

tus töötada pärast ülikooli lõpetamist kuus aastat avalikes koolides (Siilivask 1982: 63–64). Pärast ülikooli asuski Boubrig tööle Tartu kreiskooli õpetajana ja hiljem ka inspektorina, püüdes kooliametis üle kolmekümne aasta (1811–1842). Õpetuskeeleks oli seal saksa keel, nagu ka Tartu tütarlastekoolis, kus Boubrig töötas lühemat aega (1811–1814). Tartu Jaani kiriku saksa koguduse abipastoriks saades (ordineeriti 1817. aasta lõpus, asus ametisse 1818) vajab Boubrig taas eelkõige saksa keelt. 1819. aastal Tartu Eesti Õpetatud Seltsi esimesele missiivile ehk ringkirjale vastates on Boubrig end nimetanud eesti keele suhtes seltsiliikmetest kõige kogenematumaks (KM EKLA f 192, m A 322, l 23). Märkame ka, et literaadina ei ole Boubrig avaldanud ühtki eestikeelset teost. Arvatavasti olid Boubrigi kõhklused oma keeleoskuse suhtes lektoriametisse asumisel põhjendatud.

Üsna kriitiline on Boubrigi lektorikssaamise suhtes olnud Otto Wilhelm Masing: Boubrigiga olevat asi veelgi hullem kui mõnel kuramaalasel, ta püüdvat eesti keelt õppida kreiskooli eesti poistelt, kes end seal vaid ära rikkumas käivat, olevat kirjavahetuses Helleriga, keda Masing nimetab keelefantastiks, ning koguni viibivat suvevaheajal eesti keele õppimiseks Helli juures (Anvelt jt 1997: 27–28). Käesolevas kirjas mainibki Boubrig Hellerit oma sõbrana. Masingu teravus Rápina pastori ja keelemehe Johann Friedrich Helli (1786–1849) aadressil on ilmselt seotud Helli poolt Beiträges avaldatud teooriaküllaste artiklitega eesti käänete olemuse ja kasutamise ning muudegi aktuaalsete eesti keele küsimuste kohta. Ka arvas Masing, et Saksamaalt pärit ja Königsbergi, Halle ning 1811–1812 Tartu ülikoolis õppinud Heller ei oska piisavalt eesti keelt. Et aga Heller oli toetanud tema ortograafiauendusi, suhtus ta mõnikord Helli suhtes leebemalt kui teistesse tartu keeleala pastoritesse. (Vrd nt Masingu kirjaväljaande isikunimedete registri ja sisuregistri järgi, Aaver jt 1997: 10, 26.) Tegelikult oli Heller üks silmapaistvamaid 19. sajandi algupoole eesti keelemehi ja leksikograafe, kes oma täiskasvanueas õpitud eesti keelt eestlastest keelejuhtide abil väsimatult täiendas (vt lähemalt Kask, Laanekask 1987).

Hellerist ja Boubrigist kirjutab Masing Johann Heinrich Rosenplänterile 18. veebruaril 1824 möödaminnes, kui ta kommenteerib teise lektoriks pürgija, Tartus vasesepa pojana sündinud ja Tartu ülikoolis 1816–1819 teoloogiat õppinud Gottlieb Samuel Friedrich Schütze (1797–1853) palvet, et Masing võtaks tõestada Schütze eesti keele oskust ja sobivust lektorikohale. Schütze tegut-

ses tol ajal veel koduõpetajana, hiljem oli aastast 1828 kuni surmani Nõo pastor (Anvelt, Laanekask 1995: 40). Tema teadmiste suhtes on Masing, kes on meest kui pastorikandidaati Sonntagi ülesandel 1823. aasta sügisel eksamineerinud, veelgi kriitilisem ja pole rahul ei tolle ladina, saksa ega eesti keelega (Anvelt jt 1997: 25–28). Masingu kirjast Sonntagile 13. märtsil 1824 (KM EKLA, Koopiad 194: 1, l 110–114) saame teada ka seda, et (nagu Sonntagi) ratsionalistlikku teoloogiasuunda pooldav Masing pole rahul Schütze “lievenimeelsusega”, st pietistliku hoiakuga.

Ratsionalistlikud teoloogid püüdsid usuõpetuses võimalikult vähendada loogiliselt seletamatut, pidasid tähtsaks seisusekohaste ilmalike teadmiste levitamist ning põlgasid ülemääraseid tunde- paisutusi, müstikat ja imedekultust, mida harrastati näiteks sellises populaarses äratusliikumises nagu vennastekogudus. Rahvaharidust pooldasid ja edendasid ka pietistid, kuid nad panid rõhku vagadele tunnete ja religioossele elamusele, südameusule, produtseerides muuhulgas rohkesti nn hingekosutusliteratuuri ja kaldudes kohati müstitsismi. Keskteed kahe äärmuse vahel kujutas endast kolmas suund, ortodoksne luterlus, mis üritas püsida kirikus ajalooliselt traditsiooniliseks kujunenud õpetuse juures. Ratsionalismi, pietismi, müstitsismi ning ortodokssete suundade vastasseis tolleaegse Venemaa haridus- ja usuelus oli parajasti eriti terav ning see kajastus väga mitmel viisil ka Balti kubermangudes ja Tartu ülikoolis. Taasavamise järel ülikoolis valitsenud valgustuslikku ratsionalismi hakkas välja tõrjuma 1817–1828 Tartu ülikooli ja õperringkonna kuraatorina toiminud mõjukas riigitegelane krahv Karl Christoph von Lieven (1767–1844). Olles ka Venemaa evangeelse kindralkonsistoriumi president (1819–1821) ja rahvahariduse minister (1828–1833), tegutses ta pietistina aktiivselt ratsionalistliku suuna vastu (vt lähemalt Anvelt jt 1995: 17–20).

Ent asjad polnud mõistagi päris mustvalged. Masingu kriitika Schütze suhtes jõudis Sonntagi kaudu ajaloo-, geograafia ja statistikaprofessor Johann Philipp Gustav Ewersini (1781–1830), kes aastast 1818 kuni surmani oli Tartu ülikooli rektor. Tollase hariduspoliitika karide vahel laveerides püüdis Ewers igal juhul säilitada ja tõsta Tartu ülikooli teaduslikku taset. (Ewersi ja tema rektoritegevuse kohta vt lähemalt Leppik 2001.) 5. aprillil 1824 kirjutab Ewers Sonntagile:

“Siin saadan ma Teile, armas sõber, Schütziana tagasi. Täna Teid selle lahke saadetise eest väga, sest see veenis mind, et muidu mulle tundmatu kandidaat eesti keele lektoriks ei või saada. Miks

ütleb härra praost M[asing] tema kohta, et ta on “lievenimeelne” mõistan ma sama vähe nagu nimetatud härra praost tõenäoliselt teab, mida tähendab “olla lievenimeelne” Kuid ma arvan, et krahv Lieven ei tea midagi kandidaat Schützi olemasolust, ja kui viimane mind külastas, ei poetanud ta sõnakestki, millest oleks saanud järeldada tema poliitilist või religioosset meelsust. – Ega M[asing] pole kunagi arvamust avaldanud, kuivõrd ta härra Boubrigit peab sobivaks eesti keele lektori kohale? Talle endale ei saa seda kohta pakkuda, sest ta elab väljaspool Tartut ning vaevalt võiks ta ses ametis ise rahuldust leida ja teistele pakkuda.” (Vrd Leppik 2001: 268, 296.)

Hinnangut Boubrigi lektoripädevuse kohta pole mulle Masingu rohkem kui üheksakümnes meieni jõudnud kirjas Sonntagile (KM EKLA, Koopiad 194: 1 ja 293: 1) silma puutunud, kuid ei usu, et see arvamus kindralsuperintendendil teadmata jäi – Masing võis selle esitada ka suusõnal oma mõne Riias viibimise aegu. Küll aga peame Masingu käremeelsete seisukohavõttude puhul arvesse võtma seda, et Masing oli ka ise pürginud lektorikohale pärast seda, kui eelmine lektor Ludwig Wilhelm Moritz (1777–1830) oli 1822. aasta 28. augustil esitanud tagasiastumispalve. Ülikooli ametlikus kirjavahetuses ja dokumentides, mida Eesti Ajalooarhiivis leidub väga suurel hulgal, Masingu vastavast taotlusest küll seni jälgi pole leitud, ent Masing kirjutab oma kavatsusest Rosenplänterile 21. septembril 1822 (kuigi Moritz oli ülikooli nõukogu ehk konsiiliumi palvele vastu tulles veel sügissemestrilgi lektor):

“Moritz on esitanud lektoriametist vabastamise palve ja täna teatasin ma, et tahaksin selle ameti üle võtta. Selle juures on üks takistus, et ise kirjamehetööd teen – kes hakkab minu teoseid tsenseerima? – Rektor kannab asjast konsiiliumile ette.” (Anvelt jt 1996: 215–216.)

Tundub, et karmistuv tsensuur ühelt poolt (vt selle kohta nt Leppik 2001: 166–171) ning ratsionalismi-pietismi vahelised pinged teiselt poolt olidki oluline põhjus eelmise lektori L. W. Moritza tagasiastumise juures ning selles, et vakants püsis nii kaua. Oluline oli ka, et otsiti mõlemas kirjakeeles pädevat lektorit. Kohataotlejatest polnud igal juhul puudust. Lisaks siin juba nimetatutele on lektorikohta 1822. aastal taotlenud endine Põlva pastor, 1820. aastast Tartus elutsev tartu keele kirjamees Gustav Adolph Oldekop (1755–1832). Schützega samal 1824. aastal pürgis lektoriks teinegi noor Tartu ülikooli teoloogiateaduskonna kasvandik

Wilhelm Gustav Friedrich Thraemer (stuumium 1813–1817, elu-aastad 1796–1864), hilisem Tartu raeametnik ja ülikooli raamatukogu direktoriabi. Veel noorem oli 1825. aastal lektorikohale kandideerinud eestlane Alexander Eduard Martin Samuel Pabo (1799–1850), kes õppis Tartu ülikooli teoloogiategaduskonnas 1819–1822 ja 1834–1837 ning tegutses koduõpetaja ja ametnikuna Tartus (Anvelt jt 1997: 68, Anvelt, Laanekask 1995: 32, Hasselblatt, Otto 1889: 58, 96). Kes konkreetset tegi Boubrigile ettepaneku kandideerida, pole teada, samuti ei ole identifitseeritavad need kolm lähedast maapastorit sõpra, kes Boubrigit on kannustanud; tõenäoliselt oli tegemist tartu keeleala meestega ja üks neist võis olla Räpina pastor J. F. Heller.

Esimene seni leitud dokumentaalne jälg Boubrigi lektoritaotlusest on pärit 24. märtsist 1825, mil ülikooli nõukogu kuuleb rektorilt, et ka Boubrig on mõne aja eest teatanud, et taotleb vakantset kohta (EAA f 402, n 3, s 191, l 2). Samas on nõukogu otsustanud lektori valimisega viivitada, et Boubrig saaks esitada ametliku tunnistuse oma eesti keele oskuse kohta. Kuuest kandideerijast jõudsid hääletuseni ülikooli nõukogus kolm meest: Pabo, Schütze ja Boubrig, kellest viimane valitigi 21. detsembril 1825 eesti keele lektoriks suure häälteenamusega: Boubrig 21 häält ja vastu 1 hääl, Schütze poolt oli 6, vastu 16, Pabo poolt 1, vastu 21 (samas, l. 36). Lõplikult kinnitas Boubrigi ametisse kuraator Lieven 26. veebruaril 1826, pärast seda, kui Boubrig oli hankinud load, et võib jätkata ka abipastorina ja kreiskooliõpetajana (samas, l. 45). Mõlemad ametikohad olid väikesepalgalised ja ka lektori töötasu polnud suur. Siiski on Boubrig pärast lektoriks saamist hakanud osade kaupa tagasi maksma mingit kauast suuremat võlga, mida Sonntag oli omal ajal käendanud (Boubrig Sonntagile 15.6.1826, KM EKLA, Koopiad 219: 1, l 11–13). Nähtavasti just seepärast on Sonntag vihjanud Boubrigi majandusraskuste leevenemisele.

Mis puutub veel Masingusse, siis on võimalik, et tema taotlus polnudki päris ametlik, vaid eraviisil esitatud. Lisaks mõjus Masingu kõrvalejätmisel nähtavasti kaasa ta aktiivselt ratsionalistlik hoiak, mis avaldus muu hulgas hernhuutluse ohjeldamiskatsetes, intensiivne eesti kirjamehetegevus (nagu Masing ka ise ette näeb: kes pidanuks tsenseerima võimaliku lektori enda kirjatöid?), tartu keele äge vaenamine Masingu poolt ning seegi, et lektorina taheti näha Tartu elanikku. Näeme muide, et Masing oli kavandanud eesti keelt ka õpetuskeeleks, mis tollastes oludes oli enneolematu. Masing ise kirjutab Rosenplänterile 12. detsembril 1826,

mil Boubrig oli juba lektorikohal:

“Mis saab eesti keele õpetamisest Tartus? Vaevalt küll tunneb hr. pastor Boubrig keele põhielemente, ja nagu mulle on räägitud, ei tahtvat tema kõneorgan häädusega kohaneda. Tuleb siiski kahetseda, et lugu on nii ega või teisiti olla! – Kaks või kolm aastat tagasi pakkusin ennast, et pühendan tasuta kaks päeva nädalas, reede ja laupäeva ülikoolile, et eesti keele põhiprintsiipe esitada, eesti keeles eksegeetiliselt perikoope seletada ja pidada samas keeles loenguid rahvalikust dogmaatikast ja moraalist. Härra rektor tänas mind akadeemia nimel väga meelitavalt, lõppude lõpuks aga mindi minust mööda ja ma ei saanud mitte midagi; tõenäoliselt seepärast, et Lieven ja tema vaimulapsed ei pidanud mind tõeliseks kristlaseks, eriti seetõttu, et sõdisin niinimetatud hernhuutlusega, mis oli tol ajal jõledaks degenerereerunud.” (Anvelt jt 1997: 145–146.)

Lieveni rahulolematusest ühelt poolt Masinguga, teiselt poolt eesti keele lektori tsensoritegevusega on tõepoolest dokumentaal-seid jälgi. Näiteks erakirjas tsensuurikomitee esimehele rektor Ewersile 13. detsembril 1821 laidab Lieven mitut “Marahwa Näddala-Lehhes” ilmunud artiklit, soovitab rakendada “privaat-tsensuuri” ja püüab mõista anda, et nädalalehes ei tohiks lubada hernhuutlike jt. müstilis-pietistlike avalduste kritiseerimist (Anvelt jt 1996b: 134). Erakirjas rektorile 1. augustist 1824 pole Lieven rahul Masingu ja Rosenpläneri esitatud talurahvakoolmeistrite seminari plaaniga, sest kardab, et Masingu-Rosenpläneri juhtimisel viiakse rahvas religiooni õigest mõistmisest eemale (Anvelt jt 1997: 24).

Ent ka teine, ratsionalistide pool polnud tsensoriga rahul olnud. Masingu arvates oli L. W. Moritz *der kleine Vielweser* ‘pisike paljusekeldaja’, kellele ta teravkeelsena annab muidki iroonilisi hüüdnimesid. Tema meelest oli Moritz tsensoritegevuses aeglane, kartlik, keeleoskamatu (eriti kuna pooldas Masingu poolt tõrjutud tartu keelt) ja hernhuutlasi ning teisi “norutajaid” soosiv (vt nt Anvelt jt 1996b: 167–168, 175–176, 188–189, 203, 224, 226 jm). Kaudselt õnnestus Masingul seda rahulolematust avalikultki esitada, kui Sonntag avaldas oma Ostsee-Provinzen-Blatt’is (18.12.1823, nr 51, lk 437–439) kahe pietistliku eestikeelse trükise kohta anonüümse retsensiooni, kus oli laidatud üle-määrast imedeusku, Jeesuse haavade ihalust jms, eriti aga saksa keelest tõlgitud kirjutiste keelevigu. Kritiseeritavatest teostest ühe, Gresseli kalendri lisa autor oli C. M. Henning, kellest tuleb juttu

allpool. Kriitik oli Masing (Annus 2000: 372). Sel puhul kirjutab Ewers Sonntagile 3. veebruaril 1824, et enamik kritiseeritud eesti-keelsest vaimutoidust olnud lektor Moritza tsenseeritud (Leppik 2001: 294). Eriti rahulolematu on Masing Moritza tseensoritegevusega olnud 1823. aasta “Marahwa kalendri” lisas leiduva Peeter I elulookirjelduse kärpimise pärast (Anvelt jt 1996b: 203–204, 209–211, 224, 226). Moritz ise on lahkumisavalduse esitamist põhjendanud kirjas Sonntagile 3. septembrist 1822 (KM EKLA, Koopiad 222: 2, l 29–30) tseensoritöö üle jõu käiva mahukusega (kirjakirjutamise hetkelgi ootavat järke kaheksa paksu käsikirja) ning tseensuurieskirjade vastuolulisusega; viimaste puhul tal on tekkinud koguni eriarvamus rektoriga.

Masing on Moritza lahkumist veidi endagi teeneks pidanud, nagu paistab tema kirjast Rosenplänterile 11. aprillil 1823. Kommenteerides Moritza ametlikku kaebust Liivimaa ülemkonsistoriumile selle üle, et Masing on lubamatult sekkunud tema ametitalitustesse, kirjutab Masing:

“See süd ametu, ainult omaenese tühisust nautiv mees ei saa üle juhtumitest tseensuuris, sest nägi tõestatuna enese kui lektori piiritud keeleignorantsust, kuigi jutt ei olnud temast, vaid ainult keelest /.../.” (Anvelt jt 1996b: 280.)

Tseensoritööga asub peatselt maadlema ka Boubrig. 1826. aasta 26. aprillil on Carl Matthias Henning saatnud tseenseerimiseks kahe raamatu käsikirjad: “Üks kallis mepissar, se kaljo seest, mis on Kristus” (tõlge inglise pietistliku kirjaniku Thomas Wilcoxi raamatu saksakeelsest tõlkest “Köstliche Honigtropfen aus dem Felsen Christi”) ning lastele mõeldud “Söbra-and neile lastele, kes heamelega tahtwad waggaks ning önsaks sada” (EAA f 402, n 10, s 91, l 34). Käsikirjade ülipietistlikku sisu on Boubrig kokkuvõtlikult iseloomustanud käesolevas kirjas. Tallinnas sündinud ja Jenas teoloogiat õppinud Henning (1774–1856) töötas pikka aega (1802–1852) Peetri pastorina ning oli hiljem ka Järvamaa asepraost ja praost. 1826. aastaks oli ta avaldanud juba mitmesugust pietistlikku lugemisvara, sealhulgas ka inglase Thomas a Kempise järgi mugandatud ligi 300-oktavleheküljelise teose “Käimissest Kristusse järrel” (1821), mis oli pühendatud *Krahw Karel Liweni Herra’le* (Annus 2000: 363). Henningil oli teisigi mõjukaid toetajaid, sh Riigi Evangeelse Kindralkonsistoriumi viitsepresident, ratsionalismivaenulik Paul Pomian Pesarovius (Anvelt, Laanekask 1995: 16, 33). Viimasele oli Henning pühendanud oma kurnilt vaselõigetega illustreeritud piiblitööd (1821), mis Masingu

meelehärmiks edukalt konkureerisid tema omadega (Annus 2000: 359–362, Anvelt jt 1996a: 54, 56–58, 277, 279; 1996b: 59, 61, 88–90).

Boubrigile olid Henningi saadetud käsikirjad esimene tsen-soritöö. Ta on nende kohta 15. mail 1826 esitanud neljalehekülje-lise negatiivse arvamuse Tartu ülikooli tsensuurikomiteele ja neljaleheküljelise lisa koos tõlkega neist kohtadest, mida Boubrig on pidanud eestlastele sobimatuks (EAA f 402, n 10, s 91, l 35–38). Lisaks on Boubrig 24. mail 1826 tsensuurikomiteele teatanud, et “Üks kallis meepissar ...” olevat vaid osa juba 1779. a ilmunud tartukeelsest raamatust “Kalli me-pissara Kristusse hawu paest”, mis hiljem olevat ilmunud mõlemas dialektis; ka seepärast oleks uusväljaanne tarbetu (sama säilik, l 39).

Tsensuurikomitee esimehena on rektor Ewers 22. mail saat-nud materjalid tsensuurikomitee liikmetele ja palunud nende arvamust (l 41). Samalt säilikulehelt saame lugeda ka nende otsust. Hiljuti Marburgi ülikooli teoloogiaprofessori kohalt Tar-tusse süstemaatilise usuteaduse professoriks saabunud Ernst Wil-helm Christian Sartorius (1797–1859), kes teoloogilistelt vaadetelt oli enam-vähem ortodokssel keskteel püsija (Anvelt, Laanekask 1995: 38), on teinud ettepaneku saata asi otsustamiseks teoloogiafakulteedile; teised tsensuurikomitee liikmed on olnud sama meelt. Edasi on Ewers 26. mail pöördunud usuteaduskonna poole palvega, et avaldataks arvamust nii Henningi käsikirjade kohta kui ka selle kohta, millistest printsiipidest tuleks juhinduda maa-rahvale määratud religiooniraamatute puhul (l 42). Otsus, mida Boubrig käesolevas kirjas silmas peab, on Tartu ülikooli teo-loogiafakulteedi neljaleheküljeline kiri tsensuurikomiteele 4. juu-nist 1824. Teaduskonna nimel on sellele alla kirjutanud jällegi Sartorius (l 43–44). Lisaks üldistele põhimõtetele ortodoksses vaimus on ka konkreetne otsus, mis tunnistab Henningi käsikirjad maarahva lugemisvarana sobimatuks. 12. juunil on Ewers kogu asja veel kord saatnud Boubrigile, paludes, et too sõnastaks otsuse, kus ka fakulteedi vootum oleks arvesse võetud (l 45). Ning taas on Boubrig läkitanud tsensuurikomiteele neli lehekülge koos eitava arvamusega (l 46–47). Säilikust (l 50) nähtub ka, et Henning on 13. augustil 1826 kviteerinud käsikirjade tagasisaamise. Henning jätkas edaspidigi pietistliku kirjamehena, nii et veel Kreutzwaldki ulatub teda sarjama (pilkenimi *Peetri kukk*, vt nt Aaver jt 1976: 23, 75–76 jm), kuid siinsete nimedega raamatuid Peetri pastori toodangu hulgas pole. Muidugi pole võimatu, et Henning avaldas

siin kõnesolevad käsikirjad hiljem mingis muus seoses, kuid selle uurimine viiks meid praegu liialt kaugele.

Boubrigi püüdlustest mõõdukalt keskteel püsida annab tunnistust üks järgnev tsenseerimislugu, kus Boubrig on soovinud ratsionalistlikku laadi teksti parandamist ortodokssemas suunas (Sangaste pastori, Pärnumaa praosti ja hilisema kindralsuperintendendi K. E. Bergi teose “Luggejatte lehed” 1827. aasta kordusväljaande puhul; EAA f 402, n 10, s 91, l 71–72).

Boubrigi poolt siin metafooriga “lõvikoobas” iseloomustatud 1820. aastate eesti keelekorraldussituatsioon oli tõepoolest rikas vaidlustest ja eriarvamustest, kus – nagu paratamatu väikeses isikute ringis, kus kõik tunnevad kõiki – ei puudunud ka isiklikud rünnakud, solvangud ja solvumised ning toon, *uti non decet novum hominem* ‘mis ei sobi uuele inimesele’ “Uus inimene” võib siinkohal tähendada kas valgustusideaalide või ka kristlike moraalinormide järgijat. Vaieldi ühise kirjakeele saavutamise võimaluste ja teede üle, kusjuures rünnatud seisundis tundsid end olevat eriti tartu keele mehed, kelle hulka kuulub ka Boubrig. Siinse kirja alguspooles leiduv üsnagi läbinähtav nimedeta hinnang kahe kirjamehe kohta käib muidugi O. W. Masingu (kui diktaatorliku hukkamõistja) ja J. H. Rosenplänteri (kui kannupoisi) kohta, kes teatavasti vaenasid tartu keelt. Kirja teises pooles ongi Boubrig otsustanud oma kriitika tähtsaimad objektid nimepidi avada. Rosenplänter oli siiski tolerantsem, kui Boubrig siin kirjeldab, ja on oma ajakirja veergudel sõna andnud ka tartu keele sõpradele, nt L. W. Moritzale, J. F. Hellerile, Rannu pastorile Wilhelm Friedrich Steingrüberile ja teistele. Kuid vahel ei suutnud ta hoiduda juba eessõnas või joonealuses kommentaaris omapoolse arvamuse esitamisest, tekitades nii pahameelt tartu keele sõprades (vt lähemalt Anvelt 1979: 190–196, Laanekask 1983, 1988, 1992). Kaastöö Rosenplänteri ajakirjale oli viimastes numbrites tõepoolest vähenenud, kuid Beiträge tellimine tartukeelse ala pastoraatidesse jätkus raamatulaeka kulul tänu Tartu-Võru ülemkirikueestseisjameeti korraldusele aastast 1815, mida ei olnud tühistatud (Anvelt 1979: 184–185). Epiteet “boiootalik”, mida Masing ja Rosenplänter tõepoolest tartu keele kohta on kasutanud, viitab vanakreeka keele ajaloost tuntud Boiootia murdele, mida omaegne keeleteadus pidas tooreks ja harimatuks, vastandina õilsale kirjakeelele. Ekstsentriliseks õhulosside ehitajaks võis Boubrig pidada näiteks Laiuse pastorit Heinrich Georg v. Jannaud, kes oli arvamusel, et eesti keel tuleks kogunisti uueks luua, võttes alu-

seks soome ja liivi keele. Jannau tutvustas seda ideed esialgu käsikirjaliselt: ta on saatnud sellesisulise lühema artikli Masingule juba siis, kui ta oli veel Hargla pastor, 1821. aastal (Anvelt jt 1996: 60) ning see on päevakorral olnud ka Tartu Eesti Õpetatud Seltsi missiivides (Siimo 1983: 444–445, Laanekask 1998). Hiljem trükkis hõlmas see töö (Jannau 1828) Beiträge peaaegu kogu 19. viihiku. “Meie seltsi” all mõtleb Boubrig muidugi Tartu Eesti Õpetatud Seltsi (*Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat*), mis oli loodud tartu keeleala pastorite poolt Kuressaare Eesti Seltsi haruseltsina 1818. aastal. Selle põhiliseks tegevusvormiks olid ringkirjadena liikuvad küsimused-vastused. Just missiivid suurelt osalt moodustavadki selle arhiivi, millest Boubrig räägib. Mahukas arhivaal 264 fooliolehel (*Archiv der Estnischen Gesellschaft Dorpatischer Abtheilung*) siirdus hiljem Õpetatud Eesti Seltsi valdusse ja on säilinud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (f 192, m A 322). Kõide sisaldab kokku 54 nummerdatud suuremat ja väiksemat kaastööd aastatest 1819–1824. Boubrigilt on kolm kaastööd, aktiivsed autorid on nt L. W. Moritz (seltsi direktorina küsimuste sõnastaja), J. F. Heller, Rannu pastor Wilhelm Friedrich Steingrüber jt.

Boubrigi objektiivsusetootlus paistab välja sellest, et teises selleaegses suures vaidlusküsimuses, eesti ortograafias, on ta (just nagu Hellergi) osalt läinud kaasa O. W. Masingu uuen-dusetepanekutega, millega vanameelsemad ei nõustunud: oma käsikirjade eesti näidetes kasutab Boubrig õ-d ja kohati ka palatali-satsioonimärki *jota subscriptum*'it, rõhumärki hääliku kvantiteedi märkimiseks siiski mitte. Boubrigilt säilinud käsikirjadest on eriti huvipakkuvad tema süntaksiloengute manuskript (EKLA f 192, m A 171. 23) ja muidugi tema *specimen eruditionis ehstonicae* ('eesti keeleoskuse tunnistus') – artikkel, mille Boubrig esitas üli-kooli nõukogule oma keelepädevuse tõestamiseks 30. oktoobril 1825, nagu selgub Boubrigi kaaskirjast rektor Ewersile (EAA f 402, n 3, s 191, l 7). Artiklist pealkirjaga “Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache” on säilinud nii ülikooli nõukogule esitatud puhtand (samal, l 10–32) kui ka rohkete parandustega mustand (KM EKLA f 192, m A 195: 16). Boubrig on oma artikli aineks valinud juba teist kümnendit kõige teravamalt päevakorral oleva probleemi. Töös sisalduv kunstliku kompromisskeele projekt ühise eesti kirjakeele saavutamiseks on võrreldav teiste samast perioodist pärit kavanditega (vt Laanekask 1984: 684). Lisaksin

siinkohal Ariste (1979: 47–48) refereeringule, et Boubrig pooldas mitte tallinna keele üldiseks kirjakeeleks saamist (nagu on interpreteerinud Ariste), vaid kahe kirjakeele järk-järgulist kokkusulamist aegamööda, mõlemat kirjakeelt teineteisele lähendades. Tartu kirjakeele järsku kõrvaletõrjumist pidas ta barbaarseks ideeks. Boubrigi käsikirju lugedes torkab silma, et rahvakeelsed näited, mida ta nähtavasti on üles märkinud rahvasuust nagu tema sõber ja õpetaja Hellergi, on enamjaolt lõunaeestimurdelised. Ülikooliõpetuses ei esitanud ta kaht kirjakeelt eraldi, vaid püüdis keelt esitada ühtsena, variantidega mõlemast kirjakeelest. Sageli on siiski tallinnakeelse variandi esitamine ära jäänud ja eesti keelt esindab tartu keel. Praktilised harjutused, mida Boubrig siin publitseeritavas kirjas endalegi vajalikuks peab, kujutasid endast tõenäoliselt teatud küsimuste süvendatud läbiarutamist, toetudes “silmapaistvatest eesti raamatutest” võetud näidetele, nagu selgub Boubrigi kirjutisest “Vorwort zu den practischen Uebungen im Ehstnischen”, mis on süntaksiloengute alguses (KM EKLA f 192, m A 171: 23, l 6–8). Mainigem ka, et lisaks A. W. Hupeli tuntud grammatikale sõnaraamatule (teine, täiendatud trükk 1818) on Boubrig oma loengutes väga palju viidanud teistele kaasaegsetele eesti keele käsitlustele, mille enamik oli ilmunud Beiträges. Lisaks juba nimetatud allikatele paistab see välja ka säilinud loengukonpektist pealkirjaga “Ehstnische Sprachlehre” (KM EKLA f 192, m A 78), mille Boubrigit kuulates 1828–1829 on kirja pannud Tartus 1826–1830 teoloogiat studeerinud Wilhelm Julius Moritz (1808–1886; Hasselblatt, Otto 1889: 152).

Boubrigi originaalkirju Sonntagile säilitatakse Läti Akadeemilises Raamatukogus; Eesti Kirjandusmuuseumisse hangiti nende ja paljude teiste Sonntagile kaasaegsete poolt läkitatud materjalide fotokoopiad 1950. aastate lõpus seoses Otto Wilhelm Masingu kirjapublikatsiooni ettevalmistamisega. Paljudest neist on kirjandusmuuseumis tehtud ka masinakirjakoopiad, mis materjali kasutamist suuresti hõlbustavad. Boubrigi kirju Sonntagile on kokku üheksa (kaheksa kirja ajavahemikust 10.5.1813–14.7.1826 ning üks daatumita sõnumik). Käesoleva üllitise teksti trükivalmis seades olen lisaks fotokoopiale (KM EKLA B-105: 715–726) kasutanud ka nimetatud masinakirjakoopiat (Koopiad 219· 1, l 14–19). Sonntagi kirjad Boubrigile pole meieni jõudnud.

Enne, kui anname sõna Boubrigile endale, olgu veel öeldud, et soovid, mille täitmise eest Boubrig Sonntagi kirja alguses tänab, puudutasid võlausaldajate informeerimist ja pastoritele määratud

Liivimaa ülemkonsistoriumi korralduste saatmist Boubrigile eraldi (KM EKLA, Koopiad 219: 1, 1 11–13). Georg Friedrich Pöschmann (1768–1812), kelle luuleridu Boubrig tsiteerib, oli Tartu ülikooli üldajaloo, geograafia ja statistika professor 1802–1812 ning mitmete humoristlike luuletuste autor (Recke, Napiersky 1831: 429–432).

Ew. Hochwürdige Magnificenz

haben die Güte gehabt, unter dem 29. Jun. mich von der Erfüllung meiner gegen Sie geäußerten Wünsche zu benachrichtigen. Am 12. des gegenwärtigen Monats ist diese Antwort in meine Hände gekommen; und indem ich Ew. Magnificenz für dieselbe den innigsten und aufrichtigsten Dank darbringe, ergreife ich zugleich Ihre erhaltene wohlwollende Erlaubniß, um Ihnen über mein ehstnisches Lectorat diejenigen Mittheilungen zu machen, welche, wie ich es schon ausgesprochen habe, ich dem Oberhaupte der lutherischen Kirche in unsern Provinzen schuldig zu seyn glaube. Denn Ew. Hochwürdigem Magnificenz kann es gewiß nicht gleichgültig seyn, zu wissen, nach welchen Grundsätzen ich sowohl bey meinen Lehrvorträgen, als insbesondere auch bey der Censur ehstnischer Schriften verfare. Ich will es versuchen, diese in der Kürze anzudeuten, und zugleich mich über mein Lectorat überhaupt etwas näher erklären; denn es liegt mir in der That gar sehr viel daran, vor Ew. Magnificenz Augen in keinem unrechten Lichte zu erscheinen, so gleichgültig mir das sonst bey manchen andern Personen seyn mag.

Ew. Magnificenz haben allerdings ganz Recht, daß mein neues Lehramt zur Erleichterung meiner ökonomischen Sorgen mit beyträgt; allein – und ganz gewiß haben Ew. Magnificenz dies auch von mir vorausgesetzt – keinesweges hat die ärmliche pecuniaire Rücksicht mich etwa bestimmt, ein solches Amt anzunehmen, oder wohl gar mich dazu zu drängen. Denn es giebt ja ausserdem Männer genug, die durch tiefere Kenntniß der Sprache bey weitem würdiger zu einer Stelle dieser Art sind, als ich, obgleich ich mit Vorliebe und Eifer von jeher mich mit dem Ehstnischen beschäftigt habe; indeß nur immer als mit einer Nebensache. Ich war daher wie aus den Wolken gefallen, als vor drittehalb Jahren – die lange Zeit mag für meine Selbsterkenntniß und Bedenklichkeit zeugen – mir der erste Antrag solcher Art in einem gelegentlichen Gespräche gemacht wurde. Meine Antwort war so gut, als entschieden ablehnend, obgleich Bemerkungen, wie: es sey doch

eine Bauernsprache – man habe doch den Hupel – und dergleichen, mir die nöthige Kühnheit einflößen sollten. Unbegreiflich war es mir zugleich, warum man nicht so manchen Andern berücksichtigte, wo mir doch dies ganz natürlich schien, und warum man grade mich, einen der Schwächsten wohl in der Sprachkenntniß, begehrte. Allein nach und nach begann es zu tagen. Ich sah, daß man, besonderer Verhältnisse wegen, durchaus manche Würdigere nicht wählen konnte, und daß bey Andern wieder namentlich die wichtige Censur Bedenklichkeiten erregte. So blieb man denn immer dabey, meine arme Seele aufs Korn zu fassen. Ich verhielt mich ganz passiv; allein nach geraumer Zeit ward ich wieder angeregt, und veranlaßt, mit dem Rector zu sprechen. Um geäußertem Wohlwollen dankbar entgegen zu kommen, that ich dies, und – verhielt mich abermals passiv, in der festen Voraussetzung, daß sich schon ein anderer Mann werde finden lassen, der dort besser an seinem Platze wäre, als ich. Zugleich aber, um doch auch meinerseits nichts zu vernachlässigen für den möglich scheinenden Fall, trug ich die Sache drey vertrauten Freunden vor – Landpredigern, die meine ehstnische Weisheit kannten, und aufrichtig waren. Sie riethen zu, einer sogar dringend. Dennoch that ich nichts weiter. Andre kamen mit Gesuchen um das Amt ein, meist junge Männer; ich schwieg. Endlich zeigte mir das Conseil schriftlich an: es sey geneigt, mich bey der Wahl zu berücksichtigen, wenn ich mich erklärte, ob ich das Amt annehmen und ein *Specimen eruditionis ehstonicae* einschicken wolle. Nach abermaliger Berathung mit meinen Freunden geschah denn beides durch einen rasch gefaßten Entschluß, der sich auf längst vorher erwogne Gründe stützte; und so wurde denn die Universität mit einem ehstnischen Lector bereichert, der sich fast dritthalb Jahre bedacht. Ich sah ein, daß es einmal nicht anders ginge; und nun bin ich bemüht, das Meinige nach Kräften zu thun, damit Nutzen geschafft werde.

Wohl wußte ich es voraus, daß ich gleichsam in eine Löwengrube träte, und mich auf tüchtige Bisse gefaßt machen müßte. Die letzteren sind auch nicht ausgeblieben; allein ich habe einigen Muth, und beiße gelegentlich wieder. Es ist ja Ew. Hochwürdigem Magnificenz nur zu gut bekannt, daß die ehstnische literarische Welt jetzt in lauter Factionen zerfallen ist, die sich aufs gehäßigste anfeinden und heruntermachen, zum unersetzlichen Schaden der guten Sache. Ein Mann, der durch die ausgebreitetste Sprachkenntniß, durch Genie, durch Fleiß und Eifer dieser guten Sache am meisten aufhelfen könnte, hemmt ihre Fortschritte, ohne es zu wollen, indem er im Bewußtseyn vieljähriger Arbeit und Mühe, und im Vergleich seiner Ausbeute aus derselben gegen den beschränkten Standpunkt vieler Andern, sich zu einer großen Einseitigkeit und zu einer unerhörten dictatorischen Absprecherey hat verleiten lassen, während er eben so, wie Andre, noch irrt und noch ein Suchender ist. Auf der einen Seite muß man ihm danken und sich wahrhaft

seiner trefflichen geistreichen Arbeiten erfreuen; auf der andern fühlt man sich zurückgestoßen – und Mancher verschüttet in seinem Aerger wohl das Kind mit dem Bade. Er hat wenige blinde Nachbeter, und unter diesen einen, ach! nur zu schwächlichen Schildknappen, der für seinen Meister, vielleicht mit gutem Willen, aber unbeholfen streitet, und sich selbst dabey stete Blößen giebt, indem er auch nur einseitig ist und aus zu hohem Tone redet, *uti non decet novum hominem*. Andere Leute sind bey ihren ehstnischen Forschungen zu excentrisch, folgern zu rasch, reformiren zu brillant, und lassen, indem sie alles Alte zertrümmern wollen, nur ein buntes Luftschlößchen übrig. Noch Andre schreyen, wenn nur etwas am Verjährten und Unhaltbaren gerüttelt wird, ächzen über jede Neuerung, sehen mit offenen Augen nicht, und verhöhnen Jeden, der es anders meint, als sie es gewohnt sind. Einige hassen den revalschen Dialect, Andre wollen den dörptschen mit Füßen treten, während doch beide ehstnisch sind. Und der Art liesse sich noch Vieles sagen! Zwischen alle diese Leute will ich nun in die Mitte treten, nicht die Person, sondern nur die Sache im Auge. Wahrheit ist das Ziel meines Strebens; und um diese nach und nach mir und meinem Zuhörern zu gewinnen, soll Alles streng geprüft und gesichtet werden, so gut wir dies bey einer noch lange nicht gehörig erforschten und gekannten Sprache aus unserm Standpuncte vermögen. Es werde alles Verdienstliche anerkannt und geachtet, was gethan worden ist; aber auch ohne Weiteres alles Unhaltbare bey Seite gestellt, und wenn auch irgend eine Autorität dafür zu sprechen schiene. Weder beym Wegwerfen noch beym Aufnehmen wollen wir zu kühn seyn; aus dem Munde des Volks lernen und unsre Systeme berichtigen und vervollständigen. Mit dem Positione wollen wir vorsichtig, nie infallibel seyn, und ändern, wo ein Grund vorhanden ist. Einseitigkeit werde sorgfältig gemieden; jeder wackere Mann komme zur Sprache; nur das wollen wir nicht beachten, wenn Einer immer jammert und ächzt: wir verstehn nichts davon, wir dürfen nicht zu lehren wagen, wir wissen nicht einmal dies und das aus den Elementen – aber nicht bedenkt, daß nun einmal doch gelehrt und gelernt werden muß, und daß der nie weiter kommen wird, der sich solche lamentable Nasenstüber abschrecken läßt. – Das sey denn eine Andeutung über mein Lehren, so wie sie nun eben der Brief fassen kann. Noch füge ich hinzu, daß ich für practische Uebungen schon weiterhin Sorge tragen werde. Ich brauche sie selbst! –

Und die Censur? – Ich gehöre keinesweges zu denen, die allzuliberal sind; ich kenne die Gesetze, und weiß, wie sie bisweilen in Anwendung gebracht werden, wo man zu vage Gränzen angenommen hat. Aber daß ich eben so wenig zu den engherzigen und zu ängstlichen Censoren gehöre, möge damit bewiesen werden, daß mein erster Censurbericht ein Gutachten der theologischen Facultät veranlaßte, nach welchem die Censur ehstnischer

religiösen Volksschriften sich zu richten hat, und daß ich über zwey mystische schwärmerische Werkchen in meinen Berichten sagte: Es sey einmal Zeit, zum wahren Besten des durch solche Schriften übelberathenen Landvolkes der ferneren Verbreitung derselben Einhalt zu thun; – es werde in denselben durch eine mystisch-schwärmerische, die Einbildungskraft ohne Zweck aufregende, mit unwürdigen Bildern spielende, und durch Uebertreibungen alle Begriffe verwirrende Sprache das reine Licht der evangelischen Lehre verdunkelt; – es werde mit Christi Blut und Wunden gespielt – der Teufel immer hervorgezogen – u. dgl. Der Verfasser war ein Prediger im Revalschen, der schon ein Buch früher dem Grafen Lieven dedicirte.

Ach, ich fühle sehr, wie wenig meine Schreiberey grade das sagt, was sie sagen sollte, und wie sehr sie dennoch in ihrer weitläufigkeit der Nachsicht Ewr. Magnificenz bedarf! Für meine Freymüthigkeit bedarf ich wohl der Bitte um Nachsicht nicht; denn anders konnte ich die Wahrheit einem Manne nicht sagen, der ihr immer gehuldigt hat, und mit dem ich ja ganz allein spreche.

Ewr. Hochwürdigen Magnificenz
treu ergebenster
J. Boubrig.

Dorpat, d. 14. Jul.
1826

Indem ich so eben mein unter mancherley Störungen Geschriebenes durchlese, muß ich, auf die Gefahr hin, von Ew. Hochwürdigen Magnificenz für geschwätzig und unbescheiden gehalten zu werden, noch ein drittes Blatt ergreifen. Es scheint mir Alles so kahl, was ich gesagt; ich fühle es aber auch zugleich, daß ich schriftlich durchaus nicht das Alles so zusammenfassen und ausdrücken kann, was ich eigentlich sagen wollte. Die Gränzen sind mir hier zu eng gesteckt, und die Sache erfordert ein etwas weiteres Ausgreifen. Doch, möge es so sein Bewenden haben, um Ew. Magnificenz nicht ungebührlich zu belästigen. Nur etwas muß ich noch hinzufügen, was mir das jetzt aufs Ehtsnische ganz versessene Herz drückt.

Erstlich: ich will keineswegs zu denen gehören, von welchen das sel. Pöschmanns bekannter Vers sagt:

Sagend, was Andre gesagt, saget er wieder-
um anders:
Anders wiß' er es nicht; u.s.w.

sondern ich werde mein Eignes schon gebührend in meinen Vorträgen hinzuthun, wenn ich die Resultate fremden Fleißes benutze. Da ich aber jetzt noch mit den größten Schwierigkeiten der ersten Grundlage zu kämpfen habe: so kann ich erst in der Zukunft fremden Erwartungen und eignen Wünschen völliger Genüge leisten.

Zweitens: Es giebt hier im Umkreise mehrere Prediger, die sich des Ehstnischen ernstlich annehmen, viel darüber denken, sprechen und arbeiten. Das Archiv unsrer ehstnischen Gesellschaft, deren Mitglied ich auch seit Jahren bin, kann dafür Zeugniß ablegen. Aber leider wird dem größeren Publicum davon nichts bekannt. Theils sind diese Männer zu bescheiden; theils fehlt ihnen jedes nöthige Mittel zur öffentlichen Bekanntmachung. Das Rosenpläntersche Journal kann und wird niemand von ihnen benutzen. Denn dies ist im höchsten Grade partheyisch und mitunter unbescheiden, und mißhandelt ohne gehörige Sachkenntniß den dörpt-ehstnischen Dialect, etwas blind Aufgefaßtes von Bötismus u. dgl. nachbetend. Niemand hat Lust, sich dort hudeeln zu lassen; und so wird manches Gute und Nützliche fast ganz unbekannt liegen bleiben und untergehn. Ich verkenne den großen Werth des Rosenplänterschen Unternehmens nicht im geringsten; ich wünsche ihm das gedeihlichste Fortschreiten; ich verdanke ihm viel Belehrung und Anregung; ich habe es meinen Zuhörern empfohlen und angewiesen. Aber ich habe auch auf seine, durchaus nicht nothwendigen, Mängel hingewiesen. Es wird sich selbst sein Grab graben, und vielleicht ganz ins Stocken gerathen, wenn einmal alle Kirchspiele dörptschen Dialects und andre einzelne Abnehmer aus diesem District, der anmaßenden Partheylichkeit wegen, abfallen sollten. Wer in demselben versuchen wollte, seinen Mund zur Gegenrede zu öffnen, ist gleich drauf geschlagen oder wohl gar abgewiesen worden. Nur mein Freund Heller von Rappin ist noch glimpflich durchgekommen, als er etwas ins Wespennest bohrte. Alle solche Dinge aber hindern durchaus die Erreichung des Hauptzweckes, erregen Mißvergnügen und Mißtrauen, und bringen zuletzt das ganze Werk, wie figura zeigt, ins Stocken. Wir haben ja schon Hefte, in denen sich R. ganz allein vernehmen läßt, wenn man einige Kleinigkeiten abrechnet. Das ist denn sehr vom Uebel; und soll es gut werden, so muß es anders werden. Da ich indessen nicht verlangen kann, daß Ew. Magnificenz mir allein unbedingten Glauben beimessen mögen, so ersuche ich Sie gehorsamst, mit Sachkundigen über das Ganze gelegentlich zu sprechen, und ich weiß dann gewiß, daß es an nöthiger Bestätigung nicht fehlen wird. Nur Hrn. Ob. Cons. Assessor Masing nehme ich aus; denn dieser sonst so umsichtige geistreiche Mann ist ein hartnäckiger Feind des dörptschen Dialects – und gesteht doch, daß er ihn nicht genauer kennt, und daß alle Dialecte immer doch Ehstnisch sind — Ach, was wäre dieser Mann

für ein Heros in der ehstnischen Literatur, wenn er, (wie freylich wohl in ganz guter Meinung geschieht,) weniger fest an vorgefaßten Meinungen und Ansichten hielte, und auch Andern Gerechtigkeit wiederfahren ließe! Wir lernen Alle von ihm, denn er weiß viel; aber wir müssen auch oft, was er bestimmt behauptet, ganz verwerfen, und das keinesweges grade aus Unwissenheit, wie er nur zu oft meint, sondern aus den besten Gründen. Denn, wer etwa gegen ihn etwas behaupten wollte, ohne Gründe dazu zu haben, würde sich nur selbst lächerlich machen, wie wohl schon mitunter geschehn. Aber er scheint auf Fremdes nicht mehr hören zu wollen; und doch fällt es dem wackeren Sprachforscher gewiß nie ein, einen so achtungsvollen Mann zu belehren; sondern man sucht nur Wahrheit – und er ist keinesweges so weit, daß er sie schon für Alles unbestritten besäße. – Wer dürfte jemals so etwas glauben? –

Ew. Magnificenz werden gewiß, was ich frey und vertrauend für Sie nur aussprach, mir nachsehen, und keinem Unberufenen einen Blick darauf verstaten. Dies hofft von Ew. Hochwürdigem Magnificenz Güte

J. Boubrig.

[Tõlge]

Teie Kõrgeauline Magnifitsents

on olnud nii armuline ja 29. juunil mulle teatanud, et minu poolt Teile esitatud soovid on täidetud. Sain vastuse kätte selle kuu 12. päeval; Teie Magnifitsentsi selle eest kõige sügavamalt ja siiramalt tänades kasutan ma samas Teilt saadud heatahtlikku luba, et Teile teada anda oma eesti keele lektoraadi kohta seda, mida, nagu ma juba olen öelnud, usun võlgnevat meie provintsi luterliku kiriku ülemjuhile. Sest kindlasti ei ole Teie Magnifitsents ükskõikne teadmise suhtes, missuguste põhimõtete järgi talitan niihästi oma ülikooliloengute puhul kui ka eestikeelsete trükiste tsenseerimisel. Ma püüan sellest lühidalt ülevaate anda ning samas üldse veidi lähemalt seletada oma lektoriametit; sest mulle on tõepoolest väga tähtis, et Teie Magnifitsents ei näeks mind ebaõiglates valguses, nii ükskõik kui mulle ka muidu oleks mõnede teiste isikute suhtumine.

Teie Magnifitsentsil on muidugi täiesti õigus, et minu uus õpetusamet aitab kaasa minu majanduslike murede leevendamisi-

sele; kuid – ja päris kindlasti on Teie Magnifitsents minu puhul nii ka eeldanud – mitte mingil juhul ei ole kehv materiaalne seis mind pannud või koguni sundinud sellist ametit vastu võtma. Sest on ju pealegi küllalt mehi, kes oma põhjaliku keeletundmise tõttu oleksid kaugelt rohkem sedalaadi kohta väärt kui mina, olgugi et olen juba ammu meelsasti ja innukalt tegelnud eesti keelega, kuid ikkagi vaid kõrvalharrastusena. Olin seetõttu nagu kuu pealt kukkunud, kui kaks ja pool aastat tagasi – pikk aeg peaks andma tunnistust, kuidas olen end järele katsunud ja kõhelnud – ühes asjaomases jutuajamises tehti mulle esimest korda vastav ettepanek. Minu vastus oli samahästi kui kategooriliselt tõrjuv, ehkki sellised märkused nagu: tegemist on ju vaid talupojakeelega – on ju ometi olemas Hupel –, oleksid pidanud minusse vajalikku vaprust sisendama. Mulle oli samas ka arusaamatu, miks küll ei võetud arvesse nii mõndagi teist isikut, mis oleks mulle ju nii loomulik tundunud, ja miks ihaldati just mind, üht küllap kõige nõrgemat keeletundmise poolest. Kuid pikkamööda hakkasin taipama. Ma nägin ära, et teatud eriliste asjaolude tõttu ei saanud mõnd väärrikamat valida ning et taas teiste puhul tekitas kõhklusi too tähtis tsensuuriasi. Niisiis jäädi ikka püsima selle juurde, et mind vaest sihikule võtta. Ma ei võtnud midagi ette, kuid teatud aja järel pöörduti taas minu poole ja tehti mulle ettepanek rektoriga vestelda. Tegin seda, et ülesnäidatud heatahtlikkuse suhtes tänulikkust osutada, kuid – ei võtnud jälle midagi ette, kuna olin kindlalt veendunud, et küllap on siiski võimalik leida mees, kes sobiks kohale paremini kui mina. Et aga võimalikuks juhuks omalt poolt mitte midagi hooletusse jätta, rääkisin asjast kolmele lähedasele sõbrale – maapastoritele, kes tundsid minu eesti keele teadmisi ning olid otsekohesed. Nad soovitasid mul nõustuda, üks neist koguni tungivalt. Siiski ei võtnud ma ette mingeid edasisi samme. Juba avaldasid teised soovi ametisse astuda, enamasti noored inimesed: mina vaikisin. Lõpuks pöördus ülikooli nõukogu minu poole kirjalikult: oldavat seda meelt, et valimistel võiks minuga arvestada, kui avaldaksin, kas soovin ametisse asuda ning esitaksin oma *Specimen eruditionis ehstonicae*. Tegin kumbagi pärast seda, kui olin veel kord sõpradega nõu pidanud ja võtnud kiiresti vastu otsuse, mis tugines kaua vaetud põhjustele. Nii sai ülikool rikkamaks eesti keele lektori võrra, kes oli kõhelnud pea-aegu kaks ja pool aastat. Mulle sai selgeks, et mingit muud moodi poleks lihtsalt võimalik; ning nüüd püüan teha kõike, mis minu võimuses, et asjale kasu tõuseks.

Teadsin muidugi juba ette, et satun selle sammuga otsekui lõvikoopasse ning pean olema valmis kenakesteks puremisteks. Viimased ei olegi ära jäänud; kuid mul on mõnevõrra julgust ning ma puren parajal juhul vastu. Teie Magnifitsentsile on ju liigagi hästi teada, et eesti literaatide ilm on täiesti lagunenuks fraktsioonideks, kes üksteist kõige vihasemalt taga kiusavad ja materdavad, põhjustades sel viisil heale asjale korvamatut kahju. Mees, kes oma ülilaialdase keeletundmise, vaimsuse, usinuse ja innu poolest võiks head asja kõige jõudsamalt edasi aidata, hoopis takistab selle edenemist tahtmatult, sest olles teadlik oma aastatepikkusest tööst ja vaevast ja selle tulemuslikkusest võrreldes paljude teiste piiratud vaatepunktiga, on ta end lasknud eksitada tõelisse ühekülgusesse ning ennekuulmatusse diktaatorlikku hukkamõistmisse, samal ajal kui ta ikka veel eksib ja ikka veel otsija on, samamoodi nagu teisedki. Ühelt poolt tuleb teda tänada ja rõõmustada tema tõepoolest oivaliste vaimurohkete tööde üle; teiselt poolt aga tuntakse end eemaletõugatuna – ning mõnigi viskab vihane olles lapse koos pesuveega välja. Sel mehel on üksikuid pimesi järelkäijaid, nende hulgas ka üks kannupoiss – oh, kuid liiga nõrguke! –, kes võitleb oma isanda eest võib-olla tões ja vaimus, kuid kohmakalt, ning vaid blameerib ennast seejuures, kuna temagi on vaid ühekülgne ja räägib liialt enesekindlal toonil, *uti non decet novum hominem*. Teised inimesed on oma eesti keele uuringutes liialt ekstsentrilised, teevad liiga ruttu järeldusi, reformeerivad liiga briljantselt, ning soovides kõike vana purustada, jätavad endast järele vaid kireva õhulossikese. On neidki, kes kisavad otsekohe, kui raputatakse midagi vananenut ja paikapidamatut, turtsuvad iga uuenduse peale, on pimedad avalisilmi ja mõnitavad igauht, kes mõtleb teisiti, kui nemad on harjunud. Mõned vihkavad tallinna dialekti, teised tahavad jalgade alla trampida tartu dialekti, samal ajal kui ometi mõlemad on eesti keel. Ja samas laadis võiks veel paljugi öelda! Kõikide nende inimeste keskele tahan ma nüüd asuda ja silmas pidada mitte isikut, vaid üksnes asja. Minu püüdluste siht on tõde, ning et seda enda ja oma kuulajate jaoks tabada, tuleb kõike täpselt kontrollida ja sõeluda, nii hästi kui me seda oma vaatepunktist suudame selle veel kaugeltki mitte piisavalt uuritud ja tuntud keele puhul. Kõik teenekas leidku tunnustust ja kõike tehtut võetagu arvesse; kuid ilma pikemata jäetagu kõrvale kõik paikapidamatu, kuitahes autoriteetne isik seda ka tunduks pooldavat. Ei kõrvalejätmise ega aktsepteerimise puhul kavatse me olla liialt söakad; tahame õppida rahvasuust ning oma süsteemi paran-

dada ja täiustada. Selliselt seisukohalt lähtudes oleme ettevaatlikud, mitte kunagi ilmeksimatud, ning teeme muutusi seal, kus nendeks on põhjust. Hoolikalt välditagu ühekülgust, iga arukas mees peab sõna saama; ainult seda ei kavatse me tähele panna, kui keegi alati hädaldab ja turtsub: me ei saavat sellest üldse aru, me ei tohtivat julgeda õpetada, me ei teadvat isegi mitte algetest ei seda ega teist – kuid ei mõtle selle peale, et ükskord lihtsalt peab õpetama ja õppima, ja et see, kes laseb end sellistest viletsatest ninanipsudest tagasi kohutada, ei jõua kunagi edasi. – Siin oleks visand minu õpetuse kohta, niivõrd kui seda on võimalik kirjas käsitleda. Lisan veel, et kavatsen küll edaspidigi hoolt kanda praktiliste harjutuste eest. Ma vajan neid ise! –

Ja tsensuur? Mingil juhul ei kuulu ma nende hulka, kes on liiga liberaalsed; ma tunnen seadusi ja tean, kuidas neid siiani on rakendatud, tõmmates liiga ebaselgeid piire. Ent seda, et ma ei kuulu ka kitsarinnaliste ja kartlike tsensorite hulka, peaks tõestama asjaolu, et mu esimene tsensuuriaruanne kutsus esile usuteaduskonna arvamuse avalduse, millest tuleb eestikeelsete religiooniraamatute tsenseerimisel juhinduda, ja et ma ütlesin oma aruannetes kahe müstilise ekstaatilise töökesse kohta: on lõppeks tulnud aeg sellistele piir panna, silmas pidades tõelist kasu maarahvale, kes selliste raamatute poolt on eksiteele viidud. Müstilisekstaatilise, kujutlusvõimet ilmaasjata ärritava, sobimatute kujunditega mängleva ja oma liialdustega kõiki mõisteid segi ajava keelega ähmastatakse sellistes teostes evangeelse õpetuse puhas valgus: mängitakse Kristuse vere ja haavadega, igale poole kistakse sekka kurat jms. Autoriks oli keegi Eestimaa pastor, kes juba varemgi oli ühe raamatu krahv Lievenile pühendanud.

Ah, tunnen selgelt, kui vähe mu kirjatükk ütleb just seda, mida ta ütleva peaks, ja kui väga ta siiski oma paljusõnalisuses vajab Teie Magnifitsentsi kannatlikku meelt! Oma vabameelsuse pärast ma siiski vist vabandust paluma ei pea; sest teisiti ei suutnud ma öelda tõde mehele, kes seda alati on ülistanud ja kellega ma ju räägin nelja silma all.

Teie Kõrgeaulisele Magnifitsentsile
kõige alandlikumalt ustav
J. Boubrig

Tartu, 14. juuli
1826

Lugedes praegu üle kirjutatut, mida häirisid mitmesugused segajad, pean võtma kolmanda lehe, hoolimata ohust, et Teie Magnifitsents võiks mind pidada lobisejaks ja häbematuks. Kõik, mida olen öelnud, näib mulle nii õõnes, tunnen aga samas, et ma ei suuda kirjalikult kokku võtta ja sõnastada hoopiski mitte kõike, mida ma tegelikult öelda tahtsin. Olen olnud liialt piiride kütkes, aga asi nõuaks veidi laiemat haaret. Kuid jäägu pealegi nii, et Teie Magnifitsentsi mitte sündmatult tülitada. Ainult veidi pean veel lisama sellest, mis vaevab minu praegu kirglikult eesti keelele pühendunud südant.

Esiteks: ma ei taha mingil juhul kuuluda nende hulka, kelle kohta käib õndsas Pöschmanni tuntud salm:

Öeldes, mis öelnud on teised, ütleb ta
teisiti jälle:

Teisiti ta ei teadvat; jne.

Kavatsen hoopis, kui kasutan võõra usinuse resultaate, lisada oma loengutesse nagu kord ja kohus omapoolsetki. Et ma aga praegu pean rinda pistma esmaalguse suurimate raskustega, siis suudan alles edaspidi täielikumalt rahuldada teiste ootusi ja isiklike soove.

Teiseks: siinkandis on mitmeid pastoreid, kes suhtuvad eesti keelde tõsiselt, mõtlevad selle üle palju, kõnelevad sellest ja töötavad selle kallal. Sellest võib tunnistust anda arhiiv, mis kuulub meie eesti seltsile, mille liige ma olen juba aastaid. Kahjuks aga ei tea laiem avalikkus sellest midagi. Osalt on need mehed liialt tagasihoidlikud; osalt aga pole neil mingit vahendit avalikuks teadustamiseks. Rosenplänteri ajakirja ei või keegi neist kasutada ega hakkagi seda tegema. Ajakiri on nimelt kõige kõrgemal astmel erapoolik ning lisaks veel häbematu, ja teeb ülekohtu tartueesti dialektile, asja korralikult tundmata, järele korrutades mingist umbmääraselt mõistetud boiootalikkusest jms. Kellelgi pole isu enda kallal seal soperdada lasta; ja nii jääb peaaegu täiesti tundmatuks ja saab hukka mõndagi head ning kasulikku. Ma ei alahinda sugugi Rosenplänteri ettevõtmise suurt väärtust; soovin sellele kõige kosutavamast edenemist ja võlgnen sellele tänu rohke õpetuse ja ärgituse eest; olen soovitanud ja juhatanud seda oma kuulajatele. Kuid olen viidanud ka ajakirja hoopiski mitte tarvilikele puudustele. See kaevab küll ise endale hua ja võib-olla takerdub täielikult, kui ikkagi kõik tartu dialekti kihelkonnad ja teised üksi-

kud tellijad nimetatud piirkonnast peaksid ära langema selle ülbe erapoolikuse tõttu. Kes aga on proovinud selle veergudel oma suud vastuväideteks avada, on kohe vastu näppe saanud või isegi sootuks tagasi tõrjutud. Ainult minu sõber Heller Räpinast on veel kergelt pääsenud, kui ta herilasepesa veidi torkis. Kõik sellised asjad aga takistavad väga peaesmärgi saavutamist, tekitavad rahulolematust ja umbusaldust ning, nagu asjade seis näitab, võivad lõpuks kogu töö ummikusse viia. Meil on juba vihikuid, kus ainuüksi R[osenplänter] ennast demonstreerib, kui mõningad pisiasjad maha arvata. See aga on väga halb: et asi paraneks, peab see minema teisiti. Siinjuures ei või ma muidugi nõuda, et Teie Magnifitsents suvatseks tingimata uskuda üksnes mind; niisiis palun ma kõige alandlikumalt, et vestleksite parajal võimalusel sellest kõigest asjatundjatega, ning olen siis täiesti kindel, et vajalikust kinnitusest puudu ei jää. Arvan välja üksnes hr. ülemkonsistooriumiassessor Masingu; see muidu nii laia silmaringiga vaimurikas mees on tartu dialekti kangekaelne vaenlane – ja tunnistab ometi, et ta seda lähemalt ei tunne, ja et kõik dialektid on alati ikka eesti keel – Ah, milline eestikeelse kirjanduse kangelane oleks see mees, kui ta veidi vähema jõuga hoiaks kinni eelnevalt omaks võetud arvamustest ja vaadetest (mida ta rakendab nähtavasti päris heade kavatsustega) ning suhtuks ka teistesse õiglasemelega! Me kõik õpime temalt, sest ta teab palju; kuid peame ka sageli tema kindlad väited täiesti kõrvale jätma, ning hoopiski mitte rumalusest, nagu ta liialt sageli arvab, vaid üliväga põhjendatult. Sest kui tahetaks mingis suhtes talle vastu väita, ilma et selleks põhjust oleks, tehtaks end sellega üksnes naeruväärseks, nagu vahepeal ongi juhtunud. Kuid ta nähtavasti lihtsalt ei soovi teistsuguseid arvamusi enam kuulda võtta; ning ometi ei tule arukale keeleuurijale kunagi pähe sellist auväärset meest õpetada, otsitakse vaid tõde – ning tema pole mingil juhul veel sealmaal, et valdaks vaieldamatult kõike. – Kes võikski kunagi midagi sellist uskuda? –

Teie Magnifitsents andestab mulle kindlasti selle, mida ma rääkisin vabalt ja usalduslikult üksnes Teile, ega võimalda sel sattuda kellegi soovimatu pilgu alla. Seda loodab Teie Kõrgeaususe armulikkuselt

J. Boubrig.

KIRJANDUS

- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1997** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa 1997: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Acta** des Conseils und Directoriums der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, betreffend Johann Samuel Boubrig. EAA, f 402, n 3, s 191.
- Acta** die im Jahr 1826 von der Censur-Comität der Kaiserlichen Universität zu Dorpat geprüften und approbierten Schriften betreffend. EAA, f 402, n 10, s 91.
- Annus, Endel 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Anvelt, Leo 1979.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Anvelt, Leo, Laanekask, Heli 1995.** Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personalialia. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996a** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996a: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. Kirjad 49–116. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996b** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide 1821–1823. Kirjad 117–215. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1997** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1997: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide 1824–1832. Kirjad 216–283. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Archiv** der Estnischen Gesellschaft Dorpatischer Abtheilung. KM EKLA, f 192, m A 322.
- Ariste, Paul 1979.** Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 42–51.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich** K. G. Sonntaigile. 9 kirja 10.5.1813–14.7.1826 ja daatumita. KM EKLA, B 105: 696–728 (fotokoopid); KM EKLA, Koopid 219: 1 (masinakirjakoopid). Originaalid Läti Akadeemilises Raamatukogus Riias, f 25, Ms. 1112.

- Boubrig, Johann Samuel Friedrich.** Zur Syntax der ehstnischen Sprache. KM EKLA, f 192, m A 171: 23.
- Hasselblatt, A., Otto, G. 1889.** Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen.
- Jannau, Heinrich Georg 1828.** Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen. Eine historisch, philologisch-critische Untersuchung, nebst kurzer Zusammenstellung, Vergleichung und Würdigung der Finnischen, Livischen, Reval-Ehstnischen und Dorpat-Ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 19, lk 1–218.
- Kask, Arnold, Laanekask, Heli 1987.** J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 468–479.
- Lenz jt. 1970** = Lenz, Wilhelm, Olaf Welding, Erik Amburger, Georg von Krusenstjern 1970: Deutschbaltisches biographisches Lexicon 1710–1960. Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Laanekask, Heli 1983.** Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge” – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 191–201.
- Laanekask, Heli 1984.** Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus nr 11, lk 679–685.
- Laanekask, Heli 1988.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 585–593.
- Laanekask, Heli 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia nr 10, lk 1172–1198.
- Laanekask, Heli 1998.** Tartu Eesti Õpetatud Seltsi tegevusest. Ettekanne Emakeele Seltsi koosolekul Tartus 5.4.1998. Käsikiri autori valduses.
- Leppik, Lea 2001.** Rektor Ewers. Monograafia. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- [Masing, Otto Wilhelm] 1823** [retsensioon]. Ostsee-Provinzen-Blatt 18.12.1823, nr 51, lk 437–439.
- Masing, Otto Wilhelm K. G. Sonntagile.** 61 kirja 27.3.1815–3.6.1827 ja daatumita. KM EKLA, B 105: 1–154 (fotokoopiad); KM EKLA, Koopiad 194: 1 (masinakirjakoopiad). Originaalid Läti Akadeemilises Raamatukogus Riias, f 25, Ms. 1112.
- Masing, Otto Wilhelm K. G. Sonntagile.** 32 kirja 2.1.1818–15.11.1824. KM EKLA, C 105: 39–112 (fotokoopiad); KM EKLA, Koopiad 293: 1 (masinakirjakoopiad). Originaalid Läti Ajaloo Riigiarhiivis Riias, f 6822, n 1, s 181.

- Moritz, Wilhelm Julius.** Ehnstische Sprachlehre. KM EKLA, f. 192, m. A 78.
- Moritz, Ludwig Wilhelm K. G.** Sonntagile 3.9.1822. KM EKLA, B 105: 362–364 (fotokoopia); KM EKLA, Koopiad 222: 2, l. 29– 30. Originaal Läti Akadeemilises Raamatukogus, f 25, Ms. 1112.
- Recke, Johann Friedrich von, Napiersky, Karl Eduard 1827.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Erster Band. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Recke, Johann Friedrich von, Napiersky, Karl Eduard 1831.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Dritter Band. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Rätsep, Huno 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–42.
- Siilivask, Karl (toimetaja) 1982.** Tartu ülikooli ajalugu II. 1798–1918. Tallinn: Eesti Raamat.
- Siimo, Epp 1983.** Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – Keel ja Kirjandus nr 7 ja nr 8, lk 369–374, 441–446.

Lühendid

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

f – fond

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv

l – leht

m – mapp

n – nimistu

s – säilik

DIETRICH HEINRICH JÜRGENSON – ESIMENE EESTLASEST EESTI KEELE LEKTOR

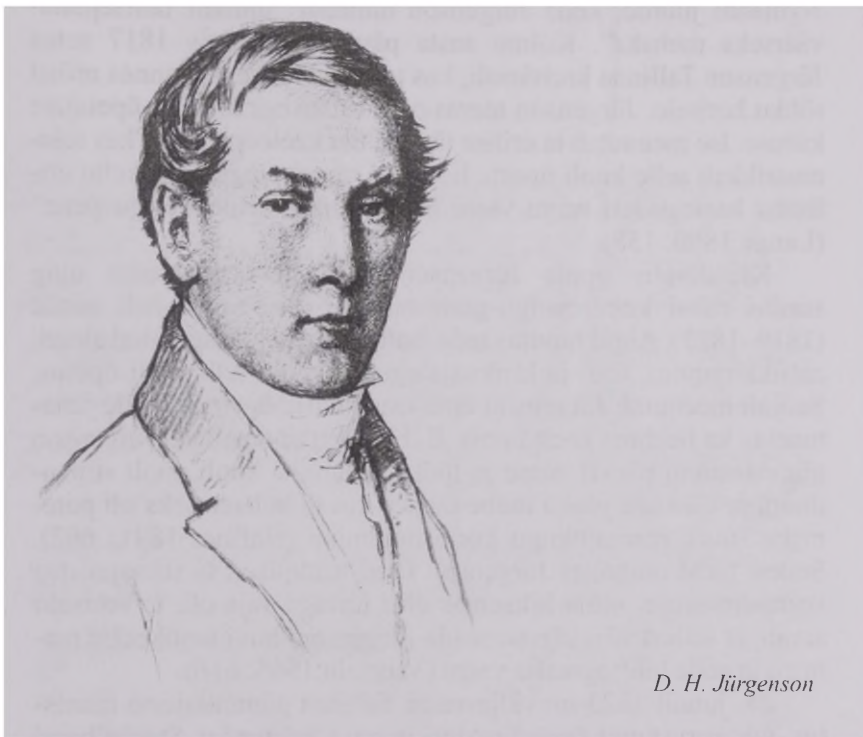
Valve-Liivi Kingisepp

*Rahvuslus ja rahva omapärane meelelaad on (vähe-
malt minu meelest) üks looduse imesid, mille jumalik
ettehooldus seepärast inimese olemusega nii intiimselt
on sidunud, et see (võib olla) pidi olema tema kultuuri
peamine hoob.*

(J. H. Rosenplänter)

Eesti intelligentsi kujunemine 19. sajandi esimesel poolel oli vaeva-
line ja keerukas protsess. Pärisorjaseisusest vabanenud eestlaste sak-
sastamise ideoloogia oli tolle aja valitsevates ringkondades valdav.
Kesk- ja kõrgharidust omandati saksa keeles. Haritud eestlasest
sai sakslane, saksa keeles kõnelev ja kirjutav haritlane, kes oma
päritolu enamasti salgas. Ime küll, aga ometi hakkas kasvama ka
neid, kes saksakeelse koolituse saanutena säilitasid rahvuskoolu-
vuse, huvitusid oma tegevuses maarahva saatusest, tema kultuurist
ja pühendusid selle edendamisele. Dietrich Heinrich Jürgenson on
oma geniaalsete sõprade F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi
kõrval üks selliseid 19. sajandi esimesel poolel tegutsenud eestlasi.
Jürgensonist sai Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor,
kelle kahjuks väga lühikeseks jäänud akadeemilise tegevuse iseloo-
mustamisele käesolevas keskendutakse.

Dietrich (mõnedes allikates ka Diedrich) Heinrich Jürgenson
sündis 15. (vkj) juulil 1804. aastal Tallinna lähedal Vasalemmas
mõisakingsepa pojana (Veersalu 1965: 615). Poja sünni ajal ta isal
perekonnanime veel polnud, mille põhjal Rudolf Põldmäe arvab,
et ta oli siis pärisori (Põldmäe 1985: 166). Hiljem oli isa paar
aastat mõisas *Junker* (valitseja) ja pidas seejärel pikemat aega
Vasalemmas ning Kose kihelkonnas Orul möldriametit. Elu lõpp-
aastail tegutses ta väikekaupmehena Tallinnas, kus ta 1840. aastal
suri (Veersalu 1965: 615).

D. H. Jürgenson

Oma saksakeelses elulookirjelduses tunnistab Dietrich Heinrich Jürgenson sünnipäraseks eestlaseks nii oma isa kui iseennast. “Isana – kui jutustust oma päritolu esitamiseks alustada – austan ma Carl Jürgensoni, sünnipärasest eestlast, kes oli aastaid krahv von Steenbocki teenistuses ja pidas sel ajal, mil ma esmakordselt ilmalvalgust nägin, Vasalemma mõisas Tallinna kreisis mõisavalitseja (*Verwalter*) ametit” (Lange 1890: 157). Siit on ekslik päritoluväide liikunud varasematesse teatmeteoseisse ja eesti kirjanduse ajalugudesse. Harju-Madise koguduse sünni- ja abielumeetrika andmete põhjal selgitas Ilse Veersalu, et poja sünni ajal pidas Karl Jürgenson kingsepaametit (Veersalu 1865: 615). Jürgensoni ema oli Magdalene Falck, keskklassi mehe Johann Falcki tütar, nagu kirjutab poeg ise (Lange 1890: 157).

Vanemad hoolitsesid suurima innu ja armastusega oma poja kasvatamise eest usutõdede vaimus ning Dietrich Heinrich omandas varasest lapsepõlvest alates koduse õpetuse ja vanemate eeskuju kaudu sügavalt jumalakartliku ellusuhtumise.

Kümneaastaselt pandi ta õppima Tallinna kösterkoolmeister

Nymanni juurde, keda Jürgenson nimetab “ülimalt tähelepanuväärseks meheks” Kolme aasta pärast veebruaris 1817 astus Jürgenson Tallinna kreiskooli, kus ta õppis hoolega, pannes erilist rõhku keeltele. Jürgenson teenis oma usinusega kõikide õpetajate kiituse. Ise meenutab ta erilise tänuga üht keeleõpetajat, “kes tulemusrikkalt selle kooli noorte hariduse nimel pingutas ja kelle erilistest heategudest minu vastu ma tänuliku meelega lugu pean” (Lange 1890: 158).

Kreiskoolis õppis Jürgenson kaks ja pool aastat ning siirdus edasi kubermangu-gümnaasiumi, kus õppis neli aastat (1819–1823). Algul huvitas teda matemaatika, hiljem muud ained: antiikkirjandus, üld- ja kirikuajalugu, kristliku religiooni õpetus. Soojalt meenutab Jürgenson oma usuõpetuse õpetajat, kelle juhatusel ta ka heebrea keelt õppis. E. Haffneri andmeil sai Jürgenson gümnaasiumi päevil vaese ja tööka õpilasena kooli poolt stipendiumi ja elas ühe jõuka mehe majas, kus ta kohustuseks oli pere-mehe suure raamatukogu korrashoidmine (Haffner 1841: 602). Sellest tööst omandas Jürgenson head teadmised ja silmapaistva korraarmastuse, mida hilisemas elus üliväga vaja oli. I. Veersalu arvab, et sellest võis alguse saada Jürgensoni huvi eestikeelse raamatu ja selle bibliograafia vastu (Veersalu 1965: 616).

28. juunil 1823 on väljastatud Tallinna gümnaasiumi tunnistus, mis varustatud koolidirektori parun Christoph v. Stackelbergi ja paljude õpetajate allkirjadega (EAA, f 402, n 3, s 2032, l 1). Tunnistus annab D. H. Jürgensonile väga kiitva hinnangu. Selles mainitakse, et Jürgenson on olnud oma õpinguis agar, oma käitumisega on ta pakkunud ülemustele täit rahuldust ja olnud välja paistev oma hoolsusega. Ta on edenenud kõigis gümnaasiumi õppeainetes, ka heebrea ja vene keeles, nii et ta pärast tubliit sooritatud eksameid on leitud olevat võimeline jätkama stuudiumi ülikoolis (vt koopia 1).

21. juulil 1823 pärast piduliku vandetöötuse andmist võtab tollaegne rektor dr Gustav Ewers ta keiserliku Tartu ülikooli usu-teaduskonna üliõpilaste hulka vastu. Jürgenson kirjutab: “See, et ma siin täielikult püha teoloogia õppimisele pühendusin, ei olnud hetkeline otsus, vaid vaimu seesmine tung, mida ma tahtsin suuta lootusrikkalt järgida” (Lange 1890: 159). Ta õpib heebrea keelt ja teisi idamaiseid keeli, kuulab innukalt professor S. G. R. Henzi grammatika ja eksegeetika loenguid, külastab professor W. F. Hezeli heebrea, araabia, kaldea ja süüria keele eraloenguid, mida ta kõrgelt hindab. Ta tegeleb ladina ja kreeka kirjandusega ja

Attestat.

Diedrich Fürgerson, der Willens ist, Theologie zu
 studiren, wird mit des ersten Classe des Gymnasii fins-
 selbst mit dem Zeugnisse anlassend, daß er seine Studien
 mit Eifer betreiben hat, daß derselbe vortheilhafter Examen-
 Zeugnisse zu Folge, seiner Führung zu völliger Zufrieden-
 heit seiner Vorgesetzten, mit sein Fleiß und Eifer auszu-
 weisen sind, er eine gute Fortschritte in allen Lehrgegen-
 ständen des Gymnasii, namentlich auch im Griechischen und
 Lateinischen, gemacht hat und daß er nach ungekalkulir-
 terman würdig befunden worden, seine Studien auf
 der Universität mit Nutzen fortsetzen zu können. Gym-
 nasium zu Dorpat, den 28. Junii 1823.

Professor Baron v. Martfeld
 1ste^{te} Class Director.

Oberrath S. H. Sacken.

— C. G. Naranius.

Oberrath H. H. Billigand.

Oberrath Dr. P. P. P. P.

Oberrath Christian Rein

Yrreuer sp. Althaus.

No. 457

kuulab hoolsasti auväärse G. B. Jäsche filosoofialoenguid. Teisel õppeaastal asus ta hoolikalt uurima Uut Testamenti ja dogmaatikat. “Süvenenud pühakirja, mõistsin peagi, et olin olnud suurimas teadmatuses jumalikust õpetusest ning pidanud inimlikku loba Jumala sõnaks ja kristlikuks õpetuseks. Ma lugesin ka meie kiriku sümboolseid raamatuid ja veendusin neid sagedasti lugedes ning püha jumalasõnaga võrreldes üha kindlamini selles, et üksi Kristuse evangeeliumis on meile õnnistus” (Lange 1890: 159 jj). Ta dogmaatika ja eetika õpetajaiks olid professor Lorenz Ewers ja E. W. Sartorius, kelle loengutest ta sai täpsed teadmised süstemaatilise teoloogiast. Kirikuajalugu õpetas talle professor A. K. Busch. Jürgenson võitis oma töökuse ja käitumisega L. Ewersi tähelepanu ja sai temalt ülikooliõpingute ajal ja hiljemgi majanduslikku toetust.

Kolmandal aastal pühendus Jürgenson praktilisele ehk pastoraalteoloogiale, kuulus homileetika, kateheetika ja liturgia loenguid professor G. E. Lenzi juures. Poolteist aastat võttis ta osa ka teoloogiaseminari tööst. Nii sai Jürgenson üliõpilaspõlves oma erialal väga hea ettevalmistuse ja arendas end ka teistes ainetes. Teoloogia kõrval huvitus ta pedagoogikast, töötades õpetajana kohalikus pühapäevakoolis.

Oma ülikoolistuudiumiga jõudis D. H. Jürgenson lõpule 1826. aastal. Seejärel töötas ta koduõpetajana Tuula mõisas Keila lähedal mõisnik Rehekampffi perekonnas. Kui pühitseti keiserliku Tartu ülikooli 25. aastapäeva, sõitis teiste seas Tartusse ka Jürgenson. Koosviibimisel professor E. W. Sartoriuse juures pakuti talle asutamisel oleva Tartu õpetajate seminari inspektori ametikohta. Et 23-aastaselt noormehel polnud pedagoogilist ettevalmistust, kõhkles ta kaua, aga pärast põhjalikku järelemõtlemist nõustus sellele tööle asuma. 7. mail 1828 määrati D. H. Jürgenson Tartu õpetajate seminari esimeseks juhatajaks (inspektoriks), kellena töötas 13 aastat kuni surmani. 1837. aastal alustas ta paralleelselt tööd Tartu ülikooli eesti keele lektorina ja oli Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliige ning esimene sekretär. 1841. aasta suvel haigestus ta närvipõletikku (*Nerwenfieber*) ja suri pärast kuuenädalast põdemist 10. augustil 37-aastasena (EAA f 402, n 3, s 2032, l 29).

Töö seminari juhatajana

Saanud 7. mail 1828 Tartu õpetajate seminari inspektoriks, tuli noorel D. H. Jürgensonil asuda looma Baltimaade uut koolitüüpi.

Seminaris kasvandikest pidid saama saksakeelsete elementaarkoolide õpetajad Tartu õpperingkonnas, mis ulatus üle kolme Balti kubermangu. Olemasolevatesse koolidesse vajati uusi õpetajaid 8–10 ringis. Õppetöö seminaris oli saksakeelne. Keiserliku Tartu ülikooli juures tegutsev koolikomisjon oli seminaris õppekava planeerinud kaheaastasena, kuid inspektor Jürgensonile oli jäetud õigus pidada üksikuid kasvandikke aasta võrra kauem nende põhjalikuma ettevalmistamise otstarbel. Seda võimalust kasutas Jürgenson ohtrasti ja enamik ta kasvandikest viibis koolis kolm aastat. Õpilasi võeti vastu eksamitega, vanusepiiriks oli 17 eluaastat. Neilt nõuti 2-klassilisele kreiskoolile vastavaid teadmisi. Õpilaste arv piirdus esimesel aastal kaheksaga (Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928: 12). Kahekordne kivimaja kahe kõrvalhoone ja suure aiaga Riia tänava lõpus oli kooli tarvis parun Ungern-Sternbergilt ostetud juba 1825. aastal. Nii seminaristid kui ka inspektor elasid koolimajas ja nad sõid ühises söögilauas nagu perekond. Kuna koolil oli suur aed ja põllumaad, õpetas Jürgenson kasvandikele ka aiatööd. Koolijuhatajale lisaks töötas seminaris muusikaõpetaja.

Mida seminaris õpetati, missugune oli tööruumide jaotus ja kasutus, maja inventar, missuguse päevakava järgi tegutseti, oma senistest õpilastest, kõigist Baltimaade elementaarkoolidest ja paljust muust kirjutab Jürgenson üksikasjaliselt oma raamatus “Das Elementarlehrer-Seminarium zu Dorpat nach seiner gegenwärtigen Einrichtung und Verfassung” (1833). Teost on hiljem kasutatud kooliajaloo, eriti aga Tartu seminari ajaloo algallikana.

Käesolevas peatugem vaid ainetel ja nende nädalatundide arvul, mis näitavad Jürgensoni pedagoogitöö ulatust ja mitmekülsust, tema küpsemist õpetajaametis.

Seminaristide õppekavas oli 6 tundi piibliseletust ja katekismust, 4 tundi didaktikat ja metoodikat ühes harjutustega, 3 tundi aritmeetikat, 2 tundi ajalugu, 2 tundi maateadust, 2 tundi loodust, 2 tundi tehnoloogiat, 3 tundi saksa keelt, 2 tundi vene keelt, 4 tundi laulmist, 4 tundi muusikat, ühtekokku 32 tundi nädalas” (Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928: 13). Kõiki aineid peale laulu- ja muusikaõpetuse õpetas koolijuhataja Jürgenson ise. 1832. aastast alates kohustati vene keelt õpetama 6 tundi nädalas ja ametisse tuli selle aine gümnaasiumiõpetaja, 1839. a võeti õppekavasse ka võimlemine.

Kõige rohkem aega ja energiat kulutati pedagoogikale, sest lühikese seminaris õppimise jooksul pidid kasvandikud kujunema iseseisvateks õpetajateks. Inspektor juhendas kasvandikke nii indi-

viduaalselt kui kogu klassi kaupa. Ette oli nähtud ka harjutuskool, kuid selle puudumise tõttu anti tunde seminari juures asunud Abiseltsi algkoolis. Olulisel kohal oli muusikaõpetus, sest seminaristid pidid saama tarviliku ettevalmistuse ka organisti ja kantori ametiks. Kogu õpe ja kasvatus toimus ajajärgule iseloomulikult ranges kiriklikus vaimus, paljude palvete ja jumalateenistustega. Jürgenson rõhutab heade ja tublide rahvakooliõpetajate ettevalmistuses kolme olulist vahendit: 1) otsesest õpetust, 2) praktilisi harjutusi ja 3) iseõppimist (Jürgenson 1833: 25).

Oma õiguste poolest oli seminar ühel astmel kreiskooliga. Jürgenson püüdis nõutada seminarile suuremaid õigusi, sest seminar baseerus kreiskoolil ning moodustas tegelikult kõrgema astme. Ta leidis, et seminar töötab halvemates tingimustes, sest kreiskoolis on kaks klassi ja kaks õpetajat, seminaris aga ainult üks klass ja üksainus õpetaja, kellele langeb kogu õppetöö. Ta soovis vähemalt nende kahe koolitüübi võrdsustamist ja Tartu seminari lähendamist samasugustele välismaa õppeasutustele (Langel1890: 164 jj). Tema sooviavaldused jäid tähele panemata. Need täitused alles pärast tema surma (vt Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Tartu, 1999: 191 jj).

D. H. Jürgenson suhtus oma pedagoogikohustustesse äärmise kohusetruuduse, täpsuse ja toimekusega. Armastusväärse inimese ja oma eriala põhjaliku tundjana oli ta eeskujuks kasvandikele, kellest said tublid õpetajad paljudes elementaarkoolides.

Eesti keele lektorina

Kui Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788–1852) Tartu ülikooli eesti keele lektori ametist 1827. aastal loobus, kandideeris D. H. Jürgenson koos vastaskandidaatide Tartu gümnaasiumi õpetaja C. C. Masingu ja Tartu eesti Maarja koguduse pastori C. H. C. Gehewega vabanenud kohale. Arhiiviandmetest selgub, et C. C. Masing pidas end nii tartu kui tallinna keele tundjaks ja arvas, et teda võivat lektoriks soovitada paljud pastorid. Hiljem ta võttis oma kandidatuuri küll tagasi (EAA f 402, n 3, s 2032, l 14). Gehewet soovitas ajaloo-professor F. Kruse. Pikas arvamusaavalduses kiitis ta Gehewet kui armastatud eesti keele jutlustajat, kes on eeskujuks eesti kogudustes töötavatele noortele pastoritele. Gehewe tundvat paremini põhjaeesti keelt, kuid jutlustavat oma koguduses ka lõunaeesti murdes. Gehewe polevat mitte ainult praktik, vaid ka teaduslik uurija, kellel olevat valmimas mõlema murde grammatika. Tal olevat teistegi

uurijate keelelisi materjale ja F. Kruse ennustas, et Gehewest saavat asutatava Õpetatud Eesti Seltsi president. Ka olevat Gehewet oma järglasena soovunud näha J. S. Boubrig (EAA f 402, n 3, s 2032, l 15–16).

Nagu Jürgensoni vastaskandidaatide soovitustest näha, valitses tol ajal arvamus, et eesti keele lektor peaks õpetama tulevas-tele pastoritele nii põhja- kui ka lõunaeesti keelt, kuigi ühe ühise kirjakeele taotlused olid juba mõnda aega aktiivselt päevakorral (Laanekask 1992: 1192).

D. H. Jürgenson ei kiidelnud oma sooviavalduses põhja- ega lõunaeesti keele oskusega, oma iseloomule omaselt kirjutas ta tagasihoidlikult ja lühidalt: “Ma olen eesti keelega varasest noorusest peale tuttav ja olen siiani veel tema grammatilise ehituse kirjeldusega mitmekülgsest tegelnud, andnud selles aines ka eratunde ja mitmes Eesti maakirikus eestlaste ees jutlustanud, nii et mul võiks olla lootust rahuldada nõudeid, mis selle keele lektorile võidakse esitada” (EAA f 402, n 3, s 2032, l 13).

Eesti keele lektori valimine toimus ülikooli nõukogus 2. novembril 1837. Hääletamisel sai Jürgenson 18 poolt- ja 6 vastuhäält, Gehewe 9 poolt- ja 15 vastuhäält. Ülikooli kogu motiveeris Jürgensoni valimist tema põhjaliku eesti keele tundmise ja ka moraalse väärikusega (EAA f 402, n 3, s 2032, l 12). Niisiis sai Tartu ülikooli viiendaks eesti keele lektoriks eestlane, seniste tegevkirikuõpetajate asemel vilunud pedagoog.

Eesti keele lektori korralisteks kuulajateks olid usuteaduskonna üliõpilased, tulevased Eesti kirikute pastorid. Missuguseid kursusi õpetati, selle kohta saame andmeid ülikoolis väljaantud saksakeelsetest loengukavadest. 1837. a sügissemestri ainekavas 23. juulist kuni 19. detsembrini on lektorina välja kuulutatud veel J. S. F. Boubrig, kes teispäeviti ja reedeti kella 11–12 pidi pidama eesti keele grammatika loenguid Hupeli grammatika järgi või kuulajate soovi kohaselt juhatama ka valitud eesti väljendite vestluskursust (*Conversatorium*) (Verzeichniß 1837: 12). Selle kava järgi alustas siis tööd uus lektor.

1838. a kevadsemestri loengukavades mainitakse eesti keele lektorina juba Dietrich Heinrich Jürgensoni. Kursuses käsitletakse eesti keele vormiõpetust Hupeli grammatika alusel koos praktiliste harjutustega, loenguajad kolmapäeviti ja laupäeviti kella 11–12 või ka mingil muul ajal, mis on osavõtjatele sobivam (Verzeichniß 1837: 12).

Sama aasta sügissemestril 23. juulist kuni 19. detsembrini

käsitles lektor eesti keele süntaksi reegleid O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” 1821. aastakäigust valitud katkendite põhjal ja juhatas eestikeelset vestluskursust Lutheri väikese katekismuse alusel kaks tundi nädalas (Verzeichniß 1838: 13).

1839. a kevadsemestril 13. jaanuarist 10. juunini pidas Jürgenson kahte kursust: esiteks käsitles ta eesti keele grammatika ehitust O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” 1823. aastakäigust valitud katkendite põhjal, teiseks juhatas ta suulisi ja kirjalikke harjutusi tavapäraste pühapäevaepistlite tarvis (Verzeichniß 1838: 13).

Sama aasta sügissemestril 24. juulist kuni 10. detsembrini olid kavas eesti keele grammatikareeglite suulised ja kirjalikud harjutused Zschokke teose “Goldmacherdorfs” põhjal ning eesti keele vestluskursus maakoolide õppemetoodikast (Verzeichniß 1839: 12-13).

1840. a esimese semestri õppekava materjalid arhiivis puuduvad. Sügissemestril 23. juulist 10. detsembrini oli kavas Hupeli grammatika süntaksiosa ja eesti keele kirjutamise õpetus (Verzeichniß 1840: 12).

1841. õppeaasta kevadsemester jäi D. H. Jürgensonile viimaseks. Kavas oli eesti keele vormiõpetus koos praktiliste harjutustega Hupeli grammatika järgi ja eesti kirjanduse lühiajalugu (Verzeichniß 1841: 12).

Loengukavad näitavad, et Jürgenson õpetas eesti keelt kaks tundi nädalas ja kasutas õppevahendina A. W. Hupeli eesti keele grammatikat nagu ta eelkäijadki. Tema kasutada oli grammatika teine, 1818. aasta trükk, mille sõnastikuosa koostamisel oli autor silmas pidanud jutlustajaameti kandidaate, kes eesti keelt õpivad, ja lülitanud seepärast sõnastikku mõningaid otse Piiblis esinevaid väljendeid, kuigi need üldises elus veel tarvitusel polnudki (Hupel 1818: 3).

Esmakordselt seniste lektoritega võrreldes käsitles Jürgenson eesti kirjanduse ajalugu ja vaatles grammatikaküsimusi konkreetse eestikeelse väljaande “Marahwa Näddala-Lehhe” teksti alusel. Kultuurilooliselt on huvitav fakt, et Jürgenson kasutas harjutustunnis 1817. a ilmunud šveitsi-saksa kirjaniku J. H. D. Zschokke teost “Goldmacherdorf. Eine anmutige und wahrhafte Geschichte für gute Landschulen und verständige Leute” (“Kullategijate küla. Mõnus ja tõepärane lugu headele maakoolidele ja arukatele inimestele”), mille läti ja eesti keelde tõlkimise põnevaid üksikasju on valgustanud Leo Anvelt: “Teoses jutustatakse sellest, kuidas

üks koolmeister oma laostunud koduküla moraalselt ja majanduslikult heale järjele viib, pannes distsipliinilagedad ja naiivselt egoistlikud inimesed käituma arukalt ning vooruslikult ja harastama ühistegevust” (Anvelt 1970: 729). Teos oma eetika ja moraaliga sobis kahtlemata tolle aja üliõpilaste suuliste ja kirjalike harjutuste sisustamiseks. Kahjuks pole andmeid selle kohta, kas Jürgenson kasutas tunnis Zschokke teksti saksa- või eestikeelsena. Võimalik, et eestikeelsena, arvatavasti tehti selle tõlkmiskatseid. Tõlkis ju F. R. Kreutzwald J. H. D. Zschokke teose “Branntweinpest” (1837) pealkirjaga “Wina-katk” (1840) just Jürgensoni innustusel ja rohkete keelenõuannete toel. Jürgenson soovitas tal tõlkida ka Zschokke teoseid “Goldmachedorf” ja “Oberlin’s Leben” (“Oberlini elu”), mis on “*mutatis mutandi* niisamuti raamatud, mis võiksid meie talurahvale õpetust ja hinge-kosutust pakkuda” (vt Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I: 322; edaspidi viidetes vaid Kirjavahetus).

D. H. Jürgenson õpetas teoloogiaüliõpilastele kirikuõpetaja-töös tõepoolest tarvilike eestikeelsete jutluste koostamist, pidas vestlustunde, võttis kõne alla maakoolide õppemetoodika küsimusi, pakkus teadmisi, mis olid tolle aja pastoritele hädavajalikud, sest maakoolide järelevalve kuulus pastori kohustuste hulka. Pedagoogitöö kogemus Tartu õpetajate seminaris tuli Jürgensonile eesti keele lektoriametis suuresti kasuks. Kirjades F. R. Kreutzwaldile kurdab Jürgenson mõnelgi korral suure töökoormuse või pakiliste tööülesannete üle õpetajate seminaris (“... juuni esimesel poolel olen ma täiesti seminaris rakkes”, lk 347; “Pärastpoole tulid koolitunnid ja eksamid, mis mul harilikult kogu prii aja röövisid”, lk 349), kuid kordagi pole kirjadesse sattunud mõtteid-muljeid eesti keele lektoritööga ühenduses. Ilmselt oli kahetunnine nädalakoorumus ülikoolis vilunud pedagoogile igapäevatöö loomulik osa, mis ei põhjustanud kirjavahetuses eraldi kõneainet.

Keelevaateist ja seisukohtadest

D. H. Jürgensoni keelevaadetest kõnelevad ta avaldatud artiklid, kirjavahetus ja järelejäänud käsikirjalised materjalid. Autori eluajal jõudis trükki ta ÕESis peetud ettekanne eesti mõlema peamurde tekkimisest (Jürgenson 1840), postuumselt eestikeelse kirjanduse ülevaade (Jürgenson 1843). Esimeses avaldab ta arvamust, et eesti keele kaks peamurret olid varem üksteisele palju lähedasemad kui tema kaasajal. Oma arutlustes jõuab ta tõdemuseni, et mõlemad

peamurded võiksid teineteisele läheneda selliselt, et Tallinna murre võtaks enesesse Tartu murde genuiinselt eestipärase sõnavara ja kõnekäänud ning Tartu murre võtaks omaks Tallinna murde sõnamuutmise ja niiviisi sulaksid kaks keelemurret kokku üheks ühiseks keeleks. Kahe kirjakeele ühinemine võiks sündida vaid siis, kui oleks olemas täielik eesti keele sõnaraamat, mis on kirjutatud eesti, aga mitte vaid Viru, Järva, Saaremaa või Tartu keele tarvis (Jürgenson 1840: 22 jj). Niisuguse sõnaraamatu jaoks materjali kogumiseks tegi ta ise ÕESI sekretärina tõhusat tööd. Jürgensoni soov ühe ühise kirjakeele järele leiab ajajärgu hilisemates kirjutistes üha enam kandepinda.

Jürgensoni trükkis ilmunud uurimust võib pidada ta kirjandusloengute algmaterjaliks, selle sisu käsitleb üksikasjaliselt Külli Habicht käesolevas kogumikus, seepärast sel siin ei peatuta.

Vähem on puudutatud D. H. Jürgensoni keelevaateid, mis tulevad ilmsiks kirjavahetuses F. R. Kreutzwaldiga. Vahetatud kirjades (Jürgensoni omi 37, Kreutzwaldilt säilinud vastuseid 15) on kõne all ÕESI rahvuskultuuri seisukohalt olulised ettevõtmised, millest Jürgenson kui seltsi sekretär informeerib Võrus elavat sõpra ja mõttekaaslast Kreutzwaldi alates 17. II 1839 kuni 26. V 1841. Keeleküsimused tulevad kirjavahetuses päevakorrale, kui Kreutzwald hakkab tõlkima ja mugandama J. H. D. Zschokke teost "Branntweinpest" millest saab Kreutzwaldi esimene proosa-teos "Wina-katk" (1840). Niisiis võib öelda, et Jürgensonil on olulisi teeneid ka Kreutzwaldi kujunemisel eesti kirjanikuks.

Tõlketööd alustades tunnistab Kreutzwald siiralt oma muret: "Kuna ma rea aastate vältel ei ole m i d a g i eesti keeles kirjutanud, siis on töö mulle kõige kõrgema kraadini raske ja nii väga kui ma ka oma hüpogrüüfile /luulehobu/ kannuseid ei anna, ei jäta ta ometi oma setukasörki; ta valiks ennemini iga s-hunniku kui parnassi oma eluasemeks" (Kirjavahetus: 297). Töö läheb ometi lahti ja Jürgensoni korduval julgustusel, toetusel ja abil saab raamat teoks. Kreutzwald usaldab oma käsikirja keelelise korrektoori Jürgensoni hooleks. Tulevane Lauluisa arvab, et ta käsikirja "keel on üleüldiselt ebakorrekne ja nõrk, ortograafia kõikuv, laused ühetoonilised ja väsitavad, jah, isegi rahvalikku tooni pole vististi tabatud. Kui aga mõni osav aednikukäsi rookimisenoaga minu viinaaia kallale tormaks, siis võiks viimaks ikka midagi oodata" (Kirjavahetus: 301). Ja tõepoolest on Jürgenson selle "rookimisetöö" lahkelt oma kanda võtnud, lootes seejuures vana sõbra Veelmani /Faehlmanni/ peale, kellest "paremat abimeest ei

ole tarvis nõuda, kui kitsas käe” (Kirjavahetus: 303). Missuguseid keelelisi parandusi ta “Wina-katku” käsikirjas täpselt tegi, seda tagasihoidlik ja viisakas Jürgenson kirjades üles lugema ei hakka. Ta tunnistab, et ortograafiat tuleb muuta, “mõningate kõnekäändude juurde, mis minu maitsele just hästi ei vasta, märgin ma servale teised; niipea kui ma oma läbivaatamisega valmis olen, küsin ma mõnede ütlemiste kohta ka Faehlmannilt või Masingult nõu” (Kirjavahetus: 307). Kirjas 24. juulist 1839 teatab Jürgenson, et on “Wina-katku” käsikirja tervikuna läbi vaadanud ja lisab, et “oma märkused tegin ma pliiatsiga, et Sa need kergesti võiksid maha kustutada, kui nad Sulle meeltemööda ei ole. Ortograafiat muutsin ma esimesel 15 leheküljel, peaks see Sulle meeldima, siis pole raske selle järgi ka ülejäänud osa muuta. Mis ütlemisesse puutub, siis leidsin ma harva midagi säherdust, mida minu meelest muutma peaks. Pikemate vormide *tulivad, seisavad* asemel tahaksin ma vähemalt vahelduseks *tulid, seisvad* panna. Grammatika poolest polnud mul vaja ühtki märkust teha, sest kõik on nõnda, nagu eestlane räägib, ja see, kuidas ta räägib, peab olema grammatikaliselt õige, muidugi mõista eeldamisi, et ta saksa ega vene keelt ei oska” (Kirjavahetus: 317).

Konkreetne mõttevahetus sigines neil sise- või kohakäände kasutamisel, milles Jürgensonil oli Kreutzwaldiltki õppida. Nimelt polnud Kreutzwald rahul Jürgensoni parandusega, kus tema õiges lauses *saadeti 168 laeva Jäämerele* on Jürgenson pannud *meresse*. Kreutzwald põhjendab, et *meresse* pruugitakse üksnes siis, kui midagi mere sisse (sügavusse, selle põhja) peab jõudma. Ta seletab, et eestlastel on terve hulk juhtumeid, kus küsimuse *kuhu?* peale alati daativit tuleb pruukida, nt *ma lähen turule, laadale, heinale, veskile* jne. Nii daativi kui akusatiiviga on kasutatavad *ma lähen hauale, hauda; järvele, järve; jõe, jõe, jõe, jõe, merele* (Kirjavahetus: 326 jj) ja palub Jürgensonil selle kohta arvamust avaldada. Jürgenson vastab: “Grammatikalise märkuse eest olen Sulle palju tänu võlgu, sest see pani mind ühe tähtsa süntaktilise reegli üle järele mõtlema. Otse praegusel silmapilgul ei ole mul aega oma vaateid selle punkti kohta kirja panna, tahan seda aga varsti teha. Kas näit. lause: *muist Vene riigi sõjalaevu seisvad Soome meres, muist Mustas meres* ei ole eesti keele kohane või tuleb ütelda: *seisvad Soome merel, muist Mustal merel?* Kui viimast viisi, siis on Sul küll õigus ja siis tuleb ütelda: *saadeti Jäämerele*. Aga ehk saame ka suusõnal selle kohta pikemalt oma arvamisi vahetada” (Kirjavahetus: 328). Nädala jagu hilisemas kirjas tun-

nistab Jürgenson, et *meres* ja *merel* kasutuses jõuavad nad ühisele arvamusele, “kui me nimelt sufiksi *s* keelelise tähenduse lähemalt järele uurinud oleme. Ka on olnud siin palju sellest, kuidas asjasõna enese tähendust võetakse; nii võib *kirikuaias* tähendada taraga piiratud platsil, mida *kirikuaiaiks* nimetatakse, või ka – sügaval maa sees surnuaias – *minu isa magab ju ammu kirikuaias; õpetaja on praegu kirikuaias; edasi: meie rahvas niitvad täna soos, jne*” (Kirjavahetus: 331).

Jürgenson on andnud seletuse ka Kreutzwaldi küsimusele *raamat* sõna päritolu kohta. Ta kirjutab, et see on naaberrahvalt venelastelt laenatud ja leidub juba Stahli kirjatöodes ja on soome keeleski olemas. “Ajalt enne sakslasi ei olnud eestlastel ühtki kirja peale ruunikirjade, mida nad puusse ja kivisse uuristasid, ja sellepärast polnud ka raamatuid. Arvatavasti õppisid nad neid kõige esmalt tundma venelastega läbi käies, kellelt nad ka nimetuse vastu võtsid” (Kirjavahetus: 303). Vene sõna *грамота* tuleneb omakorda kreeka keelest ja “et eestlane *grammot* või *grammat* asemel *raamat* ütles, on üks omapärane, mille järgi ta peaaegu kõikide võõraste sõnade puhul käib, kui need kahe või enama konsonandiga algavad; näit. *klaas* asemel *laas*, *Kristi usk* asemel *risti-usk* (kui aga seda tuletust ei taheta, siis on *rist* ikkagi kindlasti tekkinud sõnast *ррестъ*” (Kirjavahetus: 303).

Kirjavahetuses tulevad siin-seal ilmsiks Jürgensoni pakilismad tööd eesti keele põllul. Nii kirjutab ta sõbrale 28. aprillil 1840, et töö käib sõnaraamatu ja noomenite deklinaerimise raske peatüki kallal, mille kohta ta kavatses ÕESis ettekande pidada (Kirjavahetus: 344). Ettekande ta pidaski, kuid trükki see ei jõudnud.

Täieliku eesti-saksa sõnaraamatu koostamise ideega tuli Jürgenson ÕESi sekretärina välja juba 18. jaanuaril 1839, pidades seltsis ettekande sõnaraamatu koostamise ja väljaandmise üksikasjadest. See trükiti ka “Inlandis” ja sellest sai ÕESi keelelise tegevuse esialgne programm (Jürgenson 1839). Sõnaraamatu kaastööliseks kutsus ta ka Kreutzwaldi, keda ta pidas heaks tallinna keele tundjaks, ja palus, et sõber vähemalt kaastöölise poolt saadetud proovitööd kontrollides läbi vaataks, eriti fraseoloogia kohta märkusi teeks, siin-seal ka mõne sõnakese juurde lisaks, mis autoril unustusse jäänud (Kirjavahetus: 334). Eesti-saksa sõnaraamatu suurejoonelise kavatsuse lõpptulemust ei õnnestunud Jürgensonil oma eluajal näha, kuid tema algatusel EÕSile laekunud sõnakogusid kasutas akadeemik F. J. Wiedemann oma eesti-saksa sõnaraa-

matu allikaina. Nõnda sai Jürgensoni algatus alusmüüriks tänaseni väga hinnatavale, neljas trükis ilmunud sõnaraamatule.

Kirjavahetusest saame teada, et Jürgenson kavatses 1841. aasta suvevaheajal minna murdeainest koguma, et oma leksi-kaalseid kogusid suurendada (Kirjavahetus: 361). “Ma tahaksin hea meelega, et eestlane enda kui kodaniku olukorra üle järele mõtlema hakkaks. Olen otsustanud suvevaheajal ühe reisi, osalt jalgsi, Viljandi, Pärnu, Lihula ja Haapsalu kaudu Tallinnasse teha. (Tahan mööda maad hulkuda, rahva keelt ja eluviisi täiem/ini/tundma õppida.). Nimetatud rännakule aga ei saa ma enne 26. juunit asuda ja seega loodan Sulle veel enne seda kirjutada. Jumal õnnistagu ja hoidku Sind ja Sinu omakseid!” kirjutab Jürgenson oma viimases kirjas 26. mail 1841 sõber Kreutzwaldile (Kirjavahetus: 363). Kahjuks ei antud talle nende ja paljude teiste soovide teostamiseks elupäevi.

Järelejäänud käsikirjadest

Jürgensoni surma järel loovutas perekond tema säilinud käsikirjalised materjalid ÕESile. R. Põldmäe annab neist täpse ülevaate (Põldmäe 1985: 171). Kogus leidis 1) Hupeli eesti-saksa sõnaraamat, läbi töötatud ja täiendatud lisamaterjalidega Rosenplänteri Beiträgest, teistest hiljem ilmunud eestikeelsetest raamatutest ja A-st kuni *Herra*'ni praost Helli poolt kasutada antud sõnavarakogust; 2) eesti kirjandusajaloo täielik käsikiri, millest pool oli juba aprillikuu koosolekul ette kantud; 3) trükivalmis kirjamustrite kogu (*Schreibvorschrift*); 4) lõpetatud eestikeelne rehkendusraamat; 5) pooleni töödeldud eesti keele grammatika. Käsikirjad võeti tänuga vastu kui “rikkad viljad kolmeaastasest tööst eesti kirjanduse põllul”. Leksikaalsed lisandused Hupeli sõnaraamatule otsustati jaotada kaastööliste vahel. Jürgensoni täiendatud Hupeli sõnaraamatu eksemplar on säilinud. Igale vahelekleebitud valgele lehele on kirjutatud täiendusi, algusosas peaaegu võrdselt trükitud lehekülgedega, kaugemal järjest vähem; on noteeritud ka kohanimedid. Eesti kirjanduslugu otsustati trükkida seltsi toimetiste teises vihikus ja teha sellest separaat, mille müügitulu pidi antama perekonnale toetuseks. Käsikirjad 3–5 anti läbivaatamiseks ja hindamiseks kolmele seltsi liikmele (J. S. Boubrig, C. C. Masing, N. D. H. Mühlberg), kuid trükis pole neist midagi ilmunud. ÕESile osteti Jürgensoni eestikeelne raamatukogu. Seda tehti valikuga: omandati ainult seltsi kogus puuduvad raamatud, säilinud nimestiku järgi 35 teost, nende

seas Hupeli grammatika mõlemad trükid, Rosenpläneri Beiträge täiskomplekt, A. Thor Helle grammatika, H. Stahli "Leyen Spiegel", O. W. Masingu teoseid, kalendreid jm. Septembrikuu koosolekul loeti ette ka Jürgensoni koostatud seltsi arvepidamised ja nimestikud, "mille eeskujulik kord pälvis imetlust" (Põldmäe 1985: 171).

Käesolevas huvitavad meid ennekõike eesti keelt käsitlevad materjalid. Need vaatas läbi ja hindas J. S. F. Boubrig. Tema aruandest (*Bericht*) selgub, et ta sai läbivaatamiseks kaks konvoluuti käsikirjalisi materjale – lahtistel erinevas formaadis lehtedel eesti- ja saksakeelseid tekste. Üks konvoluut eestikeelsete materjalidega sisaldas muude paberite seas ka kirjutamise õpetust lastele tiitliga "Lühhikene õppetud, kuidas lastele kirjutamist kolis peab õppetadama" ja teine saksakeelset eesti keele grammatikat. Läbi-segi pabereid polnud kerge korrastada, kuid Jürgensoni mälestust austades säilitas Boubrig väiksemadki sedelid ning süstematiseeris materjalid formaadi järgi kolmeks vihikuks: foolio-, kvart- ja oktavformaadis (EKM EKLA ÕES, M. B. 9: 4). Mainitud materjalid on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis säilinud samal moel.

Fooliovihikus on kirjutamisõpetust käsitlevad fragmentaarsed lehed. Need ei sisalda midagi terviklikku või lõpetatud. Korduvalt on Jürgensoni käekirjaga alustatud ja ümber kirjutatud kirjutamise õpetuse sissejuhatust. Alljärgnevalt üks neist variantidest: "Kui üks inimenne rägib, siis kulutab ja ilmutab temma omma mõtteid sõnnade läbbi neile, kes tedda kuulmas on, ja temma sõnnade tähhendust teadwad. Sõnnad on sepärrast kuultawad asjade ja mõtete tähhed. Agga et räkimisse läbbi ilmutud mõtted, ehk rägitud sõnnad üksnes neile woiwad mele jäda ja kassuks sada, kes räkijad kuulwad, ja ka nendegi melest wiimaks ärrakauwad: siis hakkasid targad inimessed jo wannal aial selle ülle järrele mõtlema, kuidas kuultawad sõnno ka nähtawaks wõiks tehha, nenda et ka need, kes mitte kuulmas ei olle, ehk kellele räkides meie omma mõtteid ei woi kulutada, meie mõtteid teada saaks. Tulli siis monnele mele ommale ja teistele meletuletamisseni nähtawad asjo ja lomasi ja ka mõtteid tähhendamisse wisil märgidega kiwwi puu raua ja mu asjade peale üllespanna, nenda kui praegogi weel ma rahwa jures sedda pruki leitakse. Agga et sesuggune wiis omma mõtteid teistele ilmutada ikka wägga waewalinne ja ka mitte täielik ei olnud, ja üks teadmatta inimenne ka sest arro ei sanud, siis woeti ette igga sõnna ühhe issiärranis tähhega märata, ja seddawisi nenda mitto tähte seada, kui sõnno keles olli. Sedda wisi

leiaime meie sedda asja weel tänna päewani Hina rahwa jures Asia maal”(EKM EKLA ÕES M. B. 9: 31).

Fooliokäsikiri pealkirjaga “Lühhikenne õppetus kuida lastele kirjutamist kolis peab õppetadama” on mõeldud “koolmeistrile kassolikkuks juhatajaks ja nouandjaks kirjutamisse õppetuse jures” Jürgenson üritab seletada kõne ja kirja vahekorda, kordab ja parandab oma teksti, toob näidetena “Pissokessed ja sured kirjutamisse pohkstawid”, kirjasilpe ja näitesõnu. Olulist tervikut käsikiri endast ei kujuta (EKM EKLA ÕES M. B. 9:33).

Ka oktavformaadis materjalid ei ole kuigi kõnekad. Need on väga napid eestikeelsed märkmed, mõned kohanimed, sõnaseletused, mõttekatked, väljakirjutused teoseist jm, mida Boubrig kuigivõrd ei hinda, aga ära visata ei raatsinud (EKM EKLA ÕES M. B. 9:29).

D. H. Jürgensoni säilinud käsikirjalistest materjalidest huvi-pakkuvaim ja mahukaim on saksakeelne eesti keele õpetus, mis J. S. F. Boubrigi käekirjaga on pealkirjastatud “Zur ehstnischen Grammatik, reval-ehstnisches Dialects. Vom verstorbenen Lector Jürgenson. 1841” See moodustab kvartformaadis vihiku, milles on registreeritud 70 gooti kirjutuskirjas lehte, kusjuures 13. leheküljest alates on tekst ka pöördel. Valgeid tekstita lehekülgi on 6, ühtekokku sisaldab käsikiri 108 lehekülge (EKM EKLA ÕES M. A. 171:24). Täni selle analüüs puudub. Tänu arhiivitöötaja Enn Küngi abile on eesti keele õppetoolil olemas selle arvutivariant. Saksakeelse teksti lahtimõtestamisel tänan tõlkeabi eest saksa filoloogja üliõpilast Kaire Karrot. Alljärgnevalt kokkuvõtlik ülevaade käsikirja sisust. Viited tekstis märgivad originaalkäsikirja lehekülgi koos pöördel olevaga (p).

“Eesti keele vormiõpetus”

D. H. Jürgenson on pealkirjastanud käsikirja “Formenlehre der ehstnischen Sprache” (“Eesti keele vormiõpetus”). Ta alustab sissejuhatusega ja jaotab järgneva analüüsi 30 paragrahviks, millele lisanduvad veel kümme lühikest alalõiku süntaksi teemal. Käsikirja lõpus on abiverbide *olema* ja *saama* muutmistabel ning lahtise lehena tegusõna ajavormide tabel. Juba esimese paragrahvi pealkiri “Eesti keele tundmise vajalikkus eesti jutlustajaile” näitab, et tegu on usuteaduskonna üliõpilaste tarvis koostatud eesti keele kursuse materjalidega, võimalik, et loengukonspektiga, mille esimene pool on põhjalikumalt läbi töötatud, lõpuosa vähem ja kogu käsitlus

pole lõpuni viimistletud. Põgus võrdlus A. W. Hupeli grammatikaga näitab, et Jürgensoni käsikiri ei ole selle koopია, vaid enamasti iseseisev, tunduvalt lühem, peamiselt tallinna keelemurde käsitluse katse.

Sissejuhatuses samastab Jürgenson eestlased soome hõimudega ja ütleb, et nende muistne asumisala ulatunud Euroopa põhja-ossa, v. a Skandinaavia, ja kuni Moskva ümbruseni välja, ning need asustavad veel nüüdki osalt tervenisti, osalt koos teiste hõimudega Venemaa põhjapoolseimaid kubermange. Ka Eestimaa piirid ulatunud varasematel aegadel Visla jõeni, kuid tõmbunud sajandite jooksul aina kokkupoole, kuni saavutasid oma nüüdse ulatuse. Eestlaste praegune elupaik hõlmab terve Eestimaa kubermangu ja poole Liivimaast koos mõlema provintsi juurde kuuluvate saartega, kokku 37 656-ruutkilomeetrise maa-ala. 1836. aasta revisjoni andmetel olevat eestlasi Eestimaa ja Liivimaa kubermangus ühtekokku 622 000.

Jürgenson rõhutab, et hea eesti keele oskus on vajalik kõigile neile, kes selle rahvaga oma töö ja eluolu tõttu kokku puutuvad: mõisnikule, kaupmehele, arstile ja kohtunikule. Kuid ennekõike on see oskus vajalik eesti koguduse jutlustajale, kellelt siiani pea-aegu ainsana tuleb eestlastele kogu kõrgem ja vaimulik haridus, kes peab talle olema kirjasõna ja kõnelemise kaudu nõuandjaks ajaliku heaolu asjus ja juhiks igavesse õndsusse. Jürgenson kirjutab: “Kes tahab teisele mõju avaldada, s.o tema vaateid ja otsuseid mõjutada, peab tema omapära ja mõtteviisi täpselt tundma, ja mille kaudu õpibki üht rahvast põhjalikumalt tundma, niisiis ka mõjutama, kui just tema keele kui tema hinge ja üldse vaimse elu vääramatuima peegli täpse tundmise kaudu” (lk 3 jj). Need jutlustajad eksivat väga, kes arvavad, et pastoriametiks jätkub sellest eesti keele oskusest, mis on nooruses omandatud teenijatelt või hiljem rahvaga suheldes. Nii mõnigi taoline nn hea eestlane on leidnud end väga piinlikust kimbatusest esimest jutlust kirja pannes, veelgi enam aga haigevoodi juurde või eestlastest leerilaste keskele astudes. Kogemus õpetab, et pastori edu oma koguduses sõltub rahvakeele heast tundmisest. Soovituseks sakslasest jutlustajale nimetab ta õiget ja soravat väljendust, sest “selge sanna ja walli heal” on mõlemad pearekvisiidid, mida ta /eestlane/ oma pastori juurest otsib” (lk 5).

Edasi loetleb Jürgenson vahendid, mille varal võib tema arva-tes eesti keele põhjaliku tundmiseni jõuda: 1) parimate saadaolevate eesti raamatute, nimelt Piibli, evangeeliumiseletuste ja teiste

keeletundjate kirjutiste lugemise varal; 2) grammatika hoolsa tudeerimise varal, ja mitte ainult peamurde, vaid ka kõrvalmurrete, sugulashõimude, eriti soome keele grammatika tudeerimise teel; 3) arukate ja mõningase kogemusega talupoegadega lävimise varal (lk 5).

Missugust “kogemust” Jürgenson talupoegade juures silmas peab, ei selgu, kuid soovitus on kõnekas, sest *ex usu* õppimine oli tolleaegseis tingimustes vältimatu. Ta lisab ka, et nimetatud abinõud ei ole eesti keele omandamiseks loomulikult nii täielikud kui teistel haritud keeltel ning viivad seetõttu aeglasemalt ja vaevalisemalt sihile kui nt saksa, prantsuse jt keeli õppides, kuid mis teha. “Paremini ei läinud sellel, kes umbes pooleteise sajandi eest vene või kolme sajandi eest saksa keelt selgeks õppida tahtis. Meie pöörame siin tähelepanu loomulikult ainult grammatikale ning lektüürile ja nimelt nõnda, et kasutame viimast esimese kinnistamiseks ja tarvitamiseks” (lk 6).

Toodud tsitaadid kõnelevad Jürgensonist kui heast pedagoogist, kes ütleb üliõpilastele selge sõnaga, milleks on vaja eesti keelt õppida ja millele keskenduda.

Teise paragrahvi on Jürgenson sõnastanud “Eesti kirjandusest üldse ja esmajoones eesti grammatikakirjandusest” Ta ütleb, et eesti keeles ilmunud trükiste arv ei ületa kolmesadat, kui kalendrid välja jätta. Enam kui kaks kolmandikku neist on tõlked või vabalt reprodutseeritud saksa raamatukesed. Allikad, millele ta oma ülevaates toetub ja kust soovitab üksikasjalikumat teavet saada, on põhjaeestikeelse Uue Testamendi (1715) saksakeelne eessõna (ära trükitud ka Beiträge 13. vihikus) ja eesti kirjanduse tõlked Beiträge 20. vihikus, samuti nimetab ta Tartu ülikooli raamatukogus leiduvat superintendant dr Sonntagi käsikirjalist *Bibliotheca esthonica*’t. “Hariduse ja kirjanduse alged lähtuvad loomulikult kirikust ja selle teenreist, ent niikaua, kui pime paavstlus eestlasi oma hierarhilistes köidikutes hoidis, ei sündinud selles suhtes midagi. Alles reformatsiooni tulekuga 16. sajandi esimesel poolel algas vaese eesti rahva jaoks rõõmustavam aeg, mis aga sellesama sajandi esimesel poolel toimunud laastavate sõdade tõttu märkimisväärset paranemist tuua ei saanud” (lk 7). Ta nimetab esimese eestikeelse raamatuna Franz Witte(ni) katekismust, peatub konspektiivselt 17. sajandi autoritel, hindab 18. sajandi väljaannetena kõrgelt Uut Testamenti (1715) ja täispiiblit (1739), Thor Helle ja Hupeli grammatikat, “mis jätavad oma eelkäijad 17. sajandist kaugele seljataha” (lk 10). Alanud 19. sajandist loetleb ta vai-

muliku kirjanduse tähtteoste kordustrükke, lauluraamatuid, piibli-lugusid jm. Esile tõstab ta Masingu “Pühhapäwa Wahheluggemisi” ja nädalalehe nelja aastakäiku, talurahvamäärusi, kalendreid jm. Eriti rõõmustavalt mainib ta eesti keele uurimise tulemusi, mis Rosenplänteri Beiträge 20 vihikus avaldatud. Eesti keele teadusliku käsitlemise alal peab ta teenekaiks praost Masingut, pastor Jannaud, Hirschhausenit, Steingrüberit, Lucet ja kirjanik Petersoni ning soovitab nende artikleid Beiträgest lugeda. Käsitluse lõppu on ta lisanud teoste nimekirja, mida kuulajad võiksid iseseisvalt tundma õppida, ja toob ära kuue seni ilmunud eesti keele grammatika täpsed ilmumisandmed (lk 11 jj).

Sissejuhatuses kolmanda paragrahvi on Jürgenson pühendanud eesti murrete iseloomustamisele. Nagu A. W. Hupelgi arvab ta, et eesti ja soome keelt tuleb vaadelda kui õdesid, “mingist meile tundmatust algkeelest pärinevaid, algselt samu keeli, mis aga elupaikade lahknemise tõttu aegamööda oma eripära omandasid” (lk 14).

Eesti keele peamurdeid on kaks: Tallinna ja Tartu murre. Esimest kõneldakse üle Eesti, Saaremaa provintsis, Pärnu kreisis ja Liivimaa Tartu kreisi põhjapoolses osas, viimast aga vaid Tartu kreisi lõunapoolse osa 17 kihelkonnas. Lisaks peamurretele mainib ta kõrvalmurdeid (*Nebendialekten*) nagu Saaremaa, Pärnumaa, Viljandi ja Peipsi kõrvalmurre (tänapäeval siis saarte, lääne-, Mulgi ja idamurre), mis aga ei omavat suurt tähendust, kuna need pole midagi muud kui puhas Tallinna murre mõningate osalt neile ainuomaste, osalt Tartu murdest laenatud väljendite ja vormidega. Jürgenson arvab, et teatud provintside, kihelkonnale ja külale ainuomaseid keelendeid leidub igas keeles, need ei moodustavat veel eraldi murret. Murraku mõistet ta tänapäevases tähenduses ei rakenda. Tallinna ja Tartu murde ning liivi keele teket seletab ta järgmiselt: “Mina kujutan murrete tekkimist pigem nii: kui eesti hõim alguses need maa-alad enda alla võttis, siis oli neil vaid üks ühine keel, kuid peatselt järgneva poliitiliste piiride kujunemise ja erinevate naabrite tõttu, kellelt nad midagi ka omaks võtsid, tekkisid esmalt väikesed erinevused, nagu me neid veel nüüdki peaaegu iga mõisa ümbruses, vähemalt igas kihelkonnas kohtame” (lk 15). Võõrvõimu esindajad sakslased, taanlased, venelased jt killustasid maa ning “Kuramaalt sissetunginud lätlased raskendasid Peipsi-äärsete ja Liivi lahe kaldal elavate Liivimaa eestlaste läbikäimist. Nõnda pean ma siis täiesti loomulikuks, et senini mõningate erinevustega sama algupärane eesti keel ilmnes varsti nendel kolmel

valitsusalal kolme oluliselt erineva dialektina” (lk 15 jj). Liivi keel on Jürgensoni arvates Tallinna ja Tartu murde ühisest algkeelest eraldumise tulemus. Selle aasta-aastalt üha enam hääbuva keele kõnelejaid olevat järel 2000 inimese ringis. Jürgensoni eluloost on teada, et ta käis 1839. aasta suvel koos Tartu ülikooli ajalooprofessori F. Krusega Uus-Salatsis liivi keelt uurimas ja sel ajal olnud seal veel ainult 17 liivlast, 80 aastat tagasi olnud aga terve ümbruskonna rahvas liivikeelne (vt Põldmäe 1985: 230).

Üsna pika ja oma aja keeleteaduse tundmist ilmutava sissejuhatuse järel jõuab Jürgenson eesti keele grammatika juurde. Ta on jaganud keeleõpetuse kaheks: hääliku- (*Laut-*) ja sõnaõpetuseks (*Wortlehre*), kusjuures viimase all käsitleb ta tuletust ja liitmist; käänamist, pööramist; süntaksit (*Wortführung*), mis näib olevat jäänud pooleli. Võimalik muidugi, et kirjapanduga ta arusaamad süntaksit piirdusidki.

Häälikuõpetuse esimeses paragrahvis nimetab Jürgenson 24 eesti keele häälikut (*Sprachlaute*), millest *a, e, i, o, õ, u* on vokaalid (*Selbstlaut*) ja *ä, ö, ü* umlaudid, kõik 9 kokku aga “täie heälega tähhed”, niisiis täishäälikud, ning ülejäänud: *b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, f, t, u, w, z* “on pole heälega tähhed”, niisiis kaashäälikud, kusjuures *u* figureerib mõlemas jaotuses (vt koopia 2). Eesti keel kasutab saksa tähestikku ja tähti nimetatakse nagu saksa keeles *a, be, de, e, ge, ha, i, j, ka, el, em, en ...*, Tartu ümbruses aga *he, je, ke, le, me, ne ...*

Saksa alfabeedi tähti *c, f, q, x, y* ja liitumeid *ff, sz, sch, ch* eesti keeles ei kasutata. Eesti keel olevat rikas kaksiktäishäälikute poolest, neid on ta arvates 26, millest 4 kuuluvad Tartu murdesse. Missugused need on, jätab ta täpsustamata. Näidetena on toodud keeleomaseid üldtuntud diftonge läbiseigi sellistega, millele ta ka ise ei suuda näidet esitada: *ae, ai, au – pae, lai, saun; äe, äi, äu – käed, täis, näugma; ea, eä, ei, eu – hea, peäl, sein, seud* jt (lk 17p).

Edasi kirjeldab Jürgenson eesti keele iseloomulikke hääldusseiku. Nimetagem siin mõnda. Vokaale *a, ä, e, i, o, õ, ö, u, ü* hääldatakse “pea waljo pea sulla heälega (*bald hart, bald weich*)” Esimesel juhul sarnaneb nende hääldus saksa omadega, kuid “sulla heale” kaunis segase seletamisega juhib ta tähelepanu eesti keele palatalisatsiooninähtustele, kus kõva häälikuga (*harten Laut*) koos lühike *i* hääldatakse, ja toob vastanduvate sõnapaaridena *wars* ja *wars, sel* ja *sel, mörd* ja *mörd, wil* ja *wil*. Ühtlasi mainib ta, et praost Masing on oma ortograafiaettepanekutes soovitanud kirja-

ffhääpse Szwajcaron.

fupse Aab/fuitt.

Eaaitlafon.

31.

Ju du affhääpse Szwajcaron lasta fiff 24
 in fupse Szwajcaron unnderschwäid, xow
 unnderschwäid 6 P. l. 3. 3. unnd 15 Mill. l.
 to find unnd in du affhääpse Szwajcaron
 folgand: du unnderschwäid unnderschwäid
 to unnderschwäid unnderschwäid unnderschwäid:

Schwäid: a e i o ö u
 unnderschwäid: ä ö ü } (täie heälega tek-
 ned.)

Mill. l.: B d g h j k l m n p r f
 t u w z (pole heälega tekned.)

Oblig Szwajcaron fupse in ffhääpse Szwajcaron.
 du unnderschwäid in unnderschwäid, unnderschwäid: a
 be de e ge ha i j ka l om on
 o ö pe er ef te u we ze, ä ö ü;
 odr unnderschwäid in unnderschwäid, unnderschwäid.
 unnderschwäid fupse, unnderschwäid du unnderschwäid
 unnderschwäid: a be de ge ha i je ke
 le me ne o ö pe re se te u we ze
 ä ö ü

keeles neid häälikuid eri märgiga, muljeerimismärgiga tähistada (lk 18). Näitepaar *wars* ja *wars* osutab Jürgensoni lääne- ja loodeeestilisele keeletarvitusele, milles palataliseerub ka *r*-häälik. See seisukoht tuli ilmsiks ka E. Ahrensi grammatikas ja kandus üle Wiedemanni veel hilisematessegi grammatikatesse (Alvre 1993: 200).

Jürgenson selgitab eesti ja saksa keele häälikute häälduserinevusi ja -sarnasusi, et näiteks *ä* on eesti keeles eraldi häälduv täishäälik, mis ei sarnane saksa keeles hääldatava *ä*-ga sõnas *mässig*. (Alfabeeti esitades luges ta *ä* saksa keele eeskujul umlautide hulka.) Ta nimetab, et vokaali *õ* tõi kirjakeelde praost Masing, kes õppis seda tundma rahvasuust: *mõet*, *mõtte* (lk 18p).

Konsonantidest iseloomustab ta pikemalt *h* hääldamise iseärasusi. Sõna alguses häälduvat see nõrgalt, mistõttu mõned kirjamehed tahtnud sellest kirjas loobuda. Tugevamini hääldatakse sõnaalgulist *h*-d saartel, Tartu murdes, eriti aga Võru murde Rõuge kihelkonnas. Vokaalipikendusena ei tohi seda kunagi kasutada, näiteks sõnades *pohkstaw*, *pählik* (lk 19). H. Stahli ortograafia on niisiis teoorias juba täiesti minevikunähtus, kuigi Jürgensoni oma käsikirjast leiame veel *pohkstawi*.

Jürgenson selgitab, et alati ei ole kõrvuti seisvad vokaalid diftongid, nimelt siis, kui nad on kõrvuti sattunud fleksiooni tõttu: *tugge* gen *toe*, *maggo*, *mao*, *õdde*, *õe*, *kaub*, *laud* jne. Ka harilikult diftongidena kasutatavad juhud võivad mõnikord kahesilbilised olla, eriti poeesia keelekujus, kui seda silbimõõt nõuab, nt *käed* ja *kä-ed* (lk 19p).

Järgnevalt esitab Jürgenson üht vana kirjaviisi häälduspõhimõtet, mille järgi esimese silbi vokaal on pikk, kui silp ei lõpe konsonandiga. Kui aga silp lõpeb rõhutu konsonandiga, siis märgitakse pikka vokaali kahekordselt, nt *keel*, *maal*, *söök* (näitesõnana on toodud ka siia sobimatu sõna *sõma*). Peale tähtede kahekordistamise eesti kirjakeel muid pikendusmärke ei tunne. Kui aga sõnalõpukonsonant on rõhuline, siis jääb vokaal ühekordseks, nt *kel* 'kell'. Diftonge ei kirjutata kunagi kahekordselt, ka siis, kui nad pikalt häälduvad (lk 19p jj).

Rõhk on eesti keeles esimesel silbil, mis seetõttu kõlab pikalt. Liitsõnades on rõhk liidetavate osade esisilpidel. Võõrsõnades on rõhk loomulikult sellel silbil, nagu keeles, kust sõna laenatud on, nt *warriseer*, *sele*. Jürgenson juhib tähelepanu sellele, et eesti keeles on palju sõnu, kus 1. silbi vokaalile järgneb kaksikkonsonant *k*, *l*, *m*, *n*, *r*, *p*, *s*, *t* ja kus tavalisele rõhule lisandub terav akt-

sent, mistõttu sõna saab hoopis uue tähenduse ja satub seetõttu ka teise muuttüüpi, nt *kalla* ja *kalla*, *warras* ja *warras*, *murre* ja *murre*, *kanna* ja *kanna* (lk 20). Seega märgab ta vana kirjaviisi puudust, kus esma- ja teisevärtelised sõnad kirjas ei erine (*varas-varras*, *mure-murre*, *kana-kanna*), ja ilmselt seletas üliõpilastele, kuidas neid sõnu tuleks hääldada.

Jürgenson juhib tähelepanu asjaolule, et kahekordselt kirjutatud konsonandid peale *k* ja *p* võivad häälduda kahesuguselt: venitatult (*geschleift*) ja tugevalt (*hart*), venitatult ehk siis lühidalt, nt *nne*-sõnade genitiivis: *tulleminne*, *tullemissse*, tugevalt ehk pikalt akusatiivis ja ingressiivis (sisseütlevas), nt *linna*, *süddamasse* (lk 21 jj).

Mitmesilbiliste sõnade häälduse seletamiseks kasutab ta värsjalatermineid ja mainib, et kahesilbilised sõnad on kui trohheused (*soga* 'sinuga'), kolmesilbilised daktülid (*minnoga*) ja vigane oleks daktülist amfibrahhi (*möistlikkuks*) või anapesti (*tännagem*) teha (lk 22).

Sõnaõpetuse (*Wortlehre*) osa alustab ta sõnatuletuse käsitlemisega. Sõna on Jürgensoni definitsioonis ettekujutuse keeleline vorm ja kujutus ise on sõna sisu. Sõnad jagunevad sõnaliikidesse. See sõna, mis suguluses olevate sõnade reas on varasem, on juur ja teised on tuletised. Keele protsessi, milles juursõnadest tuletisi või liitsõnu moodustatakse, nimetatakse sõnamoodustuseks. Eesti keeles saab Jürgensoni arvates uusi sõnu järgmistel viisidel: 1) liidetakse kaks sõna kokku; 2) juurele liidetakse tähenduseta (*bedeutungslose*) silp; 3) lisatakse juurele üks silp ette (järgnevas analüüsis ta aga eitab seda võimalust); 4) muudetakse mõnd vokaali või konsonanti ja silpi üksteise suhtes. Viimase all mõtleb ta ilmselt sõnade muutmist.

Eesti keele juursõnad (*Wurzelwörter*) on enamasti ühe- (*ö*, *lu*, *sep*, *juur*) ja kahesilbilised (*mädä*, *walle*, *nimmi*). Paljud lõpud reedavad võõrpäritolu (*mölder*, *welsker*, *tüttar*, *seddel*, *pöning*). Eesti tüvede näidetena esitab ta sõnad *usk*, *käsk*, *laisk*, *kuusk*, *kask*, *orraw*, *wärraw*, *kallew*. Nagu nimisõnad, nii on ka omadussõnajuured ühe- ja kahesilbilised: *hä*, *hal*, *hul*, *arg*, *suur*, *noor*, *lai*, *paks*, *nõrk*, *tark*; *wanna*, *õige*, *tine*, *julge*, *sulla*; *e*-sõnad *da*-silbiga: *sõgge*, *tahhe*, *kadde*, *jõlle*, *rabbe*, *jämme*, *karre*, *libbe*. Verbitüved võivad olla ka ühesilbilised: *näggema* – *nä*, *tullema* – *tull*, *toma* – *to*, *käima* – *käi* (lk 23 jj).

Tuletiste (*Abgeleitete*) saamiseks liidetakse tüvele järelliide (*Nachsilbe*) ja substantiivide tarvis kasutatakse järgmisi sufikseid:

-us, -ti, (-ndus), -inne, -in, -ne, -lane, -linne, -ik, -ke ja -kenne, -ja, -as, -ias, -kas, -ur, -es, -is, -nd. Eesliiteid eesti keeles ei tarvita.

Edasi esitab ta mainitud liited koos näidetega ja lisab mõnikord ka, mis tüvedele neid liidetakse ja mis liiki ja tähendusega sõnu nendega tuletatakse. Ta seisukohtades ja toodud näidetes on nii õigeid kui ka ekslikke arvamusi. Alljärgnevalt lühike ülevaade paikapidavamatest seletustest. Nii mainib ta, et **-us** annab üldnimesid: *kannus, rinnus, jallus*; abstraktsõnu: *wiggadus, pahhandus, otsus* jt; **-inne** moodustab verbidest substantiive: *tulleminne, jahwatamine – jahwatus, lõppetamine – lõppetetus* jt; **-in** liitub *isema*-verbidele ja vastab saksa *ge*-le: *kohhin, krabbin, wurrin* jt; **-ne** on küll adjektiivide sufiks: *issane, emmane*, aga tuletab ka substantiive: *hobbone, rebbane, sullane*; **-linne** võib tuletada ka adjektiive, substantiivid vastavad saksa *er*-sufiksiga sõnadele: *reielinne, küllaline, suiline, talgolinne* jt; **-lane** tuletab adjektiive, aga ka üldnimesid: *waenlane, wõlglane, kossilane* jt ning rahvust, päritolupaika (*Gentilia*) märkivaid sõnu: *wennelane, rootslane, iidlane, saarlane*; **-ik** moodustab asjade ja isikute nimetusi: *kässik (kässä), mustik, lõhhandik, kaksik*, ka deminutiive: *siggudik, oinik, lehmik wassikas, kogumõisteid (Collectiva): kasik, leppik, mäe seljandik, haggerik* jt, isikuid: *moisnik, aednik, kõrtsmik*; **-kenne, -ke** moodustab deminutiive: *puttoke, päike*; **-ja**: *õppetaja, sundja*; **-as, -ias** ja **-kas** olevat täiendussilpideks (*Abrundungssylben*) ühesilbilistele sõnadele *kallas (kald), tivas (tiib), kutsikas (kutsik, kuts)*, nende seas olevat võõrsõnu: *rattas, warras, lussikas, tubbakas, kuningas*, **as**-sõnade näidetena toob ta veel *hammas, orras, taewas, sammas, kalikas, oblikas* jt. Nimisõnasufiksitate käsitlus lõpeb **ur-, ar-, es-, is-** ja **nd**-sufiksitena ja toodud näidetega *kangur, nahkur, nuttur, tuhkur; paggar, kippar, tüttar, pippar; sillitis, sütes, jättis, küpsis, metsis; emmand, issand, põrmand* (lk 24 jj).

Adjektiivide tuletussufiksitena esitab ta **-ne, -linne, -lane, -ldane, -kenne, -ke, -ik, -lik, -s, -es, -is, -us, -as, -ias, -kas, -ar, -er, -ur, -ta, -to, -ti**. Näidetega on ta varustanud järgmised liited: **-lane, -ldane** – *ühtlane, kuiwlane, õiglane, äkkildane, pitkaldane*; **-ik, -lik** – *allandlik, joodik, söödik, konnarik, jummalik, lapselik, awwolik, murrelik, surrelik*; **-s, -es, -is, -us, -as** – *tores, õnes, walmis, pärris, illus, rammus, hõlpus, parras, rikkas* jt; **-ar, -er, -ur** – *nõdder, kõwwer, wapper, kiddur, põddur*; **-ta, -to, -ti** – *keleto, wallato, wäeti, partitsiibid wäggew, teggew, siggiw, tullew* jt (lk 26 jj).

Jürgenson mainib, et verbisufikseid olevat raske esile tuua. Mõned näited on toodud ja **ma**-tunnus on järgnevates näidetes nimetatud verbilõpuks (*Verbal-Endung*): **-ggema** – *teggema, luggema*; **-tama** – *immetama, tulitama, melitama*; **-ldama** – *ussaldama*; **-ndama** – *passandama, kohhendama*; **-llema** – *surustellema*; **-lema** – *laisklema, kõnnelema, mõtlema* (lk 27).

Liitmine. Nagu saksa keeles liidetakse ka eesti keeles sõnu omavahel. Kui substantiivi liidetakse substantiivile, siis “võivad need lihtsalt kõrvu seista” – seega jutt on nimetavalisest liitumisest: *raudsep, kuld-sõrmus, heinputk*, või täiendsõna liitub genitiivselt: *kurjateggia, Jummal-kartus, põllutõ jt*. On toodud ka õigeid liitadjektiivide näiteid *rahhaahne, mapeälne, ellepunnane*, kuid nende seas ka liitadverbe *eestpool, seestpidi*, liitpronoome neid *sesamma* ja ühendverbegi *ettetoma, taggaaiama*, nende liitmisvõimalustest ta juttu ei tee (lk 27 jj).

Sõnaliigid. Jürgensoni järgi võib eesti keele sõnu jagada kolme klassi: 1) käändsõnad (*Nennewörter*) – substantiivid, adjektiivid, pronoomenid ja numeraalid; 2) verbid, adverbid ja 3) partiklid ehk sidesõnad (*Verbindungswörter*) a) prepositsioonid, b) konjunktsioonid. Mainituile lisaks on veel interjektsioonid. Sugu väljendavat artiklit eesti keeles ei tunta (lk 27p).

Pikemalt käsitleb ta **nimisõna** (*Hauptwort*), mis liigiliselt jaguneb konkreetseid ja abstraktseid mõisteid väljendavateks sõnadeks. Konkreetsete all esitab ta päris- ja üldnimed, mis jagunevad kogu, hulka ja ainet märkivateks sõnadeks. Abstraktsed nimisõnad väljendavad omadust, tunnust, seisundit või tegevust, nt *surus, õnnistus (rahho), minnek, tullek, mängimine*.

Eesti keele nimisõnadel ei ole sugu, sugu ilmneb konkreetsetes sõnades, nt *härg, lehm; täk, mätta, ruun; jää, utte, litta* või lisatakse täiendsõna *issane* ja *emmane*.

On kaks arvu, singular ja plural. Leidub sõnu, mida tarvita- takse enamasti vaid mitmuses, nt *kindad, sukkad, püksid, pulmad, rangid, waljad (linnaksed, kaerad)*, ainete nimetusi ka ainsuses, nt *messi, wõi, piim* (lk 28 jj).

Eesti noomenitel on kolm käänet: nominatiiv, genitiiv ja aku- satiiv, mida tema arvates võiks nimetada ka definiitvi, relatiiv ja indefiniitvi. Ülejäänud on sufiksiga käänded ja sufiks liidetakse genitiivile (relatiivile).

Mis puutub deklinatsioonide arvu, siis arvab Jürgenson, et selles pole seniste grammatikakirjutajate pingutused rahuldavat lahendust andnud. Hupeli jaotus tuginevat Thor Hellele ja olevat

eksitav. Jürgenson pakub välja oma liigituskatse ja jagab noomeid kahte deklinatsiooni – reeglipäraselt ja ebareeglipäraselt muutuvaateks sõnadeks.

Reeglipärased on tema arvates need sõnad, mis moodustatakse kindla nominatiivilõpu järgi reeglipäraselt kahes eespool mainitud käändes, ja ebareeglipärased on sõnad, mis ühegi reegli alla ei mahu. Selline jaotus muidugi keeleõppijat ei aita.

Järgneb substantiivi käänete vaatlus. Singulari nominatiivis lõpp puudub, genitiivis esinevad vokaalid *a, e, i, o* (harva ka *u, ö, ü*, kui sõnadel on nominatiivi lõpus samad vokaalid, *ä* ei tule ta arvates Tallinna murde üheski sõnas ette).

Genitiivi moodustamisel eritleb ta mitmeid viise, kuid lähtudes vana kirjaviisi põhimõtetest, eksib ta seletustes. Tarvilike näiterühmadena võib temalt esile tuua *kaup, kauba; rind, rinna; riid, rio, köis, köie; sigga, sea, lubba, loa; kallis, kalli; hobbone, hobbose, südda süddame*. Astmevaheldust kui olulist tüvemuutust ta ei käsitle.

Jürgenson rõhutab küll õigesti, et genitiiv on kõige tähtsam kääne, sest sellest moodustatakse peale pluurali nominatiivi ka kõik sufiksiga käänded, s.o ülejäänud käänded peale akusatiivi.

Akusatiiv lõpeb kas vokaaliga või *st*-ga (*us* ja *as* sõnadest: *taevast, õppetust*), *t* või mõnikord *d*-ga (*pead, süüd*). See olevat tihti nominatiivi või genitiivi sarnane. Kui see lõpeb *t*-ga, siis on lõpp liidetud genitiivile, nt *Jummalat*. Ääremärkusena on ta toonud olulise tähelepaneku, nimelt mainib ta, et kui akusatiiv on genitiivi sarnane, siis hääldeb see terava aktsendiga (*schärfren Accent*), nt *tam, tamme, tamme; rak, rakko, rakko* (lk 30p).

Mitmuse nominatiiv moodustatakse singulari genitiivist *d* lisamisega.

Pluurali genitiiv lõpeb *de-* või *te-*ga ja see moodustatakse singulari akusatiivi või nominatiivi põhjal, nt *last, laste*. Osastavas vokaaliga lõppevatele sõnadele liitub *-de*, nt *sobbra, sobbrade*, *t-ga* lõppevatel sõnadel *t* kahekordistub, nt *keletumat, keletumatte, Jummalat, Jummalatte*. Siin lähtub Jürgenson ilmsest kaasrõhust ja vanast kirjaviisist.

Ääremärkuses pakutud võimalusena toob Jürgenson esile *poe-gade* ja *pojade* kõrval *e*-mitmusliku vormi *poege*, mida A. Saareste on Piibli keelt iseloomustades pidanud Lääne- ja Kesk-Eesti murretes levinud nähtuseks (Saareste 1940: 33).

Mitmuse akusatiiv on Jürgensoni arvates väga ebareeglipärase. Selle lõppudeks on *-aid, -eid, -uid* või ka *-si* ja *-sid* või

vokaal, nt *sõrm, sõrmi; silm, silmi*. Ta rõhutab, et nagu singulari genitiivgi on mõlemad käänded irregulaarsed ja neid tuleb *ex usu* õppida. Ja tõepoolest, ka tänapäeval soovitatakse muulastest eesti keele õppijail sõna meelde jätta koos genitiivi tüvevokaaliga. Teiste seas esiletoodud mitmuse osastava võimalik *si-lõpp* on iseloomulik Põhja-Eesti murdealale ja on enim levinud keskmurdes, normeeritud kirjakeeles pole see partitiivvormina kasutamist leidnud (Rätsep 1979: 22).

Esimesse ehk reeglipärasesse deklinatsiooni rühmitab Jürgenson sõnad singulari nominatiivi lõpu järgi ja toob oma käsikirjas ühtekokku 29 rühma. Kõiki neid siin refereerida oleks liiast. Nime-tagem vaid mõnda, näiteks *nt*-ga lõppevaid sõnu: *sant, ront, kont* jt. Toodud on ka peamuutevormid:

N. <i>sant</i>	N. <i>sandid</i>
G. <i>sandi</i>	G. <i>sandide</i>
A. <i>santi</i>	A. <i>santa</i> või <i>santisi</i> (lk 31p).

Mitmuse osastava vorm *santa* osutab *a*-pluuralile, mida A. Saareste liigitab piiblikeele lääneliste (ja kaguliste) joonte hulka (Saareste 1940: 33).

Ühtviisi muutuvatena esitab Jürgenson kahesilbilised *ik*-sõnad: *õpik, köidik, aednik, mõisnik*, samuti ühesilbilised *tik, sik*. Omaette rühm on *ti*-sõnadest: *tilguti, ratsoti, ohherdi* jt; ühesilbilised *ht*-ja *hk*- lõpuga sõnad: *waht, kõht, wihk*; sõnad, mis genitiivis kaotavad *en*- ja *er*-lõpust *e*: *wagen, akken, tohter* ja *ur*-lõpust *u*: *ankur, nahkur, tuhkur* jt.

Teise ehk ebareeglipärasesse deklinatsiooni kuuluvat irregulaarsed ja mitmuslikud (*Pluralitanta*) sõnad. Irregulaarseina näeb ta sõnu *kässi, ahhi, assi, ahher, mees, soe* ja *rs*-lõpulisi, genitiivis *rr*-sõnu: *wars, tõrs, kõrs* (lk 359).

Sufiksaalkäändeid on Jürgensonil kokku kümme, tänapäevastest puudub vaid olev kääne, mille toob eesti käänete süsteemi E. Ahrens. Huvitavad on käänete nimetused, mis erinevad osaliselt tänapäevastest rahvusvahelistest käändenimetustest, käändelõpud peavad paika, kuigi kõik võimalikud ei tule tal esile: *Possesiv -l* 'alalütlev', *Locativ, Dativ -le* 'alaleütlev', *Ablativ -lt* 'alaltütlev', *Materialis, Egressiv -st* 'seestütlev', *Insitiv -s* 'seesütlev', *Ingressiv -sse* 'sisseütlev', *Factitiv -ks* 'saav', *Instrum. -ga* 'kaasaütlev', *Privativ -ta* 'ilmaütlev', *Terminativ -ni* 'rajav' (lk 36).

Adjektiivide kompareerimisest mainib Jürgenson, et see on

lihtne, genitiivile tuleb lisada *m*, nt *silledam*. Ta lisab ka, et sõnadel *tark, külm, koer, ul, pahha, lai* on komparatiivis *em, to-lõpulistel tum* ja ebareeglipärased on *hea, parrem; wähhe, weike, wähhem; pissuke, pisses; paljo, ennam*.

Superlatiiv saadakse nii, et komparatiivile lisatakse sõna *keige*.

Pronoomenite käänamist alustab ta personaalpronoomenite näidetega:

N. <i>minna – ma</i>	N. <i>meie</i>
G. <i>minno – mo</i>	G. <i>meie või meite</i>
A. <i>mind – mind</i>	A. <i>meid</i>

Sufiksaalkäänded: *mul, mulle, must, mult, meil, meist, meilt*. Samamoodi muutuvad *sinna* ja *teie*. Peamuudetes on esitatud ka *tema – ta*; demonstratiivpronoomenid *se – nemmad, need, sesinnane – needsinnatsed, sesamma – needsammad, nisuggune*; relatiivpronoomenid *kes, mis*, interrogatiivpronoomenitena *mis-sugune, kumb*. Asesõna ise seostuvad verbidega kujul G. *ennese*, A. *ennast* või *end*, mitmuse G. *enneste, ende* või *ennaste*, A. *ennast, endid*. Possessiivpronoomeneid eesti keeles ei olevat, omistust väljendatakse pronoomenite *minna, sinna, temma* genitiivi abil, ääremärkuses esitab ta aga asesõna *omma* saksa pronoomenite *eigen, sein, mein, dein, uns, eure, ihr* vastena (lk 37p).

Numeraalid jaotab Jürgenson kolmeks: *Cardinalia* 'põhiarv-sõnad', *Ordinalia* 'järgarv-sõnad' ja *Adverbialiter* 'määrsõnalisel (arv-sõnad)' Numbreid üle 20 saab väljendada kahel viisil: *kaks-kümmend ja üks* või *üks kolmat*, viimast nimetab ta reeglipäraseks ja vanemaks kasutusviisiks, kuid mitte üldiseks. Ta esitab nii põhi- kui ka järgarv-sõnade muutmisnäiteid, kusjuures järgarv-sõnad saavad tema esituses genitiivis *-ndama* lõpu: *kolmas, kolmandama*, nagu toleaeegses kirjakeeles oli tavaks. Murdudena on toodud *pool (1/2), poolteist (1 1/2), poolkolmat, poolneljat* jne, 250 on *poolkolmatsada*. *1/3 üks kolmand, 2/3 kaks kolmandid, 3/3 kolm kolmandid*, s.o *üks täis; 1/4 neljand (werend)*. Mõõtu väljendavate substantiividena kasutatavat ka *1 kolmandik, 1 neljandik, 1 wiendik*.

Kolmanda numeraalide rühma all (*Adverbialiter*) on ta toonud adverbilise sisuga väljendeid või lausa adverbe: *üks kord, ühe wõrra, esmalt, teisalt, essite, teiseks, kolmandamaks; tuletised kahhekeste või kahhekesi*. Numeraalide reksiooni lubab ta käsit-

leda süntaksiosas (lk 39 jj).

Adverbe esitab ta tähendusrühmade kaupa: määrata osutavad *wägga, ülle liga, ilmotsata, pea aego, üksnes; aega tänna, homme, jubba, jo tunnahomme* jt; aja kestust *ikka, kermeste, silma pilk, lips*; kohta *siin seäl, kus, kaugel, liggi, üllewel* jt; mahtu ja mõõtu väljendavad *muist, ülleültse, ükskord* jt; võrdlust *nenda kui, kuidas, ni sammuti* jt; eitust või jaatust osutavad *jah, ei, ep, ärra, ärge* jt.

Adverbide tuletuse kohta mainib ta, et need moodustatakse adjektiivide genitiivvormile *-st* või *-ste* lisamisega: *tuggewaste, libbedaste* (lk 40 jj).

Verbide käsitlust alustab Jürgenson nende jagamisega kaheks: tüvedest tuletatud 'lihttüvelised' *sõma, rikkuma* ja liitsõnalised: *üllestõusma*. Eesliiteid eesti verbidel ei ole. Nimi- ja omadussõnadest tuletatakse verbe sageli verbilõpu *-tama* abil: *armastama, süllitama, ärritama, urjutama* jt. Liitsõnalised verbid, tänapäeva-ses mõistes siis ühendverbid, on vormimoodustuses lahutatavad.

Eesti verbid jagunevad transitiivseteks ja intransitiivseteks, kusjuures transitiivsete verbide tuletamine intransitiividest on lihtne, nt *sõma-sööma, joma-jootma, maggama-maggatama, põllema-põlletama, wässima-wässitama*.

Frekventatiivsed on *ellema*-verbid, nt *waigistellema, surustellema, immetellema, rõmustellema* (lk 41 p jj).

Verbivormistikust on tal kõigepealt kõne all tempused: preesens, preteeritum (imperfekt, perfekt ja pluskvamperfekt) ja futuurum, kusjuures viimase jaoks ei ole omaette vormi, vaid see esitatakse preesensi ja konjunktsiooni abil. Kas ta eksib siin sõnaliigiga või mõtleb ta konjunktsiooni all *saama* ja *tahtma* verbi, mille abil seda vormi väljendatakse. Futuurumi näited esitab lk 45: *ma saan tulla, ma tahhan tulla*.

On kaks geenust ehk tegumoodi: aktiiv ja passiiv. Moodustest mainib ta topeltvormidega infinitiivi (*einen Inf. in doppelter Form*), mis peaks olema indikatiiv; imperatiivi ja konjunktiivi ehk optatiivi. Verbivormidena nimetab ta veel gerundiumi, mis esineb kolmel kujul: preesensi (*w*) ja preteeritumi (*nud*) partitsiibina ning *ja-lõpulise* substantiivina. Nagu saksa keeles on eesti keeleski kaks arvu: singular ja pluurial ning isikuid kolm.

Järgneb konkreetsete verbivormide käsitlus. Oleviku 1. pöörde vorm saadakse konsonandiga lõppevatest verbitüvedest nii, et lõpu *n* ja tüvekonsonandi vahele tuleb vokaal *a, e, i* või *u*. Eraldi selgitab ta viie verbitüübi muutmist: 1) tüves *dd* või *gg*, mis nagu nimisõnadeski muutmisel kaovad: *teggema, teen, luggema, loen,*

piddama pean; 2) tüves *t* ja *d* vaheldus: *sõitma, sõidan, ht* ja *hk* vaheldus *hh*-ks: *tahtma, tahhan, pühkima, pühhin*; 3) *d* kaob: *nõudma, nõuan, sõudma, sõuan*; 4) *-dma* ees olev *n* või *r* kahekordistub: *tundma, tunnen, murdma, murran*; 5) *-ma* ees olev *sk* muutub *s*-ks: *uskma, jooksmata*. Tegu on niisiis peamiselt laadivahelduslike verbitüvedega, mille vormimoodustus valmistas saksa-soost üliõpilastele raskusi.

Jürgenson toob ära ka õiged pöördelõpud, kusjuures lisab märkuse, et mitmuse 3. pöörde *-wad* liitub *-ma* ees olevale konsonandile: *uskwad, sõitwad, laulwad* (lk 44). Sellega osutab ta läänemurdes levinud reeglipärasele sisekaota vormidele, mida alles 1872. aastal otsustati kirjakeeles kasutama hakata nõrgaastmelistena (Kask 1972: 149).

Konjunktiivi ehk optatiivi tunnused on tal *-ksin, -ksid, -ks, -ksime, -ksite, -ksid* ja see moodustatakse preesensist: *tullen, tulleksin*.

Imperfekti lõppudena toob ta *-sin* ja *-in*, mis liituvad 1. infinitiivile. Kõik enam kui kahesilbilised verbid ja kahesilbilised konsonandiga lõppevad verbid saavad lõpu *-sin*. Näiteid ta kahjuks ei lisa. Kahesilbilised verbid, millel *-ma* ees on vokaal, saavad lõpu *-in*, nt *tullema, surrema, näggema, teggema, ollema*, aga *piddama* sõnal on kaks võimalust: *piddin* ja *piddasin*. Imperfekti pluurali 3. pöörde vormina toob ta *-sid* ja *-id*, millele liitub veel *-wad* (lk 45). Näidet ta küll ei lisa, kuid ilmselt mõtleb ta *ivad*-vorme, nt *armastasiwad, tulliwad* jt, nagu need olid kirjakeeles kasutusel kuni 1910. aastani (Kask 1970: 340). Imperatiivi vormidest on toodud preesensi 2. pööre, mis saadakse oleviku 1. pöördest pöördelõpu *-n* ärajätmise teel: *lubba*. 3. pöörde lõppudeks on *-go* ja *-ko* nii ainsuses kui ka mitmuses ja mitmuse 1. pöördes on *-kem, -gem*, 2. pöördes *-ke, -ge*. Need imperatiivi vormid moodustatakse 2. infinitiivi tüvest, s.o *da*-infinitiivist, kusjuures lõpud *-ta, -a* ja *-da* langevad ära.

Inifinitiive on Jürgensonil kaks: 1. infinitiiv lõpuga *-ma* ja 2. infinitiiv lõpuga *-a*, aga selle moodustamine olevat eesti keele verbivormidest kõige raskem. Edasi käsitlebki ta verbi-rühmi nende *da*-infinitiivist lähtuvalt: 1) kolme- ja enamasilbilistes verbides asendatakse *-ma da*-ga: *wahheldama, wahheldada; hingama, hingada (hingata)*. Siin on ta ääremärkusena toonud ka verbi *wiskama*, mille 2. infinitiiv olevat *wissata*. Järelikult märkas ta, et definitsioon ei pea kõigi sõnade suhtes paika; 2) *ema*-verbid, mille ees kahekordne *l, n* või *r*: *tullema, tulla, ollema, olla*, neil

kaob -ema ära; 3) lema-lõpuga verbid *wõitlema*, *wõitelda*, *üttelema*, *üttelda* ja *öölda*, samuti *riidlema*, *rielda*, *nuhtlema*, *nuhhelda*, *wihtlema*, *wihhelda*, *õmblema*, *õmmelda*. Täiesti ebareeglipärased on *näggema* ja *teggema*, mille infinitiivid on *nähha* ja *tehha* või *tehja*. Viimasena toodud paralleelvorm *tehja* osutab piiblikeelele, mille mõju Jürgensoni keelepruugis on ilmne. Saareste ühendab *teha~tehja*, *näha~nähja* Põhja-Eesti mandrimurretega (Saareste 1940: 7); 4) verbid *wima*, *wia*, *toma*, *tua*, *sõma*, *süa*, kuid *jäma*, *jäda*, *sama*, *sada* ning *petma*, *petta*; *maksma*, *maksta*, *peksma*, *peksta*, *jooksma*, *jooksta* või *joosta* (lk 45 jj).

Kahest partitsiibist (*w* ja *nud*) rääkides toob ta *tegema* ja *näggema* verbide *nud*-partitsiipidena paralleelvormid *nähnud* ja *näinud*, *tehnud* ja *teinud* (lk 46).

Passiivi preesensi *kse*-tunnus liidetakse 2. infinitiivile, sealjuures toimuvatest muutustest nimetab ta topeltkonsonandiga sõnades *a* muutumist *e*-ks: *tappa*, *tapetakse*; *petta*, *pettetakse*. Eelmistega ühendab ta ka verbivormid *mattetakse* ja *maetakse*, *woetakse*, *jaetakse*, *aetakse*. Mitmesilbilistel sõnadel võivad vorm ka lüheneda, nt *armastada*, *armastatakse* või *armastakse*.

Teistest passiivi vormidest nimetagem siin õiget väidet, et imperfektis on kõikides isikutes üks ja sama vorm ning nii preesensi kui ka imperfekti vormis seostub personaalpronoomen partitiivis: *mind armastakse*, *mind armastati*. Passiivi futuurum on Jürgensoni tõlgenduses: *kül ma saan lödud* või *kül mind lüakse*; imperatiiv kujul *sago sa hukka moistetud*. Passiivi 1. infinitiiv on lõppudega *-dama* või *-tama*: *austama*, *austadama*; *toma*, *todama* (lk 47).

Eitava kõne vormidena toob Jürgenson preesensi: *ma ei tea* ja *ei ma tea* ning eituse tugevdamiseks kasutatava mitte-sõna: *ma ei tea mitte* või *mitte ma ei tea*.

Imperfektis on *ma ei teadnud*, perfektis *ma ei olle teadnud*, pluskvamperfektis *ma ei olnud teadnud*, futuurumis *ma ei tahha teäda*, imperatiivis on eitussõnadeks *ärra*, *ärgo*, *ärgem*, *ärge*, *ärgo*.

Eitava kõne vormid passiivi preesensis olevat *mind ei põllata*, imperfektis *mind ei põllatud*, perfektis *ma ei olle olnud põllatud*, pluskvamperfektis *ma ei olnud põllatud*, futuurumis *ma ei sa põllatud sama* (lk 48 jj).

Irregulaarselt muutuvaks verbiks on *minnema* (lk 49p). Verbi-vormistiku ülevaatlikustamiseks on Jürgenson koostanud tabeli, milles selgitab, missugused verbivormid moodustatakse 1. infini-

tiivist (*ma*-infinitiivist), missugused 2. infinitiivist (*da*-infinitiivist) (vt koopia 3). Tabeli seletus on üllataval kombel eestikeelne.

Partiklitest käsitleb Jürgenson prepositsioone, mis võivad suhtesõnadena (*Verhältnisswörter*) olla lahutatavad, s.o iseseisvad, ja lahutamatud, s.o liituda muutuvate sõnade genitiivile, mis siis tänapäevamõistes on käändelõpud, nt *-l*, *-le*, *-lt*, *-st*, *-ta*, *-ks*, *-ga*, *-sse*, *-s*. Lahutatavate prepositsioonidena on toodud *al*, *ees*, *sees*, *tagga*, *wasto*, *möda*, *enne*, *ilma*, *ülle*, *läbbi*, *sadik*, *liggi*, *seas*, *ümber*, *piddi*. Ta mainib ka, et osa prepositsioone on tekkinud substantiividest: *äres*, *jures*, *peäl*, *wahhel*, *külges*, *käest* jt. Prepositsioonide arv on suur seepärast, et neil on küsimuste *kus?*, *kuhu?* ja *kust?* puhul erinev kuju: *kallal-kallale-kallalt*; *pool-pole-poolt*; *tagga-tahha-taggant*, *takka* jt (lk 50).

Partiklite teise alaliigina vaatleb ta konjunktsioone, mida eesti keeles olevat vähe, kuna õiget kirjakeelt veel pole ja suulises kõnes on laused lühikesed. Iseseisvate konjunktsioonide näiteina toob ta *isse ärranis*, *keige ennamiste*, *muido*, samuti *agga*, *kui*, *sest*, *sest et*, *kui agga*, *et*, *ka*, *ja*, *ning*, *ommeti*, *ehk*, *woi*, *kül*, *kuida*, *kuis*, *siis*, *sepärrast*, *mikspärrast*, kus on läbisegi nii side- kui määrsõnad. Liiteid *-ge*, *-gi*, *-ke*, *-ki* peab ta afiksulisteks konjunktsioonideks, mis kirjutatakse eelneva sõnaga kokku: *ommetigi*, *siiski* (lk 51p).

Sõnaliikide käsitlus lõpeb tal **interjektsioonidega**, millest rõõmu väljendav on *õisa!*, valu *och*, *woi woi woi!* *oi oi oi õh!*, pahameelt *tohho*, *oot oot!* *urjuh*, imestust *ennä!* *oho!* *tohho!*, kii- tust *õige kül!* *Se on hea!*, hirmu *uih*, lubadust *hästi hästi!* *Se kullub koerale ärra!*, keeldu *wait!* *seisa!* *katsu katsu kus!* (lk 51p).

Süntaksit, mida ta nimetab sõnade sidumiseks (*Wortfügung*), alustab ta nimisõnade seoste käsitlemisega. Kuna paljud nimi- sõnad üksteisele järgnevad ja kõnes kindlaid suhteid väljendavad, siis esinevad need ka kindlates käänetes, nt *pea ja kael wallutab*; *seuti tedda käest ja jallust kinni*; *armasta söbbra ja wihhameest*; *näggi Kaarlit*, *omma wenda*. Jürgenson arvab, et nimisõnadevahe- lisi suhteid saab väljendada kas käänetega (*Casus*) (mõeldes nende all siis kolme esimest käänet), sufiksaalkäänetega või iseseisvate prepositsioonidega. Põhjust, tagajärge ja kuuluvussuhet väljenda- takse nii, et nimisõna on genitiivis ja see seisab põhisõna ees, nt *huntide hulguminne*, *kütti püs*, *ello aeg*. Ääremärkuses on lisatud, et maade, linnade ja jõgede nimedes on pärisnimi genitiivis, nt *Wenne ma*, *Saksama*, *Peterburri lin*, *Newa jõggi* (lk 53 jj).

Kui aga põhisõna väljendab suurust, hulka või mõõtu, siis järgneb nimisõna akusatiivis, nt *wak rukkit*, *nael sukkurt*, aga ta

Alhem Sufiin. I.

- 1, ku 3% Prof. Pääf. Ind. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.
- 2, ku imporf. Ind. act. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.
- 3, — Impen. active. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.
- 4, — Partic. Act. Ind. ja. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.
- 5, — ku imporf. act. 15% pp. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.
- 6, — Grund. in co. I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII.

Alhem Sufiin. II.

- 1, ku Prof. Ind. Poff. impa. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII.
- 2, — Imporf. Ind. Poff. ja. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII.
- 3, — Partic. Poffine. ja II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII.
- 4, — Impen. Poffine. ja II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII.
- 5, ku Impenil. Poffine. ja II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII.

ku lagger jälle Partic. Actiu. in w. Impen on, kelle emakar kabaliteo
 osata Imp. 2. olta nimelend, ei lra ma niiste ukella. Ni pajo, xui
 ma niid nään ja Impen on koma osma Impenative, xuide nee
Partic Act. Impen, aitar, minner, laikaw nätkawad.

ku Impen ku Pääf. — impa Impenative, et
 paf. in Impen Impenative Paf. Imp. koma.
 Impen. activo. et.
 kildat.
 Ind. Imp. Impen in Impen püütaw in
 impenative.
 Impen Impen in Impen in Impenative
 et in Impen Imp. in Impen Impenative
 Impen ja Impen. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20.
 — p. niit — go.

ku impen kabaliteo, et
 Imp. koma Impenative koma
 ja Impenative koma koma koma
 koma. Impenative koma
 nätkawad, et koma koma koma
 ajade püütaw olta 3 ja kus Imp.
 ma koma koma koma koma koma
 koma koma. Impenative koma, koma
 koma koma koma koma koma koma

juhhib näidetega tähelepanu ka teisele võimalusele, kus ühendi elemendid vahetavad kohad: *koorm puid ja pu koorm, waat õllut ja õlle waat, tük leiba ja leiwa tük* (lk 53p).

Jürgenson rõhutab, et substantiiv on adjektiiviga samas arvus ja käändes ning adjektiiv asetseb substantiivi ees, nt *kallid anded, rõõmsad sannumed*. Vaid poeesias võib adjektiiv olla substantiivi järel, nt *tulle wälja tüttar nore!* Mis kehtib adjektiivide kohta, kehtib ka partitsiipide suhtes, nt *kaddunud lehm, mödaläinud ajad; tullewal naddalal; küpsetud kalla*; samuti pronoomenite kohta: *sesamma mees, missugguste innimestega* (lk 54).

Mitmuse genitiivi *-de* kaob adjektiividel ilukõla (*Wohlklanges*) tõttu nagu ka suffiks *-le, -ga, -ta, -se*, nt *pissokesse lapsele, sure noaga, soja rieteta, süggawa merresse*.

Põhiarvude ja hulgasõnadega, Jürgensonil arvsõnadega (*Zahlwörtern*), *wähhe, pissut, palju* koos on substantiiv akusatiivis, nt *kolm innimest, 10 hobkost, ostsin 7 härga, wähhe rahwast, pissut pima*. Igas teises käändes on nimisõna ainsuses ja arvsõna järel, nt *wie innimesse moon, saa rublaga ei sa*.

Verbi ja nimisõna seostest mainib Jürgenson, et subjekt on verbiga samas arvus.

Ta vaatleb verbi ja nimisõna seost konkreetsetest käänetest lähtuvalt. Verb nõudvat nimisõna kindlas käändes ja kääne sõltub küsimusest. Järgnevates aruteludes üritab ta ühelt poolt esile tuua käänete olulisemaid funktsioone või seletada verbivormidest lähtuvalt, mis käändevormides laiendeid need vajavad.

Nimisõna on nominatiivis küsimuse *kes?* ja *mis?* korral: *pois loeb, innimenne lödi mahha*. Abiverb *olema* nõuab topeltnominatiivi: *karro on üks suur ellajas*, nõnda seletab ta siis nimetavakujulist öeldistäidet. Käskivas kõneviisis verbivorm nõuab nimisõna nimetavas käändes: *panne uks kinni, wotta, te jallad lahti*, aga eitava kõne korral on nimisõna akusatiivis: *ärra panne ust kinni* (lk 54).

Jürgenson märgib, et eesti keele omapäraks on see, et nominatiiv pole ainult subjektikääne, vaid ka objektikääne, nt *laps kaswatakse, lehm lüpstakse, mees peksti*, üksnes 1. isiku pronoomen on akusatiivis, nt *mind nomiti*.

Genitiivse nimisõna ja verbi ühendeist toob ta esile võimaluse, et ainsuse genitiiv võib olla ka objektikääne: *leidsin pibo*, mitmuses aga on akusatiiv: *ostsin pibusi*. Samuti juhhib ta tähelepanu võimalusele, kus genitiiv seostub olema verbi 3. infinitiivi vormiga: *arwasin tedda kõrtsmikko ollewad*.

Akusatiivi nimetab Jürgenson kõigepealt objektikäändeks: *mind armastakse*. Seda kasutatakse ka verbidega, millel saksa keeles on laiend muus käändes, nt *ostma, käskma, keelma, tenima, tännama, uskma, õpetama*. Jürgenson toob näiteid ka akusatiivikujulisest illatiivist (*Acc. loci*): *läks metsa, ma jään tuppa*. Akusatiivi kasutatavat impersonaali vormides: *tulleb rahwast, lähheb innimessi, interjektsioonides: oh hädda, wata innimest* (lk 56).

Alalütleva (*Possesiv*) käände kasutusnäidetena on toodud *olema* verbi ühend: *mul on*; kohamäärused, mis vastavad saksa *bei* ja *auf* prepositsioonidele: *ta on maal, ta on parsil, ta on teel*; aga mitte siis, kui saksa keeles esineb *in*: *metsas, linnas, kirrikus*.

Daativit ehk lokatiivi lõpuga *-le* kasutatakse verbidega, mis väljendavad suunda või ühest kohast teise liikumist, nt *anna minnule, läks male, wiskas põllule, satis tedda mäele, panne wõle, läks merrele*; seda kasutatakse saksa *zu etwas hin*, mitte *in etwas aus* vastena: *anna koerale witso* (lk 56p).

Ablatiiv lõpuga *-lt* väljendab olukorda, kus ühest seisundist teise minnakse: *ta on tööl, ta tuleb töölt; ta on põllul, tuleb põllult*.

Egressiivi või materiaalist lõpuga *-st* kasutatakse saksa *von in* vastena, nt *merest 'aus dem Meere' metsast, wallast, kirrikust*. Seda võib kasutada ka adjektiivide järel; *haige jallust, wagga wisidest, tühhi rahhast, ilma naesest, rikkas wiljast, lahti süüst, woimato rammust, puudus leiwast*; samuti koos verbidega *leidma, kiitlema, holima, hähbenema*. Egressiiv võib väljendada ka materjali, millest midagi on tehtud: *puust rattas, rauast kübbar, tinnast nõöp* (lk 57).

ks-lõpuline faktitiiv vastab küsimustele *milleks?, mille jaoks?: kartuhwliit kewad tümmaks, peab mind waeseks, annan sulle meleheaks*.

Inklusiivi ja ingressiivi kohta ta näiteid ei too, käänete vaatlus jätkub instrumentaalisega, mille lõpuks on *-ga* ja mis vastab saksa prepositsioonile *mit*. Lõpp seostub *kahs* sõnaga, nt *abbikasa, kasarahha*.

Privatiiv lõpeb *ta-ga*, mida ei tohi segi ajada *to-*, genitiiv *tuma-sõnadega*. *ni-lõpuline* terminatiiv on vasteks saksa ühendile *bis zu*, ladina *usque ad* (lk 57p).

Verbide ühendamisest verbidega mainib Jürgenson, et eesti abiverbe *ollema* ja *sama* võib tarvitada ka iseseisvatena nagu saksa keeleski. Eesti keele 1. või 2. infinitiivi tarvitamise omandamist peab ta raskeks ja soovitab süvenemiseks Hupeli grammatika

vastavat osa. 3. infinitiiv seisab alati meeltetegevust väljendava verbi järel: *näggin meest magganud*. Gerundium (*es*-kujul) kuulub keeles lühendite rubriiki ja see seisab kartust, vastumeelsust, häda jms väljendavate verbide järel, nt *kardan minnes, tulli hoides, hädda kuuldes, häbbi räkides* (lk 57p).

Partiklite seostamise kohta toob Jürgenson näitepaare, mida ei saa vahetada: *juures* ja *äres*, *seas* ja *sees*, *möda* ja *järrel*, *enne* ja *ees*, *läbbi* ja *kaudo*, *ilma* ja *-ta*.

Adverbide rubriigis mainib ta, et eestlane kasutab topelteilust: *ei mitte, ärra mitte*.

Konjunktsioone kasutatakse kord üksikult, kord paariviisi, nt *kas-woi, ei-egga, nihästi-kui, ni-kui* jt. Sellega süntaksiosa piiridub.

Jürgensoni keeleõpetuse käsikiri lõpeb mõne idioomi (*silmast silma näggema, loja minnema, kuidas kässi käib* jt), paarikümne sünonüümi ja tosinkonna vanasõna loendiga ning rahvalaulude keele lühikese iseloomustamisega. Toodud sünonüümidest nimetagem järgmisi: *meel, mõistus; näggema, watama, kaema; orri, sullane; ütleva, räkima, kõnneleva, juttuaiama; koht, paik, ase; löma, peksma, toggima; sowima, himmustama, iggatsema; terra, iwwa; ramat, kirri; ja, ning*, kusjuures *ning* on samaaegse tegevuse, ja üksteisele järgneva tegevuse ühendamiseks: *tulli koddo ja peksis naest; läks metsa ning pommises*.

On ilmekaid vanasõnu: *Werri on paksem kui wessi; Mees sannast, härg sarwest; Anna hullule pil, hul ajab pilli lõhki; Aja sitta asjule karga isse kannuselle; Suur tük ajab su lõhki; Mis otsid, sedda leiad* (lk 59p jj).

Rahvalaulude iseloomulikeks joonteks peab ta arhailist sõnavara, sealjuures murdeleksikat, nt *sõssar, welli, weljekenne; paja-tama, räkima; lühendusi*, nt *istutin* pro *istutasin*; pikendusi, nt *meesta* pro *meest*, *raiumaie* pro *raiuma*, *pettelikko* pro *pettelik*; *-na* pro *-s*: *kammerina* pro *kambris*, *koddona* pro *koddo* (lk 60 jj).

Rahvalaulude keele ühe erijoonena mainib ta veel alliteratsiooni tõttu ilma tähenduseta sõnade kasutamist, kuid näiteid ei lisa. Sellega käsikirja analüüsiosa lõpeb, rahvalaulude keele analüüs on jäänud napiks. Käsikirja lõpus on eespool mainitud tabelid.

Kokkuvõtteks tuleb tunnistada, et D. H. Jürgensoni keeleõpetuse käsikiri on huvitav dokument esimese eestlasest lektori keelevaadetest, mis kajastavad keeleuurimise omaaegset taset. Jürgensoni

eesti keele kasutus on religioosse kirjanduse traditsioone silmaspidav, murdetaustalt põhjaeestiline, mitmete läänemurdeliste joontega. Võimalik, et ta kavatses oma esialgu üliõpilastele mõeldud keeleõpetust ka trükis avaldada. Kui Jürgensonist järelejäänud käsi-kirjadest eesti kirjanduse ülevaade avaldati postuumselt, siis jäi vaadeldud keeleõpetus publitseerimata. Miks? Tõenäoliselt kujunes otsustavaks Boubriigi arvamus: “Üldse ei ole see kõik veel sellise küpsuseni jõudnud, mida asjatundja võib praegu isegi paljalt eesti keele grammatika katselt õigusega nõuda. Kõikjal puudub hoolikas läbimõtlemine ja ümbertöötamine, viimane oskuslik lihv. Kui vaagida ühtlasi veel seda, kui väga on meie aja isegi kogenuimad keeletundjad suurte raskuste tõttu eesti keele grammatika väljatulemisega aina viivitanud, ja pannes samal ajal tähele ka, et käesolev visand astub selle poolest sammu tagasi, et võtab arvesse vaid Tallinna peamurret, siis näib Jürgensoni mälestuse hoidmiseks ja säilitamiseks kõige mõistlikumana see kirjutis trükkimata jätta” (EKM EKLA ÕES M. B. 9: 4).

Dietrich Heinrich Jürgenson jõudis Tartu ülikooli eesti keele lektorina töötada vaid neli aastat, olles samal ajal täisrakkes tegutsev pedagoog õpetajate seminaris ja Õpetatud Eesti Seltsi sekretär. Võib oletada, et ta kirjatöodes avaldunud seisukohad jõudsid ka ta kuulajate kõrvadesse ja südameisse, valmistades pinda eesti keele paremaks tundmiseks ja kasutamiseks, virgutasid tegutsema eestikeelse kirjanduse edendamise nimel. Jürgensoni kaasaegsed (Haffner 1841: 605) pidasid teda oma eriala põhjalikuks tundjaks, täpseks ja ülimalt kohusetruuks inimeseks, kes nii avalikes kui ka isiklikes suhetes tundis rõõmu austusest ja armastusest, nagu see saab osaks vähestele ja ainult neile, kel on tõelisi teeneid.

KIRJANDUS

Alvre, P. 1993. Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuundajana. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 199–211; nr 5, lk 277–281.

Anvelt, L. 1970. Zschokke “Goldmachedorf” i” teest eesti lugejani. Fakte, oletusi, mõistatusi. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 729–736.

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, f 402, nim 3, s 2032.

EKM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv

- ÕES M. A. 74; M. A. 133; M. A. 171: 24; M. B. 9: 4; M. B. 9: 29; M. B. 9: 31; M. B. 9: 32; M. B. 9: 33.
- Haffner, E. 1841.** Necrolog, Inland, nr 38, vg 601–605.
- Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani.** Koostanud Allan Liim. Tartu, 1999.
- Hupel, A. W. 1818.** Ehnstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörpschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau.
- Jürgenson, D. H. 1833.** Das Elementarlehrer-Seminarium zu Dorpat nach seiner gegenwärtigen Einrichtung und Verfassung, Dorpat.
- Jürgenson, D. H. 1839.** Vorschlag, betreffend die Herausgabe eines vollständigen Esthnisch-Deutschen Wörterbuchs. – Inland, nr 38, vg 593–600.
- Jürgenson, D. H. 1840.** Ueber Entstehung der beiden Hauptdialekte der Esthnischen Sprache. – Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, Leipzig, Band I, Heft 1, S. 19–25.
- Jürgenson, D. H. 1843.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, Leipzig, Band I, Heft 2, S. 40–52; Heft 3, Dorpat 1844, S. 61–73.
- Kask, A. 1970.** Eesti kirjakeele ajaloo II, Tartu.
- Kask, A. 1972.** Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Teine trükk, Tartu.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866.** Koostanud E. Aaver, A. Nagelmaa ja L. Raud. Tallinn, 1976, lk 291–365.
- Laanekask, H. 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia nr 6, lk 1172–1198.
- Lange, H. 1890.** Das Erste Dorpatsche Lehrer-Seminar mit seinen Schülern und Lehrern von seiner Gründung 1828 bis zu seiner Schliessung 1889. Dorpat.
- Põldmäe, R. 1985.** Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 166–174; nr 4, lk 227–233.
- Rätsep, H. 1979.** Eesti keele ajalooline morfoloogia II, Tartu.
- Saareste, A. 1940.** Piibli keel ja rahvakeel. – Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLV, Tartu.
- Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928.** Tartu, 1929.
- Veersalu, I. 1965.** Mõnda uut D. H. Jürgensonist ja eesti bibliograafiast. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 616–618.
- Verzeichniß** der vom 23. Julius bis zum 19. December 1837 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

Dorpat, 1837, S. 12.

Verzeichniß der vom 12. Januar bis zum 10. Juni 1837 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1837, S. 12.

Verzeichniß der vom 13. Januar bis zum 9. Junius 1839 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1838, S. 12.

Verzeichniß der vom 23. Julius bis zum 19. Detsember 1838 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1838, S. 13.

Verzeichniß der vom 13. Januar bis zum 10. Junius 1839 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserliche Universität zu Dorpat. Dorpat, 1838, S. 13.

Verzeichniß der vom 24. Juli bis zum 10. December 1839 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1839, S. 12 jj.

Verzeichniß der vom 23. Juli bis zum 10. December 1840 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1840, S. 12 jj.

Verzeichniß der vom 13. Januar bis zum 10 Juni 1841 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1841, S. 12.

LAURI KETTUNEN

EESTI JA SUGULASKEELTE UURIJANA

Paul Alvre

Eesti Vabariigi algusaastail töötas Tartu ülikoolis rida soome teadlasi, nende hulgas ka silmapaistev läänemeresoome keelte uurija Lauri Kettunen. Tema mitmetahulise elutöö üheks oluliseks lõiguks kujunes muu hulgas eesti keele uurimine ning meie fennougristide koolitamine 1920. aastail.

Lauri Einari Kettunen pärineb Ida-Soomest, kesksavo murdealal paiknevast Joroineni kihelkonnast. See kohanimi on lingvistiliselt huvitav, sest soome keeles käändub ta erandlikult mitmuses. Joroineni e Joroiste kihelkonna Koskenhovi talus tulevane keelmees sündiski 10. septembril 1885. Keskhariiduse omandas L. Kettunen Kuopios. Aastail 1905–1908 õppis ta Helsingi ülikoolis peaainena soome keelt ja võrdlevat rahvaluulet, üldajalugu ja foneetikat. Helsingi ülikooli lõpetas L. Kettunen filosoofiakandidaadina a 1908, litsentsiaadiks sai ta a 1912 ja teadusdoktoriks 1913. Neid ja teisigi eluloodaatumeid on korduvalt esitatud reas juubeli- ja mälestuskirjutistes (Alvre 1987, 1991, 1995; Mägiste 1935; Posti 1945; Ruoppila 1963; Turunen 1966).

Uurimisreisid algasid juba üliõpilaspõlves: 1906. a suvel kogus ta Juvast (Joroineni naaberkihelkond) sõnavara ja järgmisel aastal viibis paar kuud nn. metsasoomlaste juures Rootsisis, kuhu täiendavaks kogumiseks pöördus 1908. a talvel paariks nädalaks tagasi. Töö tulemused kajastuvad 1909. a ilmunud teoses “Descendentis-äännehistoriallinen katsaus keski-Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen” (150 lk), mis tegelikult oli laiendatud diplomitöö (*laudatur*-kirjoitus). Selles rakendatud häälikulooline meetod sai määravaks ka enamikule hilisematele L. Kettuneni uurimustele. Teose ilmumisajal oli selle autor 24-aastane.

Eestisse tuli L. Kettunen esmakordselt 1908. aastal, viibides ühe kuu Järvamaa murdealal. “Tere tulemast, soome vend,” ütelnud talle esimene lihtne talumees, kelle katuse alt noor teadlane, valge üliõpilasmüts peas, läks öömaja küsima. L. Kettunen on seoses oma Eesti harrastustega korduvalt kinnitanud, et sellist

soojust ja spontaanset külalislahkust koos lihtsa, aga elurõõmsalt humoorika suhtumisega polevat ta sellisel määral kuskil mujal oma elus kohanud. Talle imponeeris eestlaste passiivne vastupanu ja trots niihästi Balti parunite kui ka tsaaririigi ülemvõimu vastu. Oma järgnevatel reisidel sattus L. Kettunen Eestimaa ärksamatesse osadesse, Tartusse ja Tartumaale. Ta kohtas laia silmaringiga talupoegi, kes tellisid ja lugesid kodumaiste kõrval isegi soome ja saksa ajalehti. Üllatas eestlaste kõrge rahvuslik iseteadvus (Uibopuu 1987: 104).

L. Kettuneni tegelikuks huviobjektiks kujunes arhailiste sugemetega Kodavere murrak, mille ainestikku ta kogus intensiivselt aastail 1909–1911. Aastal 1913 ilmusid trükist doktori-väitekiri „Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischer Mundarten” (XIII + 234 lk) ja selle jätkuna monograafia „Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt” (XIV + 215 lk). Need on esimesed suuruurimused ühe eesti murraku kohta, vokalismi ajaloo alal aga üldse teedrajavad kogu läänemeresoome keelerühmas.

Kodavere murraku mitmed ühisjooned vadja keelega töid paratamatult L. Kettuneni huvipiirkonda ka selle sugulaskeele. Juba 1911. a oli ta viibinud lühemat aega vadjalaste juures, kuid aastail 1913–1915 oli ta seal ühtekokku u 4,5 kuud, talletades tekste, sõnavara ja vadja keele foneetilist omapära. Luužitsa külas oli muide L. Kettunenil kõigi ta uurimisreiside vanim keelejuht, 109-aastane vadja eideke. Selle keelepruuki nagu teistegi läänepoolsete vadja külade asukate kõnet iseloomustasid aga mitmed isuripärasused. Ekspeditsioonide tulemusena ilmus 1915. a väärtuslik häälikulooline uurimus „Vatjan kielen äännehistoria” (IX + 170 lk), selle täiendatud trükk (XIII + 204 lk) aga 1930. a. Kogutud tekstid avaldas L. Kettunen koos L. Postiga alles 1932. a kogus „Näytteitä vatjan kielestä” (VIII + 194 lk), milles muide on keelenäiteid ka Tartu ülikoolis õppinud vadja noormehelt Dmitri Tsvetkovilt. Rikkalik vadja sõnavarakogu jäi kauaks käsikirja ja ilmus alles 1986. a nimetusega „Vatjan kielen Mahun murteen sanasto” (Kettunen 1986).

Järgmine sugulaskeel, mille ainestiku kogumisse L. Kettunen sukeldus, on vepsa keel. Edukalt alustatud ekspeditsioon 1917.–1918. a talvel tuli ärevate olude tõttu siiski katkestada ja täiendav kogumistöö vepsa süntaksi uurimiseks nihkus edasi 1930. aastaisse. Kirjapandust piisas siiski mitmegi monograafia

jaoks, mille avaldamine langeb aga juba Tartu perioodi. Aastal 1922 ilmusid Tartu ülikooli toimetiste sarjas trükist „Lõuna-vepsa häälik-ajalugu I. Konsonandid” (XII + 140 lk) ja „Lõuna-vepsa häälik-ajalugu II. Vokaalid” (IV + 135 lk), seerias „Suomi” aga 1920. a „Näytteitä etelävepsästä I” (VIII + 126 lk) ja 1925. a „Näytteitä etelävepsästä II” (VIII + 146 lk).

Tööd kõrgkooli õppejõuna alustas L. Kettunen Helsingi ülikoolis, kus ta 1914. a valiti soome keele dotsendiks. Aastal 1919 kutsuti L. Kettunen Tartu ülikooli õppejõuks ja kinnitati 17 septembril 1919 läänemeresoome keelte professoriks. Omal soovil vabastati ta sellelt kohalt 1. jaanuaril 1925. Tartu ülikoolis pidas L. Kettunen loenguid ja harjutusi läänemeresoome keelte ajaloost, soome vanast kirjakeelest ja murdeist, samuti ülevaateolooguid liivi, vadja ning vepsa keelest, rikastades esitust uute mõtetega eesti ja sugulaskeelte ajaloost (Ariste 1983). Ta innustas noori aktiivsele keeleainestiku kogumisele ning uurimistegevusele.

Juba enne Tartu tulekut oli ta lisaks Kodavere murraku uurimustele avaldanud mitmeid eesti keelt käsitlevaid artikleid ning eesti keele häälikuloo „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet” (1917; 3. trükk „Eestin kielen äännehistoria” 1962, 218 lk), sõnaraamatu „Virolais-suomalainen sanakirja” (1917; kordustrükk „Eestiläis-suomalainen sanakirja” 1958) ja populaarse õpiku „Viron ja suomen eroavaisuudet” (1916; uustrükk „Oppikirja viron ja suomen eroavuuksista” 1926). See kõik tegi L. Kettuneni eesti teadlastele ning haritlastele hästi tuntuks. Tema harrastus ja huvi eesti keele vastu aina süvenes. Üliõpilastele avaldas ta siin „Soome keele õpiraamatu” (1920), milles kõrvutatakse ka soome ja eesti keele lauseõpetuslikke erinevusi. Detailset süvenemist eesti keele süntaksi probleemidesse osutab ka pikema uurimuse (100 lk) „Lauseliikmed eesti keeles” (1924) koostamine, mis pole oma tähtsust tänapäevalgi kaotanud (Erelt, M. 1985).

Eessõnas selgitab L. Kettunen raamatu koostamisprintsipi: „Lauseliigenduses olen katsunud võimalust mööda jälgida soome keelest omandatud põhimõtteid, mis siinsest, enamasti vene ja saksa grammatikatele põhjenevast traditsioonist tuntavalt lahku lähevad. Soomes on küll töötanud kooligrammatikate uuenduse ja ühtlustuse komisjon, aga selle tööviljast (152-leheküljeline aruanne ...) olen julgenud kaunis vähe omaks võtta ... Eesti keele eriline iseloom on nõudnud veel mõnikord temale kohaste põhimõtete teostamist, ja et spetsiaalsem lauseliigenduse õpetus isegi käesoleva raamatukese ulatuses on seni puudunud, olen sagedasti,

iseäranis lauseliikmete alarühmade fikseerimisel, sunnitud olnud oma teed otsima” (Kettunen 1924: V-VI). See osutab loovat lähemist esitatavale ainekule.

Omaaegse terminoloogia kasutamise kohta toodagu aga katkend objekti peatükist: „Objekt (sihitus) on transitivse verbi (nii finitiise kui infiniitise) täiendus, mille kohta tegemine otsekohe sihitakse: ta avaldab tegemise või tunde eset, tegemise saadust ehk tulemust, tegemise sisu jne. Teistest omasarnastest verbi täiendustest eraldub ta veel selle läbi, et tema käändeks võib olla ainult akusatiiv (nominatiivi või genetiivi sarnane) ning partitiiv” (lk 34). Näidete hulgas ka lause „Peaksime ostma karskusraamatuid”, mis kõlab üpris tänapäevaselt.

L. Kettunen oli Akadeemilise Emakeele Seltsi asutajaid ning selle esimees aastail 1920–1924. Ta kuulus ka ajakirja „Eesti Keel” toimetusse, käsitles selles avaldatud kirjutistes eesti keele ajaloo ning kirjakeele probleeme. Kuigi L. Kettunen tunnustas keeleuudendust, suhtus ta J. Aaviku äärmistesse võimalustesse kritiseerivalt, mille kohta avaldas koguni eri teose „Arvustavad märkused keeleuudendusnõuete puhul” (1919). Täielikult vastuvõetamatuks pidas ta selliseid J. Aaviku ettepanekuid, nagu tugevaastmelist olevat käänet *poegana*, *jõgena*, osastavat *isent*, *asent*, mitmuse omastavat *paremi*, *tugevi*, ja o-hääliku elustamist järgsilpides (*kogo*, *ineto*) jt. Seevastu olid tema meelet õnnestunud nii-sugused J. Aaviku uuendussoovitused, nagu *võimalikkus*, *poisse*, *töid*, *esitella*, *esitelles*, *hirnahtada*, *kirjutin*, *kadund*, *tulid*, *esimesse*, *uusim* jt, mille asemel olid tollal ainulistena kasutusel *võimalikus*, *poissa* e *poissisid*, *esitleda*, *esitledes*, *hirsatada*, *kirjutasin*, *kadunud*, *tulivad*, *esimesesse*, *kõige uuem* (Kettunen 1919). Nagu näeme, on mitmed L. Kettunenigi poolt heaks kiidetud uuendused saanud hiljem üldkasutatavaiks või esinevad rööbikvormidena. L. Kettunen oli eesti keelekorralduses tegev nii põhimõtete kui ka praktika edendamisel (vt ka Erelt, T. 1985). Õigekeelsusprobleemide lahendamine toimub tänapäevalgi kirjakeele traditsiooni, otstarbekust ja rahvakeelsuse põhimõtteid arvestades.

L. Kettuneni tegevus Tartu ülikooli õppejõuna oli üldse väga mitmekülgne ja viljakas. Eespool oli juba jutuks tema vepsa ekspeditsiooni tulemuste publitseerimine. Nüüd käis ta liivlaste juures alates 1920. aastast kuni Tartust lahkumiseni igal aastal. Kogutud ainekku jätkus mitmeteks hilisemateks uurimusteks, kuid Tartu perioodiga seostub vahetult 1925. a ilmunud „Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Spachproben”,

mis tegelikult on liivi murrakute tekstide kogu koos eestikeelsete tõlgetega, kuid sisaldab saksakeelse eksperimentaalfoneetika sissejuhatuse. L. Kettunen oli loonud Tartu ülikooli juurde asjaomase laboratooriumi, kus peale liivi keele häälduse uuriti palatograafiliselt ja fotograafiliselt ka eesti ja vadja keele hääldust.

L. Kettunen tahtis taastada liivi kirjakeelt ja avaldas selleks otstarbeks koos Oskar Looritsaga esimese liivi lugemiku (Tartu, 1921). Tartust käis ta uurimas ka karjala keelt, õpilasi suunas aga liivlaste, isurite, soomlaste ja lõunaeesti aladele. Oma järglaseks koolitas ta Julius Mägiste, kellest kujunes samuti viljakas läänemeresoome keelte uurija. L. Kettuneni põhjapaneva töö suurust ning tähtsust Tartus kinnitab seegi seik, et ta valiti Akadeemilise Emakeele Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi auliikmeks.

Nagu L. Kettuneni memuaaridest selgub, oli ta algul kavatsenud jääda Tartusse 10 aastaks. Äkilise ärasõidu põhjuseks sai prof H. Ojansuu ootamatu surm ning koos sellega soome ja sugulaskeelte professori vakantseks kuulutamine Turu ülikoolis. L. Kettuneni kandidatuur ei läinud aga läbi, mis tõi talle suure pettumuse. Tema sõnade järgi oli selles nii traagikat kui ka paradoksaalsust. Paradoksaalsus seisnes selles, et kuigi L. Kettunen sai professoriks valimisel ülikooli nõukogus hääلteenamuse, kasutas kantsler vetoõigust ja määras ametisse teise, valimistel allajäänud kandidaadi, sest L. Kettunen olevat soome klassisõja ajal hoidunud punaste poolele. Tegelikult ta ühe tapatalgute vastase, sügavast humanismist kantud kirjutise ajakirjanduses avaldaski. Ise on ta nimetanud seda patriootiliseks teoks, tõeliseks isamaa-armastuseks.

Tartu ülikooli toimetistes jäid publitseerimata valmimisjärgus olevad „Liivi keele häälikajalugu” ja „Liivi-eesti sõnaraamat” Need töötas L. Kettunen hiljem ümber mahukaks saksakeelseks väljaandeks. Tartu perioodi on L. Kettunen meenutanud järgmiste sõnadega: „... mikäs minun olisi ollut jatkaa ylen miellyttävää oloani ja työtäni Tarton yliopistossa, jossa tunsin olevani riittäväen hyödyllinenkin, kun seuraajani ei ollut vielä kypsä ottamaan ohjaksia käsiinsä. Niinhän se sitten kävi, että kymmenen vuoden työsuunnitelmani lahden takana supistui vähän enemmällä kuin puolella, vain tutkintotehtäviä kävin siellä vielä jonkin aikaa hoitelemassa v. 1926” (Kettunen 1960a: 9).

Siirdunud tagasi Soome, töötas L. Kettunen Helsingi ülikoolis

aastani 1929 dotsendina ja soome keele professori kohusetäitjana, siis läänemeresoome keelte professorina ja aastast 1938 alates kuni pensionile jäämiseni eesti ja selle lähemate sugulaskeelte professorina. Suviti asus ta uurima soome murdeid laial rindel, sõites algul mootorrattaga, siis autoga läbi kõik soome murdealad, kaasa arvatud keelesaared Rootsisis ja Norras. Meeliskohtadeks kujunesid talle maakonnanglad, kus leidus kinnipeetavaid eri murrakualadelt ja seetõttu kulges töö ladusalt liigseid ringisõitmisi vältides. Keelejuhtidega töötamiseks (tavaliselt kahega korraga) võimaldati talle mõni vaikne nurgake, Viipuris isegi terve vangla kirik. Ka vanadekodusid külastas L. Kettunen sageli. Üheksa aasta jooksul, nagu ta ise on hiljem arvestanud, on otseseks keeleainestiku kogumiseks ja kaardistamiseks kulunud siiski ühtekokku tublisti üle kahe aasta. Hiiglasliku ja uusi seisukohti esitava töö tulemused hakkasid ilmuma järjekorras „Suomen murteet I. Murrenäytteitä” ja „Suomen murteet II. Murrealueet” (mõlemad 1930). Möödus veelgi kümme aastat koos täiendavate kogumisretkedega, enne kui nägi trükivalgust 213 kaardiga murdeatlas „Suomen murteet III. Murrekartasto” ja selle juurde kuuluvad kommentaarid „Suomen murteet III. Selityksiä murrekartastoon” (mõlemad 1940). Need kujunesid hädapäraseks õpi- ning teatme- kirjanduseks soome filoloogiaüliõpilastele ja kõigile asjast huvitatud fennougristidele. Nende varal sai Helsingi ülikoolis ka siinkirjutaja oma teadmised soome murdeerinevustest ja kuuldavasti on L. Kettunen murdeatlas koos seletustega üha kohustuslik õpivahend, kuigi 1959. a ja järgnevatel aastatel on selle mahtu tugevasti piiratud (kaarte ainult 64). Väärrib lisamist, et idee murdeatlase koostamiseks on L. Kettunen saanud ilmselt A. Saarestelt, kes omakorda tugines Charles Bally’le ja teistele prantsuse autoritele (Suhonen 1986). L. Kettunen tundis pidevat huvi ka soome keelekorralduse vastu, koostades kooligrammatikaid ja õigekeelsusõpiku „Hyvää vapaata suomea” (1949).

Paralleelselt soome murrete uurimisega tegeles L. Kettunen pidevalt sugulaskeeltega, leides mahti jätkata mitmelgi suvel käimist liivlaste juures, et viimistleda oma sõnaraamatut. Viimast, 11. korda viibis ta Liivimaal 1937. a. Sõnaraamat „Livisches Wörterbuch mit grammatischer einleitung” (LXXII + 648 lk) ilmus 1938. a. Sellesse on koondatud ka Sjögreni-Wiedemanni kogutud ainestik ning antud etümoloogiad koos viidetega eesti, soome, vepsa ja läti keelele. Ulatuslik sissejuhatus tutvustab liivi keele häälikulugu ning morfoloogiat. Kui 1942. a ilmus L. Posti dok-

toriväitekiri „Grundzüge der livischen Lautgeschichte”, polnud L. Kettunen mitmete L. Posti tõlgendustega nõus ja avaldas oma sõnaraamatu sissejuhatuse polemiseerivalt ümbertöötatud kujul „Hauptzüge der livischen Laut- und Formengeschichte” (1947). Nurksulgudes olevad täiendused pakuvad seal lisa ka eesti keele häälikuloole, mida kitsalt eesti keelegi uurijail on kasulik teada.

Aastal 1934 avanes võimalus sõita Nõukogude Liitu. Kolme kuu jooksul töötas L. Kettunen kahe abilisega (L. Posti, P. Siro) kõigil vepsa murdealadel. Rahulikku tööd ja head meeleolugi häiris ainult üks „huligaanide” rünnak ekspeditsioonivarustusele metsavahelisel teel Ladva külla. L. Kettunen on seda vahejuhtumit kirjeldanud memuaaride mitmel leheküljel üksikasjaliselt, resümeerides: „Vahinko oli suuri, sillä valokuvissa oli mitä arvokkainta materiaalia, ennenmin olisivat saaneet viedä lompakon rahoineen. Olimme iloissamme, kun ei sen pahempaa ollut sattunut” (Kettunen 1960a: 228). Energiline vepsa miilits püüdis sulid juba järgmisel päeval kinni ja edaspidi enam midagi säärast ei juhtunud. On muidugi kerge arvata, kes need filmilinte valgustanud „huligaanid” olid. Keelenäited „Näytteitä vepsän murteista” (VIII + 193 lk) ilmusid kaasautorsuses P. Siroga juba järgmisel aastal, kuid kapitaalse süntaksiuurimuse „Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus” (IX + 576 lk) ilmumine nihkus mitme paralleelselt käsil oleva töö tõttu edasi 1943. aastasse. See on ulatuslikumaid ülevaateid ühe läänemeresoome keele lauseõpetusest, mis on kirjutatud samas klassikalises vaimus kui eespool nimetatud „Lauseliikmed eesti keeles”, ainult palju suurema ammendavusega ja erinevaid grammatilisi aspekte silmas pidades.

L. Kettuneni huvist karjala keele vastu räägib ennekõike 1934. a ilmunud tekstikogu „Lyydiläisiä kielennäytteitä” (VII + 310 lk), milles leidub kirjapanekuid ka H. Ojansuult, J. Kujolalt ja J. Kalimalt. L. Kettuneni kogutud karjala murrete tekste on ilmunud veel J. Kujola raamatus „Karjalan kielen opas. Kielennäytteitä ja sanasto” (1922), samuti E. Leskineni koostatud keelenäidete kogumikus „Karjalan kielen näytteitä I–III” (1932–1936).

Suuremate publikatsioonide vahele on pidevalt mahtunud lühiuurimusi, mis otseselt või kaudselt puudutavad ka eesti keelt, kuid ajavaimule vastavalt on needki oma põhiolemuselt valdavalt häälikuajaloole kuuluvad. Nimetagem järgmisi: „Itävätjan geminoitumisilmiöstä” (SUSA XXX, 18), „Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä” (Virittäjä 1919, lk 36 jj), „Liiallisia

astevaihtelutapauksia” (Vir. 1920, lk 91 jj), „Miten on selitettävä suomenkielen *a ~ e, ä ~ e* vaihtelu?” (Vir. 1924, lk 57 jj, 89 jj), „Säännönmukaisuuden puutteesta kielenelämässä” (Vir. 1927, lk 14 jj), „Ns. *h:n* metateesi suomen murteissa” (Vir. 1928, lk 115 jj), „Suomen *ts:n* astevaihtelusta” (SUST LVIII, lk 63 jj), „Eestin ensi tavun vokaalien velarisaatiosta ja vokaalisoinnun iästä” (Vir. 1931, lk 249 jj), „Keelelisi tähelepanekuid vepsa retkelt” (Eesti Keel 1934, lk 130 jj, 169 jj), „Vepsän vokaalisoinnun iästä” (Vir. 1935, lk 321 jj). Neis on peamiselt vaatluse all tollal palju poleemikat tekitanud astmevaheldus ja vokaalharmonia probleemid. L. Kettunen sirgjooneline iseloom ei tunnustanud autoriteete, mis tõi talle eluajal sekeldusi ja vaenlasigi. Tänapäevaks on aga just tema seisukohad (nt astmevahelduse hilisus läänemeresoome keeltes) osutunud paikapidavaks.

Ajaloolise morfoloogia valdkonda kuuluvad „Passiivin tunnuksesta” (Vir. 1915, lk 107 jj), „Miten eteläviron aktiivin indik. presensin päätteetön yks. 3. persona on käsitettävä?” (Vir. 1914, lk 145 jj), „Die Herkunft des Terminativs, Genitivs, Instruktivs und Komitativs” (Helsinki 1956, 49 lk) jt. Rohkesti on ta avaldanud etümoloogilisi kirjutisi, nagu „Narva linna nime algupärast” (Eesti Kirjandus 1920, lk 195 jj), „Suomen käräjät” (Vir. 1933, lk 354 jj), „Liivin sanojen selityksiä” (Vir. 1934, lk 223 jj) jt. Läänemeresoome keelte vahelised suhted on vaatluse all kahes pikas kirjutises: „Über das Verhältnis der ostseefinnischen Sprachen und die vorgeschichtliche Gruppierung der entsprechenden Völker” (ÕESA 1938) ja „Karjalaisen heimon ja ‘karjalan kielen’ iästä ja alkuperästä” (Vir. 1940). Nende tõsiteaduslike lingvistiliste käsitluste kõrvalt võib leida lopsakaid reisikirjeldusi, rahvaluule või etnograafia valdkonda kuuluvaid artikleid jms.

Varasemate uurimuste kokkuvõttena või teatud üldistusena ilmus 1960. a monograafia „Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet” (Kettunen 1960b). Selles on käsitlus keeliti, mistõttu probleemistik killustub. Puudub ka soome keele osa. Raamat täidaks paremini oma otstarvet, kui oleks jäänud sama süsteemi juurde, mis on E. N. Setälä teoses „Yhteissuomalainen äännehistoria” Kummastki on aga välja jäänud läänemeresoome keelte vokalismi üldistav analüüs, mis ootab üha tarmukat tegijat. Vaatamata mõnedele puudustele vääriski L. Kettunen faktitihe uurimus senisest suuremat tähelepanu otsese õpperaamatuna. Häälikuloo kõrval tulevad selles küllalt hästi esile ka enamiku läänemeresoome keelte morfoloogia põhijooned.

Mainimata on veel L. Kettuneni tööd isiku- ja kohanimede alalt. Kogumikus „Eestlasele eesti nimi” (Tartu, 1921) ilmus temalt kirjutis „Nimede valik ja soetamine” (lk 52 jj). Tartust lahkudes oli L. Kettunen saanud M. J. Eisenilt eesti kohanimede ainekogu. Seda arhiivandmete ja murdeainestikuga täiendades valmis suuruurimus „Untersuchung über estnische Ortsnamen” (Kettunen 1955; XXIV + 437 lk). Ainekogu on selles liigitatud sufiksrite kaupa, mis koos asjaomaste indeksitega võimaldab kergesti otsitavat leida. Üle poolesaja lehekülje võtavad enda alla *vere*-lõpulised kohanimed, mille päritolus pole veel tänasenigi jõutud üksmeelse tulemuseni.

L. Kettuneni kindel ja ratsionaalne süsteem võimaldas tal koguda ainekogu ning seda uurimusteks korrastada minimaalse ajakuluga. Tegelikult läks iga keelend kaustikus juba ainekogu kogumiskäigus oma kindlasse kohta ja hiljem jäi mureks ainult analüüs vahele kirjutada. Nii sündisidki kiiresti järjepanu häälikuloolised uurimused läänemeresoome keelist; liivi keele mahukas sõnaraamat tugines aga sõnasedelitele, mida trükkimiseks polnud enam vaja ümber kirjutada. Seega samad „soodustused” kui omal ajal F. J. Wiedemannilgi „Eesti-saksa sõnaraamatu” kokkuseadmisel ja ilmaletoomisel. Nimetatud kaustikutega ja silmapaistva teadlase endagagi oli siinkirjutajal võimalik mitme aasta jooksul ligemalt tutvuda, kui Helsingi külje all Pakilas olin tema üüriline ja ühtlasi lähim abiline suure „Eesti-soome sõnaraamatu” koostamisel.

Lauri ja Hilja Kettuneni eluasemeks oli tollal endine teosofide kirik kõrge maast katuseni ulatuva saaliga. Mõlemad olid sellest XX sajandi algupoolel Euroopa intelligenti vaimustanud usuvoolest sisse võetud. Hilja Kettunenil on ilmunud teosofiilise sisuga luulekogugi. Lauri Kettunen põhjendas oma teosofiilist maailmavaadet sellega, et ilma taassündimise võimaluseta oleks inimlik elu mõttetus ja areng kujuteldamatu.

Lisaks tavalisele kakskeelsele sõnaraamatule pidi „Eesti-soome sõnaraamat” võimalust mööda välja pakkuma ka eesti sõnade etümoloogiad. Nende probleemidega tegeleski L. Kettunen, kuna töö sõnaraamatu põhiosa kallal lähenes juba praktiliselt lõpule. Kirjastuselt oli osa honorarigi kätte saadud. Hiljem olen oma hämmastuseks kuulnud, et sõnaraamatu mahukas käsikiri on kaotsi läinud, igatahes polevat seda pärast L. Kettuneni surma keegi enam näinud. Ei tundu aga võimatuna, et L. Kettunen andis nimetatud käsikirja kasutada Lundis elavale Julius Mägistele, kes

juba 1950. aastail oli asunud koostama eesti keele etümoloogilist sõnaraamatut. Seega võib L. Kettuneni „Eesti-soome sõnaraamatu” käsikiri paikneda kuskil arhiivis J. Mägiste käsikirjaliste materjalide hulgas. Nende jälgede tagaajamine aitaks ühtlasi selgitada L. Kettuneni varjatud, ent siiski võimalikku kaasautorlust J. Mägiste mahukas, 12-köitelises oopuses „Estnisches etymologisches Wörterbuch” (Mägiste 1983).

1940. aastaist alates kulutas L. Kettunen küllaltki palju aega memuaaride kirjutamisele ning ilukirjanduslikule loominguale. Naasnud õppetöölt sõjaaegsest Ungarist, valmis tal kiiresti kõmu tekitanud romaan „Ilona, Ilona! Tisza tulvii” (1945), mis ilmus varjunime Toivo Hovi all nagu tema teisedki ilukirjanduslikud katsetused (sh ka eestikeelne „Südame sillad. Luuletusi”, 1960). Teadusmaailmale pakuvad püsivat huvi reisikirjeldusi sisaldavad raamatud „Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–18” (1945), „Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918–24” (1948), „Kahdeksan matkaa Vermlannin metsäsuomalaisiin 1907–1937” (1960) ja „Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960” (1960). Lapsepõlvegi mälestused on leidnud endale koha ilukirjanduslikus teoses „Nuoren Uki-Jyssyn oloa ja elämää” (1962), mis jäi L. Kettuneni pikas, tuhandeid lehekülgi haaravas publikatsioonireas viimaseks.

Suurmeeste elu möödub sageli ränga töökoorma all, otsekui tõestamaks ütlust „Kellele on palju antud, sellelt ka palju nõutakse” Nii oli see ka Soome Teaduste Akadeemia liikmega professor L. Kettuneniga, andeka ja väsimatu töömehega fennougristika põllul, kes jättis endast püsiva jälje läänemeresoome, sealhulgas ka eesti rahvusteadusse. Raske oleks üle hinnata tema osatähtsust eesti rahvusteaduste arendajana ning noorte teadlaste koolitajana Tartu ülikoolis Eesti Vabariigi algusaastail. Inimesena mäletavad kõik, kes L. Kettuneniga on kunagi kokku puutunud, teda suure eesti keele ja eestlaste sõbrana. Ta oli tõsiselt solvunud, kui tema kirjutiste sõnavormid *Eesti* ja *eestlane* muudeti soome ajalehtedes või ajakirjades vägivaldselt *Viroks* ja *virolaiseks*, kuigi niisugune on sealne keelenorm. Meelekibedust põhjustas seegi, kui L. Kettuneni juhutatud eesti ja selle lähemate sugulaskeelte kateedrile suruti kohe pärast tema pensionile jäämist 1953. a peale uue nimena läänemeresoome keelte kateeder. L. Kettuneni protest eesti keele osatähtsuse vähendamise vastu kateedri nimetuses jäeti tähele panemata. Ta kirjutas selle kohta nõrduvalt: „Võin küll aru saada, et keeleteaduslikud seisukohad võivad mõnedel olla erine-

vad sellest, mis minul, kuid mulle on mõistmatu, et sellest aru ei taheta saada, kui ebailus tegu on selline nime muutmise ettevõtmine praegusel silmapilgul, kus eesti rahva tunded paremat mõistmist vajaksid. Selle sammuga nagu kriipsutatakse alla Eesti langemist väljapoole meie huviringi ...” Oma viimaseil eluaastail aimles Lauri Kettunen korduvalt surma tulekut, ja seda äkilisel ning ootamatul kombel, nagu see tegelikult juhtuski. Tema elukaar katkes ootamatult laeval 26. veebruaril 1963, kui ta oli naasmas sõprade juurest Stockholmist Eesti Vabariigi 45. aastapäeva mälestuspeolt.

Tartu perioodil oli professor Lauri Kettuneni populaarsus kogu eesti rahva hulgas tohutu. Oli ju üldiselt teada, et ta oli Eesti Vabadussõja ajal abi organiseerijaid ja et ta osales agaralt meie ülikooli ülesehitamisel ning rahvusliku teadlaskaadri kasvatamisel. Tema hindamatu teene on seegi, et Soome ajakirjanduses on ta sõjajärgseil aastail kaitsnud ja hoidnud elavana Eesti iseolemise õigust. Nüüd, kui Eesti on taas iseseisvunud ja on ülikoolidegi vahel sõprussidemed, meenutame tänutundes Lauri Kettuneni kui silmapaistvat teadlast ja suurt Eesti sõpra.

Kuopio ja Tartu ülikooli ühisetevõttel avati aastal 1991 professor Lauri Kettunenile kolm bareljeefi (kunstnik Aulis Rimm), mis soomekeelse tekstiga paiknevad Kuopio ülikoolis ja Lauri Kettuneni sünnikodus Joroistes, eestikeelse tekstiga aga Tartu ülikoolis.

KIRJANDUS

Alvre, Paul 1987. Professor Lauri Kettuneni sünnist 100 aastat. – Lähedalt ja kaugelt. Emakeele Seltsi aastaraamat 31, 1985. Tallinn, lk 20–26.

Alvre, Paul 1991. Kuopion Suomalaisen Yhteiskoulun kasvatti Lauri Kettunen killan rakentajana ja sukukielten tutkijana. – Palava henki ja kieli. Professori Lauri Kettunen murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaistelija. Snellman-instituutin B-sarja 26. Kuopio, 1991, lk 10–25.

Alvre, Paul 1995. Meenutusi Lauri Kettusest. – Akadeemia nr 7, lk 1417–1420.

- Ariste, Paul 1983.** Lauri Kettuneni tegevusest Tartus. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 312–316.
- Ariste, Paul 1985.** Lauri Kettunen (1885–1963). – Sovetskoe finno-ugrovedenie XXI, nr 3, lk 217–219.
- Erelt, Mati 1995.** Paar ääremärkust Lauri Kettuneni raamatule “Lause-
liikmed eesti keeles” – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 538–540.
- Erelt, Tiiu 1985.** Lauri Kettunen ja eesti keelekorraldus. – Keel ja Kir-
jandus nr 8, lk 483–492.
- Kettunen, Lauri 1919.** Arvustavad märkused keeleuudendusnõuete puhul.
Tallinn.
- Kettunen, Lauri 1924.** Lauseliikmed eesti keeles. Tartu.
- Kettunen, Lauri 1955.** Untersuchung über estnische Ortsnamen. Hel-
sinki.
- Kettunen, Lauri 1960a.** Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960.
Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1960b.** Suomen lähisukukielten luonteenomaiset
piirteet. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1986.** Vatjan kielen Mahun murteen sanasto. – Toimit-
taneet Jarmo Elomaa, Eino Koponen ja Leena Silberberg. Helsinki.
- Mägiste, Julius 1935.** Prof. Lauri Kettunen 50-ndal aastakünnisel. –
Eesti Keel XIV, nr 4–6, lk 97–105.
- Mägiste, Julius 1983.** Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII.
Helsinki. LXXVI + 4106 S. (Finnisch-ugrische Gesellschaft).
- Posti, Lauri 1945.** Lauri Kettunen 60-vuotias. – Virittäjä 3, 207–214.
- Ruoppila, Veikko 1963.** Lauri Kettunen. – Virittäjä 1, 74–76.
- Suhonen, Seppo 1985.** Hellittämätön tutkija ja tieteen matkamies. Sata
vuotta Lauri Kettusen syntymästä. – Virittäjä 3, 253–267.
- Turunen, A. 1966.** Lauri Einari Kettunen 1885–1963. – Finnisch-
ugrische Forschungen XXXVI, 280–284.
- Uibopuu, Valev 1987.** Ajavoolu võrendikest. Mõtteraamat kirjanduse,
keele ja kultuuri vallast. Lund.

JOHANNES AAVIK TARTU ÜLIKOOLIS

Helgi Vihma

Mag. phil. Johannes Aavik oli Tartu ülikooli õppejõudude nimekirjas 1919. aasta teisest poolaastast (eradotsent) kuni 1921. aasta esimese poolaasta lõpuni (EVTÜ ettelugemiste kava 1919, 1921) ja 1926. aasta teisest poolaastast kuni 1940. aasta esimese poolaastani (EVTÜ ettelugemiste kava 1926–1927; EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava 1928–1940). Seega oli Aavik seotud eestikeelse Tartu ülikooliga kohe selle õppetöö algusest ja pärast nelja-aastast vaheaega kuni Nõukogude okupatsioonini 1940. Et mõista, miks kujunes Aaviku osalemine meie rahvusülikooli töös just selliseks, on tarvis veidi lähemalt teada, millise hariduse, meelsuse ja teadusliku pagasiga ta ülikooli tööle tuli.

Rahvuslikult meelestatud Johannes Aavik lõpetas ainsa eestlasena Kuressaare venekeelse gümnaasiumi 1902. aasta juunis mitme võõrkeele hea oskajana. Sama aasta sügisel alustas ta õpinguid Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna vanade keelte osakonnas. Ta liitus kohe Eesti Külvaja ja Kirjanduse Sõprade noorte entusiastidega, kelle sõnul ei oldud Aaviku-taolist üliõpilast Tartus enne nähtudki (Suits 1911: 639, Linde 1918: 15). Kuressaare nooreestlaste vaimne juht ja nende käsikirjalise ajakirja Nooreestlane toimetaja Aavik tutvustas ajakirja Tartu huvilisile ja äratas haritlasringkondades tähelepanu ladina ja prantsuse keele erakordse oskusega. Eesti Üliõpilaste Seltsi ettepanekul eestindas ta prantsuse keelest Guy de Maupassanti novelli “Horla”, mis 1902. aastal ilmus EÜSi albumis.

1903. aasta sügisel jätkas Aavik vanade keelte õpinguid Nežinis Vürst Bezborodko Ajaloo-Filoloogiasstituudis, kuid tema sidemed Tartu mõttekaaslastega ei katkenud. Ta oli kirjavahetuses Suitsu ja Tuglasega, kellega koos valmistas ette kirjutisi “Kiirte” järgmise albumi jaoks, mis ilmus “Noor-Eesti” nime all 1905. Selles albumis avaldati eesti kirjakeele arendamises uut epohhi rajav Aaviku artikkel “Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest”, milles ta tõstis esikohale derivatsiooni, eesti murderikkused ja võõrad, peamiselt soome keele sõnad. Uusi, alles kodunemata sõnu leidis ka albumis ilmunud Aaviku artiklis “Charles Boudelaire ja

Mag. phil. Johannes Aavik

dekadentismus” ning tema J. Aho ja C. Baudelaire’i tööde tõlkeis.

1905. aastal lahkus Aavik Nežini instituudist. Alates 1906. aasta sügissemestrist käis ta vabakuulajana Helsingi ülikooli keele- ja kirjandusteaduse, liivi keele ja Eemil Nestor Setälä foneetika-loenguil ning sooritas eesti keele eksami Heikki Ojansuule, kuid ülikooli õpinguraamatu sai ta alles 7. veebruaril 1908. Järgmisel päeval, s.o 8. veebruaril sooritas Aavik soome-ugri häälikuloo-eksami Heikki Paasonenile, viimase eksami võtsid 30. mail 1910 vastu Fridorf Gustafsson ja Kaarle Krohn (Matrikkelit 1905–1911, Ylioppilasmatrikkelit 1908–1912). Helsingi ülikooli keskarhiivi kaks dokumenti tõendavad Aaviku filosoofiakandidaadi eksamite sooritamist ja kirjaliku töö kaitsmist. Magistrikraadi eksamiaine-tena on kirjas Rooma kirjandus, romaani filoloogia, soome keel ja kirjandus ning vene keel ja kirjandus (Luettelo 1907–1915, Filosofian kandidaatin tutkintotodistukset 1907–1912). Tema väitekirja prantsuse kirjandusest on hinnatud 21. mail 1910, kuid kahjuks ei ole hinnangupabereis märgitud prantsuskeelse töö peal- kirja. Ka väitekirja ise on tänini kadunud. Soome perioodil ilmusid

Aavikult “Abstraktlikud substantivid Eesti keeles” (1907), soome (1908) ja eesti keele õpik (1911), esseenovell “Ruth” (1909), kaks kogumikku Juhani Aho tõlkeid (1907, 1911), samuti keeleartikleid, luulet ja kirjandusülevaateid.

Pärast Helsingi ülikooli lõpetamist tuli Aavik koju mitmekülgselt haritud lingvistina ja kirjandusteadlasena, kes peale indo-euroopa keelte ja kirjanduse oli õppinud läänemeresoome keeli ja kirjandust, koostanud soome-eesti sõnastikku, näinud soomlaste murdekogumist, pidevalt tõlkinud ja toimetanud, kuid Eestis ta endale sobivat tööd ei leidnud. Aavik määrati tööle Jalta Aleksandri Gümnaasiumi prantsuse keele õpetajaks, ent aasta pärast tuli ta sealt tagasi Kuressaarde (Vihma 1995: 52–89). Pärast ebaõnnestunud õpetajakarjääri elas Aavik ilma ühegi teenistuskohata 1911. aasta suvest kuni 1912. aasta oktoobrini ema ja õdede juures Kuressaares. Kodus oli tal nüüd piiramatult vaba aega suurejoonelise keeleparandusidee – eesti keelesüsteemi uuendamise väljamõtlemiseks ja selle lihvimiseks.

1912. aasta oktoobris tuli Aavik tagasi Tartusse, kus töötas Postimehe toimetuses peamiselt teatrikriitikuna (1912–1915) ja Tartu Kommertskoolis eesti, ladina ja prantsuse keele õpetajana (1914–1919). Tartu perioodil algas Aaviku artiklite tulv ajakirjanduses (Vihma 1993, 2000). Eriti šokeeris Aavik akadeemilist seltskonda oma kontseptsiooniga keelest kui tööriistast (Aavik 1912a), soome sõnade mugandamistega (Aavik 1912b) ja J. Aho romaani “Yksin” tõlkega (Aho 1912). Nüüd kujunes välja ka tema keelendite kunstliku loomise idee, mis oma täies ulatuses selgus alles 1914. kevadtalvel (Aavik 1924, Vihma 1993).

Aaviku ideed ja ettepanekud leidsid nii toetajaid (V. Grünthal, K. Reitav, V. Ernits, H. Pöld, O. Loorits, J. Mägiste, R. Kress, M. Laarman, V. Ridala, J. Semper, M. Sillaots, F. Tuglas, H. Visnapuu) kui ka vastaseid (J. V. Veski, J. Kurrik, A. Kitzberg). Esialgu oli eriti suur vastuseis keeleuuendusele just akadeemilises ringkonnas (J. Jõgever, M. J. Eisen, K. Leetberg, P. Pöld, A. Jürgenstein, J. Mark, A. Saareste). Nn ametliku keele esindajad suhtusid tollal põhimõtteliselt eitavalt keele radikaalsesse uuendamisse ja eriti keele välmimisse ehk kunstliku loomise meetodisse. Aavik ei lasknud end sellest segada. Uudete levitamiseks, selgitamiseks ja nende kodunemise kiirendamiseks asutas ta kirjastused Reform (1914–1917) ja Istandik (1917–1933), ajakirja Keeleline Kuukiri (1914–1916), sarjad “Hirmu ja õuduse jutud” (nr 1–24, 1914–1928), “Keelelise Uuenduse Kirjastik” (nr 1–60,

1914–1928) ning “Katsed ja näited” (nr 1–4, 1915–1920). 1916 ilmus Aaviku programmiline raamat “Mis on keeleuendus?”, 1917 kirjastati E. A. Poe “Valitud novellid I” J. Aaviku tõlkes uuendatud keeles. Veel enne 1919. aasta loenguid ülikoolis jõudis Aavik avaldada “Uute sõnade sõnastiku”, mis sisaldas üle 2000 uue ja haruldasema sõna ühes tuletuslõppude tabeliga, “Õigekeelsusliku grammatika” ning keelelisadega regilaulude kogumiku “Valik rahvalaule”

Kui Tartu ülikool 1919. aastal taas tööd alustas, siis kuulutati välja eesti keele lektori ametikoht. Teiste seas kandideeris sellele kohale ka Aavik. Ta ei arvestanud aga sellega, et filosoofiateaduskonna dekaan ja eesti keele professori kohusetäitja Jaan Jõgever oli tema keelevaadete põhimõtteline vastane nagu ka ülikooli ajutine asjur rektori kohustes Peeter Põld, rääkimata teistest filosoofiateaduskonna hääleõiguslikest õppejõududest (Piirimäe 1994: 74). Prof Lauri Kettunen kirjutab, et temalt paluti avalikku kriitilist ettekannet ja publikatsiooni Aaviku ning tema toetajate keeleuenduse kohta. Sügisel 1919 ilmusidki L. Kettuse “Arvustavad märkused keeleuendusnõuete puhul” ja “samal ajal tekkis küsimus sellest, kes saab eesti keele lektoriks ülikoolis. Aavik, Helsingis magistriks väidelnud, oleks olnud sellele kohale loomulik kandidaat. Ja ega selle vastu midagi öelda olnudki. Minu südame-tunnistus on ikka veel veidi must, kuna nõustusin toetama Aaviku asemel J. V. Veskit, kellel oli küll teeneid – ehkki ta ei olnud koolitatud filoloog – õigekeelsusküsimustes ja kellele aastate jooksul tuli üha kogemusi juurde. Aavikuga võrreldes oli ta siiski diletant. Sain Aavikule selle valimatajätmise hüvitada, hankides talle hea stipendiumi väitekirja tegemiseks” (Kettunen 1992: 231-232). Nii ehk teisiti, tollal sobivaima kõrghariduse ja teaduskraadiga Aavikut eesti keele lektori kohale ei valitud. Võib-olla aimas Aavik sedagi, et professor Jõgever oli soovitanud lektori kohale oma endist kolleegi Treffneri koolist J. V. Veskit (Veski 1974: 262). Mõningal määral pehmendati Aaviku valimata jätmist ettepanekuga pidada ülikoolis eesti keele loenguid eradotsendina ning talle määrati stipendium väitekirja tegemiseks eesti keele objektist (Teenistuskiri TÜs, 1919, Ülikooli valitsuse kiri 20. X 1919 nr 2169, 26. XI 1919 nr 3962). Sama kinnitab filosoofiateaduskonna ettelugemiste kava – “Awik. Objekti tarwitamine Eesti keeles, 1 tund nädalas kella 1-2 p. l.” (Ettelugemiste kava 1919, Nimekiri 1919).

Kuna Aaviku tööleping Tartu Kommertskooliga lõppes 1. jaa-

nuaril 1920, läks ta tagasi Kuressaarde. Pool aastat hiljem 1. augustist 1920 sai Aavik tööd Saare Maakonna Ühisgümnaasiumis. 1920. aasta esimesel poolaastal oli ta küll Tartu ülikooli õppejõudude nimekirjas eradotsendina, kuid ettelugemiste kavas tema nime enam ei olnud. Stipendiaat Aaviku aruande 1920. aasta esimese semestri tegevusest väitekirja koostamisel kiitis ülikooli nõukogu hääks ja otsustas jätkata talle stipendiumi maksmist kuni 1921. aasta lõpuni (Teenistuskiri TÜs, Ülikooli valitsuse kiri 30. X 1920 nr 7309, 12. X 1921 nr 8682). Kettuse hinnangul kasutas Aavik stipendiumi “meelsasti ära, aga väitekirjast ei saanud asja, veel vähem professuurist” (Kettunen 1992: 232). Aavik vastas Kettusele ja teistele raamatutega “Keelelised vastuväited Prof. Dr. L. Kettuse “Arvustavate märkuste” puhul” (1920), “Rahvamurded ja kirjakeel: Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles” (1920), “*uma*-lõpulised refleksiivid” (1920), “Õigekeelsuslik grammatika” (1920), “Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik” (1921), “Puudused uuemas eesti luules” (1921), “Arvustavad märkused mag. A. Saareste “Tegelikkude õigekeelsuse määruste” puhul” (1922), “Kirjavahemärkide õpetus ühes lühikese lauseõpetusega, harjutusülesannetega ja nende võtmega” (1923), “Saaremaa keel ja kirjakeel” (1923), “Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted: Yhes keeleuuenduste astmelise liigitusega” (1924), “Keeleuuenduse äärmised võimalused” (1924) – nagu küllusesarvest ilmus artikleid, tõlkeid, uusi sõnu ja vorme, kuid doktorikraad jäi taotlemata (Vihma 2000). Aaviku nimi jõudis Soome entsüklopeediasse (1922; 1925) ja Tartu ülikooli ungari keele lektori Elemér Virinyi artikliga Ungari keeleteaduslikku ajakirja “Revue des études Hongroises et Finno-Ougriennes” (Virinyi 1926). Aavik ise oli aga Kuressaare vaikelust tüdinud ja kolis taas Tartusse.

1926. aastal hakati Tartu ülikoolis õpetama eesti keelt peale filosoofiateaduskonna ka teiste teaduskondade üliõpilasile, kohustuslikuna majandusteaduskonnas. Ülikooli valitsuse otsusega kinnitati Aavik filosoofiateaduskonna teiseks eesti keele lektoriks alates 1. juulist 1926 (Teenistuskiri TÜs, Ülikooli kiri 5. VII 1926 nr 3434). Alates 1. augustist 1926 kuni 1. septembrini 1934 töötas Aavik paralleelselt Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis õpetajana (Teenistuskiri Tartu koolivalitsuses), oli lektor soome ja prantsuse keele kursustel, esines sageli ettekannetega eesti keele õpetajaile, rahvaülikooli kuulajaile, keeleuuenduse ühingus, Emakeele Seltsis ja Eesti Kirjanduse Seltsis.

Tartu ülikooli ettelugemiste kava järgi 1926. aasta teisel pool-

aastal oli filosoofiateaduskonnas kolm eesti keele õppejõudu: eesti keele erakorraline professor *dr. phil.* A. Saareste, eesti keele lektor *mag. phil.* J. Aavik ja eesti keele lektor J. V. Veski. Aaviku ülesandeks oli tegelik eesti keele kursus ja kirjalikud harjutused, peasjalikult majandusteaduskonna üliõpilasile ning eesti keele kursus muulastele (Teenistuskiri TÜs). Samad ülesanded on fikseeritud 1927. aasta esimesel poolaastal, teisel poolaastal lisandub loeng “Eesti kirjanduse peajooned (rahvaluule)” (Ülikooli valitsuse kiri 10. XII 1927). 1928. aasta “Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava” lubab lektor Aavikul esimesel semestril jätkata keeleloenguid majandusteaduskonna üliõpilastele ja muulastele. Peale tegeliku eesti keele kursuse (1 tund) on programmis ka “Eesti kirjanduse peajooned (rahvaluule ja vanem kirjandus)”, teise poolaasta õppekavas on eesti keele kursust 2 tundi nädalas ainult muulastele ja “Eesti kirjanduse peajooni (rahvusliku ärkamisaja vanem kirjanikupõlv)” (1 tund) kuulajaskonda määramata. 1929. aasta esimesel poolaastal loeb Aavik majandusteaduskonna üliõpilastele 2 tundi eesti keele kursust ja 2 tundi kirjalikke harjutusi (Ülikooli valitsuse kiri nr 7424, 2. XI 1929), teisel semestril lisandub sellele 1 tund eesti keele lektori kursust vastava tasu eest (Ülikooli valitsuse kiri nr 929, 22. V 1929).

1929/1930. õppeaastal loeb Aavik majandusteaduskonna üliõpilastele 2 nädalatundi tegelikku eesti keele kursust ja peab kirjalikke harjutusi eesti keeles kaks tundi nädalas (Ülikooli valitsuse kiri nr 1398, 10. VI 1929), teisel poolaastal on koormus suurenenud 7 nädalatunnile. Kavas on tegelik eesti keele grammatika (3 tundi), tegelik eesti keele õpetus muulastele (2 tundi), praktilised harjutused eesti keele grammatika ja kirjatööde alal (1 tund) ning eesti kirjandusloo peajooned (1 tund). Võib oletada, et eesti keele grammatikat ja kirjandust õpetas Aavik nüüd ka filosoofiateaduskonna üliõpilastele, sest majandusteaduskonnas õpetas kirjandust J. V. Veski.

1931. aasta teisel poolaastal on Aaviku loengute ja praktiliste tööde kavas tegelik eesti keele grammatika (3 tundi), tegelik eesti keele õpetus muulasile (2 tundi), praktilised harjutused eesti keele grammatika ja kirjatööde alal (1 tund), eesti kirjandusloo peajooni (uusromantism ja Noor-Eesti, uusim eesti kirjandus (1 tund) (Ülikooli valitsuse kiri nr 828, 3. VI 1931). Samasuguse õppekava järgi pidanuks filosoofiateaduskonna lektor Aavik töötama ka aastal 1932, kuid 4. märtsil otsustas ülikooli valitsus tühistada talle lubatud ja ülesandeks tehtud eesti keele loengud majandus-

teaduskonna üliõpilasile (3. VI 1931, 23. XII 1931). Loengute eest ettemakstud tasu otsustati lektor Aavikult sisse nõuda kuue kuu jooksul arvates 1. märtsist 1932 (kiri nr 9637, 5. III 1932). 1933. aasta esimese poolaasta õppekavas on Aaviku õppeülesanneteks märgitud tegelik eesti keele grammatika: konjugatsioon, süntaks ja derivatsioon (3 tundi), tegelik eesti keele õpetus muulasile ning praktilised harjutused ja kirjatööd (2 tundi), praktilised harjutused eesti keele grammatika ja kirjatööde alal (1 tund) ning uusim eesti kirjandus (1 tund).

Järgmise tööalase muutuse tõi kaasa Vabariigi Valitsuse otsus 19. oktoobrist 1932, mille alusel koondati üks Tartu ülikooli eesti keele lektori koht. Sellele toetudes vabastas ülikooli valitsus eesti keele lektorid J. V. Veski ja J. Aaviku alates 1. juulist 1933 (TÜV kiri nr 1126, 3. VI 1933). Tegelikult oli filosoofiateaduskonna nõukogu juba 30. mail valinud Aaviku eesti keele eradotsendiks (kiri nr 931, 4. VI 1933). Ka lektor J. V. Veski võeti tagasi eesti keele lektori ametikohale. 1933 teisel poolaastal luges Aavik objektist eesti keeles (2 tundi), rahvalaulude keelest (1 tund) ja pidas proseminari eesti kirjakeele sõnastiku valmistamiseks (1 tund, TÜV kiri nr 1093, 1. VII 1933). 1934. aasta esimesel poolaastal luges Aavik proseminari eesti kirjakeele sõnastiku materjalide kogumiseks (2 tundi), rektsooniküsimustest eesti lauseõpetuses (2 tundi) ning sõnade järjekorrast eesti kirjakeeles (1 tund).

Johannes Aaviku loengute sisule aitavad valgust heita tema toimikus säilinud kolm aruannet, mille on heaks kiitnud professorid Andrus Saareste (“Heaks kiitnud”) ja Julius Mägiste (“Aruanne hääkskiidetav”).

(A)

Eesti keele lektori J. Aaviku aruanne, kirjutatud 20. mail 1933

Tegelik eesti keele grammatika – 3 tundi. Läbi võetud: ortograafia, astmevaheldus, käänamine, pööramine ja syntaks. Keskmise osavõtjate arv – 20.

1) Tegelik eesti keele õpetus muulasile – 2 tundi. Läbi võetud: eesti syntaksi raskused muulastele (rektsioonid, objekt, *da-* ja *ma-*infinitiivi tarvitamine); tehtud tegelikke harjutusi. Keskmise osavõtjate arv – 10.

- 2) Praktilised harjutused eesti keele grammatika alal – 1 tund. Tehtud harjutusi lauseanalysis, lausete õigekeelsuslikus parandamises ja lastud teha koduseid harjutustöid antud teemadel. Osavõtjate arv – 15.
 - 3) Eesti kirjandusloo pääjooni – 1 tund. Eesti luule pärast Noor-Eestit (“Siuru”-ryhm; Under, Visnapuu, Semper). Keskmine kuulajate arv – 30.
- Tartu Ülikooli templis 1. juuni 1933.

(B)

Aruanne Filosoofia Teaduskonna Dekaanile 1933. a. II semestril minu poolt õppeülesandel peetud loengute ja harjutuste kohta

1. Objekt eesti keeles – 2 tundi nädalas, semestris 26 loengut; tegelikult peetud 24; 2 vahele jäänud Ülikooli aastapäeva puhul.

Aine ulatus: Objekti tarvitamine 1) kirjakeeles: a) vanemas kirjakeeles (Müller, Stahl, Virginius, Hornung, piibli tõlge); b) ärkamisaja keeles (Jannsen, Kreutzwald, jne); c) uuemas keeles (E. Peterson, Wilde, Tuglas, ajalehed); Kasutatud on suuremalt osalt isiklikult korjatud näiteid, aga ka Eesti Keele Arhiivis leiduvaid seminaritöid; 2) rahvakeeles, isiklikult kogutud tähelepanekuid ja näiteid Võrumaalt (Antslast), Järvamaalt, Harjumaalt (Koselt), Läänemaalt ja Saaremaalt.

Käsitlusviis: üldpõhimõtteist ja reegleist lähtuv, siis üksik- asjusse süvenedes ja peatudes keerulisemal ja vankuvail juhtumitel, kusjuures kõiki illustreeriti rohkete näidetega, milledest järeldati teatavaid seadusi ja reegleid. Paaril viimasel loengul esitati teatava harjutusena üliõpilasile mõnesu-guseid näiteid neis esinevate objektijuhtumite otsustamiseks.

Osavõtjate keskmine arv – 15 kuulajat.

2. Proseminar eesti kirjakeele leksikoni koostamiseks – 1 tund nädalas, loenguid 12 tundi. Tegelikult peetud 11 tundi, kuid selle kõrval üliõpilaste töid käidud kontrollimas Eesti Keele Arhiivis ja Arhiivraamatukogus, samuti ka üliõpilasi selleks otstarbeks kodus vastu võetud. Antud harjutusülesanded: rida teoseid eelärkamisaja ja ärkamisaja kirjandusest, mis tuli leksikaalselt läbi töötada ja sedeldada. Loenguil käsiteldi päämiselt, millised sõnad väärivad tähelepanu ja väljakirjutamist, arvustati tehtud töid ja anti juhiseid.

Kõik tööd kontrolliti läbi, kusjuures paiguti võrreldi tekstiga (“Stich proben”).

Osavõtjate arv 12; neist on 10 üliõpilast esitanud oma proseminaritöö. Töödest olen 2 hinnanud väga hääks, 4 hääks ja 3 tööd rahuldavaks.

3. Rahvalaulu keel – 1 loeng nädalas (tasuta): tegelikult peetud 20 loengut.

Aine ulatus ja käsitlusviis: rahvalaulukeele keeleliste iseärasuste esitamine ja nende valgustamine näidetega, mis võeti ilmunud rahvalaulukogudest (Neusi, M. Veske ja Hurda omist). Ka anti osavõtjaile tegelikke harjutusülesandeid rahvalaulukeele vormide moodustamiseks ja rahvalaulude keeleliseks analüüsimiseks.

Aruanne on läbi arutatud Ülikooli Valitsuse koosolekul 21. detsembril 1933 ja otsustatud aruanne vastu võtta.

Sekretär A. Luha allkiri (EAA f 2100, n 2, s 5).

(C)

Eradotsent Johannes Aaviku Aruanne 1934-nda a. I semestril peetud loengute ja harjutuste kohta.

I

- 1) **Proseminar eesti kirjakeele sõnastiku materjalide kogumiseks** – tundide arv 24;
- 2) tegelikult peetud 27 tundi, sest mõnede tööde läbiarutamiseks tuli pidada lisatunde.
- 3) a) Proseminari esimesil loenguil selgitati eesti kirjakeele leksikoni koostamise tähtsust ja anti ülevaade samasugustest yritustest mujal. Selle järele esitati ülevaade eesti kirjakeele leksikaalsest arenemisest alates 17-ndast sajandist uuema ajani. Siis anti üksikasjalisi seletusi selle kohta, mida tuleb leksikaalselt uuritavate teoste ja tekstide juures silmas pidada ja milliseid võimalikke eksimusi vältida. Kõiki neid seletusi varustati näidetega. Ühtlasi esitati ka täpsed nõuded sõnasedeldamise tehnilise külje ja välimusliku korralduse kohta. Edasisil proseminariloenguil arutasin minu poolt läbivaadatud töödes esinevaid puudusi ja selgitasin selle puhul veelgi mõningaid üksikasju. Minu poolt läbivaadatud tööd anti siis üliõpilastele tagasi, kes siis neis kodus tegid tarvilisi paran-

dusi ja mulle need tagasi töid teiskordseks läbivaatamiseks. Tööd tunnistati lõplikult vastuvõetuiks, kui neis olid tehtud kõik nõutavad parandused ja täiendused.

b) Proseminari harjutustöödeks olid antud tekstidest töö eesmärgi kohaselt tähtsate sõnade väljakirjutamine sedelitele ühes tsitaatlausetega. Sedeldatavad tekstid olid peamiselt 18-ndalt ja 19-ndalt sajandilt, mõned ka 17-ndalt ja 20-nda algult. Nende üksikasjaline loetelu leidub ligipandud protokollis. Suurem osa sedeleid on juba paigutatud sellekohasesse kartoteeki Eesti Keele Arhiivis.

- 4) Osavõtjate arv – 12. Neist 2 osavõtjat ei esitanud tööd: üks loobus, teine ei ole veel valmis jõudnud teha ja esitab oma töö juuni algul.
- 5) Erilisi ilmsikstulnud asjaolusid ega soove ei ole.

II

- 1) **Rektsiooniküsimusi eesti lauseõpetuses** – 2 tundi nädalas, semestris kokku 26 tundi.
- 2) Tegelikult peetud 24 tundi; 2 tundi jäi lõpupoole ära, sest kasutasin need lisatundideks proseminari jaoks. Tähendatagu, et neist loenguist on poolosa tasulised, teine poolosa tasuta.
- 3) Eesti kirjakeele rektsioonisüntaksist tulid käsitlusele niihästi kaassõnalised kui ka käändelised rektsioonid (pääle objekti, mida käsitelin eelmisel semestril eraldi). Rektsioone käsiteldi osalt käänete (resp. kaassõnade)järjekorras, osalt neid nõudvate põhisõnade seisukohalt. Päämiselt kirjandusest, nii vanemast kui uuemast, aga osalt ka kõne-keelest korjatud näidete varal püüti osutada kõige üldisemalt esinevad keelepruugid, samuti kui sellest esinevad kõrvalekaldumused ja vankuvused ja nende kõrvalekaldumuste põhjendused, võrdluseks tuues näiteid ka soome keelest. Ka anti nende õigekeelsuslik hinnang tegeliku keele seisukohalt.
- 4) Osavõtjate keskmine arv: 10–12 kuulajat.
- 5) ja 6) -nda punkti kohta ei ole midagi teatada.

Tartus, 22. mail 1934. Joh. Aavik /eradotsent/

Aruanne hääkskiidetav. J. Mägiste

Ülikooli wal. koosolekul 25. V 1934 läbiharutatud ja otsustatud:

Aruanne Wastu wõtta.

Sekretäri eest L. Kurg

Aruanded näitavad Aaviku tõsist suhtumist ülikooli töösse ja selle töö kõrget taset. Peale eesti keele grammatika ja kirjanduse loengute on Aavik tegelnud eesti keele sõnavara õpetamisega ja juhendanud proseminaritöid eesti kirjakeele sõnastiku materjalide kogumiseks. Sellega ta täitis ühtlasi Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsust aastast 1913. Meenutagem, et EKSi keeleteoimkond oli toona otsustanud koostada kolmeosalise “Üleüldise Eesti keele sõnaraamatu” See pidi sisaldama 1) vanema kirjakeele sõnavara kuni aastani 1870 (juhataja M. J. Eisen), 2) uuema kirjakeele sõnavara alates aastast 1870 kuni käesoleva ajani (juhataja J. Aavik) ja 3) elava rahvakeele sõnavara (juhataja J. Jõgever). Aavik oli ka eesti murdesõnade kogumise juhendi (Aavik 1913) autor, kes esmakordselt meie keelekogumise ajaloos soovitas soomlaste ja prantslaste eeskujul kirjutada sõnad sedeleile (Vihma 1986: 34–49).

1934. aasta teisel poolaastal kavatses Aavik jätkata proseminari eesti kirjakeele sõnastiku materjalide kogumisest ja sõnade järjekorra analüüsi (1. VI 1934, EAA f 2100, n 2, s 5), kuid neid loenguid enam ei toimunud (EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava 1934). Ilmselt on selle põhjuseks Aaviku määramine Hariduse ja Sotsiaalministeeriumi haridusnõunikuks arvates 1. septembrist 1934 (Riigivanema otsus nr 595, 20. VII 1934). Eesti Vabariiki vajab suurte kogemustega väljapaistvat pedagoogi eestikeelse keskhariduse kujundamisel kõrgetasemeliseks, Euroopas tunnustatud koolisüsteemiks. Haridusnõunikuks määratuna lootis Aavik siiski teaduslikku tööd ülikooli juures jätkata. Seda väljendas ta otseõnu 4. septembril 1934 kirjutatud avalduses filosoofiateaduskonna dekaanile, paludes “... II semestril vabastada minule ülesandeks tehtud proseminari ja loengute pidamisest, ühtlasi aga esialgselt alale jätta mu eradotsentuur, põhjendades seda sellega, et vahest järgnevail semestrel mulle avaneb võimalus osaltki edasi jätkata teaduslikku tööd Ülikooli juures” (Teenistuskiri TUs). Aavikul säilis ülikooli eradotsendi 1935–1937 ja dotsendi 1938–1940 ametikoht (EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava), kuid koolireform ja selle elluviimine gümnaasiumide peainspektorina ei võimaldanud tal enam ülikoolis loenguid pidada.

Enne pensioniikka jõudmist vabastati Johannes Aavik Vabariigi Presidendi käskkirja nr 251 alusel Hariduse ja Sotsiaalministeeriumi peainspektori ametikohalt arvates 15. augustist 1940 ning haridusministri otsusega 16. augustist 1940 Haridusministeeriumi Raamatukogude Komisjoni ja Lavateoste Alamkomisjoni juhataja kohalt (Teenistuskiri HMis).

KIRJANDUS

- Aavik, J. 1912a.** Enam keele kultuuri. – Tallinna Teataja 12. 03., nr 59.
- Aavik, J. 1912b.** Soome sõnad eesti kirjakeeles: Üks keele rikastamise abinõu. – Eesti Kirjandus nr 1, lk 5–30.
- Aavik, J. 1913.** Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. – Eesti Kirjandus nr 4/5, lk 168–184.
- Aavik, J.** Teenistuskiri. Peetud Tartu ülikoolis 1. veebr. 1926 kuni 1. juulini 1933. – EAA f 2100, n 2, s 5. [Tegelikult algavad sissekanded 20. X 1919.]
- Aavik, J.** Artikleid ja arhivaale I. = Articles and Archives I. Koost, toim H. Vihma. – Keeleuenduse Kirjastik = Language Reform Library. 1994. B2: 42–81.
- Aavik, J.** Teenistuskiri. Peetud Tartu linna koolivalitsuses 1. aug. 1926 kuni 1. sept. 1934. Hariduse ja Sotsiaalministeeriumis 1. sept. 1934 kuni 16. aug 1940. – Tallinna Linnaarhiiv f 52, n 2, s 13.
- Aavik, J.** Artikleid ja arhivaale II. Articles and Archives II. Koost, toim H. Vihma. – Keeleuenduse Kirjastik = Language Reform Library. 1999, B3: 191–195.
- Aho, J. 1912.** Yksi. Tlk J. Aavik. Tallinn.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919 II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 I poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1921. aasta I poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1921. aasta II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1926. aasta II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1927. aasta I poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1927. aasta II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928. aasta I poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928. aasta II poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1929. aasta I poolaastal.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1929.

- aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1930.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1930.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1931.
aasta I poolaastal.
Eesti vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1931.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1932.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1932.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1933.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1933.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1934.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1934.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1935.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1935.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1936.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1936.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1937.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1937.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1938.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1938.
aasta II poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1939.
aasta I poolaastal.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1939.
aasta II poolaastal.

- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1940. aasta I poolaastal.
- Filosofian kandidaatin tutkintotodistukset 1907–1912. – HYKA H-k os arkisto. Taltiot. Dc3.
- Kettunen, L. 1992.** Tartust ja sealsest ülikoolist. Tlk H. Heinsoo. – Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944. Koost S. Issakov, H. Palamets, lk 230–251.
- Linde, B. 1918.** Noor-Eesti kümme aastat. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus. Luettelo suositetuista arvosanoista 1907–1915. – HYKA H-k os arkisto. Tutkintodiaarit. Bei nr 305.
- Matriikkelit 1905–1911.** – HYKA H-k os arkisto. Luettelot. Ba 6.
- Piirimäe, H. 1994.** Eesti Ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919. 1. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Suits, G. 1911.** Lõpusõna. – Noor-Eesti: Kirjanduse, Kunsti ja Teaduse Ajakiri nr 5/6, lk 637–641.
- Veski, J. V. 1913.** Eesti kirjakeele edasiarendamise-teekest. – Voog I: Kirjatööde kogu. Toim E. Hubel, H. Raudsepp, J. V. Veski. Tallinn: Teadus, lk 99–120. (Eestimaa Rahvahariduse-seltsi Kirjanduseharuseltsi Toimetused 15).
- Veski, J. V. 1919.** Paar avalikku küsimust J. Aavikule tema “Uute sõnade sõnastiku” ilmumise puhul. – Postimees nr 120, 4.06.
- Veski, J. V. 1974.** Mälestuste raamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vihma, H. 1986.** Johannes Aaviku üleskutse ja juhend eesti murdesõnade kogumiseks. – Kodumurre nr 18, lk 34–49.
- Vihma, H. 1990a.** Johannes Aavik kirjastajana. – Raamatuloolist. (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae I, lk 163–194).
- Vihma, H. 1990b.** Johannes Aaviku kirjastuse sarja “Keelelise Uuenduse Kirjastik” bibliograafia. – Raamatuloolist. (Acta Bibliotheca Nationalis Estoniae I, lk 195–203).
- Vihma, H. 1995.** Johannes Aaviku kujunemine 1894–1910. – Eesti kultuuriloost 20. sajandi esimesel poolel. (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. Humaniora A3, lk 52–89).
- Vihma, H. 2000.** Johannes Aavik ja keeleuendus. Bibliograafia 1901–1996. Toim K. Ribenis. Tallinn.

TARTU ÜLIKOOLI EESTI KEELE ARHIIVI SAAMISLOOST JA SAATUSEST

Huno Rätsep

Kui 1919. aasta lõpul avati 287-aastane Tartu ülikool eestikeelse Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolina, siis oli selles ette nähtud eesti keele, läänemeresoome keelte ja uurali keelte professori ametikohad ja eesti keele lektori koht. Keegi ei olnud inimesi selleks ette valmistanud. Tuli arvestada olemasolevate haritlastega. Neidki polnud kuigivõrd. Arvesse tulid Helsingi ülikooli kasvandikud Johannes Aavik, Villem Grünthal ja Julius Mark. 39-aastane saarlane Johannes Aavik oli üheksa aastat tagasi lõpetanud Helsingi ülikooli romaani ja soome filoloogia alal ning silma paistnud keeleuuduse algataja ja juhina. Temast viis aastat noorem Villem Grünthal oli Helsingi ülikoolis saanud hariduse soome filoloogia alal, omandanud 1911 magistrikaadi ning oli tuntud luuletajana ja keelemehena. Tedagi olid paelnud romaani keeled. Neist veel noorem 29-aastane Haljala mees Julius Mark oli äsja (1918) Helsingi ülikooli lõpetanud soome-ugri keelte alal, samuti magistrina. Senine Tartu ülikooli lektor 59-aastane Jaan Jõgever, juba kolmas saarlane, oli Tartu ülikooli lõpetanud slaavi filoloogia alal, saanud 1909. a eesti keele lektoriks, avaldanud eesti keele õpperaamatuid ja artikleid keeleajaloo alalt. Ta oli olnud eestikeelse ülikooli asutajate hulgas ning toimis parajasti valitsuse poolt seatud ajutise dekaanina. Tema määratigi 1919. a sügisel eesti keele professori kohusetäitjaks. Mõned kuud enne surma 1924. a suvel sai ta erakorraliseks professoriks ja sama aasta sügisel korraliseks professoriks. Vabariigi loomisel poliitilisi ülesandeid täitnud Julius Mark määrati 1919. a sügisel uurali keelte professori kohusetäitjaks, 1923. a sügisel kaitses ta Helsingi ülikoolis doktoriväitekirja ja valiti sama aasta lõpul korraliseks professoriks.

Nii kergesti ei läinud korda läänemeresoome keelte professorikoha täitmine. Seda olevat pakutud Villem Grünthalile, aga too loobus ning siirdus Tartu ülikooli stipendiaadina 1919. a sügisel taas Helsingisse ja 1923. aastal sai Helsingi ülikooli eesti keele lektoriks. Seal ta 1941 doktoreerus ja järgmisel aastal suri. Lääne-

meresooime keelte professoriks valiti 1919. a lõpul juba tol ajal mainekas eesti keele uurija 34-aastane soomlane Lauri Kettunen, kellel arvatavasti poliitilistel põhjustel polnud Soomes hetkel lootust dotsendikohalt kõrgemale tõusta.

Täitmata oli veel lektorikoht. Pole kuulnud ega lugenud, et sinna oleks soovitud Johannes Aavikut, ilmselt oli tema keeleuendus konservatiivsetele ringkondadele, keda esindas ka Jaan Jõgever, sedavõrd vastukarva. 1919. a sügisel ilmus Postimehes teade, et ülikooli valitsus kavatseb üliõpilaste eesti keele praktilise tundmise tõstmiseks seada ametisse lektori. Sellele reageeris Johannes Voldemar Veski, kandideerides lektori ametisse ja ta kinnitati novembris kohale. Põhja-Tartumaalt pärit 46-aastaselt keelemehel polnud ülikoolidiplomit, ta oli ülikoolis õppinud algul teoloogiat, seejärel loodusteadust ja siis lahkunud sealt majanduslikel põhjustel. Oli töötanud mitmete väljaannete ja ajalehtede keeleteoimetajana ja kujunenud eesti kirjakeele asjatundjaks, kes oli osalenud kirjakeele normide kujundamisloos. Tol ajal töötas ta Eesti Kirjanduse Seltsi teadusliku sekretärina, Hugo Treffneri gümnaasiumis eesti keele õpetajana. Kevadel oli ta valitud õigekeelsuse-sõnaraamatu täiendatud trüki toimetajaks.

Sellise õppejõudude kaadriga alustati tööd. Autoriteediks kujunes kohe Lauri Kettunen. 1920. a asutasid üliõpilased ja õppejõud tema eestvõttel ja soomlaste Kotikielen Seura eeskujul Emakeele Seltsi, mis alates 1925. aastast kuni 1952. aastani kandis nime Akadeemiline Emakeele Selts (AES). 1922. a hakkas selts välja andma ajakirja Eesti Keel, toimetajana J. Mark. Siingi oli eeskujuks Kotikielen Seura ajakiri Virittäjä. Samal aastal võttis selts endale peaülesandeks süstemaatilise murdekogumise ja -uurimise. Seni oli murdematerjale mõnevõrra kogutud Eesti Kirjanduse Seltsi poolt. Töö juhendajaks valiti Tallinnast pärit 27-aastane Albert Saaber (hilisem Andrus Saareste). Ta oli J. Margi eakaaslane. Mõlemad olid Helsingi ülikoolis õppinud, osalenud Vabadussõjas. J. Mark oli E. N. Setälä õpilasena tüüpiline noorgrammatik, fennougrist. Andrus Saareste oli ülikoolis algul süvenenud prantsuse kirjandusse, seejärel huvitunud prantsuse keeleteadusest ja alles studiumi lõpupoole asunud uurima eesti murdeid. Helsingi ülikooli ta ei lõpetanud, vaid astus 1919 Tartu ülikooli ja oli selle just äsja (1921) lõpetanud magistrikraadiga eesti keele alal. Saareste tundis hästi prantsuse keelegeograafiat. Saanud AESi murdekogumise tegelikuks juhiks, seadis ta juba 1922. a eesmärgi: “Kavatsus on 10-ne a jooksul üles tähendada terve Eesti

sõnavara, et võimalduks seega suure “Eesti murdesõnastiku” ehk “Eesti keelevara” ilmumine. Iga suve mõeldakse saata teatav arv (6–10) stipendiaatsid maale, kodumaa eri nurkadesse keelesuge-meid kirja tähendama” (Saareste 1922: 53).

1921. aastal oli toimunud nõupidamine, millest võtsid osa professorid J. Jõgever, L. Kettunen, J. Mark ja stipendiaat A. Saareste. Tööd otsustati alustada neljas suunas: sõnavara küsitlemise teel (nn tähestikuline kogumine) 30 kihelkonnast, murdetekstide kogumine igast kihelkonnast, häälikulooliste karakteristikate nõutamine igast kihelkonnast, kohanime kogumine ülemaaliselt. Töö laadi ja tehnilise külje puhul otsustati arvestada Soomes korraldatud tööd ja eesti uurijate kogemusi, samuti Eesti eriolusid, inimeste võimeid ja seltsi võimalusi (Saareste 1932: 5).

Juba sellesse lähteprogrammi oli algusest peale sisse kodeeritud tulevase kriitika ja vastuolude allikad. Rahvakeele sõnaraamatu, hilisema murdesõnaraamatu idee pärines Soomest, kus professor E. N. Setälä oli juba 1896. aastal oma nelja sõnaraamatu kavas üles kutsunud soome rahvakeele sõnaraamatu koostamisele (Rätsep 2002: 208). Soomlaste eeskujul formuleeriti “rahvakeele sõnastiku” koostamise ülesanne Eesti Kirjanduse Seltsis 1913. a, mille keeleteoimkonna nimel avaldas Johannes Aavik “Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks” (Mäger 1966: 602–603). Esialgul kavatseti koostada uus Wiedemanni sõnaraamat, kus oleks olnud nii kirjakeele kui murrete sõnavara. Vastavalt sellele asuti ka ainekogumisele. Emakeele Seltsi algusajaks oli jõutud juba kirjakeele sõnavara murdesõnavarast lahutada ja asuda kirjakeele sõnaraamatu koostamisele lektor J. V. Veski juhtimisel. Emakeele Seltsi hooleks jäi murdesõnavara kogumine ja kohustus koostada 5-köiteline “Eesti murdesõnastik”, 1939. a kirjutas Saareste juba: “10 fooliokõidet” (Saareste 1939: 438).

Eeskujul nii ulatusliku valmis murdesõnaraamatu näol polnud. Seetõttu ei teatud umbmääraseltki, kui palju selline ettevõtte algusest peale koos ainekogumise peaks aega nõudma. Esialgul loodeti kogumistööga hakkama saada kümne aasta jooksul. Kaugemaid tähtaegu polnud mõistlik esitada, sest see oleks kohutanud rahaandjaid. Need arvestused ei pidanud paika. “Eesti murrete sõnaraamatu” esimese köite esimene vihik ilmus alles 1994. a ja praegu ollakse sõnaraamatu kolmanda köite juures. Kui väita, et seda tingisid rasked olud, siis varem alustatud ja teistes oludes toimunud soome murdesõnaraamatu esimene köide ilmus 1985. a. Niisiis esialgse kümne aasta asemel oleks töö ka paremates tingi-

mustes nõudnud vähemalt seitse-kaheksa korda rohkem aega.

Teine asjaolu, mis juba algusest peale oli olemas ning sünnitas hiljem korduvalt vaidlusi ja etteheiteid, oli see, et murdekogumise juhi isikliku teadustöö kaugemas kavas polnud sugugi esikohal rahvakeele sõnaraamatu koostamine. Prantsuse keeleteaduse saavutuste hindajana oli tal tekkinud juba Helsingi ülikooli päevil mõtte koostada eesti murdeatlas ja luua eesti keele mõisteline sõnaraamat. Nende kavatsuste teoks tegemine oli tema elu eesmärk, mida ta taotles oma elu lõpuni ja üllatavalt heade tulemustega.

Esimese sammu oma eesmärgi poole astus A. Saareste oma doktoritöoga. Algul kavatses ta selle kirjutada Kihnu murrakust, kuid otsustas siis L. Kettuneni julgustusel keelegeograafia kasuks. Töö teemaks sai murdesünonüümide keelegeograafiline uurimus "Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes" 1. novembril 1924 kaitses ta Tartu ülikoolis selle õppeasutuse kõigi aegade esimest eesti keele alast doktoriväitekirja, niisiis 121 aastat pärast eesti keele tulekut Tartu ülikooli. Vastne doktor oli ise 32-aastane. Töö oponentideks olid L. Kettunen ja J. Mark. Viis päeva pärast tema väitekirja kaitsmist suri esimene eesti keele professor Jaan Jõgever. 15. mail valis ülikooli nõukogu Saareste eesti keele erakorraliseks professoriks. Juba enne professoriks saamist oli ta 1. veebruaril 1925 valitud AESi esimeheks, sest senine esimees L. Kettunen siirdus tagasi Helsingisse.

Kui murdekogumistöö edendamiseks moodustati seltsis 1926. a murdetoimikond, valiti A. Saareste ka selle esimeheks. Nii oli tema kätte koondunud eesti keele alase töö juhtimine, aga ka võim. Tema kõrvale polnud kedagi võrdväärset seada. Alustas ju eesti filoloogia Tartu ülikoolis 1919. a peaaegu nullist. Üliõpilased olid enamasti ainult algajad. Õppejõud koostasid sageli oma esimesi loengukursusi. Ettevõtmised olid algstaadiumis. Saareste ja Margi põlvkonnale järgnev sugupõlv hakkas alles ülikoolis õppima. Siia kuulusid 19-aastane Põhja-Tartumaalt pärit Julius Mälson (hilisem Mägiste), lektor J. V. Veski õepoeg, niisama vana kõplane Oskar Loorits, kes alustas õpinguid keelemehena, sinna tuli ka Petrogradi Ajaloo-Keeleteaduse Instituudist 1920. a 25-aastane Ernst Nurm, kelle huvialaks oli eesti keele kõrval klassikaline filoloogia. Nende õpingu- ja eakaaslane August Anni (hilisem Annist) on mõnd oma seltsilist vanuigi iseloomustanud nõnda: "Seal on näiteks O. Loorits: valge pea, lühinägelik, elav kui säde, sokuke-sena siia ja sinna hüplev, vahel innukalt tormav, väga sagedasti

ka vihaselt poksiv, kas või ainult oma kujutlusi, äärmiselt kiiremõtteline ja kiiresti töötav — aga kui kiiresti ka viltujooksev. Seltsi esimeste aastate tegevus on suurel määral tema poolt kirja pandud. Seltsis ja selle ümber löödud lahingud, näiteks keeleuuen-duse pärast, ongi peamiselt tema poolt juhitud. Õigupoolest ei saanud ta eladagi ilma lahinguteta, ilma teravate seisukohavõttu-deta, poolt või vastu. Juba kolme aastaga oli tal kogu ülikooli-kursus lõpetatud (tol ajal oli see võimalik), varsti ka oma suur grammatika kirjutatud. (Eksamil teda siiski veel selle järgi ei küsi-tud, nagu olevat olnud lugu noore E. N. Setäläga.) Kuid siis oligi Looritsal juba isu “kuivast” keeleteadusest täis ja ta siirdus alale, kus ta temperamendil ja fantaasial olid suuremad hüppevõimalu-sed. Ta oli noorest peale silmapaistev nii heas kui halvas — aga loo-mulik, et ajahambale kauem vastu peab hea.

Seal oli J. Mälson (Mägiste), veidi pikaline, veidi kohmakas, aga seda suurema istumisvõimega, detailikorjamise hoolega. Ta oli nagu loodud sõnaraamatute tegijaks ja soome stiilis häälikuaja-lugude ja sõnaetümolooגיע autoriks. Ka temal oli kirjanduslikku soont, ta pikkades, ragisevalt detaile täistuubitud lauseis vilksatas toredat huumorit. Aga ta tüse olemus ei tõusnud nii kergesti lendu kui ta kaaslastel; ta oli uue seltsi noorliikmetest ainus tõeline lingvist” (Annist 1970: 53). J. Mägiste kaitses 1928. a doktori-väitekirja läänemeresoome keelte alal ja 1929. a valiti ta Tartu ülikooli läänemeresoome keelte korraliseks professoriks. Temast sai murdekogumistöö kavade kriitik, kelle seisukohti A. Saareste sageli arvestas.

Kolmandaks. Murdesõnavara kogumiseks polnud täiesti läbi-proovitud ja efektiivset metoodikat. Soomlased, kes olid tükk aega juba töötanud, katsetasid ikka veel ja tegid muudatusi. Pealegi oli oluline ettevõtte rahaline külg. Emakeele Selts sai selleks tööks toetust Eesti Kirjanduse Seltsilt ja riigilt, kuid koguma saadetavate inimeste stipendiumid olid Soome omadest mitu korda pisemad. Oli vaja entusiasmi. Kogenud murdekogujaid polnud, need pidid kujunema alles kogumistöö käigus, ent kõigist ei saanudki häid töötajaid.

Töö siiski edenes ja Akadeemilise Emakeele Seltsi valdusse oli sündinud murdearhiiv, kus juba 1930. a oli 306 000 sõnasedelit ja 1500 lehekülge tekste (vt foto).

1929.–1933. aastate majanduskriis avaldas pärssivat mõju ka AESi tegevusele, sest majanduslik seisund sõltus küllaltki palju eraisikutelt ja riigilt saadud toetustest. Seltsi laiahaardelist tege-

Eesti Keele Arhiiv murdekogudega.

vust tuli paratamatult kärpida ja ümber korraldada. Raamatuladu anti üle kirjastusele Noor-Eesti, alaline talitus Tartus Lutsu 10 likvideeriti ja seltsi asjaajamine ühendati murdekogude korraldaja kohustustega. Kokkuhoiu hulka kuulus samuti eesti ja sugukeelte arhiivi loomine Tartu ülikooli juurde 1930. a, mis võimaldas murdekogude säilitamisel ülikoolilt abi saada. 10. septembril 1930 arutati filosoofiateaduskonna koosolekul prof A. Saareste ettepanekut muretseda õppetoolile ruumid, kus saaks korraldada eesti keele õpetamist (EAA f 2100, n 2b, s 73, l 97). Seni õppetoolil ruume polnud. Sama küsimus oli kõne all 17. oktoobril 1930 Tartu ülikooli valitsuse koosolekul, kus otsustati eesti ja sugukeelte õppetöö tarvis anda teaduskonnale prof P. Haliste endine korter (sealsamas lk 98). Nii sündis 1930. aasta lõpul Tartu ülikooli eesti ja sugukeelte arhiiv aadressiga Lai tänav 34, korter 6 (hoovis). Arhiivi enda loomise otsust ei ole seni leitud. 4. detsembril 1930 taotles professor Saareste ülikooli valitsuselt luba paigutada kõik eesti ja sugukeeli käsitlevad laudaturtööd ja auhinnatööd eesti ja sugukeelte arhiivi (EAA f 2100, n 4, s 50, l 436). Samal ajal, s.o 1930. a lõpul otsustas Emakeele Selts deponeerida vastrajatud arhiivi oma murdekogud ja arhiivi koos sisseseadega (Eesti

Keel 1931: 28). Seega oli eesti keele arhiiv loodud. Juhtimise keskendumine jätkus, kuna arhiivi juhatajaks sai A. Saareste, kes oli samal ajal Emakeele Seltsi esimees ja seltsi murdetoimkonna juhataja.

Juba 1927. aastast peale oli sünenud murdekogumise ja -uurimise vallas professorite A. Saareste ja J. Mägiste vahel arvamuste lahknemist. 1929. a kritiseeris J. Mägiste ettekandes seltsi koosolekul murdeuurimise organiseerimist ja planeerimist. Kriitika tulemusena laiendati murdetoimkonda ja muudeti selle kodukorda. Eriarvamusi oli neil ka Saareste poolt koostatava keeleatlase ja Mägiste poolt koostatava soome-eesti sõnaraamatu valmimise ajakava puhul. Majanduskriisi olukorras kaasnesid sellega kuulduused, et haridusministeerium võib koondada eesti filoloogia ühe professorikoha. Filosoofiateaduskonnas koondamisi toimuski, kuid eesti filoloogias koondati Johannes Aaviku eesti keele lektori koht, mis oli loodud 1926. aastal. Ülikooli valitsuse otsusega 19. oktoobrist 1932 ühendati kaks lektorikohta, lektoriks jäi üksnes J. V. Veski ja J. Aavik valiti 1933. a kevadel eradotsendiks eesti keele alal (EAA f 2100, n 2, s 5, l 5). Kahe professori suhete keerustumine kajastus arhiivi nimes: eesti ja sugukeelte arhiivist sai eesti keele arhiiv.

1932. aastal sai täis lubatud kümme aastat murdesõnavara kogumist ja nüüd pidanuks esialgse plaani kohaselt algama sõnaraamatu koostamine. A. Saareste kui programmi juht avaldas sel puhul pikema aruande “Kümme aastat eesti murrete süstemaatset kogumist” (Saareste 1932). Ettekandes kinnitatakse, et 30 kihelkonnast, kus pidi toimuma sõnavara kogumine Wiedemanni alusel, on töö lõpule viidud 24 kihelkonnas ja pooleli 6 kihelkonnas. Järgnevaist arvandmeist ilmneb, et kihelkonnakogud olid sõnade arvult tagasihoidlikud 8000–13 000 sõna. Mainiti, et Wiedemanni sõnaraamatule lisaks on 1930. a koostatud 287-leheküljeline “Lisasõnastik”, mis sisaldab 6300 trükis tundmatut või tähenduselt vähe uuritud haruldast sõna. Sellele olid järgnenud lisasõnastiku jätkud. 1929. a oli alustatud ulatuslikumat täiendavat kogumist mõistepiirkondade kaupa, mille aluseks sai A. Saareste “Ideoloogilise sõnastiku” esialgne käsikiri. Aruande lõpus taotleti võimaldada veel viis aastat endiste ressursidega kogumistööd ja esitati üheksapunktiline viie aasta kava, kuhu on lülitatud ka: “3. Ideoloogilist kogumist suuremal määral jätkata. Läbi käsitleda võimalikult kõik mõistealad ... 4. Tulevase “Eesti Keele Atlase” jaoks andmeid edasi koguda tähtsamate keelete erinevuste kohta igast khk-st”

(Saareste 1932: 13). Emakeele Seltsi aastakoosolekul 6. märtsil 1932. a, kus A. Saareste oma seisukohad ja kavad esitas, avaldas J. Mägiste ettekandja optimismi suhtes kahtlust (Mäger 1966: 604).

1933. aastal tekkisid uued probleemid seoses seltsi kogude deponeerimislepingu koostamisega. Pääaegu terve aasta tegeles seltsi juhatus seltsi kogude talletamise juriidiliste küsimustega. Moodustati komisjon eesotsas aseesimehe J. Mägistega. Komisjoni enamikul ja arhiivi juhatajal A. Saarestel olid erinevad seisukohad kolmes küsimuses. Esiteks, kas seltsil on õigus pidada arhiivi ruumides juhatuse ja toimkondade koosolekuid ning kasutada arhiivi ruume seltsi asjaajamisel. Teiseks, kas on vaja murdekogusid kindlustada ja kes peab seda tegema. Kolmandaks, kas on vaja hinnata kogude väärtust ja koostada nende nimestik (Eesti Keel 1934: 88). Lahenduse leidmist raskendas asjaolu, et vahepeal oli arhiiv kolinud eelmisest korterist uude korterisse Gustav Adolfi tänav 14 endisesse Kenksepa majja, mis paiknes praeguse TÜ keemiahoone kohal Toomemäe-poolses nurgas. Maja esimesel korrusel oli arhiivi käsutuses 3 tuba ja köök. Ruumid, kus arhiiv asus, polnud selleks tööks sobivad. Arhiivi juhataja iseloomustas Emakeele Seltsi peakoosolekul 11. veebruaril 1934 olukorda nõnda: "... tõepoolest majal, kus arhiiv asub, on seinad pehkinud ja seal on palju elukortereid, kööke, ahjusid ja lapsi, nii et need ruumid pole tulekindlad, vaid koguni tulekardetavad. Tuleb loomulikult kasutada iga juhust, et paremaid ruume leida" (Eesti Keel 1934: 88). Arhiivi juhataja ja seltsi arvamused olid läinud deponeerimislepingu sisu suhtes 1933. a kevadel sedavõrd lahku, et selts kolis suvel arhiivist Laiale tänavale foneetika laboratooriumi ruumidesse ja Saarestet süüdistati selles, et ta olevat kaitsnud arhiivi huvisid seltsi huvide vastu. Eelmainitud peakoosolekul võeti häälteenamusega vastu deponeerimislepingu tingimus, mille kohaselt seltsil on tungiva tarviduse korral õigus kasutada arhiivi ruume, pidada seal oma deponeerimata vara, korraldada kindlatel kellaegadel asjaajamist ning juhatuse ja toimkondade koosolekuid. Seejärel loobus A. Saareste seltsi esimehe ametist ja uueks esimeheks ning murdetoimkonna juhatajaks valiti J. Mägiste (Eesti Keel 1934: 94). Deponeerimisleping jäi endiselt alla kirjutamata.

Samal aastal õnnestus arhiivi juhatajal parandada olukorda. Alates 1. septembrist loodi arhiivi korraldaja töökoht ja sellele kinnitati seni ülikooli juures ülemäärase õppejõuna töötanud Paul Ariste. Tema ülesandeks oli koostada küsitluskavu, lugeda

läbi sissetulnud kaastööd, konsulteerida murdekogujaid, õpetada murdeuurimismetoodikat ja foneetikat. Palgalise tööjõu saamine arhiivi muutis seltsi juhatuse suhtumist. 25. novembril 1934. a peetud seltsi erakorralisel peakoosolekul üritati leida kompromissi. Seltsi esimees J. Mägiste selgitas: "... on väljavaateid, et kogude ametliku deponeerimise järele need leiavad korraldamist ning kasutuskõlvulisemaks tegemist, ilma et AESil edaspidi sellekohaseid kulusid tuleks kanda ... nüüd on arhiivi lahtiolek ja kasutamisvõimalused peale arhiivi abijõu koha täitmist garanteeritud. Aasta eest meil neid garantiisid polnud ja seepärast AESi juhatuse pidi järeleandmistega olema tagasihoidlikum" (Eesti Keel 1935: 90).

Samal koosolekul võeti uuesti kõne alla deponeerimislepingu projekt, kuhu tehti taas muudatusi. Välja jäeti kogude tulekindlustuse nõue, sest ülikool kui riigiasutus ei olnud kindlustanud tule vastu ka omi varasid ega saanud muidugi kindlustada ka deponeeritud varasid. Leiti, et AES peaks võimaluste piires ise murdekogusid kindlustama. Kuna murdekogude nimestikud olid enamasti olemas, jäeti ka nende nõudmine lepingust välja. Samuti jäi ära punkt, mille kohaselt seltsil oleks olnud õigus kasutada arhiivi ruume (sealsamas, lk 90). Peakoosolek võttis selliselt parandatud lepingu vastu ja 1934. a lõpul kirjutati deponeerimislepingule alla. Järgmisel korralisel peakoosolekul 3. märtsil 1935 keeldus J. Mägiste esimehe kohale kandideerimast ja seltsi esimeheks ning murdetoimkonna juhatajaks valiti taas A. Saareste. Mitu aastat kestnud vaidlused olid leevenenud kokkuleppeks. 1935. a suvel siirdus A. Saareste õppeaastaks Budapesti ülikooli loenguid pidama ja tema eemaloleku ajaks määrati arhiivi juhatajaks J. Mägiste (EAA f 2100, n 2, s 1036, 1 224, 238).

Samal aastal hakkas eesti keele arhiiv välja andma oma toimetisi. Sarja esimeseks numbriks oli A. Saareste „Tulihänna nimetustest” Arhiivi toimetisi ilmus aastail 1935–40 ühtekokku 17 numbrit. Enamasti olid need küll teistes väljaannetes varem avaldatud uurimused. Autoreid sai ühtekokku kuus: seitse vihikut A. Saarestelt, viis P. Aristelt, kaks J. Mägistelt, kaks M. Toomselt, üks E. Laugastelt ja üks A. Raunalt. Sarja peamiseks eeliseks peeti, et nõnda näis sobivam äratrükke välismaale saata.

1936. a algul sai eesti keele arhiiv taas uued ruumid, seekord avarama korteri Rüütli tänav 24 kolmandal korrusel. See oli punasest tellistest maja, mille alumisel korrusel paiknes ülikooli apteek. Praegu on sel kohal Eesti Telefoni hoone. Sinnasamasse kolis ka

AES ja jälle oldi ühistes ruumides.

1937. a täitus viiosteist aastat murdeainestiku kogumise algusest ja J. Mägiste esitas AESile järgmise viie aasta töökorralduse kava, mille põhieesmärgiks oli rahvakeele sõnaraamatu materjali kogumise lõpule viimine. Sel perioodil tulnuks kogud kopeerida ja üheks tähestikuliseks kartoteegiks koondada, sõnaraamatu prooviartiklid koostada. Sõnavara kogumisel tuleks pöörata erilist tähelepanu tähenduste selgitamisele. Sõnaraamatutöö suunamiseks peaks juhatus valima viieliikmelise toimkonna (lähemalt Mäger 1966: 606-607). Neid ettepanekuid arvesse võttes koostas A. Saareste järgneva perioodi tööplaani.

1. septembrist 1937 määrati murdekogusid korraldama Mihkel Toomse (Eesti Keel 1938: 28), kes oli aastaid töötanud AESi murdestipendiaadina ja viimistles parajasti oma doktoriväitekirja. 31-aastasest tippu pürgivast keeleuurijast kujunes Andrus Saareste visa oponent. 1937. a lõpul käis arhiivis haridusministeeriumi kunsti ja teaduse osakonna direktor majandusajaloolane Juhan Vasar ja soovis saada informatsiooni AESi tegevuse kohta. Arvatakse, et ta tegi M. Toomsele ettepaneku esitada oma hinnang koos andmetega ministeeriumile. 1938. a jaanuaris, kui AESi esimees Saareste ja teaduslik sekretär Raun olid Soomes murdekogumistööga tutvumas, olevat Toomse hakanud AESi juhatuse ja murdetoimkonna protokolle uurima ja märgukirja koostama. Jaanuari lõpul olevat ta andnud selle J. Vasarale üle, kuid millegi pärast ilma allkirjata. A. Saarestele kui oma otsesele ülemusele ta sellest ei rääkinud (Keem 1972: 489). Hiljem on Saareste väitnud, et märgukirja koostas kaks isikut, kes kuulusid seltsi juhtorganeisse. Nimesid ta siiski ei nimeta (Teadus 1940: 8).

Vahepeal arenesid sündmused omasoodu. 28. jaanuaril 1938 kehtestati riigihoidja Konstantin Pätsi dekreediga „Eesti Teaduste Akadeemia seadus”, millega asutati Eesti Teaduste Akadeemia ja anti sellele uuele organisatsioonile põhikiri. 13. aprillil 1938 nimetas riigihoidja 12 akadeemia liiget, nende hulgas kolm filoloogi – Julius Mark, Oskar Loorits ja Gustav Suits, kelle seast vastne akadeemia valis J. Margi akadeemia asepresidendiks. Akadeemikud nimetasid omakorda tänutäheks akadeemia auliikmeteks Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri. Samal aastal kehtestati seltside õigusi ja valdkondi piirav „Ühingute ja nende liitude seadus” Vastavalt põhikirjale taotles akadeemia, et kõik teadusseltsid registreeriks end akadeemia juurde ja loobuksid juriidilise isiku õigustest.

23. mail 1938 saatis J. Vasar M. Toomse märgukirja edasi

Eesti Teaduste Akadeemiale (Saareste 1939: 439). AESi juhatus sai märgukirja olemasolust teada alles sügisel ja varsti selgus ka arvatav märgukirja koostaja. M. Toomse sunniti oma ametikohalt lahkuma ja murdekogusid korraldama asusid V. Niilus ning A. Kukk (Keem 1972: 490). M. Toomse on ise asja natuke teistiti kirjeldanud: „Sügisel ähvardas töö [s.o doktoriväitekirja kirjutamine – H. R.] majanduslikel põhjusil üldse määramatuks ajaks katkeda. Endise Eesti Teaduste Akadeemia toetusel sai selle siiski lõpule viia” (Toomse 1941: VII). 15. mail 1939. a doktoreerus M. Toomse läänemeresoome keelte alal. Ta väitekiri oli detailne uurimus „Eesti *ta-*, *tä-*verbide konsonantsest liitumisest”, kus analüüsiti üksikasjaliselt mõningate verbivormide variante eesti murretes ja kõrvutati neid teiste läänemeresoome keelte vastavate vormidega. Töö esialgseks läbivaatajaks ja ka peaoponendiks oli professor Julius Mägiste. Väitekirja kavatses avaldada Eesti Teaduste Akadeemia, kuid ei jõudnud seda enam teha ja nõnda ilmutas selle juba RK Teaduslik Kirjandus 1941. a algupoolel J. Margi „asjatundliku hoole all”, nagu autor eessõnas mainib (Toomse 1941. VII).

On ilmne, et Mihkel Toomse kuulus professor Julius Margi ringkonda. Sellesse kuulus ka akadeemik Oskar Loorits, kes oli juba 1928. aastal kirjutanud: „Aga Julius Margile, sellele ainsale eesti keeleteadlaselle, kellel „aega jätkub” ainult keelega tegelemiseks: uusi võite rahvusvahelises keeleilmas (et särada edasi eesti keeleteaduse heledaima tähena)” (Loorits 2000: 62). See ringkond oli tollal (Paul Ariste teatel) kaunistesti vastu seatud Andrus Saareste ringkonnale. Professorite vanusevahe oli ainult kaks aastat. Noorem kolleeg J. Mägiste toimis kahe ringkonna vahemail, olles seotud kord ühe, kord teisega.

M. Toomse oli tegelikult uue, kolmekümneaastaste põlvkonna esindaja. Ta polnud põrmugi ainus esilepürgija. 1939. a maikuuks kaitses doktoriväitekirja ka Toomsega samavanune Paul Ariste, kes oli olnud enne teda arhiivi murdekogude korraldaja ja oli alates 1. oktoobrist 1938 A. Saareste juures vanemassistendiks. Nendega samavanune (ikka sünniaasta 1905) Alo Raun oli Emakeele Seltsi teaduslik sekretär ja doktoreerus soome-ugri keelte alal kolm aastat hiljem 1942 Tartu ülikoolis. Neist kaks aastat noorem Valter Tauli oli jõudnud 1936. a magistriskraadini ja tema magistritöö laiendatud versioon „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid” ilmus 1938. a lõpul AESi toimetiste 17. numbrina. Ilmselt oli seegi doktoritööks kavandatud, ent kaitsmi-

seni ei jõudnud. Doktorikraadi sai V. Tauli 1956. a Lundi ülikoolis. Siia kuulus ka kolm aastat noorem Arnold Kask, kes töötas tollal gümnaasiumiõpetajana, oli aga olnud A. Saareste abiline lisasõnastike koostamisel. Ta sai magistrikraadi 1943. a ja M. Toomse toetusel valiti 1944 J. V. Veski järglaseks eesti keele lektori kohale. Doktoriväitekirja kaitses ta samal aastal kui Valter Tauli.

Neist neljast on ainsana selles maailmas veel Alo Raun, kes nende ridade kirjutamise ajal üheksakümne seitsme aastasena peab pensionäripõlve USAs Indiana osariigis Bloomingtonis, olles töötanud sealses ülikoolis üle kahekümne aasta professorina. Ainsana neist neljast ei jõudnud professoritiitlini V. Tauli, aga paremas olukorras pidanuks jõudma.

Tulgem tagasi aastasse 1938. Akadeemiline Emakeele Selts oli üks vähestest seltsidest, kes ei olnud nõus registreerima end Eesti Teaduste Akadeemia juurde. Seltsi üldkoosolek pooldas töö jätkamist senise põhikirja alusel. Põhjus oli tõsine. AES ja Tartu ülikooli eesti ja sugukeelte arhiiv olid murdeainestiku kogumise ja uurimistöö ühte põimunud, neil oli ühine murdekogu. Õigusega kardeti murdearhiivi viimist äsja loodud kõrgema organisatsiooni alla. Ametlikult kinnitati küll, et liitumine akadeemiaga on vabatahtlik, ent nagu varsti ilmnes, rakendati keelduja suhtes majanduslikke mõjutamisvahendeid. Murdeuurimise finantseerimine anti üle teaduste akadeemiale. 1938. a lõpupoolel selgus, et AESile määratud toetussummadest on kaks kolmandikku kinni peetud. Ministeeriumis selgitati, et see on tingitud seltsi tõrkumisest (Keem 1972: 490). 1939. a alguses anti seltsile teada, et edaspidi määratakse toetused murdekogumiseks teaduste akadeemia kaudu. Sama aasta märtsis ilmus ajakirjas Varamu mõttevahetuse korras M. Toomse artikkel „Eesti rahvakeele sõnaraamatust ja murdekogumisest” (Toomse 1939: 323–329), mis oli märgukirja variant. Selles kritiseeriti teravalt murdekogumise alal seni tehtut, tuginedes üldiselt J. Mägiste poolt varem mitmel korral AESi ja selle juhatuse koosolekuil tehtud kriitikale. Uus oli otsene ja räige A. Saareste süüdistamine: programmi tegelik läbiviimine olevat sisuliselt ebaõnnestunud peamiselt juhtimisest olenevail põhjusil (Toomse 1939: 324). Artikkel lõppes ähvardusega: „Kas lasta luhutada kogu suure rahvakeelesõnaraamatu üritust või püüda leida võimalust selle läbiviimise korraldamiseks väljaspool Emakeele Seltsi?” (Toomse 1939: 329). Ajakirja järgmises numbris sai sõna A. Saareste (Saareste 1939: 435–439). Ta tunnistas M. Toomse kirjutise toonilt ja sisult halvustavaks ja sihilikuks ning näitas, et

puudujäägid murdekogumistões on tingitud peamiselt tööjõu napusest ja rahastamise tagasihoidlikkusest, näiteks olid töötoetused AESil 8 korda pisemad kui Soomes. Saareste näikse olevat taibanud, et Mihkel Toomse selja taga seisib teatud kõrgem ringkond, kes taotles tema tegevuse ja mõjuvõimu piiramist. Muide just 1938. aasta novembris jõudis ülikooli valitsusse kaebus, et Paul Ariste on pidanud A. Saareste asemel proseminari, aga õppeülesannet tal polnud. A. Saarestelt nõuti seletuskiri ja moodustati komisjon asja uurimiseks (EAA f 2100, n 2, s 1036, l 262, 263). Asi lõppes siiski ainult tähelepanu juhtimisega.

1939. aasta algul oli eesti keele arhiivile taas antud esialgne nimi – eesti ja sugukeelte arhiiv. 19. märtsil peeti Tartus AESi erakorraline peakoosolek, kus arutati seltsi saatust. Leiti, et seltsi liitumine akadeemiaga pole sunduslik, kuid osa akadeemia liikmeid soovivat seda. Üldkoosolek otsustas, et AES jääb sõltumatuks juriidiliseks isikuks. Samal päeval andis A. Saareste intervjuu ajakirjanikele. 23. märtsil sõitsid A. Saareste ja J. V. Veski K. Pätsi jutule, kuid sel käigul polnud positiivseid tulemusi, samuti jäid tagajärgeta hilisemad pöördumised valitsusliikmete poole (Keem 1972: 490). AESi otsuse peale jättis Kultuurkapital 1940. a algul seltsile murdeuurimiseks ettenähtud toetusest 3400 krooni välja maksmata ja määras sama aasta mais 8000 krooni murdekogumise toetust akadeemiale.

AES püüdis ennetada murdeuurimise siirmist akadeemia kätte ja A. Saareste esitas juba 1938. aasta kevadel haridusministerriumile ja ülikoolile kava moodustada ülikooli juures sihtasutus Eesti Keele Arhiiv. 1938. a sügisel pooldas seda ka AESi juhatus (Toomse 1939: 440). Ettepanek jäeti tähelepanuta.

1940. aasta algupoolel pöördus akadeemia humanitaarteaduste sektsioon, mille juhataja oli prof E. Kant, spetsialistide poole arvamuse saamiseks murdeuurimise instituudi loomise küsimuses. Instituudi loomist toetasid M. Toomse ja P. Ariste; A. Raun ja J. Mägiste leidsid, et tuleks luua sihtasutus AESi murdetoimkonna baasil. Samale seisukohale asus ka akadeemik Gustav Suits, kes oma hinnangus kirjutab: „Tunnustan nii siis oma paremat äratundmist mööda õiglase arvustuse vajadust, veel rohkem heatahtlikku aktiivset huvi puuduste parandamiseks. Kõiki umbusalduse avaldusi kõnesoleval aadressil ei saa ma selle vastu täie usaldusega omaks võtta. Mõni noor murdeteadlane on oma nimetult alustatud aktsioonis küll juba muutunud nimekandjaks, keda ümberkorraldamise arutlustes on paraja asjatundjana mainitud, kellele teiselt

poolt aga süüks on pandud vähem kiiduväärseid isiklikke ja sihiklikke omadusi. Mulle on jäänud mulje, et ka liialdavate laitustega on alahinnatud Ak. Emakeele Seltsi murdetoimkonna täienenud töökava, samuti täidesaatvate tegelaste järjest kasvanud vilumust ja viimaste aastate hoogtöö viljakust” (Mäger 1966: 608).

Kõigest hoolimata otsustas humanitaarteaduste sektsioon oma koosolekul 1. aprillil 1940 luua Eesti Murdeuurimise Instituut. Akadeemia täiskogu 17. mail 1940 kinnitas selle otsuse (Mäger 1966: 608). 25. mail määrati Mihkel Toomse instituudi juhatajaks ja ta hakkas instituuti organiseerima. AES esitas akadeemiale vastulause ja kordas varasemat ettepanekut sihtasutuse loomiseks. 30. mail lükkas akadeemia selle ettepaneku tagasi. Instituudi kolleegiumi seati J. Mark, P. Arumaa, P. Ariste, J. Mägiste ja A. Saareste, viimased kaks esitas ülikool oma esindajatena, nende nõusolekut küsimata.

Vastasseis oli teravnenud. Kerkis hulk probleeme. Kuidas jagada murdekogumist ja -uurimist kolme asutuse – AESi, ülikooli arhiivi ja instituudi vahel? Kellele jäävad murdekogud? Kes saab raha? Kuidas jaguneb tööjõud? Lahenduste otsimiseks loodi komisjon, kus peamine sõnasõda toimus A. Saareste ja M. Toomse vahel. Kompromissi ei leitud (ETA arhiiv f 25, n 1, s 82, 13, 16).

Oli tekkinud situatsioon, kus ühel asutusel on rahad ja teisel murdekogud ning vilunud tööjõud. AES oli sunnitud raha hankima mujalt. A. Saareste ja J. V. Veski käisid korjanduslehtedega mitmel pool raha küsimas. Saadi toetusi maavalitsustelt, pankadelt, äri-meestelt. Juunis kutsus M. Toomse AESi vilunud kogujad enda juurde ja pakkus kindlapalgalist riigiteenija kohta kuupalgaga 180 krooni, mis oli kolm korda suurem senisest ajutisest tasust. Vastus tuli anda 15. juuliks (Keem 1972: 492). Pole teada, kuidas lugu oleks lõppenud. Ajalugu käis oma jalga.

1940. aasta juulis, Eesti Vabariigi loojangul likvideeriti Eesti Teaduste Akadeemia ja sellega koos ka Murdeuurimise Instituut. Uues olukorras otsustas AESi juhatus 9. juulil 1940 teha ettepanek luua sihtasutus Eesti Murdearhiiv ja koostas isegi selle põhikirja kavandi, kuid keegi ei tundnud selle vastu huvi. AESile anti lisatoetust. Seltsi teaduslikuks sekretäriks sai V. Niilus ja kogude korraldajana töötas koguni viis inimest: A. Kukk, S. Tanning, T. Linge, R. Laanes ja H. Rink (Keem 1972: 492).

Esimese Nõukogude okupatsiooni lõpul 1. juunil 1941 loodi Tartu ülikooli juurde nõukoguliku malli kohane teadusliku uurimise instituut (TUI). Selliseid uurimisasutusi oli mujalgi Nõu-

kogude vabariikides ja autonoomsetes vabariikides ning nad allusid tavaliselt Moskva teaduste akadeemiale. 26. juunil kinnitati ka sektsioonide juhatajad, filolooge juhtis K. Kure ning sektorijuhatajateks olid A. Saareste, J. V. Veski, J. Mägiste, R. Põldmäe, E. Laugaste (Loorits 1955: 190). Tööle see uus asutus ei jõudnud hakata.

Järgnev Saksa okupatsiooniaeg tõi endaga kaasa jälle uue olukorra. 29. augustil 1941 teatas ülikooli rektoriks määratud prof E. Kant, et prof A. Saarestet ei loeta enam Tartu ülikooli koosseisu kuuluvaks kuni korralduseni keskvoimult hariduse alal (EAA f 2100, n 2, s 1036, l 328, 329). Tema asemele määrati eesti keele professori kohusetäitjaks M. Toomse. Hiljem on prof E. Kant selgitanud, et Tartu SD komandör nõudis koos mitmesuguste ähvardustega teatud hulga nimeliselt loetletud õppejõudude tagandamist ja olukorra päästmiseks tuli 5–6 õppejõudu vallandada (Kant 2002: 263–264). A. Saarestele konkreetset põhjust ei teatatud. Selgituse saamiseks kirjutas ta Hjalmar Mäele kaks kirja ja palus tekkinud olukorda õiglaselt lahendada või võimaldada talle tööd teaduslikul alal. Vastust ei tulnud. Üliõpilased ja endised õpilased koostasid detsembri algul tööta ja palgata professori toetuseks petitsiooni rektorile ja haridusdirektoriumile. Esindajad viisid need rektorile ja haridusdirektor A. Massakale. Rektor soovitas väljaspool Tartut emakeeleõpetaja koht hankida, haridusdirektor lubas igakuist teaduslikku stipendiumi mõistelise sõnaraamatu tegemiseks (Keem 1972: 494). Alates jaanuarist 1942 sai A. Saareste stipendiumi. 20. märtsil 1942 tagandas rektor A. Saareste AESi esimehe kohalt, seltsi hooldajaks määrati J. V. Veski.

Mis oli kõige selle põhjus? Hiljem on räägitud, et põhjuseks oli läbikäimine prorektor K. Kurega ja kaks ajalehes ilmunud artiklit (vt näiteks Loorits 1955: 182 ja ka 2001: 15–19). On teada, et A. Saarestel oli pikem jutuajamine K. Kurega Nõukogude Liidu keeleteadusest ja keeoludest ning et K. Kure pidas 1940. aasta sügisel AESis ettekande. Mis puutub ajaleheartiklitesse, siis esimene neist ilmus 25. juulil 1940 Päevalehes (Teadus 1940: 8). See polnud A. Saareste kirjutatud, vaid oli tundmatu ajakirjaniku ülevaade A. Saareste eelmisel päeval peetud jutuajamisest ajakirjanikega. Mis selles tekstis kuulub Saarestele, mis ajakirjanikule, pole selge. Muidugi oli Saareste kahe ja poole aasta pikkusest aktsioonist tige. Paljus korratakse Varamu artiklis esitatud seisukohti ja fakte, lisatakse ka uusi. Ilmne on, et pealkirjad kuuluvad ajakirjanikule ja artikli sõnakasutus vastab tollaegse Päevalehe omale. Ajalehe poolt oli tegemist

laiema ettevõttega, eelmises numbris oli ilmunud intervjuu uue rektori H. Riikojaga ja vestlus haridus- ja teadusosakonna uue direktori H. Mooraga. Saareste probleemid olid ajalehele juba varasematest jutuajamistest tuttavad ja ilmselt seepärast teda ka kasutati. Teine artikkel ilmus 11. jaanuaril 1941 ajalehes Tartu Kommunist ja kandis A. Saareste allkirja (Saareste 1941: 6). See on kohalike valimiste eelne üleskutse ja on samuti kampaania osake. Samas ajalehenumbris on avaldatud ka loodusteaduskonna õppejõudude üleskutse, mille all on poolteistkümmend nime, nende seas ka kahe akadeemiku oma. Ilmselt oli see tellitud kirjutis. Ka siin jagub irooniast vastastele. Artikli keeletarvitus on aga eelmisest erinev. Torkab silma, et kirjutaja on toime tulnud kasutamata sõnu „kommunism”, „kommunist”, „partei”, „nõukogude” „Nõukogude Liit”, „Venemaa” Seevastu kõneldakse rahvameelsest ja progressistlikust haritlaskonnast, kodumaistest ehk rahvuslikest teadustest, ideelistest ringidest, paleuslikkusest, töötavatest inimestest, eesti töölistest ja talupoegadest. Korra viidatakse N. Andreseni deklaratsioonile ülikooli avaaktusel, et edaspidi seatakse väärrikasse asendisse nimelt kodumaised, rahvuslikud teadused, esijoones eesti keel. Kui palju ajalehe toimetus teksti kärpis või korrigeeris, pole teada. Pealkirja pani muidugi toimetus.

Et AESi tegevus oli Saksa okupatsiooni ajal ametlikult peatatud, siis kujunes keskuseks eesti ja sugukeelte arhiiv, mille juhataja oli J. Mägiste ja kus vahepeal dotsendiks ülendatud P. Ariste töötas taas vanemassistendina. Murdematerjali kogumine ja korrastamine toimus ametlikult ainult arhiivi kaudu. 1938. aastal alustatud murdekorrespondentide kasutamine ainekogumisel oli saanud Hella Keema juhtimisel hoo sisse.

Arhiivi koosolekul 1943. a algul esitas J. Mägiste kava kogud kopeerida, et rahvakeele sõnaraamatu koostamine saaks edeneda ja oleks turvatud kogude säilimine sõja olukorras. 12. veebruaril 1943 tehti vastav ettepanek rektorile (EAA f 25, n 1, s 95, l 1). Plaanis oli kopeerida umbes 100 000 sõnasedelit ja mõni tuhat lehekülge väärtuslikumaid murdetekste. Ettevõtte pidi teoks saama 1943.–1944. aasta jooksul. Vaja oli raha. Kopeerimistööd hakkas juhatama Paul Ariste.

Sama aasta lõpul avanes võimalus AESi tegevust piiratud ulatuses jätkata. Kuid AESi koosoleku kokkukutsumine venis, sest ülikool nõudis põhikirja muutmist: tuli loobuda juriidilistest õigustest, alluda rektori kontrollile. Selts oli sunnitud nõustuma ja 26. mail 1944 toimus AESi koosolek, kus valiti uus juhatus (Ahven 1955: 5).

1944. aasta algul tabas venelaste õhurünnakul Vabadussillale lennukipomm maja, kus asus arhiiv. Õnneks pomm ei lõhkenud. Arhiiv hakkas seejärel kogusid ohutumatesse paikadesse evakueerima. Väärtuslikumad murdematerjalid viidi varjule kirjandusmuuseumi keldrisse, sealt varsti mitmele poole maale laiali: osa Aru mõisa, osa Pilstvere kirikusse, sealt edasi Kullamaale Liivi koolimajja. Arhiivmaterjali oli ka Lähtrus ja Haapsalus. Kogudega olid kaasas arhiivi töötajad A. Univere, S. Tanning ja E. Rääk. Arhiivi evakueerimine oli õigeaegne ettevõtte, sest maja, kus arhiiv asus, hävis tulekahjus koos sinna jäänud fonograafirullide kogu, kohanimekaartide, raamatute ja mööbliga. Maale viidu aga säilis (Must 1965: 24). Pärast Eesti vallutamist Nõukogude vägede poolt hakati organiseerima õpet Tartu ülikoolis. Olukord oli raske. Emigreerunud olid eesti keele professorid A. Saareste ja M. Toomse, arhiivi juhataja läänemeresoome keelte professor J. Mägiste, uurali keelte professor J. Mark, samuti A. Raun, V. Niilus. Ühise eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri juhatajaks sai Paul Ariste, kuid peagi ta arreteriti. Järele jäid J. V. Veski, A. Kask, P. Palmeos. Selle kateedri koosseisu arvati ka eesti ja sugukeelte arhiiv, kellele anti uued ruumid Mäe tänavale majja 33 ühte tühja korterisse. Sinna hakati ka 1944. a hilissügisel arhiivi varasid maalt tagasi tooma. 1945. aasta kulus arhiivi kogude korraldamisele ja inventeerimisele. 1. septembrist töötasid arhiivis vanemlaborantidena S. Tanning ja E. Rääk, 1946. a 1. septembrist ka E. Raiet.

Algas viimane vaatus. Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega 5. aprillist 1946 loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Korraldusega 31. maist 1946 viidi Akadeemiline Emakeele Selts Tartu Riikliku Ülikooli juurest Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde. Kõik seltsi kogud tuli üle anda akadeemiale. Seltsi ajutiseks hoolidajaks määrati akadeemia asepresidendi poolt J. V. Veski. 31. mail 1946 toimus seltsi varade üleandmine akadeemiale (Ahven 1955: 6). Ühtekokku anti üle nii seltsi kui arhiivi materjale 832 000 murdesõnasedelit, 136 000 sõnasedelikoopiat, 87 700 sedelit kohanimesid, 10 500 lehekülge murdetekste, 13 600 lehekülge häälikulisi ja grammatilisi ülevaateid, 3870 lehekülge kogumistöö päevikuid, 8170 lehekülge korrespondentide töid (Must 1965: 24-25).

1947. a veebruaris likvideeriti eesti ja soome-ugri keelte arhiiv, töötajad S. Tanning ja E. Raiet viidi 20. veebruaril 1947 üle samal ajal asutatud Keele ja Kirjanduse Instituuti. Ülikooli juures loodi arhiivi asemele eesti ja soome-ugri keelte kabinet, kus leidsid tööd S. Nigol ja K. Kont.

Ajad olid teised. Keegi avalikult ei protesteerinud.

KIRJANDUS

- Ahven, H. 1955.** Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945–1954). – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn, lk 5–26.
- Annist, A. 1970.** Mälestuskilde Emakeele Seltsi sünniajast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16. Tallinn, lk 47–51.
- EAA = Eesti Ajalooarhiiv,** f 2100, n 2b, s 73, l 97; f 2100, n 4, s 50, l 436; f 2100, n 2, s 5, l 5; f 2100, n 2, s 1036, l 224, 238; f 2100, n 2, s 1036, l 262, 263.
- ETA = Eesti Teaduste Akadeemia arhiiv,** f 25, n 1, s 82, l 3, 16.
- Kant, E. 2002.** Tartu Ülikooli tegevusest ja võitlusist Eesti ülikooli pärast 1941–44. – Akadeemia nr 2, lk 253–273.
- Keem, H. 1972.** Andrus Saarestest. Pilk aastakümnete taha. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 488–496.
- Loorits, O. 1955.** Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Iseseisvuslaste kirjavara 11: Tõrvik.
- Loorits, O. 2000.** Meie, eestlased. – Eesti mõttelugu 35, Tartu.
- Loorits, O. 2001.** Eesti elu topused. Oskar Looritsa miniatüürid. Eesti kultuuriarhiiv eksiilis. – Kultuur ja Elu nr 4, lk 15–19.
- Must, M. 1965.** Eesti murrete uurimisest aastail 1940–1964. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11. Tallinn, lk 23–42.
- Mäger, M. 1966.** Eesti murrete sõnaraamat. Ajalugu, koostamisprintsüübid, väljavaated. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 602–611; nr 11, lk 663–669.
- Rätsep, H. 2002.** Sõnaloo raamat, Tartu.
- Saareste, A. 1922.** Kuidas murdesugemeid koguda. – Eesti Keel, lk 53–57.
- Saareste, A. 1932.** Kümme aastat eesti murrete süstemaatilist kogumist. – Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXIII, Tartu.
- Saareste, A. 1939.** Teine seisukoht eesti rahvakeele-sõnaraamatu ja murdekogumise küsimuses. – Varamu nr 4, lk 345–439.
- Saareste, A. 1941.** Tagasi on tulnud töördõm ja töötahe. – Tartu Kommunist nr 9, 11.01.1941, lk 6.
- Teadus 1940.** Teadus pääses kerjuse seisukorrast. Tagakiusamisega, surveavaldusega ja tasalülitamiskatsetega tuli võidelda Akadeemilisel Emakeele Seltsil endise valitsuse ajal. – Päevaleht nr 197, 15.07.1940, lk 8.
- Toomse, M. 1939.** Eesti rahvakeele sõnaraamatust ja murdekogumisest. – Varamu nr 3, lk 323–329.
- Toomse, M. 1941.** Eesti *ta-*, *tä-*verbide konsonantsest liitumisest, Tartu.

VANA KIRJAKEELE UURIMISEST TARTU ÜLIKOO LIS

Küll i Habicht

Artiklis antakse ülevaade vana kirjakeele uurimisloost Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse õppetoolides. Vaatluse alla on võetud nii varasemate lektorite ja professorite kui ka hilisemate kateedrite ning õppetoolide töötajate sellealased uurimistööd. Püütakse anda üldpilt uurijatest ja olulisematest teemadest ning trükis ilmunud publikatsioonide arvu põhjal välja tuua vana kirjakeele uurimise viljakamad perioodid.

Et mõiste *vana kirjakeel* maht aja jooksul muutub, sisaldub järgnevas artiklis kahesugust lähtematerjali: 1) käsitlused, kus tegeldakse uurija seisukohalt ajaloolise ainesega; 2) üksikud 19. sajandist pärinevad artiklid, kus on vaatluse all kirjutaja kaasaegne keel, mida saab vanaks kirjakeeleks dateerida vaid tänapäevast lähtudes.

Vana kirjakeele alaste kirjutiste rohkuse tõttu ei ole võimalik kõikidel käsitlustel võrdse põhjalikkusega peatuda. Et viimaste aastakümnete materjal on huvilistele kergesti kättesaadav, refereeritakse üksikasjalikumalt just varasemate perioodide, lektoraadi ja esimese Eesti Vabariigi aegsete uurijate töid.

Siinse ülevaate materjalivalik on piiratud uurijate Tartu ülikoolis töötamise ajaga. Nii ei ole arvesse võetud 1940. aastatel Eestist lahkunud teadlaste välismaal kirjutatud uurimusi (A. Saareste, J. Mägiste ja M. Toomse alates 1944. aastast) ning nt ka Uku Masingu töid, mis pärinevad Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi õppejõuna töötamise ajast, ehkki Masing omandas hariduse Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Artikli ülesehitus järgib ajaloolist periodiseeringut, mille alusel võib töö korraldusest lähtuvalt esitada neli uurimistöö mahu ja eesmärgiseade poolest erinevat perioodi:

- 1) keiserliku ülikooli lektoraadi aeg 1803–1917;
- 2) Eesti Vabariigi Tartu ülikooli professuuri ja lektoraadi aeg 1919–1940;

- 3) Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Tartu Riikliku Ülikooli kateedrite aeg 1940–41; 1944–1992;
- 4) taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ülikooli õppetoolide aeg 1992 – tänaseni.

1. Lektoraadi aeg 1803–1917

200 aastat tagasi, 1803. aastal loodi Tartu ülikooli juurde eesti ja soome keele lektori koht, mida ülikooli nõukogu määras täitma Friedrich David Lenzi. Algasid eesti keele loengud – eesti keel tunnistati sellega kõrgkooliõpetuse vääriliseks, ehkki selle õpetamise põhjus oli ilmselt puhtpraktiline: teoloogiaosakond valmistas ette kirikuõpetajaid, kelle amet nõudis rahvakeele oskust (Rätsep 1979: 27).

Lektoraadi algusaegadel vana kirjakeele õpetamise ja uurimisega ei tegeldud, sest napid kaks nädalatundi kulusid eesti keele algoskuse arendamisele. Esimeste lektorite tööks oli eesti keele grammatika seletamine A. W. Hupeli grammatika järgi, tõlkeharjutuste tegemine ja jutluste koostamise õpetus. Õpetati kaht keelt: põhjaeesti kirjakeelt ehk tallinna keelt ja lõunaeesti kirjakeelt ehk tartu keelt (Rätsep 1979: 28).

1826. aastal kinnitati eesti keele lektoriks **Johann Samuel Friedrich Boubrig**, kes oli ühise kirjakeele idee pooldaja ja esimene eesti keele vastu teaduslikku huvi tundev lektor. Teda huvitas nii eesti keel kui ka selle minevik ja tulevik (Ariste 1979: 46). Tema vaateid eesti keelele esindab uurimus “Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache”, millega ta kandideeris Tartu ülikooli lektori kohale. Boubrig käsitleb seal kaht kirjakeele traditsiooniga peamurret, eitades aga kahe eesti keele olemasolu. Nii tallinna kui ka tartu kirjakeeles on Boubrigi arvates palju halbu saksa-pärasusi. Ta nimetab koguni, et tarvitatakse eestistatud saksa keelt (*ehstonisiertes Deutsch*). Et teada saada, mis on eesti keeles õige ja algupärane, tuleks tema arvates võrrelda eesti keelt soome keelega ja viimase joontega ka eesti keelt rikastada. Oma uurimuses pooldab Boubrig ühise kirjakeele vajadust. Ühiskeeleks peab tema arvates saama tallinna keel. Samal ajal ei pea ta õigeaks tartu keele keelamist – lõunaestlased peaksid lihtsalt järk-järgult siirduma põhjaeesti kirjakeelele. Selle uurimuse kokkuvõte sisaldub Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste esimese köite teises vihikus (Boubrig 1843).

Esimese eestlasena sai 1838. aastal eesti keele lektoriks

Dietrich Heinrich Jürgenson, kes jätkas eesti keele õpetamist A. W. Hupeli grammatika põhjal, kuid kasutas ka O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehte” Jürgenson toob esimest korda Tartu ülikooli eesti kirjanduse ajaloo. Need loengud on pärast autori surma trükitud avaldatud Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes kaheosalise artiklisarjana, mille esimene osa algab ülevaatega eesti kirjasõna vanimast perioodist ning jõuab Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahlini. See on materjal, mis puudutab otseselt ka eesti vanimat kirjakeelt. Jürgenson nendib, et eesti keelel ei ole olnud aastasadade pikkust traditsiooni, kuna esimesed kirjalikud dokumendid pärinevad alles reformatsiooni ja 30-aastase sõja ajast (Jürgenson 1843: 41). Jürgenson ei usu, et eestlastel oleks enne Saksa aega olnud oma kirjakeelt, ning oletab, et eesti keel oli enne 16. sajandit saksa mõjudest vaba, kuna katoliku ajal peeti jumalateenistusi ladina keeles. Saksa mõjul valitigi eesti keele kirjanepäheks esialgu saksa kirjaväsi (Jürgenson 1843: 42). Jürgenson toob välja Läti Henriku, Thomas Hjärne ja Christian Kelchi kroonikates sisalduvad eestikeelsed sõnad ja fraasid. 1715. aasta Uue Testamendi eessõna järgi nimetab ta esimeseks eestikeelseks raamatuks Franz Witte katekismust. Veel mainib ta sama allika põhjal Johann Ambrosius Weltheruse eestikeelset kirjatööd, Bucciususe roomakatoliku katekismust aastast 1622 ning Georg Mülleri jutlusi. Need kõik, k.a Mülleri jutlused, olid tollal veel kaudsetel andmetel põhinevad keelemälestised.

Teise perioodina käsitleb Jürgenson Rossihniuse ja Stahli aega ning jõuab 1715. a põhjaeestikeelse piibli tõlkeni. Autor juhib tähelepanu sellele, et 1630. aastatel oli ainsaks seni teada olevaks trükitud katekismuseks Witte katekismus, mis oli ilmselt siiski sedavõrd haruldane, et põhjaeestlaste jaoks peeti vajalikuks koostada uus katekismus. Jürgenson nimetab oma artiklis Stahli teoseid, pidades neist mõjukaimaks ja kuni 18. sajandi teise pooleni mõju avaldanud raamatuks “Leyen Spiegelit” (1641–1649). Ta hindab kõrgelt Stahli ja Rossihniuse panust rahva usulisel harimisel (Jürgenson 1843: 47). Jürgensoni sõnul tegid need mehed seda, mis oli ilma abivahendite ja eeltöödeta nende kui võõra rahvuse esindajate võimuses (Jürgenson 1843: 48).

Jürgenson pühendab mõned read ka varasemate allikate keele iseloomustamisele, öeldes, et kahe peamurde erinevused on olnud 17 sajandil väiksemad kui tema ajal ning et Stahl kasutab sõnavara, mis on hiljem tuntud vaid Lõuna-Eesti murretes, Rossihnius aga sõnu, mis on hiljem registreeritud vaid Põhja-Eestist. Mõlema

mehe tööd kubisevad tema sõnul germanismidest ning Stahli sõnamuutmine erineb Jürgensoni-aegsest. Ta mainib ka Stahli ebajärjekindlat ortograafiat (Jürgenson 1843: 48).

Jürgensoni suhtumises vanasse kirjasõnasse on oluline see, et ta peab eesti keele teatavat ausse tõusmist ja selle õppimissoovi pastoritest kirjameeste Stahli ja Rossihniuse teeneks (Jürgenson 1843: 48). Pärast Stahli püüti tema eeskujul välja anda uusi rahva usuliseks valgustamiseks mõeldud eestikeelseid teoseid – siin nimetab Jürgenson Tallinna Pühavaimu pastori Simon Blankenhageni postilli ning mainib olulisena ka 1656. aastal ilmunud põhjaeestikeelset lauluraamatut, mis läks laialdasse kasutusse.

Artiklis annab Jürgenson lühiülevaate ka grammatikakirjanduse algusaegadest, esitades huvitava mõtte, et niisamuti nagu saksa keel muutus alles piiblitõlkega seoses üldiseks rahvakeeleks ja rahva edasise harimise kandepinnaks, nii tundub olevat olnud ka eesti keelega. Et 17 sajandi keskpaigaks oli tegelikult tõlgitud vaid vähe pühakirjaosi, nõudsid konsistooriumid usinamat piiblitõlketööd (Jürgenson 1843: 50). Lühidalt valgustab autor piiblitõlkimise raskusi kuni esimese eestikeelse täispiibli 1739.

Kolmanda perioodi dateerib Jürgenson aastatega 1715–1817 (esimesest piiblist kuni O. W. Masinguni). Ta nimetab üsna konspektiivselt sel ajal ilmunud teoseid, jagades need kirikukirjanduse, noorsookirjanduse (k.a aabitsad), õiguskirjanduse, keelealase kirjanduse, kalendrite, ajakirjanduse, jutukirjanduse ja varia (*Vermischte Schriften*) rubriiki.

Neljanda perioodi dateerib Jürgenson aastatega 1817 kuni 1840ndad. Ta nimetab seda rõõmustavaks hingetõmbeajaks, mil püütakse uue innuga tungida eesti keele grammatika reeglipärasuse küsimustesse. Varasematel sajanditel kujunenud piiblikeele reegleid hakatakse üle vaatama ning kirjakeelt rahvapärasemaks kujundama. Püüeldakse murdeerinevuste kaotamise ning germanismide ja barbarismide eesti keelele omasemate väljenditega asendamise poole. Kirjandus muutub mitmekülgsemaks ja seda ilmub rohkem. Võrsuvad rahvuslikud kirjamehed, kelle keelekasutus ei saa veel mõõtuandvaks, kuid kelle mõju kirjakeele kujunemisele on siiski tähelepandav (Jürgenson 1844: 67). Jürgenson põhjendab, miks just 1817. aastast algab uus periood kirjanduselus, nimetades viit põhjust: 1) kogu Euroopa vabanemine Gallia ikkest, seisusevahede vähenemine; 2) keiser Aleksander I reformidega kaasnenud suhtumise muutus kohalikesse talupoegadesse:

pastorid ja mõisnikud pidid koostama õigusakte eesti keeles; 3) eestlaste endi seas tärkav usuelu, mida elavdas vennastekoguduste liikumine. Tekkisid eestlastest jutlustajad, kelle keelest kirikumehed võisid eeskuju võtta; 4) rahvakoolide teke – koolmeistrid kui kõige haritumad eestlased; 5) vabadusega kaasnev elavam püüdlamine teaduste poole. Selles seoses nimetab Jürgenson J. H. Rosenplänteri Beiträget ning avaldab kahetsust, et Rosenplänter ise ei olnud kriitiline keeleuurija (Jürgenson 1844: 68). Perioodi iseloomustab tema sõnul õigem keelekasutus ja produktsiooni märgatav suurenemine. Kiriklikele tekstidele lisanduvad õpetlikud jutud (Jürgenson 1844: 61–62). Eriti kõrgelt hindab Jürgenson sellest perioodist O. W. Masingut, kes valdas eesti keelt ja tundis eestlaste vaimu, mõjutades rahvast olulisel määral. Lisaks Masingule iseloomustab Jürgenson konspektiivselt ka A. F. J. Knüpfferi, C. M. Henningi, O. R. Holtzi, K. E. Bergi, P. Mannteuffeli, F. R. Kreutzwaldi, J. Schwelle, F. Janteri jt teeneid.

Jürgensoni vanema kirjanduse käsitlust iseloomustab süsteemsus ja neutraalsus, ta väärtustab vanimat, sakslaste perioodi eesti kirjanduse ja ühtlasi kirjakeele ajaloo. Oma kirjandusloo ülevaates nimetab ta kõiki 17. sajandi olulisemaid väljaandeid ja nende autoreid keeleküsimumustele hinnangut andmata. Ehkki oma seisukohavõttudes mõneti lihtsustav, on see siiski hea ülevaade 19. sajandi esimeseks pooleks teada olevast vanemast kirjasõnast.

D. H. Jürgensoni eesti kirjanduse ajaloo käsitlust hindab kõrgelt ka Rudolf Põldmäe, nimetades seda oma aja kohta küllaltki laiahaardeliseks (Põldmäe 1985).

1842. aastal kutsuti eesti keele lektori kohale **Friedrich Robert Faehlmann**, kes tõi kaasa eesti keele grammatika teadusliku uurimise ning arusaama, et keele areng on kõige tihedamas seoses seda keelt kõneleva rahva ajalooa. Keel on tema arvates tähtsaim mälestusmärk, mis kõneleb rahva minevikust. Eeskätt huvitas Faehlmanni vormiõpetus. Oma loengutel on ta andnud ülevaate kirja- ja kirikukeele arenemisest ning puudutanud nt Stahli keelt, rõhutades selle raskesti arusaadavust. Stahli panuse suhtes kirjakeele arendamisse on Faehlmann skeptiline, väites, et Stahl on türanniseerinud eesti kirjakeelt terve sajandi jooksul. Faehlmann suhtub sakslaste valgustuslikku mõjusse pigem negatiivselt, pidades kirikuraamatute keelt sakslaste poolt rikutuks (ÖESi arhiiv, VII mapp, nr 165). Faehlmanni ennast ei huvitanud aga mitte niivõrd kirikukeel, kuivõrd rahvakeel. Kui piiblitõlkega seoses siiski Stahli keel hüljati, ei olnud see Faehlmanni arvates veel vaba

endistest puudustest. Tekkis nn klassikaline e raamatumurre, mis piiras kõnelejaid ja kirjutajaid jälle 100 aastat.

Faehlmann viitab ka sellele, et erinevus rahva- ja kirjakeele vahel on suur, mistõttu on eesti keelt raske õppida (Kask 1982: 459). Oma esinemistes on Faehlmann kritiseerinud vaimulike raamatute keelt ning kirikukeele rahvakeelekaugust.

Käänamisprobleemidega tegeleb Faehlmann oma artiklis “Nachtrag zur Declinationslehre”, kus on juureldud kõikide varasemate grammatikate ja vastavateemaliste artiklite käänamisõpetuste vooruste ja puuduste üle, alustades H. Stahlist (1637) ja lõpetades F. Helleriga (1822). Faehlmann suhtub varasemasse grammatikakirjeldajatesse siiski austuse ja pieteeditundega, mõõndes, et Stahli pühendunud visaduseta oleks ehk eesti kirjakeele algus koguni 100 aasta võrra edasi nihkunud ning Knüpfferi ja Helleri eeltöödeta oldaks endiselt Hupeli-aegses pimeduses (Fählmann 1846: 27).

1874. aastal valiti eesti keele lektoriks Leipzigi doktoriväitekirja kaitsnud **Mihkel Veske**. See oli rahvusliku liikumise kõrgaeg, mil hakkas kujunema eesti rahvuslik kirjakeel (Rätsep 1979: 31). Veske tõstis ülikooliõpetuse kaasaegse keeleteaduse tasemele. Tema loengukursuste temaatika oli eelkäijatest märksa mitmekülgsem: ta pidas loenguid eeposest “Kalevipoeg”, eesti rahvalauludest, eesti mütoloogiast ning pühendas tähelepanu ka eesti keele ajaloole.

Oma 1881. aastal ilmunud artiklis käsitleb Veske Heinrich Stahli raamatu “Hand- und Haußbuch” (1632–1638) vanu keele vorme. Ta rõhutab sõnade lühenemise tendentsi, mõõndes, et 250 aastaga ei toimu keeles siiski märkimisväärseid muutusi. Veske viitab Stahli problemaatilisele ortograafiale ning rohketele keelevigadele. Ta rõhutab, et Stahli omapärased vormid pärinevad Kesk-Eestist. Ida-Eesti ja Virumaa põhjaosa murded on tema sõnul veel ka 19. sajandil säilitanud vanu vorme, isegi vanemaid, kui Stahliil esinevad. Veske võtab põhjalikuma vaatluse alla *li*-lõpulised adverbid, viidates nende seosele soome *-leen* (*-llensa*), *-llaan* (*-llansa*, *-llänsä*) sufiksiga (Veske 1881: 172) ning kajastab nende käsitlemist eesti grammatikakirjanduses. Adverbiliited *-li*, *-le*, *-ldi*, *-lde*, *-ni* ja *-ne* on Veske sõnul varem olnud *s*-lõpulised. See *-s* moodustab vaheetapi nende lõppude ja Põhja-Eesti keskosas tuntud *-lasa*, *-ldasa*, *-nasa* vahel, mis on omakorda vaheastmeks soome keeles leiduvatele *-llansa*, *-llensa*, *-ltansa*, *-nansa* sufiksitele (Veske 1881. 177). Artikli lõpuosas vaatleb Veske eesti vanas

kirjakeeles esinevaid *s*-lõpulisi adverbe *ickas* (> *ikänsä*) 'ikka', *iggenes* 'iganes', *eales*, *ielles* 'jälle', *kohldes* 'koguni, täiesti', *koggones*, *koggonis* 'koguni', *agkas* 'aga', *tahs*, *taas*; *kahs* (*kaas*), *ka* ning põhjendab häälikuseadustega nende hilisema *s*-ita vormi kujunemist.

Kui Veske siirdus pärast ülikooli nõukogu poolset profesuuri loomisest keeldumist 1885. a teaduslikule komandeeringule Ungarisse ja sealt edasi 1886. a Kaasanisse, jäi eesti keele lektorraat kolmeks aastaks vakantseks, enne kui 1889. a valiti lektoriks Veske õpilane **Karl August Hermann**, samuti Leipzigis doktori kraadi kaitsnud mees. 1884. a oli Hermann avaldanud oma eesti keele grammatika. Ülikoolis õpetas ta ka vanemat eesti kirjandust, tehes seda kuue semestri vältel (Kingisepp 2001) ning käsitledes sedakaudu ka vanema eesti kirjakeele arengu probleeme. Ühel semestril 1897. a on Hermann õpetanud isegi vanade eestikeelsete tekstide lugemist ja analüüsi (Kingisepp 2001. 622).

K. A. Hermann on ülevaatliku eesti kirjanduse ajaloo autor. Selles teoses keskendub ta ka vanemale kirjandusele. Kirjanduslugu algab peatükiga "Eesti keel enne kirjandust", kus tutvustatakse eesti keelt muinasajal, Läti Henriku kroonikas sisaldunud eestikeelseid sõnu ja fraase ning katolikuaegset keelt. Sellest ajast mainib Hermann nt Kaarma kiriku kivitahvli, mis kannab aastaarvu 1407 ja mille vanuse suhtes on uurijatel olnud erinevaid seisukohti. Hermann usub, et tahvel pärineb nimetatud ajast ja järeldeb, et "Saaremaa on üleüldse Eesti keele kirjutamises wanem ja warmam olnud kui suur maa" (Hermann 1898: 12). Teine peatükk käsitleb eesti kirjanduse algust. Selles kommenteerib ta küllaltki põhjalikult G. Mülleri jutlusi, pidades nende keelt tolle aja kohta "mitte väga sandiks" ning enamasti rikkamaks ja paremaks kui H. Stahli 30 aastat hiljem ilmunud raamatus (Hermann 1898: 14). Mülleri tekstide põhjal juhib Hermann tähelepanu kaasaütleva käände kujunemisele ning järeldeb ka, et sel ajal on Tallinna murre Tartu murdele lähemal seisnud kui tema kaasajal. Näidetena nimetab ta Müllerial esinevaid sõnu *veli*, *sõsar*, *hõimlane*, *hõim* 'sugulane', *lähemene*, *naispool*, *mõrsja*, *susi*, *päevlik* 'päike', *parahilles* 'praegu' jt. Eesti kirjanduse esimeseks aja-järguks nimetab Hermann aastaid 1632–1693, mil ilmusid esimesed eestikeelsed raamatud. Periood algab H. Stahli teostega ning hõlmab ka J. Rossihniuse, isa ja poeg Virginiuse, B. G. Forseliuse ja J. Hornungi töid. Stahli keelt iseloomustades ütleb Hermann, et see oli "väga Ladina ja Saksa keele maiku" (Hermann 1898:

33). Hermann nimetab ka Stahlil kirjaviisi erinevust Mülleri omast ning tema ebajärjekindlust infinitiivide kasutamisel. Vanast sõnavarast toob ta välja Stahlil esinevad sõnad *patutama* 'patustama', *kannatalik* 'kannatlik', *erranis* 'vaid', *ammu* 'saadik', *ebalema* jt.

Ehkki Hermann kasutab tänuväärselt meetoodikat, tutvustades kirjasõna ilmekate tekstinäidete kaudu, jääb tema käsitus vana kirjakeele perioodi autoritest siiski üsna pinnaliseks. Nii näiteks ei kommenteeri ta üldse Stahlil jutlustekogu "Leyen Spiegel" Mõnevõrra tähelepanu pühendab ta küll Joachim Rossihniusele ja Tartu murdele, jäädes siiski seisukohale, et tartumurdelist kirjandust poleks üldse vaja olnud, sest "iseseiswaks kirjanduseks oli ja on Tartu murre liig väike, ning pääle selle on wahe mõlema murde wahel nii wähene, et tartlane tallinnlast küllalt mõistab ja Tallinna murdes trükitud kirjadest hõlpsasti aru saab" (Hermann 1898: 61). Hermann hindab siiski Rossihniuse keelt paremaks kui Stahlil oma ning kiidab Rossihniust selle eest, et ta on keelt rahva suust tähele pannud. Samas tõstab Hermann esile, et H. Göseken on eesti keele veel pisut paremini ära õppinud kui tema eelkäijad Müller, Stahl, Rossihnius jt (Hermann 1898: 83).

Eesti kirjanduse teist ajajärku tähistavad Hermannil Johann Hornung ja tema grammatika ning põhjaeestikeelne Uus Testament (1715). Hornungi grammatika muuteid hindab Hermann õigeiks ega ole ka muidu tema keelekasutuse suhtes kiitusega kitsi. Omaette peatüki on Hermann pühendanud A. Thor Hellele ja piibli tõlkimisele, iseloomustamata siiski põhjalikumalt selle keelekasutust. Sel perioodil kinnistus kirikukeel ning hakkas ilmuma ka eestikeelne jutukirjandus. Hermann nimetab peaaegu kõiki tol perioodil trükitöid avaldanud autoreid.

Karl August Hermann on kirjutanud mitmeid ülevaateid ka vana kirjakeele allikate iseloomustuseks. Nii tutvustab ta dr Schlüteri leidu – Müncheni ülikooli raamatukogus olnud eestikeelse Uue Testamendi täielikku käsikirja 1694. aastast, mis rikastas eesti piiblitõlke ajalugu. Käsikiri pärineb Hartmann Creydiuselt, Põltsamaa adjunktpastorilt. Hermann püüab vastata küsimusele, kas Creydus on tõlke ise teinud või kelleltki teiselt maha kirjutanud, ning võrdleb oma artiklis kaht Uue Testamendi kirjakohta 1694. a Creydiuse tõlkest ja 1715. a ilmunud Uuest Testamendist: Matteuse 2: 1–6 ja Johannese evangeeliumi 1: 1–6, konstateerides, et Creydus on olnud vaid Hornungilt 1687 aastast pärineva ja ka 1715. a piiblitõlke aluseks olnud käsikirja ümberkirjutaja (Hermann 1892: 137–138). Selliseid ümberkirjutusi tehti tollal sageli

ametivajaduste otstarbel. Käsikirja keelekasutus ja ortograafia vastavad Hermann'i sõnul täpselt Hornungi omadele. See viitab ka, et Creydius oli uue Forseliuse-Hornungi kirjaviisi pooldaja, sest tegelikult valitses 1687–1694 veel Stahli grammatika mõju ning uuel suunal oli alles vähe toetajaid. Hermann näitab, et Creydiuse tõlke ja 1715. a Uue Testamendi vahelised erinevused on tühised ja viitavad selgelt vaid parandamispuüetele, tegelikult aga keele hilisemale halvendamisele. Üldiselt vastab käsikiri peaaegu sõna-sõnalt 1715. a piiblile ja seal, kus on muudetud terveid lauseid või salme, tuleb neid pidada eesmärgipärasteks parandusteks, mis pärinevad ilmselt Gutsclaffilt (Hermann 138–139). Ka peab Hermann Creydiuse käsikirja keelt mitmes kohas paremaks kui 1715. a piibli oma. Näiteks toob ta selle, et käsikirjas ei ole tõlgitud saksa artiklit, samal ajal kui trükiversioonis on järjekindlalt *se*. Käsikirjas on *heä, peä, peäl*, trükivariandis *hä, pä, pääl*.

Creydiuse raamatu tiitellehel olevast ladinakeelsest märkusest võiks välja lugeda, nagu oleks Creydius selle teose ise tõlkinud. Seda ei pea Hermann aga võimalikuks, kuna tema sõnul ringles tollal mitmete ümberkirjutustena Hornungi 1687. a tõlge, mistõttu puudus vajadus täiesti uue tõlke tegemiseks. Niisiis rõhutab Hermann oma arvamust, et Creydiuse 1694. a Uue Testamendi tõlge on tegelikult Hornungi tõlke ümberkirjutus ja selle väärtus seisneb vaid asjaolus, et see võimaldab tallinnakeelse Uue Testamendi dateerida 21 aastat varasemasse aega kui senine 1715. a tõlge.

Hermann on kirjutanud ka Kaarma kiriku 1407. aastaga dateeritud portaalikirjast, analüüsides selle keelekuju ning püüdes selle alusel otsustada raidkirja vanuse üle. Ta jõuab järeldusele, et tekst võib tõepoolest pärineda 15. sajandi algusest. Oma artiklis polemiseerib Hermann pastor Lipuga, kelle arvates võib kiri keele põhjal otsustades pärineda alles 17. sajandi lõpust. Hermann põhjendab oma arvamust sellega, et mineviku partitsiip on raidkirjas *sanud*, mitte *sanut* või *sanuth* nagu hiljem Mülleril, Stahlil ja Gösekenil. Sama järeldab ta sõna *kirk* (mitte *kirck* nagu Mülleril ja Stahlil) põhjal. See näitab Hermann'i arvates, et Saaremaal kirjutati sõnu 15. sajandil õigemini kui hilisemas saksamõjulises keeles. Ka ei kahtle Hermann selles, et katoliku aja eesti keelt siiski kirja pandi (Hermann 1896: 132). Vaid adessiivi lühenenud lõpp *-l* arhailise *-lla* asemel sõnas *paewal* võiks tema sõnul viidata hilisemast aja-järgust pärinemisele, kuid sellegi oletuse lükkab ta ümber seletusega, et Henriku Liivimaa kroonikas on nt kasutatud vormi *magama-s* (mitte *magama-ssa*), mistõttu lühenenud adessiiv ei

pruugi näidata teksti noorust (Hermann 1876: 133). Hermann ei pea võimalikuks, et Hornungi 1694. a ilmunud grammatika põhimõtted saanuksid selle raidkirja tegijaid mõjutada. Ka viitab ta sellele, et 17. sajandi lõpus ei olnud kombeks silpe üksteisest kriipsuga lahutada, nagu seda raidkirjas on tehtud. Hermann toob välja veel mitmeid põhjendusi Kaarma portaalikirja 15. sajandist pärinemise kasuks. Kontrollimist väärivaks peab ta siiski prof R. Hausmanni arvamust, et 15. sajandil ei viljeldud seda tüüpi suurtähtkirja (Hermann 1896: 133). Keelelisi vastuolusid, mis kõneleksid teksti vanuse vastu, ta ei näe.

Pärast Hermanni surma valiti 1909. aastal eesti keele lektori **Jaan Jõgever**, kes õpetas nii eesti keele grammatikat kui ka kirjanduse ajalugu. Mõnevõrra tegeles ta ka eesti keelemälestistega, iseloomustades nt 1913. a põhjalikus artiklis Läti Henriku eesti keelt ja avades Henriku kroonika eesti sõnade ja kohanimede päritolu. Jõgeveri arvates mõistab Läti Henrik eesti keelt hästi ning eesti sõnu kirjutab ta üsna õigesti (Jõgever 1913: 1). Jõgever juhib eesti sõnu ja fraase analüüsides lugeja tähelepanu muuhulgas sellele, et ristiisu vaimuliku tähenduses on juba kinnistunud vene laensõna *papp*, mis esineb kroonikas veel lõpukaota kujul *pappi*. Kääskiva kõneviisi teise pöörde vorm on juba lõputa (*laula, maga*). Henrikul esinevat vormi *magetac* peab Jõgever infinitiiviks *magada* ning sõna lõpul olev *-c* on tema arvates läänemeresoomeline esimese infinitiivi lõpp *-k*, mis on säilinud Lõuna-Eestis larüngaaklusiilina (Jõgever 1913: 2–3). Jõgever analüüsib ka Henriku üksiksõnu *maleva* ‘sõjavägi’, *Kylegunda* (*Kiligunda, Kilegunda*) ‘lepingu läbi ühendatud külade kogu, (hilisem) kihelkond’, *nagatae* ‘nahad’, *vaipae* ‘vaibad’, *maja* ‘koosolekukoht’ Ta loendab ka kroonika nimeainest – jõgede ja järvede, kohtade (arutledes nt Tallinna vana nime *Lindanisa* või nimede *Ugania, Tharbata* jt päritolu üle) ning inimeste nimesid. Artikli lõpuosas esitab Jõgever sõnastiku eesti sõnadest (kohanimed on võimaluse korral üldnimedega seotud). Eraldi esitab ta sõnalõpud *-la, -le, -ndi, -vere*, genitiivi lõpu *-n* ning infinitiivid *magetac* ja *magamas*. Omaaegses keeles kadununa nimetab ta nt sõna *tarvas* (nimes *Tarvastu*), vähe tarvitatud sõnadena leiavad märkimist *maleva, mõhk, ott* ja *sakas* (Jõgever 1913: 55–56). Lähemat uurimist vajavad tema arvates veel ebaselge päritoluga nimed *Anispe, Leal~Leole, Narva, Puidiviru, Rotalia~Rotalevia, Varbole* jt (Jõgever 1913: 56).

2. Professuuri ja lektoraadi aeg 1919–1940

1. detsembril 1919 avati Tartus eestikeelne ülikool, kus filosoofiateaduskonnas oli ette nähtud ka eesti keele professori ametikoht, mida hakkas täitma Jaan Jõgever. Professoriametis pidas Jõgever muuseas loengusarja eesti kirjakeele ajaloost ning Georg Mülleri jutluste keelest. Prof Jaan Jõgeveri eestvõttel hakati eesti keele õppetoolis koguma materjali eesti keele sõnavara sedelkogu jaoks, mis kahjuks hävis ülikooli tulekahjus 1965. a.

Pärast Jõgeveri surma valiti 1925. a eesti keele erakorraliseks, 1928. a aga juba korraliseks professoriks **Andrus Saareste** (perekonnanimekuju 1923. a-ni Saaberik; eesnimi 1935. a-ni Albert), kelle teaduslik panus eesti keele uurimisse oli väga mitmekülgne. Ehkki tema põhiliseks uurimisalaks olid murded, on ta jätnud autoriteetse jälje ka oma vana kirjakeele uurimustega. Murdeuurimusteski kasutas Saareste sageli võrdlevalt vana kirjakeele andmeid, nt (Saaberik 1917).

Andrus Saareste on kirjutanud rohkesti vana kirjakeele teemalisi artikleid, tutvustades põhjalikult vanimate eestikeelsete tekstide sisu ja eripära ning analüüsides piiblikeele ja rahvakeele seoseid (Saareste 1940a). Artiklis “Piibli keel ja rahvakeel” eritleb Saareste esimese täispiibli häälikulisi, vormilisi ja sõnavaralisi jooni, mis viitavad Põhja-Eesti murretele, nt *unustama*, *põrmand~põrand*; *sui*, *tui*; *laenama*, *vaenlane*, samuti läänelisi jooni, nt *kinni~kindi*, *valk* ‘välk’, *leikama* ‘lõikama’, *majal* ‘mujal’, *mo* ‘mu, minu’, *kägi* ‘kägu’, *keelma*, *pöörnud*, *takka* ‘tagant’, *kimpus*, *riidus*, *a*-mitmus *põllale*, *kivast*, konstruktsioon *nägin olevad* jpt. Idapoolsetest joontest nimetab Saareste *savad* ‘sabad’, *tõves*, konstruktsiooni *homme hom(m)iku*, adverbe *ninda~nenda*, *seie* ‘siia’, *ühtlase~ühtlase*, *enamiste* jt Keskpõhjaliste joontena nimetab Saareste vorme *katuksed*, *lojuksed*; *juuksed*, *käiksed*, *veiksed*, *sõnu ohr* ‘oder’, *kehrab* ‘ketrab’, *sana* ‘sõna’, *seädma*, *teädma*, *asti astjad*, *tagaja* jt. Oma väga põhjalikus ja ka varasemat traditsiooni kirjeldavas käsitluses jõuab Saareste järeldusele, et 1739. a piiblitõlge märgib olulist muutust 16. ja 17. sajandi kirjakeele traditsiooniga võrreldes. Komparatiivi tunnus on *-m*, *ää* asemel on *eä* (*peäl*, *seäl*, *peäsma*), *õõ* asemel on *õe* (*mõek*, *mõetma*, *põesas*), paljudel juhtudel on sõna algusest *h* ära jäetud (*alv*, *ulgub*, *õiskab*). Levinud on tugevaastmeline inessiiv (*kimpus*, *aeges*, *tõldas*, *riidus*). Esineb *a*-pluural (*põllal*, *kivast*, *tähtäks*),

samuti konstruktsioonid *nägin olevad, kuulsin rääkivad*. Leidub v-kaolisi keelendeid (*sui, kuinud, kasnud*). 1739. a piiblitõlge on toonud kirjakeelde rahvakeelest sõnu, mis olid eelnevale traditsioonile tundmatud, nt *udris, kehik, kivikangur, lood, kalits, neem, puhemold, teadmamees, urmane, õrk* jt. Need muutused ja rahvakeelsused on toonud tõlke keelde kõikumist vanema traditsiooni ja uudiskeelendite, samuti erimurdeliste keelendite vahel, mis ilmneb ennekõike järjekindlusel vormikasutusest, nt *teha~tehja, jooseb~jooksid, mäe~näab, ise~isi* jt (Saareste 1939: 223–224). Eesti murrete kaasaegset seisu arvestades järeltab autor, et esimese piiblitõlke keel kannab enam läänelist ilmet, sisaldades ka idapoolseid sugemeid. Paljud keelendid on omased põhjaeesti keskmurretele üldiselt. Vähesed jooned viitavad kaugematele, ms saarte murretele, nagu *kindi* ‘kinni’, *teilepoole* ‘teisele poole’ Mõned tõlke keelelistest erijoontest on omased kas ainult Harjumaa murrakuile või Jürile, nt *ohr, kehrah, suute, muunde, tagaja, kuinud* jt. Kõik piiblitõlke keele erijooned on registreeritud A. Thor Helle grammatikas ja sõnaraamatus. Saareste järeltab, et esimese piibli keelel on oluline osa Põhja-Eesti murretes toimunud muutuste kronoloogia määramisel ja Harjumaa murde mineviku tundmisel (Saareste 1939: 225–226).

A. Saareste on koos A. R. Cederbergiga koostanud aegumatu väärtusega tekstikogumiku “Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi” I–II 1927–1931 (Saareste, Cederberg 1927; 1929–1931). See raamat on faksiimileväljaandena taas avaldatud 1992. aastal (Saareste, Cederberg 1992). Saareste on esitanud ka kirjakeele ajaloo perioodide üldistusi ja kokkuvõtteid (Saareste 1937, 1940a). Üksikallikate ja -autorite kohta kirjutatud artiklitest on oluline nn Kullamaa käsikirja tutvustus (Saareste 1923), kus ta analüüsib põhjalikult käsikirja sisu ning iseloomustab selle keelt, pühendades tähelepanu seal leiduvale nimeainesele ja selle päritolule. Ta võrdleb Kullamaa käsikirja keelekasutust ka teiste kaasaegsete allikate omaga ning tutvustab varasema kirjakeele häälikulist ja vormilist külge.

Artiklis “Keeleajaloolisi märkusi” käsitleb Saareste läänepoolsetes Põhja-Eesti murretes sõnast *käsi* esinevat *s*-ita inessiivikuju, millel on traditsioon ka kirjakeeles, nt A. Thor Hellel, piibli esitrükis, J. H. Rosenplänteril, A. Holteril, J. W. Jannsenil esinev vorm *kä* (Saareste 1925). Samas artiklis lisab Saareste Julius Margi väitekirjas “Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen” esitatutele veel possessiivsufiksitate jäänukeid sisalda-

vaid vana kirjakeele vorme, nt Stahli *henneni* 'enese', Stahli ja Gösekeni *Jholis ninck Hingelis* 'ihu ja hingega', *polwelis* 'põlvili', *meelelis* 'meeleldi' Turu käsikirjas esineb pronomeni-tüves *henda-* possessiivsufiks *-ns* (Saareste 1925: 122–123).

Ammendava ülevaate on Saareste andnud Wanradti-Koelli katekismuse keelest, mida ta võrdleb varasemate ning hilisemate allikatega ning analüüsib katekismuse ortograafilist, morfoloogilist, leksikaalset ja murdelist eripära. Saareste nimetab Wanradti-Koelli katekismuse märgatavat lähedust teistele tekstidele – mitte ainult Kullamaa vakuraamatule, vaid ka hilisematele Mülleri jutlustele ja Stahli ning tema järglaste teostele. Teksti erijoontena nimetab ta haruldast švaavokaali tüves (*köhen-*)⁶⁸, *ma-* ja *mä-*liitelisi verbaalnoomeneid, vorme *elle* 'ära', *-pette* '-pidi', *töysnut* 'tõusnud', *höe* 'õelus', *laske* 'lasta', *helly* 'püha' jt (Saareste 1930: 94). Saareste arutleb ka Lelowi, Koelli, Mülleri ja Stahli keele suhtelise ühtluse põhjuste üle ning jõuab järeldusele, et 400 aasta eest on põhjaeesti keel olnud murdeliselt vähem lõhestatud kui praegu, sest paljude murdeliste erijoonte kujunemist on soodustanud 17. ja 18. sajandil tugevnenud talurahva orjus ja liikumisvabaduse piirangud. Mõne eri piirkondadest pärit murdejoone esinemine katekismuses lubab Saarestel oletada, et juba 16. sajandi esimesel poolel eksisteeris teatav kirjakeele traditsioon, arvatavasti küll ainult käsikirjades (Saareste 1930: 96).

Kirjakeele ajaloo üksikallikale on pühendatud ka Saareste artikkel 1937. a leitud Agenda Parva keele kohta. Saareste selgitab, mida täiendavat pakub see vana lõunaeestiline trükiteos eesti keele ajaloo tundmisele. Ülevaates kommenteeritakse selle allika kirjaviisi, mis ühtib üldjoontes tollaegse ortograafiatraditsiooniga, olles siiski väga varieeruv. Häälikuliselt on tegemist lõunaeestilise tekstiga. Morfoloogilistest erijoontest märgib Saareste genitiivi vormi *se*; komitatiivi, mis on sõnaga sidekriipsu abil seotud: *sino-ga*, *yalgu-ga*; analüütilisi illatiivivorme *abielo sisse*, *käe sisse* jt. Süntaksi alalt nimetab ta Agenda Parva keeles atribuudi kongruentsi, nt *neile latzile*, *omas heiges nink laulatetus abinaises*. Kõrvallausetes esineb predikaatverb lause lõpus. Tekstis tuleb ette ka tüüpiline lõunamurdeline passiivikonstruktsioon *ristitus saiya* 'ristitud saada' Sõnavara on lõunamurdeline, nt *man* 'juures', *weli* 'vend', *ent* 'aga' Esineb ka haruldasemaid sõnu, nt *amak* 'kuni, saadik', *höimutse* 'vaimsed sõbrad' (Saareste 1938).

⁶⁸ Esineb täiendosana sõnas *köhenret* 'kõhnret e kurat'

Saareste rõhutab, et Agenda Parva tekst on muude kaasaegsete keelemälestistega võrreldes väga heas ja õiges lõunaeesti murdes, vigu ja eksimusi leidub selles vähe, nt ebaetümololoogiline *h* sõna algul (*heige* 'õige') või mõni objekti- ja rektsiooniviga, nt *olet patnu Jumalat wasta*, ning mõni ekslik kongruentsijuhtum, nt *sinust töwest*. Ortograafiliselt on see mälestis üsna järjekindlusetu, kuid häälikute pikkuse märkimise poolest sageli otstarbekas, nt *nimi, isä, kaäs, koõlnu* (Saareste 1938: 209–212). Saareste arvab, et teksti kirjutaja või varasem koostaja võib keele põhjal otsustades pärineda Tartumaa lõunaosast või Võrumaa lääneosast, kõige tõenäosemalt Sangaste kihelkonnast või ka Urvaste, Kanepi või Hargla lääneosast (Saareste 1938: 213).

Vana kirjakeelt puudutab ka Saareste kirjutis keelemälestiste uudisleidude kohta, kus ta tutvustab J. Sehwersi 1928. aastal Rootsi Riigiarhiivist leitud 1637. aastast pärinevat ühelehelist dokumenti, Põltsamaa kirikus mihkclipäeval peetud jutluse tekstikatket, mille autoriks on arvatavasti Põltsamaa kirikuõpetaja Johann Pommer. Samas artiklis vaatleb Saareste ka Rootsist Lundi ülikooli raamatukogust leitud 17. sajandi lõpu aabitsate-katekismuste keelekasutuse erijooni. Põhjaeestikeelne aabits pärineb 1694. ja lõunaeestikeelne 1698. aastast. Saareste arvab, et mõlemad katekismused on kirjutanud B. G. Forselius, sest neis esinevad kõik Forseliuse uuen dustena tuntud keelelised, ortograafilised ja stiililisedki jooned, nt partitiivi kasutatakse rohkem kui varasemas kirjakeeles, eita vas kõnes esineb verb rahvakeelepäraselt ilma aja- ja isikutun nusetä, ära on jäetud *c* (*ch, ck*), *x, y, z* ja vokaali pikkusmärk *h* (Saareste 1929: 62–64). Selles artiklis teavitab Saareste lugejat ka Läti Riigiarhiivist leitud 17. sajandi lõpu, 18. sajandi alguse jutlusekäsikirjade kohta, millest kuus on lõunaeestimurdelised ja ühes, rootsikeelses, esineb eestikeelseid piiblisalme. Ka teatab ta Pärnumaa murret sisaldava sõnastiku käsikirja leidmisest, mis võib kuuluda Salomo Heinrich Vestringile (Saareste 1929: 67–68).

Vanade trükiste leidmise lootus Euroopa raamatukogudest innustas Saarestet ette võtma mitmeid suviseid reise. 1925. a sõitis ta kaheks kuuks Prantsusmaale, Saksamaale ja Lätisse. 1926. a viis sama eesmärgiga uurimisreis Saareste Austriasse, Itaaliasse, Ungarisse, Poolasse ja Tšehhimaale, kust ta naasis aga tühjade kätega. 1928. a kevadel sai Saareste ülikoolilt raha vanade trükiste otsimisreisiks Riiga, Krakówisse, Viini ja Kopenhaagenisse, kus ta leidiski Taani Kuninglikust Raamatukogust 18. sajandi algu sest pärineva lõunaeestikeelse katekismuse (Rätsep 1982: 470).

A. Saareste on kasutanud vana kirjakeele allikaid oma kapitaalse mõistelise sõnaraamatu koostamisel.

1940. aastast pärineb Saareste artikkel “Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel”, kus lisaks murdeandmetele on selle sõnarühma iseloomustamisel abiks võetud vana kirjakeele materjal alates G. Mülleri jutlustest. Saareste näitab, et nii rahvakeeles kui ka kirjakeeles on toimunud võitlus vanema häälikuseadusliku lõputa vormi (v.a kontraheerunud sõnadel) ja uuema, analoogilise, kuid ilmekama ja eraldamisvõimelisema *sse*-lise vormi vahel (Saareste 1940b: 224). Illatiivvormide kasutusest rääkides juhib Saareste tähelepanu kaasaegse areaallingvisti Matteo Bartoli seisukohale, mille järgi esinevad vanemad jooned keelealade ääremaadel, uudisjooned aga keskaladel. Saareste arvab, et lühikesi illatiive, mis on täiesti rahvakeelsed, esinedes Põhja-Eesti keeleala valdavas osas kas ainuliselt või *sse*-liste vormide kõrval, ei peaks mingil juhul üldkeeles keelama (Saareste 1940b: 224–225).

Alates 1925. aastast Tartu ülikoolis töötanud ning 1929.–1944. aastani läänemeresoome keelte professori ametit pidanud **Julius Mägiste** on samuti kirjutanud põhjalikke sõnavara ja grammatikanähtuste ülevaateid üksikute keelemälestiste ja autorite keelest, nt Wanradti-Koelli katekismusest (Mägiste 1930).

J. Mägistelt pärineb ka täpselt dateerimata ja lõpetamata eesti vana kirjakeele käsikirjaline sõnaraamat, mis sisaldab autorile eripäraga silma jäänud leksikat koos tekstinäidetega, pakkumata siiski sagedusandmeid ja n-ö igapäevast sõnavara. Selle sõnaraamatu käsikirja 628-leheküljeline koopia ja sellele lisatud 107 lehekülge täiendusi ja parandusi on olemas ka Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.

Vana kirjakeele andmeid on Mägiste kasutanud oma etümo- loogiasõnaraamatus ning sõnade päritolu puudutavates artiklites, kus ta seletab nt sõnade *sai*, *ehme~ehmes* jt päritolu (Mägiste 1926). Vana kirjakeele allikaid kasutab ta tõendusmaterjalina ka artiklis *päris-* ja *pärit*-sõnade päritolu selgitamiseks. Tema sõnul seletub *pärit* kui jäänuklikult püsinud häälikuseaduslik omadusnime ainsuse partitiivi vorm sõnast *pära* (nt esineb G. Mülleri jutlustes vorm *Perrux* ‘pärijaks’; H. Stahlil on *pärus* tähenduseks ‘pärand’, samuti ka H. Gösekenil). *päris*-sõna tõlgendab Mägiste selles seoses *pära*-tüvelise omadusnime kivinenud nominatiivivormina (Mägiste 1925).

Huvipakkuv on Mägiste käsitlus soome vanas kirjakeeles esineva postpositiooni *cansa* ja lõunaeesti kirjakeeles esineva *kahn*

paralleelsetest arengujoontest. Mägiste on arvamusel, et soome vanas kirjakeeles on ortograafilisel vahetegemisel *cansa* 'koos' ja *canssa* 'rahvas' teadlik tagamaa. Tema arvates on soome praegune partikkel *kanssa* inessiivse algupäraga (< *kansassa*, kust haploloogilise sisekao tõttu on *a* kadunud) ning selle *sa-*, *sä-*lise inessiivi eristamiseks substantiivist ongi Agricola püüdnud neis sõnades ka ortograafilist vahet teha (Mägiste 1935: 7–8). Mägiste esitab näiteid vanast lõunaeesti kirjakeelest, J. Gutsflaffilt ja J. Rossihniuselt, kelle töödes on tavaline postpositsioon *kahn*. Rossihniusel on *kahn* kasutusel ka modaaladverbilises tähenduses 'ka' Mägiste peab *kahn*-kuju siiski kirjakeelseks kunstsunnitiseks, sest rahvakeelest pole vastavat *kân*-sõna registreeritud. Ta väidab, et algkujust **kansa* või **kansak* ei ole üheski eesti murdes saanud häälikuseaduslikult areneda muud kui *kaas(a)* või viimasest kulunud *-ka* või *-ga n-i* vokaliseerumise kaudu. Niisiis peab Mägiste vana lõunaeesti kirjakeele sõnakuju *kahn* n-ö petteinessiiviga kunstlikuks moodustiseks, mis tekkinud põhjaeesti vormi *kaas* kaudsel eeskujul (Mägiste 1935: 10–11).

Väga põhjaliku ülevaate on Mägiste andnud eesti keeles esineva *saama*-tuleviku algupärast, tuginedes oma artiklis ka ulatuslikule vana kirjakeele andmestikule. Ta tutvustab tuleviku kategooria käsitlemist eesti keele grammatikates Stahlist Aavikuni ning eestikeelsetes tekstides alates Turu käsikirjast (16. saj tekstides ja Mülleril seda konstruktsiooni ei esine) kuni "Kalevipojani" Mägiste otsib selle tulevikonstruktsiooni jälgi ka teistest läänemeresoome keeltest ning leiab neid liivi, soome ja karjala keele Aunuse murrakust, eriti aga lüüdist (Mägiste 1936). Mägiste jõuab järeldusele, et kui õnnestuks tõestada *saama*-potentsiaali rahvakeelepärast, siis ei tohiks võimatu olla ka *saama*-futuurumi rahvapärane põhi. Vaid futuurumi omaaegne liiglihaliselt laienenud esinemisulatus ja selle kujunemine kirjakeele täieõiguslikuks liitajaks on seletatav saksa keele eeskujuga. Oma käsitluses jõuab Mägiste järeldusele, et *saama*-tulevikku võiks hädavajalikus ulatuses tarvitada ka eesti kirjakeeles, sest kultuurkirjakeel ei saa läbi tulevikuväljendita ning kunstlikud moodustised, mida selleks otsarbeks on välja pakutud, pole vanast *saama*-futuurumist moraalselt ega sisuliselt nii palju kõrgemal, et tasuks neid kirjakeelde "kodustada" (Mägiste 1936: 91).

2000. aastal anti eesti keele õppetooli toimetiste sarjas välja Mägiste ilmselt pika aja jooksul koostatud väga põhjalik käsikirjaline uurimus "Possessiivsufiksrite rudimentidest eestis, eriti vana eesti

kirjakeele (1520–1739) adverbides jm. partiklites” (Mägiste 2000).

Mihkel Toomse, kes töötas ülikoolis aastatel 1937–1944, algul õppeülesannete täitja ja abiõppejõuna, aastatel 1943–1944 juba eesti keele professorina, on kirjutanud väga põhjaliku käsitluse esimese eesti piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimise traditsiooni kujunemisest. Oma uurimuses on ta võrrelnud 1739. a piibli märkimisviisi varasemate keelemälestiste omaga. Artiklis kirjeldab Toomse nii pikkade kui ka lühikeste vokaalide erinevaid häälikümbrusi ning kirjaviisi sõltumist nendest ning jõuab tõdemuseni, et vokaalide pikkuse märkimisvahekorrad, mis J. Hornung kehtestas ja mis esinevad sellisena esimeses piiblitrukis, ei olnud eesti kirjakeele ortograafia loomuliku arenemise tulemus, vaid ainult vana võõra ortograafiasüsteemi järjekindel maksmapanek. Piiblikeel kinnistas selle süsteemi püsimise pikemaks ajaks ning oli hiljem oluliseks argumendiks kirjaviisi uuenduspüüete vastu (Toomse 1939: 246).

1933. a asus ülikoolis tööle **Paul Ariste**, kes on oma mitmekülgsete huvialade juures ühe valdkonnana pühendanud tähelepanu ka eesti vanema kirjakeele allikatele, eriti nii saksa kui ka vene laensõnadele neis (Ariste 1940a, 1958, 1963, 1981). Enamik Ariste vana kirjakeele alastest töödest langeb küll järgmisse ajajärku, Tartu Riikliku Ülikooli aega.

P. Ariste arvukad uurimused sõnade päritolu, eeskätt laensõnade kohta on lisanud eesti kirjakeele ajaloole uusi nüansse. 1940. aastal on Ariste kirjutanud ülevaatliku artikli saksa laensõnade kohta 16. sajandi eesti kirjakeeles. Seal väidab ta, et 16. sajandil on saksa keele mõjustus eesti keele juba täiesti läbi põiminud. Ariste annab hea ülevaate vanimate teadaolevate eesti tekstide saksa laenudest ning arutleb selle üle, missugused neist võiksid pärineda alamasaksa keelest, mille põhiline mõjuae jäi küll 14. ja 16. sajandi vahele, kuid mida leidub siiski veel ka 17. sajandi protokollides. Kõnekeelena elas alamasaksa keel Eestis 19. sajandini. Ariste nimetab nt 1535. a ametivandest alamasaksa laene *mester* ‘meister’, *orden* ‘ordu’ *liffland* ‘Liivimaa’ Wanradti-Koelli katekismusest *helli* ‘püha’ *engel* ‘ingel’, *sacrament* ‘sakrament’, *altar* jt. Sigismundus Awerbachile antud ametitunnistuses 1589. aastast leidub nii alam- kui ka ülemsaksa laene, millest Ariste järeldeb, et 16. sajandi Tartus, sisemaal, olid ülemsaksa laensõnad juba tavalised. Näiteks nimetab ta võimalike ülemsaksa laenudena sõnu *arzt* ‘arst’, *Siegel* ‘pitsat’, *bürgermeister* ‘linnapea’ jt (Ariste 1940b: 97–98). Alamasaksa laenude tutvustamisega seondub ka tema 1928.

aasta artikkel *vöör*-esikomponendiga sõnade kohta eesti murretes. See liitsõnade täiendosa on lähtunud alamsaksa prepositsioonist *vor* (hääldub *vör*), mille põhitähendus on 'esi-' Ariste toob näiteks sõnad *vöörkaup*, *vöörriütel*, *vöörkoda*, *vöormast*. Vanemas kirjakeeles on *vöör* võinud esineda ka alamsaksamõjulise verbi-prefiksina (saksa kirjakeele *ver-*ile vastavalt), nii nt esineb Mülleri jutlustes verb *vörteenima* 'teenima' (Ariste 1928).

Aristelt pärineb ka pikem Rootsi-aegsete käskkirjaliste kohtu-protokollide eesti keele analüüs. Ta tutvustab eestikeelsete vande-tekstide ja nõiaprotsesside protokollide sõnavara ja mitmeid seal esinenud raskesti tõlgendatavaid rahvapäraseid fraase, nt *Koffaretta. Zeittap. Sax, Wietta. Weitta Lichatarck* 'kövaret sõidab saks, võta võita lihatarck' jt (Ariste 1936: 44).

3. Tartu Riikliku Ülikooli aeg 1944–1992

Kui 1944. aastal alustas taas tööd Tartu Riiklik Ülikool, oli eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamine ning uurimistöö organiseerimine esialgu vaid Paul Ariste, Arnold Kase ja Johannes Voldemar Veski õlgadel. Töö läks aga aktiivselt käima ning 1945. aasta kevaldel visandatud teadustöö plaanis oli juba muude ülesannete kõrval ka etümoloogiasõnaraamatu materjali kogumine ning rahvakeele sõnaraamatu koostamine (Rätsep 1983: 60). Jätkus ka eesti kirjakeele ajaloo uurimine.

Vana kirjakeele uurimusi jätkas Paul Ariste, kellelt pärineb artikkel genitiivi lõpu *n-i* esinemisest Georg Mülleri keeles (Ariste 1959). Ta on andnud ülevaate ka *üpris*-sõna päritolu kohta, tuginedes oma päritoluseletuses oluliselt vana kirjakeele allikatele ning seostades seda sõna soome sõnaga *yppärys*. Eesti keeles on sõna allunud sisekaole ning kolmandas silbis on *ü* muutunud seaduspäraselt *i*-ks. Tegemist on omaduse superlatiivsust väljendava sõnaga, kus algele nimisõnatüvele **üppä-* on lisandunud liited *-r-* ja *-üs* (Ariste 1962). Sel perioodil on ilmunud ka olulised vanema kirjakeele saksa laensõnade käsitlused (Ariste 1958, 1963) ning laenude temaatikat kokku võttev monograafia "Keelekontaktid" (Ariste 1981).

1957. aastal sai ülikoolis eesti keele professoriks **Arnold Kask**, kes oli töötanud õppejõuna juba 1944. aastast. A. Kask on mõtestanud eesti kirjakeele ajalugu laiemas ajaloolises perspektiivis. Ta on kirjutanud siiani ülikoolis õppematerjalina kasutatava kaheosalise ülevaateraamatu "Eesti kirjakeele ajaloost" I-II,

mis käsitleb rohkete keelenäidete varal kõikide kirjakeele arengu-
loos olulisemate autorite keelekasutust alates 16. sajandi tekstidest
kuni autori kaasajani (Kask 1970a).

Põhjaliku ülevaate eesti kirjakeele murdelise tausta kujune-
misest koos eri autorite silmatorkavate keelenähtuste analüüsiga
annab Kask oma raamatus “Eesti kirjakeele murdelise tausta kuju-
nemisest” (Kask 1962), mis sisaldub ka hilisemas teoses “Eesti
murded ja kirjakeel” (Kask 1984). Selles käsitletakse eesti kirja-
keele ajaloo oluliste autorite keelekasutust alates Wanradti-Koelli
katekismusest, Mülleri jutlustest ja Stahli teostest kuni 1980.
aastateni. Kirjakeele ajaloo ülevaate annab Kask kokkuvõtlikult
“Eesti NSV ajaloo” kolmes köites (Kask 1955–1971).

Arnold Kask uuris pidevalt vana ja uue kirjaviisi võitlusega
seotud küsimusi. Vastavateemaline magistritöö valmis 1943. aastal,
1946. a ilmusid töö tulemused ka trükis (Kask 1946). Sama tee-
maga tegeleb Kask ka oma 1955. a valminud väitekirjas, mis oli
mõeldud kandidaaditööna, kuid mille põhjalikkus ja ammendavus
tõid autorile doktorikraadi. Selle uurimuse tulemused publitsee-
riti 1958. aastal raamatuna. Kask kirjeldab muu hulgas lühidalt ka
16. ja 17. sajandil valitsenud ebaühtlast kirjaviisi ning ülemine-
kut vanale, nn Forseliuse-Hornungi kirjaviisile, mis püsis kuni 19.
sajandi keskpaigani, mil hakati innukalt tegelema kirjaviisi uuend-
amisega (E. Ahrens, F. R. Kreutzwald, J. Hurt, C. R. Jakobson,
M. Veske). Kase väitel mõjutasid uue kirjaviisi kasutusele võtmist
loogilised, grammatilised, didaktilised ja rahvuslikud põhjused
(Kask 1958: 200). Takistavate teguritena nimetab ta harjumust ehk
senise kirjakeele traditsiooni püsimist ja majanduslikke põhju-
seid. Uue kirjaviisi võidulepääs on Kase sõnul tihedalt seotud
rahvusliku liikumisega – rõhutati selle vastavust ja sobivust eesti
keelele ning vabanemist saksa keele kammitsatest. Kirjaviisi küsi-
mus oli tihedas seoses rahvusliku kirjakeele kujunemisega. Kui
tekkis ühise kirjakeele vajadus, tekkis tarvidus ka kirjakeele nõu-
deid rahuldava kirjaviisi järele (Kask 1958: 201–202). See oli
võitlus eesti kirjakeele ortograafia alusprintsipiide pärast: küsimus
oli selles, kas eesti kirjaviis peab baseeruma saksa põhimõtetel
või soome keelele, mis võimaldab eesti keelt täpsemalt märkida ja
vastab paremini eesti keele struktuurile (Kask 1958: 198–199).

1949. aastal ilmub Kaselt ülevaade, kus ta vaatleb kirjakeele
arengut alates kõige varasematest kirjalikest mälestistest kuni
J. V. Veski keelelise tegevuse iseloomustamiseni (Kask 1949).
1952. aastal ilmunud kirjutis “Mõningaid jooni eesti rahvuskeele

kujunemisest” näitab, kuidas Põhja-Eesti keskmurre oli juba enne rahvuskeele kujunemist omandanud juhtiva koha Põhja-Eesti murrete hulgas. Rahvuslik liikumine laiendas selle murde alusel tekkinud keele tegevussfääri veelgi, nii et Põhja-Eesti keskmurdel baseeruv keel tõrjus välja lõunaeesti kirjakeele (Kask 1952).

Rahvuskeele kujunemise ja kirjaviiside võitluse küsimust käsitleb Kask ka Kreutzwaldi keeleliste vaadetele pühendatud artiklis, kus on iseloomustatud Kreutzwaldi püüdlusi ühise kirjakeele poole ning võitlust uue kirjaviisi eest. Artiklist ilmneb Kase kõrge hinnang Kreutzwaldi tegevusele ning tema pingutustele uue kirjaviisi tutvustamiseks ja kasutamiseks (Kask 1953). Kask on tutvustanud ka C. R. Jakobsoni uut kirjaviisi toetavat tegevust, mis hõlmas nii ortograafia parandamise ettepanekuid kui ka sõnavara rikastamise püüdlusi (Kask 1957). 19. sajandi kirjakeelele on pühendatud veel Kase kirjutised K. A. Hermanni grammatika ning O. W. Masingu keeleliste seisukohtade (Kask 1959, 1963a) ja sõnavaratöö kohta (Kask 1963b).

Põhjaliku ülevaate on Kask andnud eesti sõnaraamatutraditsiooni kujunemisest alates vanimatest saksa-eesti sõnastikest kuni 1917. aastani. Ta näitab ilmekalt sõnastike otstarbe muutumist aja jooksul, nende järjest suuremat rahvakeelsust ning funktsioonide laienemist (Kask 1956a).

Ortograafiateemalistest artiklitest olgu nimetatud sõnalõpu pikkade konsonantide kirjaviisi käsitlus. Sõnalõpuliste pikkade konsonantide ühe tähega kirjutamine oli uuest kirjaviisist visa kaduma. Küsimus leidis lahenduse alles 1886. aastal, pronoomenite alalütleva käände osas aga veelgi hiljem (Kask 1956b).

Oluline ja traditsiooni loov on eesti kirjakeele ajaloo perioodiseering, kus Kask toob välja kaks suuremat ajajärku: põhjaeesti rahvakeelel põhinev ja eesti rahvusliku kirjakeele ajajärk. Mõlemal neist on kolm alljärku. Esimese perioodi jagab Kask 1) võõrapärase grammatilise ehitusega ja ebaühtlase märkimisviisiga peamiselt pastoreile määratud kirikukirjanduse keeleks 16. ja 17. sajandil (1524–1686); 2) võõrapäraseks ühtlase märkimisviisiga peamiselt maarahvale määratud kirikukirjanduse keeleks 18. sajandil (1686–1813) ja 3) üleminekuks võõrapäraselt kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele eesti keelele 19. sajandi esimesel poolel (1813–1857). Teine suurem periood jaguneb tema käsituses 1) eesti rahvusliku kirjakeele kujunemise ja ühtlustumise ajaks 19. sajandi teisel poolel (1857–1900); 2) eesti rahvusliku kirjakeele normimise ajaks ja võitluseks keeleuendusega 20. sajandi esi-

mesel poolel (1900–1940); 3) eesti kirjakeele üldrahvaliku keele baasil ühtlustumise ajaks nõukogude perioodil (alates 1940. aastast) (Kask 1955: 65–66). Kask lähtub oma periodiseeringus vastavate ajajärkude kirjanduse keelekasutusest ning resümeerib, et kogu varasem kirjakeel kannab endal võõrapärasuse pitserit. Eesti kirjakeele ajaloo esimese kolme sajandi jooksul on keele põhisõnavara olnud küll eesti päritoluga, kuid keele grammatiline struktuur on olnud tugevasti moonutatud. Eesti rahvuskeele kujunemise ajajärgul ei muutu keele grammatiline struktuur ja sõnavara põhifond enam kuigi palju, muutub aga üldine sõnavara ning fikseerub grammatiline vormistik (Kask 1955: 66).

Kask on vanema kirjakeele allikate materjali kasutanud ka mitmes morfoloogiaülevaates. Näiteks on ta põhjalikult uurinud noomeni- ja verbimuutkondade süsteemi kujunemist alates esimestest eesti keele grammatikatest (Kask 1963c). Kaselt pärineb ka kaudse kõneviisi avaldumisvormide ülevaade eesti kirjakeeles (Kask 1970b).

Arnold Kase professoriks oleku ajal, 1966. aastal, hakati eesti keele kateedri juures taas koostama eesti kirjakeele sedelkartoteeki, mis koondab endas varasemates eesti keele grammatikates (H. Stahl (1637), J. Gutsclaff (1649), H. Göseken (1660), J. Hornung (1693)) sisaldunud eestikeelset sõnavara ning Georg Mülleri jutluste, Heinrich Stahli “Hand- vnd Haußbuchi” ja “Leyen Spiegeli” leksika täieliku kogu – seega just vanema eesti kirjakeele materjali – ja on praeguseni uurijate käsutuses. Praegu sisaldab sedelkartoteek umbes pool miljonit sõnakaarti. Põhitöö selle kogu loomisel on teinud üliõpilased leksikograafiapraktika korras. Enne seda oli olemas olnud, kuid ülikooli 1965. a tulekahjus hävinud 1930. aastatel koondatud 100 000 sedeliga kirjakeele sõnakoogu.

Aastatel 1972–1986 ilmus eesti keele kateedril kirjakeele sõnavara teemaliste uurimuste avaldamiseks mõeldud väljaandesari “Sõnasõel” (kokku seitse vihikut). See sisaldas ka vana kirjakeele perioodi puudutavaid sõnavaraülevaateid ja -uurimusi (Ariste 1972; Alvre 1975, 1986b; Kingisepp 1972, 1973, 1975, 1980, 1986; Peebo 1980; Valmet 1983a).

Arnold Kase järeltulija eesti keele kateedri juhataja kohal professor **Huno Rätsep** on olnud samuti muude teemade kõrval huvitatud vanast kirjakeelest. Rätsep tuli 1987. aastal Heinrich Stahli grammatikat hinnates välja tollal oma tolerantuses uudse seisukohaga, et 17. sajandil kirjutatud eesti keele grammatikad

ei saanudki olla omas ajas teistsugused – neid tuleb vaadelda ajastu traditsioonis, süüdistamata autoreid pahatahtlikus rahva-keele moonutamises ning selle väljendusvõimaluste mittetundmises. See pani ümber hindama seni visalt püsinud arvamust, et esimeste eesti grammatikate autorid on teinud oma ladina ja saksa mallide järgi kohandatud käsitlustega eesti keele kirjeldamisele pigem kahju (Rätsep 1987).

Rätsep on põhjalikult iseloomustanud ka Jakob Hurda keelepoliitilisi seisukohti, tõstes oma uurimuses esile Hurda eesti rahva ja keele elujõusse uskuvat optimismi (Rätsep 1989).

Pärast seda, kui 1947. aastal loodi Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, jagunes osa uurimisülesandeid kahe keskuse vahel. Kirjakeele ajaloo uurimine jäi siiski peamiselt ülikooli hoolde. 1983. aastal eesti keele kateedri teadustegevuse tulemuslikust hinnates tõstab Rätsep esile just häid saavutusi eesti kirjakeele ajaloo selgitamisel (Rätsep 1983). Sõjajärgsel ajal arendas A. Kask koos oma õpilastega välja uue distsipliini keeleteaduses – eesti kirjakeele ajaloo. Prof Kase uurimusi täiendas **Aino Valmeti** kandidaaditöö vanema kirjakeele morfoloogiast (Valmet 1956). Vana kirjakeele morfoloogiat käsitleb ka Valmeti artikkel noomeni mitmusevormidest J. Gutsloff'i grammatikas (Valmet 1986).

Aino Valmet on koos Villem Altooaga koostanud põhjaliku 17. sajandi ja 18. sajandi alguse juhuluule ülevaate, kus sisaldub ka materjali keelelise analüüsi osa (Altoo, Valmet 1973), ning iseloomustanud juhulaulude sõnavara (Valmet 1969). Ta on tutvustanud nn Käsü Hansu kaebelaulu leksikat ja keelekasutust (Valmet 1993) ning sõnade *käli*, *kälis* ja *kälimees* esinemust eesti kirjakeeles ja murretes (Valmet 1983a).

Valmet on iseloomustanud ka H. Gösekeni sõnaraamatut (Valmet 1960) ning A. Thor Helle grammatikakäsitlust (Valmet 1983b).

Alates 1953. aastast asus Tartu ülikoolis tööle **Juhan Peegel**, kelle üheks uurimisvaldkonnaks on olnud regivärsiliste rahvalaulude keel, kuid kes on andnud mitmekülgse ülevaate ka konditsionaali tähenduslikest funktsioonidest eesti rahvalauludes, murretes ning eri aegade kirjakeeles. Peegel viitab oma käsitluses ka mõnele kõneviiside väärkasutuse tüüpjuhule vanemas kirjakeeles (Peegel 1957). Peale selle on Peegel põhjalikult analüüsinud *Kalevi* ja *Kalevipoja* nimede päritolu ja tähendust ning nende esinemust vanema kirjakeele allikates, nt H. Stahl'i "Leyen Spiegelis" kujul *kalivägi*, ning S. H. Vestringi ja A. W. Hupeli sõnaraamatutes (Peegel 1999).

Olulise panuse kirjakeele ajaloo uurimisse on andnud soomeugri keelte kateedris alates 1968. aastast töötanud õppejõu ja hili-sema professori Paul Alvre arvukad käsitlused vana kirjakeele sõnade ning vormide päritolu kohta, nt liitmäärsõnades esinevat *haaval*-sõnaperet käsitlev artikkel. Lisaks *haaval*-sõnale leiavad käsitlemist *haavalt*, *haavaldes*, *haavaldi*, *haavali*, *haavil*, *haavini*, *haavis*, *hao* jt (Alvre 1975a). Autor juhib tähelepanu sellele, et eesti vana kirjakeel, murded ja soome keel pakuvad näiteid sõna *haav* *haava* varasemast tähendusest 'kord'. Distributiivne tähendus 'kaupa, viisi' on hilisem, ehkki seotud 'kord'-täheendusega. Hiljem on *haav*-sõnapere nihkunud substantiivist adverbiks, mida hilisemad edasituletised *haaval* → *haavali*, *haavalt* → *haavaldi* on ainult kinnistanud. Murdeti ja paiguti ka ühiskeeles esinevad *kahehaaval*, *tükihaaval*, *natuk(e)sehaaval* viitavad määrsõna ümberkasvamisele tagasõnaks. See omakorda tõendab eesti keele ajaloost tuntud asjaolu, et sõnaliigid muutuvad järjekorras nimisõna → määrsõna → kaassõna (Alvre 1975a: 480). Sõnade päritolu kohta on Alvre kirjutanud teisigi käsitlusi (Alvre 1974b, 1975b, 1978a). Üksiksõnadele on pühendatud ka artiklid sõnade *kaidur*, *kilvu*, *kooldes* (Alvre 1983a), vanale kirjakeelele iseloomulike *subi* ja *suda~sutta* (Alvre 1982b) ja H. Stahlil kasutatud sõna *lind* 'linn' kohta (Alvre 1999). Alvret on huvitanud ka kahe samatähendusliku sõna liitmisel saadud intensiivistavate reduplikatiivsõnade tekkemehhanism (Alvre 1972).

Paul Alvre teine põhiline uurimisobjekt sõnavara kõrval on morfoloogiaküsimuste selgitamine vana kirjakeele, murrete ja sugulaskeelte materjalile tuginedes. Selle kohta on ta avaldanud arvukalt käsitlusi, nt küsisõnade ja küsipartiklite teemal (Alvre 1976, 1978b, 1997, 1980a, 1983c). Ta on uurinud ka eesti kirjakeele määrsõnu (Alvre 1968, 1978c), *veelaks*-tüüpi sõnu (Alvre 1981), vana kirjakeele kontaminatsioonivorme (Alvre 1986a, 1987b) ning liitadverbide kulu vorme (Alvre 1986b). Veel on ta oma uurimustes puudutanud sõna *hea* komparatsiooniga seonduvat (Alvre 1988), pronoomeni *kes* (Alvre 1977) ning *mis* morfoloogiat (Alvre 1987a), sõnade *poole*, *pool*, *poolt* kujunemise probleemi (Alvre 1991c), refleksiivpronoomeneid *enese* ja *enda* (Alvre 1991a) ning astmevahelduse küsimust vanas kirjakeeles (Alvre 1991b). Morfoloogiakäsitlustest olgu nimetatud veel vormide *mispärast* ja *seepärast* käsitlust (Alvre 1966, 1984), sõna *miks* käändevormi küsimust adverbis *mikspärast* (Alvre 1987c), sõnade *kas* ja *teps* (Alvre 1983c) ning vormi *paremini* analüüsi

(Alvre 1982a). Omaette artikkel on pühendatud *gi*-liitelistele pronoonenitele (Alvre 1980b).

Huvitav on G. Mülleri jutlustes esinevale vormile *üxigka* pühendatud artikkel, kus autor jätab küll vormi arvatava lähtekuju lahtiseks, kuid kõrvutab seda soome *yksikään*-sõnaga, mis tugineb rekonstruktsioonile **üksikähän* (Alvre 1983d: 523). Vana kirjakeele ja murdenäidete varal tõestab Alvre, et *gi*-, *ki*-liite variante on eesti keeles olnud varem rohkem. Ta tõdeb, et **-ki*, **-yi* elemendi kõrval on kasutusel olnud ka **-ka*, **-kä* ning **-γα*, **-γä*. Et Müllerial esineb kuju *üxikit* 'ükski', seob Alvre *üxigka*-vormi varasema eitava tüübi rudimentaarse säilimisega (Alvre 1983d: 524).

Morfosüntaksi valdkonda kuulub hulk terminatiivsete konstruktsioonide ja terminatiivi vahekorra uurimisele pühendatud artikleid (Alvre 1971, 1973, 1974a, 1975c, 1983b), millega haakub ka käsitlus J. Rossihniuse lõunaeestilisest konstruktsioonist *ammu tukmeni* 'kuni otsani' (Alvre 2002).

Adverbistunud verbivormidele *parata*, *paraku*, *paratamata*, mis on lähtunud *parandama*-verbist, on pühendatud mitu artiklit, kus kasutatakse ka vana kirjakeele allikaid (Alvre 1979, 1983).

1977. aastast on ülikooliga seotud Heli Laanekase uurijatee. Teda on huvitanud ennekõike 19. sajandi keel, täpsemalt ühise kirjakeele kujunemise probleemid (Laanekask 1983, 1984, 1992, 1993). Ta on tutvustanud ka 19. sajandi baltisaksa estofiilide keelekorralduslikke ideid (Laanekask 1996), W. F. Steingrüberi tegevust tartu keele eluõiguse kaitsmisel ühise kirjakeele taotlemise perioodil (Laanekask 1988), O. W. Masingu keeleteaduslikke seisukohti (Laanekask 1982) ning kirjutanud ülevaateartikli eesti kirjakeele perioodide iseloomustuseks "Eesti entsüklopeedia" 11. köitesse (Laanekask 2002). Koos A. Kasega on H. Laanekask avaldanud põhjaliku artikli F. J. Wiedemanni sõnaraamatu eelkäijana käsitatava J. F. Helleri sõnastiku kohta (Kask, Laanekask 1987). Praegu Oulu ülikoolis töötav uurija tegeleb oma valmivas doktoritöös ühise eesti kirjakeele tekkimise problemaatikaga.

4. Õppetoolide aeg

Endine eesti keele kateeder nimetati 1991.–1992. õppeaastal ümber eesti keele õppetooliks. 2000. a loodi ka eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, mida juhib prof Karl Pajusalu. Vana kirjakeele materjali koondamise ja mõtestamisega tegeleb Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis praegu 1995. aastal prof Mati Ereli moodustatud **vana**

TÜ eesti keele õppetooli vana kirjakeele uurimisrühm: vasakult Külli Habicht, Külli Prillop, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo ja Urve Pirso

kirjakeele töörühm (vt foto), mille loomise eelduseks oli kogunud uurijate olemasolu. Töörühma on algusest peale juhtinud **Valve-Liivi Kingisepp**, kes on varem uurinud põhjalikult Otto Wilhelm Masingu sõnavara (Kingisepp 1972, 1973, 1975, 1978, 1986, 1991). Teine töörühmaga seotud suurte kogemustega uurija **Jaak Peebo** on oma kandidaadiväitekirjas analüüsinud F. R. Kreutzwaldi “Kalevi-

poja” sõnavara ja selle töö tulemused on avaldatud ka trükis (Peebo 1980a, 1980b). Hiljem on Peebo huvi keskendunud vanale tartu kirjakeelele: ta on käsitlenud lõunaeestikeelse Wastse Testamendi leksikat, tuues sealt esile omapäraseid lõunaeestilisi sõnu, nt *ees* ‘ike’, *nuumama* ‘üürima, rentima’, *nägune* ‘sarnane’ (Peebo 1989). Vana lõunaesti kirjakeele teemadele on pühendatud ka Peebo ülevaateartiklid (Peebo 1996, 1997, 2001), käsitlus “Tarto maa rahwa Näddali-Lehe” keelekasutusest (Peebo 1998) ning kindla kõneviisi ainsuse kolmanda pöörde vormide analüüs Johannes Gutsflaffil (Peebo 1995).

Töörühm on seni publitseerinud põhiliselt vanade allikate täielikke leksikaülevaateid (Ehasalu jt 1997, Habicht jt 2000, Kingisepp jt 2002). Samal ajal on rühma liikmed tegelnud ka parajasti käsil oleva keelematerjali uurimisega. Valve-Liivi Kingisepp on kirjutanud G. Mülleri jutluste sõnavara tutvustavaid artikleid (Kingisepp 2000a, Kingisepp 2000b) ning analüüsinud H. Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteid (Kingisepp 1995). Samuti on ta tutvustanud B. G. Forselise ortograafiauendusi (Kingisepp 2000c). Töörühma liikmed on avaldanud kollektiivse ülevaate vanimate eestikeelsete tekstide sõnavarast ja vormistikust (Kingisepp jt 1997). Külli Prillop, kes on ühtlasi rühma arvutitöö ideoloog (Prillop 2000), on kaitsnud magistritöö Georg Mülleri verbivormistikust. Selles rakendab ta esmakordselt vana kirjakeele uurimisel optimaalsusteooria põhimõtteid (Prillop 2001). Urve Pirso uurib lisaks jooksvatele korpuse täiendamise ja märksõnastamisega seotud ülesannetele ka Georg Mülleri noomenivormistikku (Pirso 2000). Külli Habicht on kaitsnud magistritöö *us*-liiteliste abstraktnimisõnade arengu kohta eesti kirjakeeles 1637. aastast kuni 20. sajandi alguskümnenditeni (Habicht 1995). Praegu on ta huvitatud ennekõike vanema kirjakeele morfosüntaktilisest arengust ja saksa keele mõjudest 17. sajandi esimese poole tekstides (Habicht 2000a, 2000b, 2000c, 2001a, 2001c, 2001d, 2001e, 2001f). K. Habicht on uurinud ka H. Stahli teoste omapärase sõnavara (Habicht 2001b) ning vana kirjakeele sõnatuletusega seonduvat (Habicht 2002).

Vana kirjakeele uurimisrühmaga on pidevalt seotud nii bakalaureuse- kui ka magistriastme üliõpilasi, keda rühma liikmed juhendavad ja kelle uurimisteemad puudutavad vana kirjakeelt. Nii on üliõpilane Annika Kohv tegelnud oma bakalaureusetöös Georg Mülleri adverbidega (Kohv 1999); Maarika Keldti bakalaureusetöö teemaks oli Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatute verbirektsioon (Keldt

2001); Helina Tennasilm on bakalaureusetöös uurinud Turu käsi- kirja sõnavara (Tennasilm 2002) ja keskendub magistrیتöös 17. sajandi jutlusetekstide keelilisele võrdlemisele. Argo Mundi bakalaureusetöö käsitles Heinrich Gösekeni sõnaraamatu verbide probleemaatikat (Mund 2002). Laura Merirand uuris bakalaureusetöös *pidama*-verbi modaalsusega seonduvat (Merirand 2003) ja Kadri Köpp tegeleb relatiivlause tüpoloogia probleemidega vana kirja- keele tekstides (Köpp 2001).

Rühma põhiülesandeks on olnud vanade keeleallikate taas kasutatavaks tegemine – elektroonilisele kujule viimine –, uuri- mistöö läbi töötatud tekstide põhjal ning suuri tekstihulki katvad võrdlused. Oluline on ka töörühma Interneti-kodulehekülje pidev täiendamine, mille kaudu huvilised pääsevad käsitsema vana kirja- keele korpuse materjale. Vana kirjakeele nn lauskorpusesse on praeguseks jõutud koondada kõik vanimad, st kuni 16. sajandini kirjutatud ja tänaseks säilinud eestikeelsed tekstid, Georg Mülleri jutlused (1600–1606), lõunaestikeelne Agenda Parva 1622. aastast, nn Turu käsikiri 17. sajandi algusest, Joachim Rossihniuse lõunaestikeelsed kirikuraamatud aastast 1632 ning Heinrich Stahli kirikliku käsiraamatu “Hand- vnd Haußbuch” (1632–1638) neli osa, samuti tema jutluseraamat “Leyen Spiegel” (1641–1649). Viimati nimetatud Stahli teostega töö veel käib, sest sisestatud tekst vajab kontrollimist, seejärel lemmatiseerimist ja grammati- lise infoga varustamist.

Kogu praeguseks korrastatud materjal on kasutajatele kättesaadav töörühma Interneti-koduleheküljel aadressil <http://www.murre.ut.ee/vakkur>. Sealt leiab huviline lisaks tekstidele ja nende käsitlemiseks mõeldud otsimootorile ka mõningaid statisti- lisi andmeid, nt märksõnade sageduse, ainult ühel autoril esinevate sõnade või vähemalt kuuel autoril esinevate sõnade loendi.

Rühma lähiaastate suurem ülesanne on keeleuurijate tarbeks mõeldud vana kirjakeele valikkorpuse koostamine, mis annaks ülevaate kõigist 16. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani kirju- tatud tekstidest ja võimaldaks teha läbilõikelisi grammatikauuri- musi. Praegu on enamik 17. sajandi teise poole, 18. ja 19. sajandi tekste peaaegu täiesti uurimata valdkond. Keeleuurijat takistab nende puhul ennekõike asjaolu, et käsitsi tuleks läbi töötada väga suur hulk materjali.

Peale korpuse koostamise tahetakse uurijatele ja huvilistele kasutatavaks teha varasemates eesti keele grammatikates sisaldu- nud sõnastikud. Et vanimates neist on esimeseks keeleks saksa

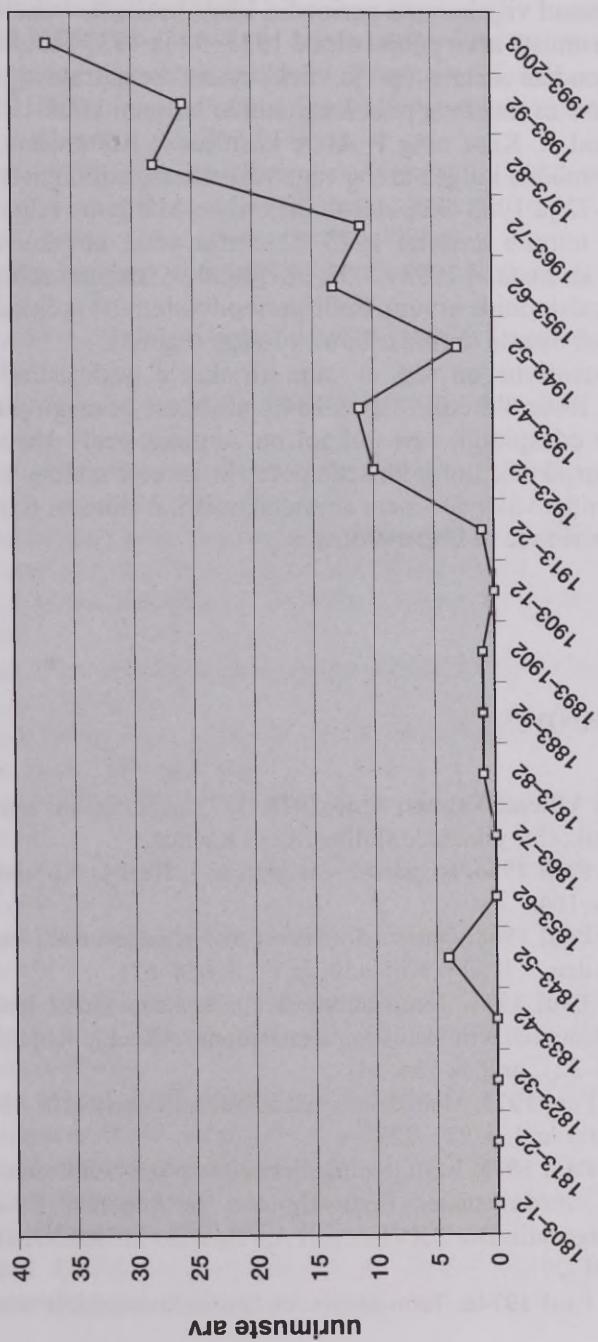
keel, siis on alustatud selliste sõnastike “ümbertöötamisega”, nii et saksa-eesti sõnastikest saavad eesti-saksa sõnastikud. Selliselt on töödeldud ja ka uuritud esimest eesti keele sõnastikku – H. Stahli grammatikas sisalduvat *Vocabula*’t, mille põhjal Kristel Kikas on kaitsnud 2002. aastal magistritööd (Kikas 2002). Töötlemisel on veel Johannes Gutsloffi 1649. a ilmunud grammatika lõunaeesti sõnastik ja Heinrich Gösekeni 1660. a grammatika sõnastik. Tööd vanemate sõnastike leksikaalsete rikkuste avamisel tahetakse jätkata, sest elektroonilisele kujule tuleks viia ka 18. sajandi sõnastike leksika, nt Anton Thor Helle ja August Wilhelm Hupeli sõnastikud.

Ka teistes Tartu ülikooli teaduskondades ja osakondades on tegeldud vana kirjakeele uurimisega. Olgu siinkohal nimetatud võõrfiloloogidest Erich Kobolti uurimust vanimate eestikeelsete tekstide ortograafiast, Helgi Liini artikleid saksa laensõnadest vana kirjakeele autorite keelekasutuses ning Anne Lille ülevaadet Christoph Blume keelest. Usuteaduskonna uurijatest on vana kirjakeele küsimustes olulisi seisukohavõtte esitanud Marju Lepajõe, kes on tõlkinud Johannes Gutsloffi grammatika ja analüüsinud seda põhjalikult kaasaegse misjonilingvistika traditsiooni taustal. Ajaloolane Jüri Kivimäe on tutvustanud ja kommenteerinud mitmeid vanade tekstide haruldasi arhiivileide, avardades nii meie kirjakeelse kultuuri lugu. Rahvaluuleteadlane akadeemik Arvo Krikmann on uurinud vanema kirjakeele allikates leiduvaid fraseologisme ja sõnapaare. Nendel ja teistel väljaspool praegust eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonda valminud uurimustel siinses käsitluses põhjalikumalt ei peatuta.

Eelnevat kokku võttes võib öelda, et vana kirjakeele uurimisel on Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri filoloogide hulgas auväärne traditsioon. 19. sajandi lektorite aegsetest vanema kirjanduse ülevaadetest jõuti 1920.–1930. aastatel vanemate allikate põhjalike keeleanalüüsideni. 1950.–1970. aastatel kirjutas üldistavaid vana kirjakeele uurimusi Arnold Kask, kelle tööd jätkasid tema õpilased Huno Rätsep, Aino Valmet, Jaak Peebo, Valve-Liivi Kingisepp jt. Alates 1995. aastast eesti keele õppetoolis tegutsev vana kirjakeele tööruhmn kasutab oma töös infotehnoloogia võimalusi, tegeldes korpuste ja sõnavaraandmebaaside koostamise ning korpuspõhiste sõnavara- ja grammatikauuringutega.

Eri aegadel tehtud uurimuste kvantitatiivsetest näitajatest annab ülevaate joonis 1, kus leiavad kajastamist vaid trüki ilmu-

Vana kirjakeele alaste uurimuste hulk kümnendite lõikes

Joonis 1.

nud vana kirjakeele käsitlused (v.a teesid). Jooniselt näeme, et varasemad viljakaimad perioodid kümneaastaste vahemike kaupa on uurimuste arvu põhjal olnud 1923–32 ja 1933–42. Pärast neljakümnnendate aastate lõpu ja viiekümnnendate aastate alguse mõõna jõutakse arvestatava publikatsioonide hulgani alles 1963–72, mil ilmuvad A. Kase ning P. Alvre käsitlused. Rõõmustav on see, et pärast mõõna kulgeb areng väga väikeste tagasilangustega aastatel 1963–72 ja 1983–92 pidevalt ülesmäge. Märnatav hüpe uurimuste arvus toimub aastatel 1973–82. Palju vana kirjakeele käsitlusi ilmub ka aastatel 1993–2003, mil jõutakse suurima selleteemaliste publikatsioonide arvuni. Selle perioodi tulemust mõjutab kindlasti vana kirjakeele uurimiserühma viljakas tegevus.

Positiivne on see, et vana kirjakeele uurimistraditsioon on olnud Tartu ülikoolis alates 1840. aastatest peaaegu järjepidev ja jätkub edaspidigi, sest ülikool on suutnud peale kasvatada uusi vana kirjakeele uurijaid, keda ootab kirjakeele ajaloos küllaldaselt avastamist väärivat – seni ammendavalt käsitlemata teoseid, autoreid, perioode ja keelenähtusi.

KIRJANDUS

- Alttoa, Villem; Valmet, Aino 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Alvre, Paul 1966.** *mispärast – seepärast*. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 156–164.
- Alvre, Paul 1968.** Omastusliitelistest määrsõnadest eesti kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus nr 11, lk 658–671.
- Alvre, Paul 1971.** Terminatiivseist konstruktsioonidest terminatiivini. Analüütilisi terminatiivikonstruktsioone. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 345–351; nr 9, lk 535–541.
- Alvre, Paul 1972.** Mõnede reduplikatiivsõnade päritolust. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 221–225.
- Alvre, Paul 1973.** Eesti terminatiivse *emmis*-konstruktsiooni päritolust. – *Commentationes Fenno-Ugricae: In honorem Erkki Itkonen sexagenarii. Die XXVI mensis Aprilis anno MCMLXXIII.* Helsinki, lk 21–29.
- Alvre, Paul 1974a.** Terminatiivseist konstruktsioonidest terminatiivini.

- Teel terminatiivile I. – Keel ja Kirjandus nr 1, lk 7–14; nr 4, lk 219–225; nr 6, lk 347–355.
- Alvre, Paul 1974b.** Vana kirjakeele *amma-*, *ammo-*konstruktsioonidest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20. Tallinn, lk 135–149.
- Alvre 1975a.** Pilk *haava(l)*-sõnapere tagamaadele kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 473–481.
- Alvre, Paul 1975b.** Vana kirjakeele *emmik~immik*. – Sõnasõel, nr 3. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu, lk 71–75.
- Alvre, Paul 1975c.** Vana kirjakeele terminatiivseist *amma-*, *ammo-*konstruktsioonidest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20. Tallinn, lk 135–140.
- Alvre, Paul 1976.** Vana kirjakeele küsisõnu. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 343–350.
- Alvre, Paul 1977.** Pronoomenite morfoloogiast: pronomeni *kes*. – Keel ja Kirjandus lk 1, lk 18–26.
- Alvre, Paul 1978a.** Vana kirjakeele *hüüs~hüis*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23. Tartu, lk 11–23.
- Alvre, Paul 1978b.** Ühest vana kirjakeele küsipartiklist. – Töid eesti filoloogia alalt nr 5. Eesti keele sõnavara probleeme. Tartu, lk 15–19.
- Alvre, Paul 1978c.** Erandlik adverbütüüp. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 146–154.
- Alvre, Paul 1979.** Verbi parandama adverbistunud vorme. – Keel ja Kirjandus nr 2, lk 90–95.
- Alvre, Paul 1980a.** Vana kirjakeele lõunaeestilisi küsisõnu. – Fenno-Ugristica nr 6. Tartu, lk 20–26.
- Alvre, Paul 1980b.** *gi*-liitelisist pronomeneist. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 539–543.
- Alvre, Paul 1981.** *veelaks*-tüüp kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus nr 1, lk 24–30.
- Alvre, Paul 1982a.** Mis käändes oli *paremini*? – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 134–137.
- Alvre, Paul 1982b.** Zu *subi* und *suda~sutta* aus der altestnischen Schriftsprache. – Советское финно-угроведение Но XVIII, 1. Таллин, lk 21–26.
- Alvre, Paul 1983a.** Ühest eesti keele *mata*-vormist. – Emakeele Seltsi aastaraamat nr 26–27. Tallinn, lk 27–31.
- Alvre, Paul 1983b.** Einige Anmerkungen zu *ammo tukmeni* aus der alten estnischen Schriftsprache. – Советское финно-угроведение Но XIX, 4. Таллин, lk 254–257.
- Alvre, Paul 1983c.** Zur Herkunft der Wörter *kas* und *teps* in der estnischen Sprache. – Советское финно-угроведение Но XIX, 4. Таллин, lk 258–261.

2. Таллин, lk 81–89.
- Alvre, Paul 1983d.** Eesti vana kirjakeele üxigka. – Virittäjä, vihko 4, lk 523–524.
- Alvre, Paul 1984.** Sõnatüübist *mispärast* – *seepärast*. – Fenno-Ugristica nr 11, lk 11–16.
- Alvre, Paul 1986a.** Mõnest vana kirjakeele kontaminatsioonivormist. – Sõnasõel 7. TRÜ eesti keele kateeder. Tartu, 29–36.
- Alvre, Paul 1986b.** Mõnest liitadverbide kuluvormist. – Keel ja Kirjandus nr 2, lk 97–99.
- Alvre, Paul 1987a.** Pronoomenite morfoloogiast: pronomien *mis*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, lk 27–36.
- Alvre, Paul 1987b.** Kontaminationsfälle in der alten estnischen Schriftsprache. – Советское финно-угроведение Но XXIII, 2. Таллин, lk 89–92.
- Alvre, Paul 1987c.** Mis käändes oli *miks* sõnas *mikspärast*? – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 488–489.
- Alvre, Paul 1991a.** Refleksiivpronomienist *enese~enda* vanas kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 599–605.
- Alvre, Paul 1991b.** Anmerkungen zum qualitativen Stufenwechsel mit besonderer Berücksichtigung der alten estnischen Schriftsprache. – Linguistica Uralica nr 4, lk 241–250.
- Alvre, Paul 1991c.** Mis käändes olid/on sõnad *poole*, *pool*, *poolt*? – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 158–162.
- Alvre, Paul 1997.** Küsisõnast *kas*? vana kirjakeele taustal. – Pühendus-teos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, lk 9–15.
- Alvre, Paul 1999.** Das Rätselhafte *lind* ‘Burg, Schloss’ im Sprachgebrauch von Heinrich Stahl. – Linguistica Uralica XXXV, nr 2, lk 104–110.
- Alvre, Paul 2002.** Mõnda Joachim Rossihniuse keelekasutuse eripärast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47 Tallinn, lk 39–45.
- Ariste, Paul 1928.** Üks alasaksa prepositsioon eesti keeles. – Eesti Kirjandus nr 11, lk 598–601.
- Ariste, Paul 1936.** Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. – Eesti Keel nr 1, lk 1–14; nr 2, lk 42–46.
- Ariste, Paul 1940a.** Georg Mülleri saksa laensõnad. – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVI 1, Tartu.
- Ariste, Paul 1940b.** Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus, lk 94–98.
- Ariste, Paul 1958.** Vene laensõnadest vanemas eesti kirjakeeles. – Keel

- ja Kirjandus nr 1, lk 25–33.
- Ariste, Paul 1959.** Genitiivi lõpu -n esinemine Georg Müllerial. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 345–349.
- Ariste, Paul 1962.** Kust on pärit sõna *üpris*? – Keel ja Kirjandus nr 5, lk 294–295.
- Ariste, Paul 1963.** Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. – Ema-keele Seltsi aastaraamat IX, 1963. Tallinn, lk 85–119.
- Ariste, Paul 1972.** Sõna sealt, teine tealt. – Sõnasõel, nr 1. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu, lk 5–11.
- Ariste, Paul 1979.** Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, lk 42–51.
- Ariste, Paul 1981.** Alamsaksa laensõnu vanemas eesti kirjakeeles. – Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn, lk 97–105.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich 1843.** Beiträge zur Charakteristik des Ehsten und seiner Sprache. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes zweites Heft. Dorpat, Leipzig, lk 30–36.
- Ehasalu jt 1997** = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu.
- Fählmann, Friedrich Robert 1846.** Nachtrag zur Declinationslehre. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 4. Dorpat, lk 19–33.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirja-keeles. Magistritöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Habicht, Külli 2000a.** Perifrastisista verbeistä ja yhdysverbeistä Georg Müllerialin saarnateksteissä. – Piiphiakielestä kirjakiieleksi. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, lk 93–101.
- Habicht, Külli 2000b.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Ed by Mati Ereht. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu, lk 19–58.
- Habicht, Külli 2000c.** Vanhan kirjajaviron modaalirakenteista. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000. Pars IV. Dissertatione sectionum. Linguistica I. Tartu, lk 268–276.
- Habicht jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleriali jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu.
- Habicht, Külli 2001a.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle

- taustal. Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis. Tartu, 2001.
- Habicht, Külli 2001b.** Sõnaleide Heinrich Stahli teostest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 46. Tallinn, lk 161–184.
- Habicht, Külli 2001c.** Verbireksioon kui vanema eesti kirjakeele grammatiline indikaator. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 840–852.
- Habicht, Külli 2001d.** Infinite Konstruktionen in der estnischen Schriftsprache der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Linguistica Uralica nr 4, lk 245–269.
- Habicht, Külli 2001e.** On the genesis and loss of the adposition *rinnas* ('abreast, beside') in Literary Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu, lk 71–89.
- Habicht, Külli 2001f.** Lexicalization and grammaticalization – opposite phenomena? About some lexicalized verb forms of Old Written Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Ed. by Mati Ereht. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18. Tartu, lk 26–76.
- Habicht, Külli 2002.** Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatule-tusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 246–261.
- Hermann, Karl, August 1892.** Ueber das Manuscript des Neuen Testaments von Creydius in der Münchener Bibliothek. – Sitzungsberichte der Gelerten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1891. Dorpat. Druck von C. Mattiesen 1892.
- Hermann, Karl August 1896.** Ueber die alte estnische Inschrift an der Kirche zu Karmel. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat), 1897, lk 130–134.
- Hermann, Karl August 1898.** Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev Tartu.
- Jõgever, Jaan 1913.** Läti Henriku Eesti keel. – Eesti Kirjandus nr 1, lk 1–9; nr 2, lk 49–56.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1843.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes zweites Heft. Dorpat, Leipzig, lk 40–52.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1844.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes drittes Heft. Dorpat, Leipzig, lk 61–73.
- Kask, Arnold 1946.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogilised teadused 2. Tartu.
- Kask, Arnold 1949.** Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest. Tallinn, lk 22–62.

- Kask, Arnold 1952.** Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. – Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tallinn, lk 26–40.
- Kask, Arnold 1953.** Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. – Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn, lk 154–186.
- Kask, Arnold 1955–1971.** Eesti NSV ajalugu, I köide. Tallinn, 1955, lk 381, 383, 473, 709–713; II köide. Tallinn, 1963, lk 239–245, 621–624; III köide, Tallinn, 1971, lk 413–418.
- Kask, Arnold 1955.** Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 54–66.
- Kask, Arnold 1956a.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, lk 140–176.
- Kask, Arnold 1956b.** Sõnalõpulise ülipika konsonandi märkimise kujunemisest eesti kirjakeeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 43. Tartu, lk 61–73.
- Kask, Arnold 1957.** C. R. Jakobson ja keeleküsimumused. – C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn, lk 128–143.
- Kask, A[rnold] 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. ENSV TA Emakeele Seltsi toimetised, 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1959.** K. A. Hermanni “Eesti keele grammatikast” – Emakeele Seltsi aastaraamat V. Tallinn, lk 3–17.
- Kask, Arnold 1962.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu.
- Kask, Arnold 1963a.** O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 584–588.
- Kask, Arnold 1963b.** Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst. – Emakeele Seltsi aastaraamat IX. Tallinn, lk 120–130.
- Kask, Arnold 1963c.** Eesti muutkondade süsteemi kujunemisest. – Nonaginta. Tallinn, lk 36–57.
- Kask, Arnold 1970a.** Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu.
- Kask, Arnold 1970b.** Kaudse kõneviisi käsitlest eesti keelises kirjanduses. TRÜ toimetised. Vihik 259. Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu, lk 68–84.
- Kask, Arnold 1982.** F. R. Faehlmann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 457–464.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr. 16. Tallinn: Valgus.

- Kask, Arnold; Laanekask, Heli 1987.** J. F. Helleri eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 468–479.
- Keldt, Maarika 2001.** Verbirektsioonid Joachim Rossihniuse kirikuraamatus (1632). Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1972.** O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*a – ketramine*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt, 1. Tartu, lk 30–209.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1973.** O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*ketramisenõu – lüpsma*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt, 2. Tartu, lk 36–202.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1975.** O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*ma – pood*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 3. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu, lk 103–232.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1978.** Ida- ja rannikumurde sõnad “Marahwa Näddala-Lehhes” – Emakeele Seltsi aastaraamat 23, 1977. Tallinn, lk 49–63.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1980.** Võõrsõnad “Marahwa Näddala-Lehhes” – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 5. Tartu, lk 57–78.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1986.** O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*poogen – rüüstamine*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7. Tartu, lk 59–113.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1991.** Mida uut tõi “Marahwa Näddala-Leht” eesti kirjakeele sõnavarasse? – Eesti ajakirjanduse ajaloo VIII. Tartu, lk 8–16.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk 40–47.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000a.** Georg Müllerin saarnojen sanastosta. – Pipliakielestä kirjakeieleksi. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, lk 81–90.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000b.** Täendussetustest autorisõnastikus. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000. Pars V: Dissertationes sectionum. Linguistica II. Tartu, 2001, lk 83–87.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000c.** B. G. Forseliuse ortograafiauendustest.

– Forseliuse Sõnumid nr 7, lk 3–8.

- Kingisepp, Valve-Liivi 2001.** Karl August Hermann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. 150 aastat sünnist. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 611–623; nr 10, lk 704–715.
- Kingisepp jt 2002** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Vaba, Lembit 1997.** Eesti leksikograafia aastal 1997. Vana kirjakeele sõnaraamatust. Eesti etümoloogiasõnaraamat. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 825–830.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, lk 67–100.
- Kohv, Annika 1999.** Adverb Georg Mülleri jutlustes. Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Köpp, Kadri 2001.** Interrogatiiv-relatiivpronomeenid eesti vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 122–133.
- Laanekask, Heli 1983.** Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge” – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 191–201.
- Laanekask, Heli 1984.** Eesti kirjakeele administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus nr 11, lk 679–685.
- Laanekask, Heli 1988.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 585–593.
- Laanekask, Heli 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia nr 6, lk 1172–1199.
- Laanekask, Heli 1993.** Sõda tallinna ja tartu keele vahel ning selle kajastusi eesti trükiseis. – Keelereform ja raamat. Koostanud H. Vihma. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 3. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 54–55.
- Laanekask, Heli 1996.** Baltisaksa estofiilide keelekorralduslikud ideed ja tänapäeva eesti keelesituatsioon. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15. 8. 1995. Pars IV. Sessiones sectionum. Syntaxis et semantica & Contactus linguistici et status hodiemus linguarum & cetera linguistica. Jyväskylä, lk 213–217
- Laanekask, Heli 2002.** Kirjakeel. – Eesti entsüklopeedia 11. Eesti. Üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 592–595.
- Merirand, Laura 2003.** *pidama*-verbi grammatikaliseerunud kasutusest

- vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Mund, Argo 2002.** Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Mägiste, Julius 1925.** *pärit, päris* sõnade seletuseks. – Eesti Kirjandus nr 11, lk 480–481.
- Mägiste, Julius 1926.** Etümologiseerimiskatseid. – Eesti Keel nr 3–5, lk 49–55.
- Mägiste, Julius 1930.** Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. – Eesti Kirjandus XXIV, lk 484–490.
- Mägiste, Julius 1935.** Sm. Agricola *cansa* ‘cum’ ja eL kirjakeele *kahn*. – Eesti Keel nr 1, lk 6–11.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärasest ja tarvitamis-kõlblikkusest. – Eesti Keel nr 3, lk 65–92.
- Mägiste, Julius 2000.** Possessiivsufiksrite rudimentidest eestis, eriti vana eesti kirjakeele (1520–1739) adverbides jm. partiklites. – Julius Mägiste 100. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 15. Tartu, lk 11–159.
- Peebo, Jaak 1980a.** “Kalevipoja” sõnastik. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 4. Tartu, lk 15–73.
- Peebo, Jaak 1980b.** “Kalevipoja” sõnastik. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 5. Tartu, lk 3–51.
- Peebo, Jaak 1989.** Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 720–726.
- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsflaffil. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Toimetanud Jaak Peebo. Tartu, lk 116–129.
- Peebo, Jaak 1996.** Mis oli lõunaeesti kirjakeeles enne Wastset Testamenti? – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2. Tartu, lk 21–36.
- Peebo, Jaak 1997.** Eteläviron kirjakeelest. – Runon silta – kielen silta. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 7. Toim. Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, lk 23–32.
- Peebo, Jaak 1998.** Keelekasutusest ajalehes “Tarto maa rahwa Näddali-Leht” – Tarto maa rahwa Näddali-Leht: uurimusi ja allikmaterjale. Tartu, lk 76–132.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peegel, Juhan 1957.** Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis. – Emakeele Seltsi aastaraamat III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 49–71.

- Peegel, Juhani 1999.** Meenutusi kohtumisest Kalevi ja tema pojaga. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 145–159.
- Pirso, Urve 2000.** Terminatiivi, abessiivi ja komitatiivi funktsioonidest Georg Mülleri jutlustes. – Pipliakielestä kirjakieleksi. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, lk 102–107.
- Prillop, Külli 2000.** Georg Mülleri sõnastik arvutis. – Pipliakielestä kirjakieleksi. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, lk 319–327.
- Prillop, Külli 2001.** Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Magistritöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Põldmäe, Rudolf 1985.** Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 166–174; nr 4, lk 227–233.
- Rätsep, Huno 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu Ülikoolis. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, lk 27–42.
- Rätsep, Huno 1982.** Andrus Saareste Tartu ülikoolis. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 464–473.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti keele uurimine Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1982. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII. Tartu, lk 60–69.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 709–715.
- Rätsep, Huno 1989.** Jakob Hurda keelepoliitilised seisukohad. – Keel ja Kirjandus nr 7, lk 401–408.
- Saareste, Albert 1923.** 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel nr 4, lk 97–104; nr 5-6, lk 136–149.
- Saareste, Albert 1925.** Keeleajaloolisi märkusi. – Eesti Keel nr 5-6, lk 119–123.
- Saareste, Albert 1929.** Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. – Eesti Keel nr 3-4, lk 57–69.
- Saareste, Albert 1930.** Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel nr 4-5, lk 73–96.
- Saareste, Andrus 1937.** Eesti keel XIII–XVI sajandil. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr 11, Tartu.
- Saareste, Andrus 1938.** Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel nr 7-8, lk 196–213.
- Saareste, Andrus 1939.** Piibli keel ja rahvakeel. – Eesti Keel nr 7-8, lk 174–226.
- Saareste, Andrus 1940a.** Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eraldine äratrükk. Eesti ajalugu III. Tartu: K-Ü Postimehe trükk.
- Saareste, Andrus 1940b.** Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel. – Eesti

- Keel nr 7-8, lk 212–228.
- Saareste, Albert; Cederberg, Arno Rafael 1927.** Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. I vihk. Tartu.
- Saareste, Albert; Cederberg, Arno Rafael 1929–1931.** Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. II vihk. Tartu.
- Saareste, Albert; Cederberg, Arno Rafael 1992.** Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Faksiimileväljaanne. Tartu.
- Tennasilm, Helina 2002.** Turu käsikirja leksika. Bakalaureusetöö. Käsi-kiri TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Toomse, Mihkel 1939.** Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni. – Eesti Keel nr 7-8, lk 230–246.
- Valmet, Aino 1956.** Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles (1524–1857). Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Käsikirja TÜ eesti keele õppetoolis. Tartu.
- Valmet, Aino 1960.** H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 612–617.
- Valmet, Aino 1969.** Märkmeid 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eesti juhulaulude keele sõnavara kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat nr 14-15, lk 95–112.
- Valmet, Aino 1983a.** *käli, kälis, kälimees*. – Sõnasõel, nr 1. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu, lk 93–107.
- Valmet, Aino 1983b.** Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 29. Eesti keelest mustlaskeeleni. Tallinn, lk 12–24.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutsloff'i grammatikas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30, 1984. Keelest ja rahvaluulest. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 50–55.
- Valmet, Aino 1993.** Käsu Hansu kaebelaul ja selle keelekasutus. – Akadeemia nr 1, lk 161–173.
- Veske, Mihkel 1881.** Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1881. Dorpat. Druck von C. Mattiesen 1882, lk 171–183.

*Tartu ülikooli peahoone,
A. M. Hageni akvatinta
1827/28*

Ülikooli aula

Jaan Jõgever (1860–1924)
Eesti keele professor
1919–1924

Andrus Saareste (1892–1964)
Eesti keele professor 1925–1941

Filosoofiateaduskonna kogu 1922. Vasakult I rida: R. Gutmann, P. Põld, A. M. Tallgren, J. Jõgever, L. Masing, M. J. Eisen, L. Kettunen; II rida: W. Anderson, W. Schmied-Kovarzik, E. Kieckers, P. Halliste, H. Kjellin, G. Suits, W. Wiget

*Lauri Kettunen (1885–1963)
Läänemeresoome keelte
professor 1919–1925*

*Julius Mägiste (1900–1978)
Läänemeresoome keelte
professor 1929–1944*

Filosoofiateaduskonna kogu 1929. a. I reas vasakult A. Suits; II reas J. Mark, A. Saareste; IV reas J. V. Veski, J. Aavik, J. Mägiste

Julius Mark (1890–1959)
Uurali keelte professor
1919–1944

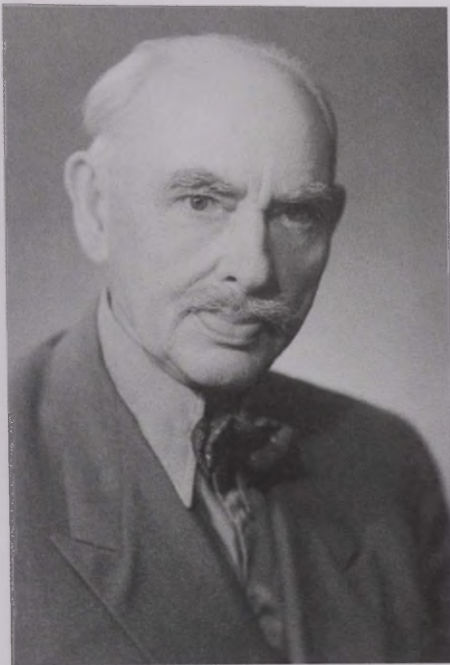
Mihkel Toomse (1905–1986)
Eesti keele professor
1941–1944

Eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri koosolek 1952. aastal. Vasakult E. Vääri, N. Raid, P. Ariste, A. Kask, G. Laugaste, J. V. Veski, S. Nigol

Eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri liikmed koos aspirantidega 1955. a. I rida vasakult: I. Galkin, H. Rajando, E. Turu, L. Vassikova, E. Uuspõld, I. Kont, H. Lutrik; II rida: A. Kask, G. Laugaste, J. V. Veski, E.-L. Mikkelsaar, P. Ariste, P. Palmeos, A. Valmet; III rida: A. Pikamäe, S. Nigol, L. Havakats, V. Pall, E. Vääri, V. Hallap, R. Karelson

*Johannes Voldemar Veski
(1873–1968)
Eesti keele kateedri juhataja
1946–1956, professor*

*Paul Ariste (1905–1990)
Soome-ugri keelte kateedri
juhataja 1946–1977,
professor*

Eesti keele ja soome-ugri keelte kateeder jaanuaris 1966. I rida vasakult: A. Valmet, A. Kask, P. Palmeos, J. Peegel, A. Veski, P. Ariste; II rida: H. Kabur, H. Rajando, K. Vavra, Ü. Parbus, G. Laugaste, V.-L. Kingisepp, E. Turu, E. Uuspõld; III rida: J. Peebo, H. Rätsep, A. Künnap, M. Bibin (dissertant), E. Koit, E. Vääri, G. Tužarov

*Arnold Kask (1902–1994)
Eesti keele kateedri juhataja
1956–1975, professor*

*Huno Rätsep
Emeriitprofessor, eesti
keele kateedri juhataja
1975–1992, professor*

1968. a eesti keele eriharu lõpetanud M. Meho, M. Vanamb, R. Kroll, K. Roger, T. Talv, M. Seping-Berg, M. Lõokene koos prof Arnold Kasega

1971. a eesti keele eriharu lõpetanud A. Mölder, Ü. Viks, M. Raitar, H. Saluveer, R. Kasik koos prof H. Rätsepa ja dots E. Uuspõlluga

Eesti keele eriharu 1986. a lõpetanud koos õppejõududega Kristjan Jaagu juures

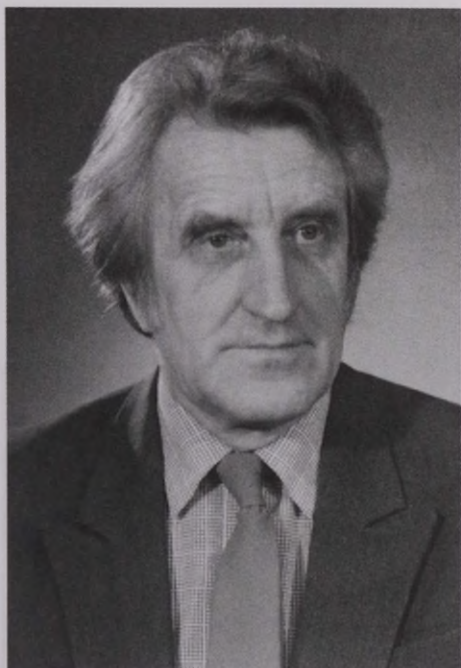
1982. a eesti keele eriala diplomandid (istuvad vasakult) K. Riispere, U. Pärenson, S. Luuk, A. Adalbert, H. Peet, T. Hennoste, M. Kukk, K. Kõima koos õppejõududega pärast viimast loengut

Eesti keele ja soome-ugri keelte ringi juhatus ja juhendajad dots Paula Palmeose 70. sünnipäeval. Vasakult: V. Kalamees, K. Peebo-Tamm, M. Kõiv, J. Lõhmus, E. Vaimann, S. Mäearu, V.-L. Kingisepp, H. Heinsoo, H. Valdma

*1972. a lõpetanud
eesti filoloogid 25
aastat hiljem
kokkutulekul
kuninga juures*

Eduard Väari
Emeriitprofessor, soome-ugri
keelte kateedri professor
1979–1993

Paul Alvre
Emeriitprofessor, soome-ugri
keelte kateedri professor
1968–1993

*Eesti keele ja soome-ugri keelte
kateeder 1969. a. I rida vasa-
kult: E. Vääri, A. Valmet,
A. Kask, P. Ariste, P. Alvre,
P. Palmeos, J. Peegel; II rida:
T. Õunapuu, E. Turu, G. Lau-
gaste, H. Rätsep, E. Uuspõld,
J. Peebo, A. Veski; III rida:
V-L. Kingisepp, K. Mokány,
R. Vääri, H. Rajando, R. Kroll,
R. Värav, A. Laagus; IV rida:
P. Leiger, V. Danilov, J. Kap-
linski, R. Kasik*

Ago Künnap
Uurali keelte korraline
professor a-st 1992,
soome-ugri keelte kateedri
juhataja 1977–1992

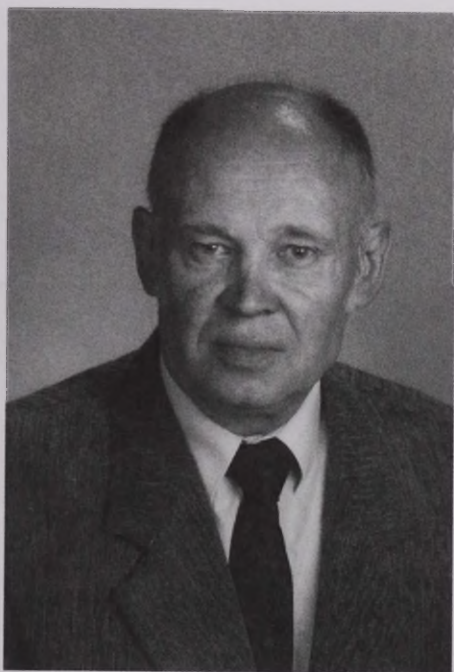

Tiit-Rein Viitso
Emeriitprofessor, läänemere-
soome keelte korraline pro-
fessor 1992–2003, eesti keele
kateedri professor 1986–1992

*Eesti ja soome-ugri keelte
kateeder koos aspirantidega
märtsis 1978.*

*I rida vasakult: A. Valmet,
J. Peegel, P. Alvre,
H. Rätsep, A. Künnap,
P. Ariste, A. Kask, P. Pal-
meos, A. Veski; II rida:
G. Valitov (mari), J. Peebo,
S. Uus, E. Uuspõld,
R. Kasik, T. Ojanurme,
H. Rajando, B. Zaguljajeva
(udmurt), Niina Aasmäe
(ersa), V-L. Kingisepp,
M. Atamanov (udmurt);
III rida: Z. Ivanova (mari),
R. Jõesaar, E. Timusk,
M. Veinberga (lätlanna),
J. Valge, S. Smirnov,
T. Seilenthal, T. Õunapuu,
S. Rammo, E. Lauk, M. Lau-
ristin, M. Rõigas*

Haldur Õim
*Üldkeeleteaduse korraline
professor a-st 1992, eesti
keele kateedri professor
1985–1992*

Mati Erelt
*Eesti keele korraline
professor a-st 1995*

*Eesti keele õppetool
detsembris 1999.
Istuvad vasakult
M. Sepp, R. Kasik,
E. Uuspõld, M. Ereht,
V.-L. Kingisepp,
M. Rõigas, J. Peebo;
seisavad K. Kern,
K. Prillop, U. Pirso,
K. Pajusalu, P. Teras,
M. Sedrik, K. Habicht.*

Birute Klaas
Eesti keele (võõrkeelena)
korraline professor
a-st 1999

Karl Pajusalu
Eesti keele ajaloo ja murrete
korraline professor a-st 2000

Murdefoneetika uurijad P. Teras ja M.-L. Kalvik foneetika laboris mais 2003

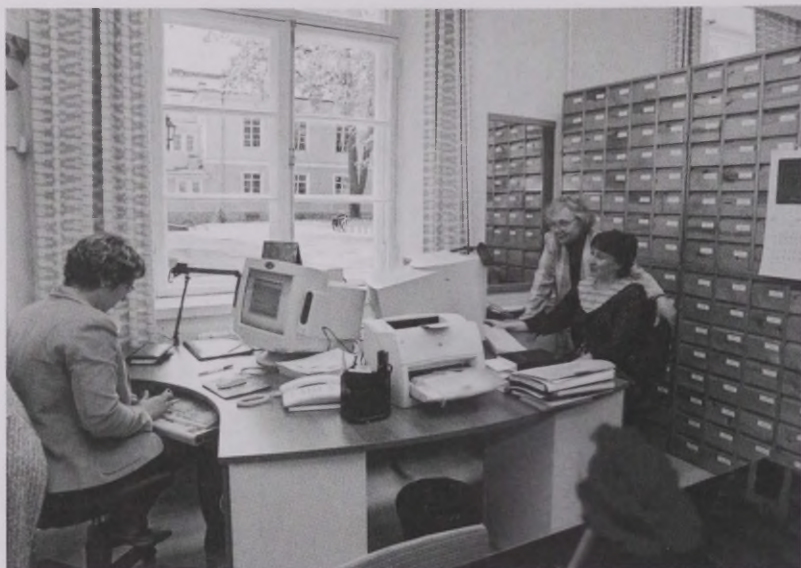
Eesti keele (võõrkeelena) õppetool kevadel 1999. Istuvad vasakult A. Malt, A. Kütt, J. Valge, B. Klaas; seisavad T. Kikerpill, R. Pool, R. Beier, E. Vaimann, S. Rammo.

Hungaroloogid Tõnu Seilenthal ja Anu Nurk oma tööruumis mais 2003

Üliõpilane P. Lippus, prof K. Pajusalu, dots R. Pajusalu ja prof H. Õim üldkeeleteaduse ja eesti keele ajaloo ning murrete õppetoolis mais 2003.

Vana kirjakeele uurijad U. Pirso, V.-L. Kingisepp ja K. Habicht mais 2003 oma tööruumis

Üliõpilased eesti kirjakeele ajaloo loengul aprillis 2001

Värsked magistrid Kristel Kikas ja Arvi Tavast juunis 2002

Eesti keele õpetooli tööruum mais 2003

Jüri Laane foto

Eesti keele õppetool mais 2003.

Istuvad vasakult K. Lepajõe, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, M. Ereht, R. Kasik, M. Rõigas; seisavad E. Niit, T. Hennoste, P. Teras, K. Prillop, U. Pirso, L. Padari

Jüri Laane foto

Eesti keele ja soome-ugri keeleteaduse osakond mais 2003.

I rida vasakult: K. Lepajõe, K. Habicht, M. Rõigas, V.-L. Kingisepp, E. Niit, M. Ereht, A. Künnap, R. Kasik, T.-R. Viitso, R. Pajusalu, T. Söderman; II rida: L. Padari, U. Pirso, P. Teras, R. Pool, H. Heinsoo, A. Rääbis, S. Rammo; III rida: L. Ariva, M. Allik, K. Prillop, M. Teral, T. Hennoste, J. Valge, H.-J. Kaalep, K. Vider, N. Kahusk, T. Kikerpill, K. Tóth, R. Siilivask

Üliõpilaspõlv on jõudnud õnneliku lõpuni.

KEELEAJALUGU JA MURDED KOHTAVAD TÄNAPÄEVA

Karl Pajusalu

Eesti keele ajaloo ja murrete uurimine on olnud paljude Tartu ülikooli eesti keele õppejõudude teadusliku tegevuse oluline osa – juba alates 19. sajandi algusest, kui eesti keelt TUs õpetama hakati. Emakeelse rahvusülikooli ja eesti keele professuuri loomisega sai keeleajaloo ja murrete kursustest ka eesti keele õppeplaani lahutamatu osa. Järgneva ülevaatega püüan iseloomustada, kuidas on keeleajaloo ja murretega tegelemine seostunud Tartu ülikoolis eri aegadel eesti keeleteaduse ja eesti keele päevaprobleemidega. Pärast varasemate aegade põhiküsimuste esiletoomist keskendun aladele, kuhu eesti keele ajaloo ja murrete uurimine on ülikoolis pürginud paari viimase aastakümne jooksul.

Eesti keele ajalugu ja murded on olnud päevakorras kogu selle aja jooksul, kui Tartu ülikoolis on õpetatud eesti keelt, kuigi eri aegadel on keeleajalugu ja murded olnud tähtsad erineval viisil. 200 aastat tagasi ei olnud veel sellist ettekujutust eesti keelest, millega oleme harjunud tänapäeval. Eesti keelt kirjutati, uuriti ja õpetati kahel põhikujul – põhjaeesti ehk tallinna keelena ja lõunaeesti ehk tartu keelena. Kuna Tartu linn oli tartu keele kasutamiskeskus, oli ka Tartu ülikoolis lõunaeestiline eesti keel algul enesestmõistetavam; kahte eesti keelt õpetati kõrvuti 19. sajandi keskpaigani. Eesti keele õpetamise algusaegadel kerkisidki keeleajaloo ja murdeküsimused teravalt esile kõigepealt seoses sellega, millist eesti keelt õpetada. Juba siis oli see seotud ka eesti kirjakeele normimisega, millele püüti leida keeleajaloost tuge ja murdepõhja, kõigepealt oli aga küsimuseks, milline peaks olema see ühine eesti keel, mida Tartu ülikoolis õpetada (vt Laanekask 1992, Kask 1962, 1970). Näiteks Johann Boubbrig (lektor a-tel 1826–1837) ja esimene eestlasest TÜ eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson (lektor 1837–1841) pöörasid oma kirjutistes korduvalt tähelepanu eesti murretes ilmnevatele ajaloolistele erinevustele. Nad tegid oma valikuid suuresti ühtse kirjakeele kujundamise ja kasutuselevõtu vajadusi silmas pidades (vt Kasik 2001:

58–61 ja V.-L. Kingisepa artiklit selles kogumikus).

Kui põhjaeesti keel kindlustas 19. sajandi keskpaiku endale kogu Eesti eesti kirjakeele positsiooni, tõusis uuel tasemel küsimus, milline peaks olema see õige eesti keel, mis sobiks kõigile eestlastele. Keeleajaloo ja murrete uurimise seostamine eesti kirjakeele murdealuse fikseerimisega sai kõige konkreetsema väljenduse esimese eestlasest keeleteaduse doktori Mihkel Veske töödes. Veske oli TÜ eesti keele lektor aastatel 1874–87. Veske oli ka esimene lektor, kes pidas erikursuseid eesti keele ajaloo kohta. Eesti murdeid uuris ta eesmärgiga leida kirjakeelele ühte konkreetset sobivaimat alust. Mulgimaalt pärit Veske arvas selleks kõige paremini sobivat põhjaeesti ala, mille murdepruuki nimetas ta kesktallinnamaa keeleks (vt Kask 1984, Pajusalu 1997). Fikseerides välitöödel täpselt selle ala murdevorme, soovitas Veske neid eesti kirjakeele normideks. Veske oli ka võrdlev-ajaloolise keeleteaduse Eestisse tooja, kuid ta ei pooldanud ühemõtteliselt keeleajalooliste argumentide kasutamist kirjakeele normistiku loomisel, st ajalooliselt vanemate keelevormide eelistamist. Pigem oli ta esimene, kes vastandas diakroonilist ja sünkroonilist lähenemist keelele ning väljendas sünkroonilise, ühe ajahetke kindla keelekuju autonoomsust ja struktuurilist tervikkust.

Kogu 19. sajandit võib maailma keeleteaduses pidada ajaloolise keeleuurimise kuldajaks. Keeleteaduslikes töödes valitses diakrooniline lähenemine rahvusvaheliselt ja ka Eestis.

Siiski keeleajalooliste põhjenduste rakendamine kirjakeele kujundamisel, mis oli laialt levinud näiteks 19. sajandi Soome keelekorralduses, ei saanud eesti keele arendamisel kunagi päris määravat positsiooni. Keeleajalugu, st ajalooliselt esimate keelevormide eeliseid rõhutasid Eestis ometi juba 19. sajandi algupoolel mitmed Beiträge autorid, TÜ eesti keele lektorina a-tel 1842–1850 töötanud Friedrich Robert Faehmann (vt Kask 1982) ja mitmed hilisemad rahvusliku liikumise keeleteadajad, nagu Karl August Hermann (TÜ eesti keele lektor 1889–1909). Soome keelest eeskujuna otsides tegid seda vähemalt kaudselt veel 1920. aastate keeleuudajad eesotsas Johannes Aavikuga (TÜ eesti keele lektor 1926–34).

Ärkamisaja järellainetustes Mihkel Veskega kirjakeele normide üle polemiseerides esitas Karl August Hermann mitmeid keeleajaloolisi põhjendusi normivalikutele (vt Vahter 1998: 50 jm). Hermanniga oli mõneti sarnastel seisukohtadel hiljem Johannes Voldemar Veski. Nii noores rahvusülikoolis normikeelt õpeta-

des kui ka veel 1947. aastal TÜ eesti keele professoriks saades juhtis Veski teiste keelekorraldajate tähelepanu murrete ja keeleajaloo võimalustele kirjakeele arendamisel (vt Ahven 1958, Veski 1958).

Alates juba rahvusliku ärkamise aegadest 1860. aastatel kerkis uuel kujul esile kirjakeele rahvakeelsuse taotlus. Teisiti öeldes oli see murrete ja kirjakeele vahekorra küsimus, mille puhul peeti silmas keelejoonte võimalikult laia murdepõhja. See suund oli mõneti vastandlik varasemale püüdele rajada kirjakeel ühele võimalikult kitsale murdekujule. Laia murdepõhja sedastamine nõudis uusi laialdasi teadmisi murretest. Rahvapärasust keelestandardite määratlemisel pidas J. V. Veski üheks keelekorralduse põhiprintsiibiks (Erelt 2002, Kokla 1982). See 20. sajandi algusesse kuulunud lähenemisviis võimendus poliitilistel põhjustel jälle nõukogude oludes. Nüüd ei tähendanud rahvalikkus enam niivõrd tegelikku keelendite murdeleviku uurimist, vaid hoopis teatava keeletraditsiooni arvestamist.

Eesti keele ajaloo uurimine – ja õpetamine – oli tähtsamaid tööülesandeid esimeste eesti keele professorite jaoks, kes hakkasid juhtima eesti keele õpetamist eestikeelses rahvusüliskoolis. Esimesena Tartu ülikoolis eesti keele professoriks saanud Jaan Jõgever oli praktiline keelemees, aga professorina pidas ta tarvilikuks kokku panna “Eesti keele häälikute ajaloo” (1919–1920). Keeleajaloo küsimustega tegelemist peeti tookord keeleprofessori töö enesestmõistetavaks osaks ja otsekui auasjaks. Jõgever alustas ka eesti häälikuloo, eesti kirjakeele ajaloo ja murrete kursuste õpetamist Tartu ülikoolis (Punga 1987).

Õigupoolest juba 19. sajandi romantismi aegadest alates, eriti selgelt aga eesti rahvusliku liikumise edenedes ja iseseisva Eesti Vabariigi sündides sai eesti keele ajaloost eesti identiteedi küsimus. Keele ajalugu tuli uurida ja õpetada, sest see oli riiklikult tähtis rahvusliku ideoloogia põhjendajana. Tartu ülikooli kui rahvusüliskooli eesti keele professor kujunes paratamatult ka rahvuspoliitiliste ülesannete täitjaks.

Lisaks eesti keele ajaloo ja murrete iseseisvale õpetamisele sai noores rahvusüliskoolis kiiresti tavaks üliõpilaste kaasamine uurimistöösse. Tartu ülikooli üliõpilastest said esimesed Ema-keele Seltsi stipendiaadid (vt Pajusalu jt 2002: 36 jj). Selles ja noorte eesti üliõpilaste innustamises uurimistööle üldse olid suured teened Lauri Kettunenil, soomlasest Tartu ülikooli esimesel läänemeresoome keelte professoril (1919–1924) ja 1920. a

loodud Emakeele Seltsi esimehel (1920–1924). Kettunen oli juba varem oma suurtöödega Kodavere murrakust pannud aluse eesti murrete eksperimentaalfoneetilisele uurimisele (1913) ja avaldanud moodsa eesti keele häälikuloo koos ülevaatega eesti murretest (1917). Õigupoolest sai just Kettunen tänaseni jätkuva eesti keele ajaloo ja murrete uurimise traditsiooni alusepanijaks, koolitades ja innustades 1920. aastate algul noort eesti keeleuurijate põlvkonda.

Jõgeveri järglane TÜ eesti keele professorina Andrus Saareste (1925–1941) jätkas tava, et eesti keele professor on eeskätt keeleajaloo- ja murdeõppejõud. Saareste tõstis aga esikohale murded, algatades nende ulatusliku mitmekülgse uurimise üliõpilaste kaasabil (Rätsep 1982). Kuigi Saareste alustas oma teadlasetööd keeleajalukku pürgiva murdeülevaatega “Vigala murde peajooned” (Saaberk 1917) ja teiselt poolt sekkus tollase eesti kirjakeele päevaprobleemidesse ning avaldas sellelgi alal kaalukaid teoseid (vt Erelt 2002: 107–115), ei pidanud ta keeleajaloo ja murrete uurimist pelgalt kirjakeele küsimuste lahendamise abivahendiks. Pigem näitas ta oma töödega ajaloolise keeleuurimise ja murdeuurimise erinevust. Iseloomustades noore professorina 1926. aastal tollaegseid moodsaid keeleteaduse voole ja liikumisi, rõhutas ta – ilmse sümpaatiaga – just nende antihistoristlikku vaimu (vt Saareste 1926). Saarestest sai sünkroonilise murdeuurimise alusepanija Eestis. Ta on jäänud eesti dialektoloogia ajalukku ka professorina, kes loengute vaheajal käivitas mootorratta ja sõitis linnast välja tegelikku maakeelt kohtama. Saareste suutis ühendada lektori, juhendaja, väliuurija ja üldistusvõimega keeleanalüütiku rollid.

Andrus Saareste ei uurinud siiski murdekeelt kui sotsiolingvistilist nähtust, vaid kui keele struktuurilist, maaliselt vahelduvat paljusust. Ta oli keelegeograafilise murdeuurimise tooja eesti keeleteadusse ja esimeste eesti keeleatlaste looja (vt Pajusalu, Viikberg 2002: 36–38). Saareste panust keeleajaloolasena on vähem esile tõstetud. Ehkki ta hoidis oma töödes keeleajalugu üldjuhul murdeuurimisest lahus, tegeles ta ka keele muutumise küsimustega ja seda mitmeti modernsel moel. Saareste püüdis ühelt poolt ühendada keeleajalugu ja omaaegset psühholingvistikat (nt Saareste 1927, 1938), teiselt poolt süvenes ta keelemuutuste uurimisse ajalises ja ruumilises lähiperspektiivis, kirjeldades varasemast täpsemalt teoksiloleva keelemuutuse levikut (nt Saareste 1955). Keeleajaloo ja murrete uurimise tänapäevasus

põhineb Saareste töödes suuresti uurimismeetodil, keelemuutuse kui aktuaalse tegeliku protsessi ja keele varieerumise kui keele reaalse paljususe jälgimisel, see ei lähtu n-ö ühiskondlikust tellimusest.

1920. ja 1930. aastatel kasvab Tartu ülikoolis üles terve suur eesti keele ajaloo ja murrete uurijate põlvkond. Eeskuju nende ainevaldadega tegelemisel näitavad ka sugulaskeelte professorid Julius Mägiste ja Julius Mark, noorest põlvkonnast hakkavad laensõnade uurimisega tegelema Paul Ariste ja Peeter Arumaa, ajaloolise morfoloogiaga Alo Raun ja Mihkel Toomse, murretega peale eelnimetatute veel Valter Niilus, Arnold Kask ja mitmed teised (vt Mägiste 1937: 479–482).

Arnold Kask, kellest sai Teise maailmasõja järel pikaajaline TÜ eesti keele õppejõud, professor ja kateedrijuhataja (1957–1975), on tuntuks saanud eelkõige eesti kirjakeele ajaloo süstemaatilise uurimise edendajana. Kask käsitles kirjakeelt kui kauaaegse kultuuriarengu tulemust, kus iga autor toob kaasa midagi oma ajastust ja kodukohast. Murdeidki vaatles Kask meelsasti kirjakeele perspektiivis; temalt pärineb seni kõige põhjalikum ülevaade kirjakeele murdelise tausta kujunemisest (1962). Murrete uurimisel rõhutas Kask varasemast rohkem murrete vastastikuseid mõjutusi, murdeid kui eriaegsete ja erisuunaliste keelenähtuste kogumeid (1956). Ühe esimesena vaagis ta ka nn päris- ja siirdemurrete vahekorda.

Õppejõuna õpetas Arnold Kask aastakümnete jooksul lisaks paljule muule pea kõiki keeleajaloo ja murrete kursuseid. Huno Rätsep on osutanud, et peaaegu võimatu on leida eesti keele kateedris õppeainet, mida Kask ei oleks õpetanud (Rätsep 1984: 7). Siiski keskendus ta rohkem kirjakeele ajaloo, ajaloolise foneetika ja murrete üldkursuse õpetamisele, nende ainete jaoks on ta koostanud ka õppevahendeid. Kask koolitas enda kõrval keeleajalugu või murdeid õpetama mitmeid noori õppejõude, nagu Huno Rätsep, Juhan Peegel, Enn Koit, Aino Valmet, Ellen Turu, Ülo Parbus jt. Pärast ülikooli murdekogude Tallinna viimist tehti üliõpilaste kaasabil ka intensiivselt välitöid ja loodi kateedrile uus murdearhiiv (vt Peebo 1970).

1960. aastatel, kui Kask oli TÜ eesti keele kateedri juhatajaks, hakati esmakordselt käsitlema Eesti murrete saatust olukorras, kus kirjakeel oli muutunud domineerivaks. Kateedri toonane õppejõud Ülo Parbus kirjutas algava murrete kiire nivelleerumise olustikus sellest probleemistikust ülevaate “Kirjakeelest, siirde-

keelest ja murdekeelest” (1966).

1970. aastaid ja 1980. aastate algust võib pidada ajaks, kus akadeemiline keeleajaloo ja murrete uurimine kaugenes Eestis mõnevõrra nii keeleteaduse kui ühiskondliku keeleelu keskmest. 1960. aastatel vallutuskaiku alustanud sünkroonilise lingvistika moevoolud, nagu generatiivne grammatika, olid haaranud noorema põlvkonna uurijate tähelepanu. Ühiskondlikud olud soodustasid teisalt vaatamist üha kaugemale keeleajalukku. Omaette küsimuseks jääb paraku, miks 1960. ja 1970. aastatel koos uute keeleteaduse meetoditega ei jõudnud Eestisse uued keelemuutuste ja -varieerumise analüüsimeetodid. Tänapäev pole eesti murdeid uuritud näiteks generatiivse dialektoloogia vaimus.

Vastukaaluks nii tollasele formaalse lingvistika buumile kui ka ühiskonna suletusele võib 1970ndatel pidada ukumasingliku etnolingvistika esilekerkimist keele eelajaloo ja rahvuslike müütide sidumise katsetes, nagu neid ilmekalt väljendas Lennart Mere “Hõbevalge” (1976). Tartu ülikoolis ei seostunud see suund toona niivõrd otse eesti keele uurimisega, kui pigem sugulaskeelte uurimise traditsiooniga, mida oli juba aastakümneid juurutanud Paul Ariste. Tegeldes peamiselt teiste soome-ugri keeltega, on Ariste, Paul Alvre ja mitmed teised TÜ fennougristid olnud ikkagi ka silmapaistvad eesti keele uurijad. Nende kaugem perspektiiv eesti keele ajalukku ja murrete eripärasse süüvimisel andis rohkem vabadust rahvuslikult tähenduslike keeleküsimumuste aktualiseerimiseks ühiskonnas ning seeläbi ka eestluse hoidmiseks ja tugevdamiseks.

Koos sugulaskeelte uurimisega hakati rohkem tähelepanu pöörama eesti keele kontaktide ja eestlaste mitmekeelsuse uurimisele. Seda ei olnud küll võimalik teha omas ajas, vaid ajaloolisest vaatenurgast. Sedalaadi uurimuste esinduslikuks kokkuvõtteks sai 1981. a ilmunud Paul Ariste raamat “Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega”

Fennougristi koolitusega Huno Rätsep, kes on end eesti keeleteaduse ajalukku jäädvustanud kõigepealt moodsa struktuuralse keeleteaduse toojana Eestisse ja 1960–70ndatel TÜs tegutsenud generatiivse grammatika grupi juhina, hakkas saades 1975. a eesti keele kateedri juhatajaks (a-ni 1992) ja 1977. a professoriks tegelema uuesti ka keeleajalooga. Ta jätkas 1919. a Jõgeveriga alanud tava, et eesti keele juhtiv professor on keeleajaloo põhikursuste õpetaja. Tegelikult hoolimata keeleteaduslike huvide teisenemisest oli Rätsep eesti keele ajaloolist morfoloogiat õpetanud juba

1957. aastast; 1980. aastate algusest lisandusid sellele ajalooline foneetika ja sõnavara ajaloo kursused (Uuspõld 1987). Keeleajaloo põhikursuste pidamist jätkas Rätsep kuni pensionile minekuni 1992. aastal. Huno Rätsep on koostanud võrdlev-ajaloolise keeleuurimise meetodeid ja eesti noomenimorfoloogia kujunemist käsitlevad õppevahendid “Eesti keele ajalooline morfoloogia” I (1977) ja II (1979). Alates 1980. aastate algusest on ta põhjalikumalt uurinud eesti sõnavara ajalugu (1983, 2002). Õppejõuna on olnud Rätsep erakordne selle poolest, et ühelt poolt keskendus ta keeleajaloo üldainete õpetamisele, teiselt poolt aga õpetas samal ajal sünkroonse keeleteaduse süvitiminevaid teoreetilisi erikursuseid.

Oma arutluses eesti keele uurimisseisust (Rätsep 1987) näeb Huno Rätsep ühe suurema vajakajäämisena selleaegses eesti keeleteaduses diakroonilise ja sünkroonilise keeleuurimise eraldatust, neid ühendavate analüüsimeetodite puudumist (ehkki rahvusvahelises lingvistikas olid need siis juba täiesti olemas ja omajagu moeski). Murdeuurimist, ka murrete tasandumise uurimist pidas Rätsep sel ajal juba paremas seisus olevaks. TÕ tollane murdeõppejõud Aino Valmet oli 1980ndate esimesel poolel tutvustanud oma erikursustel uusi soome kõnekeele uurimisprojekte ja püüdnud äratada sarnaste eesti keele uurimistööde tegemiseks huvi üliõpilaste hulgas. Esimene mitme põlvkonna murdetava võrdlev diplomitöö oligi äsja valminud (vt Pajusalu 1987).

Dotsent Aino Valmetit (vt foto 1) võib pidada üheks esimeseks TÕ eesti keele õppejõuks pärast sõda, kes mitmekülgset keskendus murrete uurimisele ja õpetamisele. Alates aastast 1956 juhendas ta 37 aastat murdepraktikaid, tema juhendamisel kaitsti 21 murretealast diplomitööd; peale eesti murrete põhikursuse õpetas ta ka mitmeid dialektoloogia erikursusi (vt Punga 1998).

Alates 1980. aastate teisest poolest sai Tartu ülikoolis üheks esimeseks keelemuutusi, murdeid ja sünkroonilist keelekirjeldest ühendavaks meetodiks sotsiolingvistiline kvantitatiivne keelevarieerumise uurimine. Seda hakkas oma töödes kasutama käesoleva kirjutise autor (nt Pajusalu 1987, 1992, 1995, 1996), kes Aino Valmeti tervise halvenedes asus aastast 1987 TÕs õppeülesandetäitjana õpetama erinevaid murdekursusi. Meetodi tehniliste peensustega ja elektroonilise analüüsi tarkvaraga tutvusin põhjalikumalt aastatel 1990–1991 Pennsylvania ülikoolis selle uurimisuuna looja William Labovi laboris. Maaailmas 1980. aastatel uue hoo sisse saanud keelevarieerumise uurimist on peetud üldiselt

Foto 1. Dotsent Aino Valmet koos Tiitu Ojanurmega läänemurret lindistamas (1981).

üheks kõige loomulikumaks diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse ühendusvõimaluseks. Järgnevad aastad näitasid siiski, et keelevarieerumise uurimisel võimendus Tartus sotsiolingvistiline pool, esiplaanile tõusid keelekujude paljususe ja keeledünaamika uurimise ühiskondlikud aspektid.

Nii jõudis sotsiolingvistika Tartu ülikoolis eesti keele uurimisse samaaegselt ühiskondlike olude avardumisega ja ehk just selle tõttu. Keele sotsioloogiline uurimine, ka ajaloolises perspektiivis ja seoses allkeeltega on arenenud viimase viieteistkümne aasta jooksul mitmes suunas. TÜ õppejõud ja teadurid on käsitleanud näiteks eesti keele ajaloolisi sotsioperioode (Hennoste 1997, K. Pajusalu 2000), nüüdiskõnekeele varieeruvaid keelendeid pikaajalise püsivariaabluse probleemistikus (Keevallik 1996), varieeruvate keelendite aktsepteerimist ning kohanemist kirjakeeles (Keevallik, Pajusalu 1995), eesti viisakusetiketi kujunemist (Keevallik 1999), murrete emantsipeerumist (Pajusalu jt 1999). Tiit Hennoste, Leelo Keevallik ja Karl Pajusalu on teinud ülevaate eesti sotsiolingvistika suundadest ajakirja *International Journal of the Sociology of Language* erinumbris "Estonian Sociolinguistics" (Hennoste jt 1999). Nad on õpetanud TÜs alates 1990. aastate algusest ka mitmeid keelevarieerumise ja sotsiolingvistika kursuseid.

EESTI MURDED ja KOHANIMED

Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg

Foto 2.

Küsimused eesti keele allkeelte üldstruktuurist (vt eriti Hennoste 2000), keelestandarditest ja suhtumisest kirjakeele asendisse, murrete emantsipeerumisest, eriti seoses setu ja võru keelearengutega – need kõik on praegu ühiskondlikult tähelepandivad, poleemilised ja teaduslikult põnevad. Need probleemid kajastuvad ka TÜ õppejõudude ja EKI teadurite koostöös valminud esimeses eesti murrete ülikooliõpikus (Pajusalu jt 2002) (vt foto 2).

1980. aastate teisel poolel jätkus Tartu ülikoolis mitmelaadsemalt keelekontaktide uurimine. Hilisem TÜ eesti keele võõrkeelena professor Birute Klaas kaitses 1988. aastal kandidaadi-väitekirja

eesti ja leedu keele süntaksi võrdlusest. Klaasi järgnevad tööd (nt 1994, 1997) näitavad, et keelekontaktide uurimisel hakkasid 1990ndate algul võimenduma areaalilingvistilised ja tüpoloogilised lähenemissuunad. TÜ uurali keelte professor Ago Künnap tõstata keelekontaktide pinnalt üldisema arutluse “Kust on pärit eesti keel” (1994). Ta rõhutas, et keel on erinevate ajalooliste kontaktide summa – nagu rahvaski –, aga samas võib leida ka erijooni, mis on eesti keeles igivanad. Künnap on tegelnud läänemeresoome ja slaavi kontaktidega (1998) ning konvergentsiteooria raames eesti keele eelajalooga (2002 jm). Uuritud on ka hilisema ajaloo tuntud sotsiaalsetes reaalides aset leidnud keelekontakte, näiteks Anna Vershik kaitses doktoritööd eesti-jidiši kontaktidest (vt 2000).

Eesti keeleteaduses on üha laiemaks sillaks keeleajaloo ja eesti kirjakeele struktuuri uurimisel saanud 1990. aastatel grammatikaliseerumise uurimine (vt ülevaadet Metslang 2002). Varem põhiliselt tänapäeva eesti keele süntaksi uurimisega tegelnud Mati Erelt, kes on Tartu ülikooli eesti keele professor alates aastast 1995, on tulnud keeleajalukku, hakates kasutama eesti kirjakeele struktuuri dünaamika vaatlustes ka grammatikaliseerumisteooria võimalusi (nt 2001). Teenekatest TÜ õppejõududest on grammatikaliseerumisteooriat rakendanud teisedki, nagu dotsent Ellen Uuspõld (2001). Tänu Erelti ja Uuspõllu töödele on ka Tartu ülikoolis jõudnud eesti keele süntaks lõpuks diakroonilise keelekäsitluse vaatevälja.

Diakroonilise süntaksi edendajana on kaalukas roll olnud eriti tüpoloogilisel keeleuurimisel, millele Mati Erelt on Tartus pannud aluse. Tüpoloogiline käsitlusviis on saanud samuti üheks oluliseks diakroonilise ja sünkroonilise analüüsi ühendamise võimaluseks. TÜ eesti keele õppetooli toimetiste sarja kogumikes “Estonian: Typological Studies” (I–V, 1996–2001, koostaja ja toimetaja M. Erelt) on ilmunud artikleid mitmetest eesti keele morfosüntaksi ja süntaksi omapärasematest joontest areaalses ja ajaloolis-tüpoloogilises kontekstis.

Tartu noorema põlvkonna lingvistide hulgas on grammatikaliseerumisteooria olnud paljude lemmikalaks, hoolimata erinevast koolitustaustast ja lingvistilistest huvidest. Lektor Külli Habicht on oma doktoritöös (2001) seda meetodilist raamistikku kasutanud eesti kirjakeele ajaloo arengute jälgimisel. Tänapäeva eesti keele deiktikute uurimisel on meetodist tuge leidnud TÜ üldkeeleteaduse dotsent Renate Pajusalu (1997, 2000). Partikleid jt funktsionaalseid keeleüksuseid on grammatikaliseerumise

seisukohast uurinud doktorandid Leelo Keevallik (nt 2001), Liina Lindström (nt 2001) ja Ilona Tragel (2001); Ann Veismann on seda teinud analüüsid eesti keele ajaväljendeid (2001). Nende keeleteadlaste töödes on seostatud grammatikaliseerumisteooriat edukalt kognitiivse lingvistikaga, mis annab lisavõimalusi tähendusmuutuste mõistmiseks. Kognitiivsest semantikast lähtudes on eesti keele ajaloo probleemide juurde jõudnud ka TÜ üldkeeleteaduse professor Haldur Õim, kes on käsitlenud eesti keele mentaalset maailmapilti (1997 jm) – mis peaks päris süviti väljendama eestlaslikku maailmatunnetust.

Grammatikaliseerumise uurimine on toetunud oluliselt 1990. aastatel Tartu ülikoolis loodud eesti keele korpustele, nagu on eesti kirjakeele ajaloo korpus ja 20. sajandi eesti kirjakeele korpus. Seega on ka korpuslingvistika areng andnud oma panuse eesti keele uuema ajaloo kirjaldamisse. Ulatuslikud tekstikorpused on võimaldanud just diakroonilise morfosüntaksi- ja süntaksiuuri- misme esmakordse jõulise tuleku eesti lingvistika vaatevälja.

Kui 1999. aastal loodi Tartu ülikoolis eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, mille professoriks sain 2000. aastal, oli see ilmselt ka osutuseks keeleajaloo ja murrete uurimise tähtsuse uuest tõusust Eestis. Samas on õppetooli tegevuse algus näidanud keeleajaloo ja murrete praegust suurt seotust lähialadega – nii tänapäeva eesti kirjakeele, sugulaskeelte kui ka foneetika ja üldkeeleteaduse uurimise ja õpetamisega.

Õppetooli tähtsaimaks suurtöök on saanud eesti murrete korpuse loomine koostöös Eesti Keele Instituudiga. Puuduvad ju tänaseni eesti murrete fonoloogia ja grammatika süstemaatilised ülevaated, vaeviline on uurijatel olnud murdeandmete kättesaamine kas või kirjakeelega võrdlemiseks. Neid vajakajäämisi peaks edaspidi olema võimalik murdekorpuse abil ületada. Eesti Keele Instituudiga tihenend koostöö esimesi vilju on ka eelnimetatud 2002. a ilmunud murde- ja kohanimeõpik, mis on paraku läbi ajaloo ka esimene monograafiline ülevaade eesti dialektoloogia põhialadest ja murrete põhijoontest.

Lähedast koostööd TÜ läänemeresoome keelte õppetooliga näitavad ühised projektid ja doktorandid. Koos on uuritud murrete ja sugulaskeelte foneetikat ja fonoloogiat. TÜ läänemeresoome keelte professor Tiit-Rein Viitso on olnud põhjalikumaid eesti murrete ajaloo küsimuste selgitajaid viimastel aastatel (nt Viitso 2000).

Nii nagu viimase ajani puudus eesti murrete õpik-käsiraamat,

puudub seni eesti keele ajaloo mitmekülgne ülevaatlik käsiraamat. Tegijaid ootab samuti eesti keele sotsiolingvistilisi küsimusi valgustav ülevaateteos. Kas eesti keele ajaloo ja murrete õppetool jõuab need tööd korruga oma töökavva võtta, on kaheldav, kuid laiem teaduslik ja samuti ühiskondlik vajadus nende raamatute järele on väljaspool kahtlust. Eesti keele ajaloo ja murretega seotud probleemid on praeguses Eestis vähemalt samavõrd päevakorras kui eelneval kahesajal aastal ja nendega tegelemata ei saaks Tartu ülikool olla rahvusülikool.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et ajaloolisel keeleteadusel ja murdeuurimisel on oma aja üldise keeleteadusliku moe jaoks olnud erinev tähendus, kuid need on eesti ühiskonna enesetunnetuse jaoks olnud püsivalt tähtsad. Emakeelses rahvusülikoolis on eesti keele ajaloo ja murrete õpetamine kuulunud alati eesti filoloogide akadeemilise koolituse tuumikossa, lisaks erialateadmiste andmisele on sellel õpetusel olnud ikka ka lisatähendus eesti keele ja meele mõtestajana omas ajas. Tartu ülikoolis on eesti keele ajalugu ja murded kohanud tänapäeva hoolimata aja ilmest. Seejuures ilmneb teatav seaduspärasus, et parematel-vabamatel kasvuaegadel on tugevam olnud seos praktiliste keeleprobleemide lahendamisega, siis kui väline surve rahvuskultuurile on olnud suurem, on tähtsustunud keeleajaloo ja murrete panus eestluse, eesti rahva identiteedi mõtestamisse.

KIRJANDUS

- Ahven, Eeva 1958.** Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. Tallinn.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn.
- Erelt, Mati 2001.** Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Ed. M. Erelt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18. Tartu, pp. 7–25.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärad selle taustal. Tartu.

- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendus-
teos Huno Rätsepale. Toim. M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu
Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, lk 45–66.
- Hennoste, Tiit 2000.** Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. Toim. T.
Hennoste. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu, lk
9–56.
- Hennoste, Tiit, Leelo Keevallik, Karl Pajusalu 1999.** Introduction. –
Estonian Sociolinguistics. Ed. T. Hennoste. *International Journal of
the Sociology of Language* 139, pp. 1–16.
- Kasik, Reet 2001.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. *Castrenianumin
toimitteita* 55. 2. painos. Helsinki.
- Kask, Arnold 1956.** Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. –
Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora.
Tallinn, lk 24–40.
- Kask, Arnold 1962.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest.
Tartu.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I-II. Tartu.
- Kask, Arnold 1982.** F. R. Faehlmann Tartu ülikooli eesti keele lektorina.
– Keel ja Kirjandus nr 9, lk 457–464.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Emakeele Seltsi toimeti-
sed 16. Tallinn.
- Keevallik, Leelo 1996.** Maintenance of structured variability. – Estonian
in changing world. Ed. H. Õim. Tartu, pp. 123–132.
- Keevallik, Leelo 1999.** The use and abuse of singular and plural
address forms in Estonian. – Estonian Sociolinguistics. Ed. T.
Hennoste. *International Journal of the Sociology of Language* 139,
pp. 125–144.
- Keevallik, Leelo 2001.** Tracing grammaticalization of oota ‘wait’ in
Estonian conversation. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*.
Ed. I. Tragel. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.
Tartu, pp. 119–144.
- Keevallik, Leelo, Karl Pajusalu 1995.** Linguistic diversity and
standardization in Estonian: The history of active past participle. –
Dialectologia et Geolinguistica 3, pp. 13–41.
- Klaas, Birute 1994.** Adressaatobjekt Balti keeleareaalis. – *Lähivertailuja*
7. Toim. K. Pajusalu, V. Yli-Vakkuri. Turun yliopiston suomalaisen ja
yleisten kielitieteen laitoksen julkaisu 44. Turku, s. 52–64.
- Klaas, Birute 1997.** The quotative mood in the Baltic Sea areal. – *Estonian:
Typological Studies II*. Ed. M. Ereht. Tartu Ülikooli eesti keele
õppetooli toimetised 8. Tartu, pp. 98–145.
- Kokla, Paul 1982.** Kielenuudistus ja kielensäätely viron kirjakielen
kehittämismalleina. – *Sananjalka* 24, s. 83–95.

- Künnap, Ago 1994.** Kust on pärit eesti keel? – Akadeemia nr 11, lk 2622–2671.
- Künnap, Ago 1998.** Läänemeresoome (soome-ugri) ja slaavi morfosüntaktilised ühisused. – Ödagumeresoomõ väikuq keeleq. Toim. K. Pajusalu, S. Iva. Publications of Võro Institute 4. Võru, lk 81–87.
- Künnap, Ago 2002.** Divergentsiteooria ja konvergentsiteooria praegune jõukatsumine. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu, lk 141–145.
- Laanekask, Heli 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia nr 6, lk 1172–1198.
- Lindström, Liina 2001.** Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Ed. I. Tragel. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu, pp. 90–118.
- Metslang, Helle 2002.** Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu, lk 164–178.
- Mägiste, Julius 1937.** Rahvuslike teaduste edust Eestis. – Looming, lk 358–361, 470–486.
- Pajusalu, Karl 1987.** Nivelleeruv murre: Karksi verb. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 529–543.
- Pajusalu, Karl 1992.** Regional and social varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altai Yearbook 64, pp. 23–34.
- Pajusalu, Karl 1995.** *Parree ja param*. Kaksitavuste A-vartaloiden komparatiivin kehityslinjoja suomessa ja virossa. – Kielen ja kulttuurin Satakunta. Juhlakirja Aimo Hakasen 60-vuotispäiväksi 1.11.1995. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 51. Vammala, s. 190–221.
- Pajusalu, Karl 1996.** Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 153–160.
- Pajusalu, Karl, Eva Velsker, Ervin Org 1999.** On recent changes in South Estonian: dynamics in the formation of the inessive. – Estonian Sociolinguistics. Ed. T. Hennoste. International Journal of the Sociology of Language 139, pp. 87–103.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg**

2002. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn.
- Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg 2002.** Eesti murrete uurimisloost. – Pajusalu jt 2002, lk 34–45.
- Pajusalu, Renate 1997.** Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Ed. M. Erelt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8. Tartu, pp 146–177.
- Pajusalu, Renate 2000.** Indefinite determiners mingi and üks in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Ed. M. Erelt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu, pp. 87–117.
- Parbus, Ülo 1966.** Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12. Tallinn, lk 3–15.
- Peebo, Jaak 1970.** Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu, lk 159–183.
- Punga, Leili 1987.** Ühe keelemehe tegevusest (125 aastat Jaan Jõgeveri sünnist). – Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, lk 12–19.
- Punga, Leili 1998.** Aino Valmet Tartu ülikooli õppejõuna. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 535–540.
- Rätsep, Huno 1977.** Eesti keele ajalooline morfoloogia. I. Tartu.
- Rätsep, Huno 1979.** Eesti keele ajalooline morfoloogia. II. Tartu.
- Rätsep, Huno 1982.** Andrus Saareste Tartu ülikoolis. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 464–473.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus nr 10, lk 539–548.
- Rätsep, Huno 1984.** Professor Arnold Kask õppejõuna ja teadlasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28. Tallinn, lk 5–10.
- Rätsep, Huno 1987.** Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 129–135.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu.
- Saaberk, Albert 1917.** Vigala murde peajooned. Helsingi.
- Saareste, Andrus 1926.** Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses. – Eesti Keel nr 1–2, lk 1–12.
- Saareste, Andrus 1927.** Tundmused tegurina keelearengus. – Eesti Keel nr 7, lk 161–184.
- Saareste, Andrus 1938.** Konsonantide afektiivsest geminatsioonist Eestis. Eesti Keele Arhiivi toimetised Nr. 12. Tartu.
- Saareste, Andrus 1955.** Kielenmuutosten leviämisen ja leviämisrajojen luonteesta Virossa. – Virittäjä 1, s. 18–41.
- Tragel, Ilona 2001.** On Estonian core verbs. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Ed. I. Tragel. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu, pp. 145–169.

- Uuspõld, Ellen 1987.** Huno Rätsepa tähtpäevaks. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 746–747.
- Uuspõld, Ellen 2001.** *des- ja mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereleti 60. sünnipäevaks. Toim. R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu, lk 306–321.
- Vahter, Artur 1998.** Karl August Hermann. Tallinn.
- Veismann, Ann 2001.** On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Ed. I. Tragem. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu, pp. 22–47.
- Vershik, Anna 2000.** Some Aspects of of Estonian–Yiddish Language Contacts. – Fenno-Ugristica XXIII, pp. 396–403.
- Veski, Johannes Voldemar 1958.** Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn.
- Viitso, Tiit-Rein 2000.** Finnic affinity. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu. Pars I. Red. A. Nurk, T. Palo, T. Seilenthal. Tartu, pp. 153–178.
- Õim, Haldur 1997.** Eesti keele mentaalse maailmapildi piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Toim. M. Erelet, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, lk 45–66.

EESTI KEELE ÕPETAMISE METOODIKA TARTU ÜLIKOOLIS

Maia Rõigas

1919. a 1. detsembrist on pärit järgmine telegramm.

Tartu Ülikoolile

Täide minemas on Eesti õpetajaskonna unistused meie rahvuskultuuri loomiseks, seatakse paigale püsivam nurgakivi. Eesti kool on mõeldav Eesti Ülikooliga. Õpetajaskond loodab esimeselt Eesti Ülikoolilt kõige mõjuvamat tuge rahvaalgustuse töös.

Jõudu ja õnne

Eesti Õpetajate Keskliit

(EAA, f 2100, n 4, s 222: 158)

Ehkki emakeeleõpetuse metoodika sugemed on Eestis juba hulga varasemad (Valmis 1986), saab süstemaatiline emakeeleõpetajate ettevalmistamine alguse koos Eesti Vabariigi tekkega. Siis sai eesti keelest ülikooli õpetuskeel, hakati ette valmistama kõrgharidusega spetsialiste eesti keele alal ja emakeeleõpetajaid koolide tarvis.

Metoodikakursuste ees on alati seisnud kolm suurt küsimust.

Mida õpetada? Milleks õpetada? Kuidas õpetada?

Vastuse esimesele ja teisele küsimusele annavad suuresti üldhariduskooli programmid ja õppekirjandus. Seepärast hõlmabki käesolev artikkel emakeelemetoodika aine, struktuuri ja õpetajate tutvustamise kõrval ka Tartu ülikooli õppejõudude poolt ülikoolis töötamise ajal metoodika ja üldhariduskoolide jaoks avaldatud õppekirjandust (vt artikli lisa). Tegelikult oleks muidugi õige käsitleda kogu olnud ja olevat õppekirjandust, aga see ei mahu siinsetesse raamidesse. Samuti jäävad esitamata rohkearvulised pedagoogilises perioodikas ilmunud artiklid.

“Rumalad sunniwad rusikatega, targad sõnadega.” Seda vanasõna tuletab meelde Mihkel Kampmann oma 1918. a ilmunud raamatus “Eesti keele õppewiis” (Kampmann 1918: 19), millele toetus meie eelmise sajandi alguse emakeele õpetamise metoodika. (Kampmann õpetas Tartu Õpetajate Seminaris aastail

1919–1933.)

Selles raamatus räägib Kampmann keele olemusest ja keeleõpetuse ülesannetest. Räägib oma aja stiili ja sõnadega, mille mõte on ikka aegumatu. Ta ütleb järgmist: “Keel ei saa mitte mõistuse arendaja ja rikastaja olla, vaid arenenud mõistus avaldub keele abil. Ainult seda, mis inimene märkab enesele ette kujutada, mille kohta ta otsuseid teeb, mille poole ta püüab, mida ta hingeliselt ära elab, see peab keeles ilmsiks tulema. Puudub hinges sisu, siis pole ka veel keelelist ilmet vaja, ehk küll seda sagedasti ette tuleb, et sõnu, mille tähendust ei tunta, ainult mälu abil omandatakse. Keeleõpetusel tuleb hoolikalt selle peale vaadata, et lapsed ühes sõnadega ka nende tähenduse omandaksid, et sõnadega wastavad selged ettekujutused ühineksid” (Kampmann 1918: 12).

Kampmann arvab ka, et “tuleks terawat wahet teha selle grammatika tundmise kraadi wahel, mis kõrgesti haritud inimesele tarwis läheb ja selle minimumi wahel, ilma milleta ka lihtne wäheharitud riigikodanik läbi ei saa.

Igal pool, kus rahwawalgustus koolitöö kaudu esimesi sammusid astub, ilmub esimese õpitawa elementarse teadusena keeleteoria. Ta esineb juba siis, kui veel teistest teadustest jälgegi näha pole, sest et ta teistele teadustele teed walmistab. Grammatika õpetab keelt iseteadlikumalt ja täielikumalt tarwitama” (Kampmann 1918: 161).

1. Metoodikaõpetuse korraldus ja õpetajad

1922. a loodi ülikooli juurde keskkooliõpetajate ettevalmistamiseks autonoomse asutusena haridusministeeriumile alluv ja tema poolt väljaspool ülikooli eelarvet finantseeritav **didaktilis-metoodiline seminar**. Sinna võeti isikuid, kes oma erialal olid ülikooli lõpetanud või lõpetamas. Seminaris said nad ühe aasta jooksul praktilise ettevalmistuse tööks keskkoolis. Seminari juhatajad olid Peeter Põld (1923–1930), Konstantin Ramul (1930–1936) ja Gerhard Rägo (1936–1940).

Samuti 1922. a kehtestati haridusministeeriumi poolt keskkooliõpetajate II liigi kutseeksami kavad. Lisaks neljale pedagoogilisele ainele ja eesti keele ning kirjanduse tundmisele oli neis nõutav ka emakeele ja emakeelse kirjanduse õpetamise metoodika, eesti keele ja kirjandusloo õpperaamatute tundmine, üks proovitund keele õpetamises, teine kirjanduse õpetamises. Eksami eelduseks oli ka üks semester teoreetilise pedagoogika seminari

(EAA, f 2100, n 5, s 27: 10, 11, 24).

Emakeele didaktilis-metoodilist seminari asus 1923. a juhendamata eesti keele lektor **Johannes Voldemar Veski**, kes tegi seda kuni 1938. aastani.

Didaktilis-metoodilise seminari nõukogu 1. koosoleku protokollis 29. V 1923 on öeldud: “Tunnistatakse soovitatavaks vaheldada metoodika õpetaja loenguid õpilaste praktiliste harjutustega ja referaatidega metoodiliste küsimuste üle. Otsustakse esimesel semestril kõigepealt peatuda üldisemate küsimuste juures, hiljem aga üle minna erilisemate ainete juurde ja korraldada proovi tunde.”

Tundide pealtkuulamise suhtes otsustatakse: “Proovitud eesti keeles (grammatika, kirjandus, deklamatsioon) saab olema 80. Tunnistatakse tarviliseks, et iga õpilane igas aines annaks vähemalt 2 arvestatavat proovitudi” (EAA, f 2100, n 11, s 82: 7).

Protokollis nr 2 8. IX 1923 kinnitati esimesteks eesti keele osakonna kuulajateks Ernst Nurm ja Hilda Osman.

Eesti keele metoodikat hakkas õpetama Veski, kes osales ka kõikidel seminari nõukogu koosolekutel. Loengukavas oli aine nimetuseks 1924. a I poolaastal märgitud “Didaktilis-metoodilised harjutused (keskkooli eesti keele ning kirjandusloo õpetajate ettevalmistamiseks)” Järgnevas loengukavas oli see märgitud lühemalt: “Eesti keele metoodika ühes seminariharjutustega” (EAA, f 2100, n 2, s 1391a; Kask 1975: 10).

1923–38 valmistas seminar ette 189 eesti keele õpetajat, nende seas olid tulevastest TÜ õppejõududest Arnold Kask, Pauline Palmeos ja Eduard Laugaste.

1939/40. õa õpetas eesti keele metoodikat õppeülesande korras **Aleksander Vaigla** (EAA, f 2100, n 11, s 85: 67). Didaktilis-metoodilise seminari viimane protokoll kannab kuupäeva 2. veebruar 1940. Seminar jätkas tööd pedagoogilise instituudi nime all.

22. IV 1940 toimus Haridusministeeriumi juures asuva **Pedagoogilise Instituudi** õppenõukogu koosolek nr 1, osales ka A. Vaigla. Samal aastal lõpetasid instituudi Gerda Laugaste ja Enn Koit, 1941. a Asta Veski ja Salme Nigol.

1940. a sügisel hakati ümber kujundama ülikooli struktuuri ja töökorraldust. 9. X 1940 jõustus uus põhikiri, ülikool nimetati Tartu Riiklikuks Ülikooliks (TRÜ). Õppetoolid asendati erialakateedritega ning ainesüsteem kursusesüsteemiga.

TRÜ eesti keele kateedri ametlikuks sünnidaatumiks peetakse

Gerda Laugaste, eesti keele õpetamise metoodik ja pedagoogilise praktika juhendaja

1940. a 26. detsembril (Rätsep 1979: 36). Sama aasta sügisel asus ülikooli juures olevas Pedagoogilises Instituudis õppeülesande korras eesti keele metoodikat õpetama eesti keele kateedri õppejõud **Arnold Kask** (EAA, f 2100, n 2, s 304: 17; Rätsep 1984: 5, 6). Olud muutusid aga kiiresti ja pedagoogilise instituudi õppenõukogu koosolekul 10. juunil 1941 otsustati välja töötada instituudi ümberkorraldamise kava kontaktis pedagoogika kateedriga (EAA, f 2100, n 11, s 87: 21).

Rahulikku elu ei jätkunud kauaks. Sõda katkestas terve ülikooli töö, 1944. a alustati uuesti. Kateedri esimene koosolek toimus 5. novembril (Peebo 1970: 159).

26. III 1946 eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri koosolekul otsustati kujundada viiest pedagoogilisest aimest kaks: 1) pedagoogika ja 2) eriaine metoodika ühes praktikaga (EAA, f 5311, n 62, s 2: 24). Eesti keele metoodika loengutega jätkas Arnold Kask 1946. a kevadsemestril (EAA, f 62, s 2: 38). Sama aasta sügisest hakkasid soome-ugri keelte kateeder ja eesti keele kateeder tegut-

sema omaette üksustena (EAA, f 5311, n 62, s 2: 98).

1948. a kevadest hakkas eesti keele ja kirjanduse metoodikat õpetama vanemõpetaja **Gerda Laugaste** (eesti keele kateedri 1947/48. õa aruanne, EAA, f 5311, n 62, s 8: 18) (vt foto). Kuna 1948. a sügissemestril seda kursust polnud, õpetas ta 1949. a kevadsemestril 4 tundi nädalas, kaasnes üliõpilaste praktika juhendamise. Edaspidi jäi kursuse mahuks mõlemal semestril 2 tundi nädalas.

1953/54. õppeaastast alates hakkasid kirjanduse metoodikat lugema kirjanduse kateedri õppejõud (EAA, f 5311, n 63, s 31: 5; EAA, f 5311, n 62, s 22: 20).

Selle artikli edaspidised eesti keele kateedri ja õppetooli materjalid pärinevad ajalooarhiivi fondist 5311, nimistust 62, säilikutest 1–143.

1960.–70. aastail olid eesti keel jt soome-ugri keeled ülikooli teadustöö põhisuundade hulgas (EE 9: 300). Elavnes ka metoodiline tegevus. 1960. a astus aspirantuuri **Viivi Maanso**. 1965–1969 luges keelemetoodikat ja juhendas praktikat dotsent **Enn Koit**, kellel valmis metoodikauurimus “Süntaksi käsitlemine 8-klassilises koolis” (Koit 1970). Kandidaadiväitekirja “Sõnastusõpetuse probleeme kaheksaklassilises koolis” kaitses 1966. a **Leo Villand**. Tema töökohtadeks said aga Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut ja Tallinna Pedagoogiline Instituut (praegune Tallinna Pedagoogikaülikool).

Samal aastal alustas eesti filoloogia osakonna juures tegevust eesti keele, kirjanduse ja ajaloo õpetamise metoodika kabinet, mis toetas metoodikute tegevust kuni 1980. aastate keskpaigani, aidates valmistada õppematerjale jm vajalikku. Selle kabineti vanemlaborantideks on olnud Maia Rõigas, Reet Kasik, Külvi Pruuli, Ragna Jõesaar ja Heli Noor.

Viivi Maanso kaitses 1970. a kandidaadiväitekirja “Ortograafiaoskus ja selle seos lugemisoskusega 5.–8. klassis” Maanso ulatuslik ja väärtuslik metoodikutegevus on aga edaspidi samuti kulgenud Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi ja Tallinna Pedagoogikaülikooli raames.

1967. a sai eesti keele metoodika aspirandiks **Toom Õunapuu**, kes hakkas eesti filoloogia üliõpilastele metoodikat lugema 1970. a kevadsemestril. Järgmisel aastal kaitses ta kandidaadiväitekirja teemal “Kontrolli ja enesekontrolli võimalustest eesti keele grammatika õpetamisel üldhariduslikus keskkoolis” Dotsendiks sai Õunapuu 1979. a, metoodika õpetamist jätkas 1983.

aastani. Näitlikustamisalaste tööde eest on ta saanud rea auhindu (Õunapuu 1982a: 159).

1971. a astus aspirantuuri **Maia Rõigas** (1994–2002 Madisso). Aastatel 1972–1974 oli metoodikaaspirantuuris **Külvi Pruuli**.

Kuni 1976. aastani loeti keelemetoodikat IV kursuse eesti filoloogidele mõlemal semestril, alates 1977. aastast kuni 1991. aastani III kursuse kevad- ja IV kursuse sügissemestril. Kursuse loengute ja seminaride kogumahuks oli 60 tundi. Kursus lõppes arvestusega.

Kaugõppeüliõpilastele on aegade jooksul metoodikat õpetanud harilikult samad õppejõud, kes statsionaarsetelegi, erandiks oli 1962/63. õa. Siis luges kaugõppijatele metoodikat vanemõpetaja **Asta Veski**. Kaugõppijate metoodikaloengud toimusid alates IV kursuse kevadsemestrilt kuni V kursuse kevadsemestrini. Kursuse mahuks oli 60 tundi, loenguid ja seminare oli sellest 20 tundi. Lisandusid konsultatsioonid ja kontrolltööd. Kursus lõppes arvestusega.

1974. aastast alates oli eesti keele eriharu õppekavas ka metoodika eriseminar, mille sisu aastati vaheldus. Eriseminar toimus V kursuse sügissemestril 2 tundi nädalas ja lõppes arvestusega. 1992. a-st alates on see valikaine. Seminari juhendas kuni 1983. a-ni Toom Õunapuu.

1974. a kaitses kandidaadiväitekirja vanemõpetaja Maia Rõigas. Töö teema oli “Eesti keele lauseõpetuse individualiseeritud käsitlemine 7 klassis algoritmide baasil” 1983. a alustas ta metoodikakursuse lugemist ja eriseminari juhendamist (dotsendina a-st 1984).

Eesti Vabariigi taassünniga uuenes oluliselt kogu ülikooli töö. Toimusid olulised struktuurilised ja sisulised muudatused: lõpetati kohustuslik töölesuunamine, kehtestati üleminekuplaanid ja uued õppeplaanid. Metoodikakursust hakati lõpetama eksamiga. 1991. a jõustus TÜ eesti filoloogia õppeplan, mis hakkas 1. septembrist toimima eri kursustel erinevas ulatuses. IV kursusel jäi kehtima senine õppeplan mõningate muudatustega. Metoodikaloengute maht ei muutunud.

1993. a moodustati kateedrite asemele õppetoolid, asuti välja töötama pedagoogilis-metoodiliste ainete uut plaani, mis rakendus järk-järgult. 1993. a eesti filoloogia osakonna õppeplaanis kehtestati õpetajakoolituse mahuks 40 õppenädalat, sellest kohustuslikud erialadidaktika kursused 10 õn, pedagoogika ja psühholoogia kursused 8 õn, koolipraktika 10 õn, valikained 10 õn ja lõputöö 2 õn.

Keeleõppemethodika valdusse jäi 4 õppenädalat: kummalgi semestril 10 nädalat kahe nädalatunniga keelemethodikat ja sama võrd kirjandiõpetust, mis muudeti nüüd valikainest kohustuslikuks, seda luges Maia Rõigas (Madisso). 1,5 ainepunkti mahus oli õppekavas erialaõpikute ajalugu, mida lugesid **Eduard Vääri** ja **Reet Vääri** kuni 2000. aastani.

Methodikute pere sai täiendust 1994. aastal: magistriõppesse astus **Kersti Lepajõe**.

1995. a rakendus õpetajakoolituse kutse aasta. Selle õppeplaan kinnitati ülikooli nõukogus 4. IV 1995 ja kehtib tänaseni. Osavõtjatele on eeldustingimuseks vähemalt keskastme teadmised nii eesti keeles kui kirjanduses. Õpetajakoolituse mahuks on endiselt 40 ainepunkti. Methodika ja tekstiõpetus (loeb Kersti Lepajõe) on siin mõlemad kahe ainepunkti ulatuses. Eesti keele didaktika kursus lõpeb eksamiga, tekstiõpetus arvestusega. On võimalus omandada soome keele õpetaja lisaeriala.

Kaugõpe tegutseb aastast 1995 täienduskoolituskeskuse, 1996. aastast alates avatud ülikooli raames. Avatud ülikooli kursuste nimestik varieerub, töö toimub tsüklite kaupa.

Tegutseb 3-aastane täienduskursus (480 tundi) Lõuna-Eesti põhikoolide õpetajatele, kes õpetavad koolis eesti keelt, kuid pole eesti filoloogi haridusega. Peamiselt on õppijad algklasside õpetajad. Koolitust finantseerib Riigi Kooliamet. Töö toimub kord kuus (reede, laupäev, pühapäev) neli korda semestris. Kursuse lõpetanu saab diplomi, mis lubab õpetada eesti keelt ja kirjandust põhikooli ulatuses.

Töötab ka 160-tunnine juhtõpetajate kursus. See on mõeldud Lõuna-Eesti koolide eesti keele ja kirjanduse õpetajatele. 30–40 tundi on ainele, ülejäänud uuele haridusteoorias.

Täienduskeskuse ja avatud ülikooli methodikakursusi on seminari vormis juhendanud tegevõpetajad, eesti keele methodika kursust õpetaja **Piibe Leiger**. Tekstiõpetuse aluseid loeb seal Kersti Lepajõe, kes juhendab ka lõputöid.

1997. a kaitsesid magistritöid Külvi Pruuli ja Kersti Lepajõe. Neist esimese teemaks oli “Väljendusõpetus isiksuse arengu teenistuses”, teisel “Tekstiõpetuse võimalusi põhikoolis: protsesskirjutamine” Kersti Lepajõe astus samal aastal ka doktorantuuri, valides sealgi uurimisteemaks tekstiõpetuse.

Tegevõpetajad lülituvad ka methodikauurimisse: 2001. a kaitses magistritööd “Tekstiõpetusest põhikoolis: kirjandiõpetus ja alustekstidest lähtuv kirjutamine” Tartu Kommertsgümnaasiumi

vanemõpetaja **Astrid Aus**.

2002. a rakendunud kõige uuem õppekava jõuab kaheaastase õpetajakoolituseni 2005. a. Metoodikaõpetuse ja pedagoogilise praktika mahud jäävad endisteks.

2. Pedagoogiline praktika

Emakeeleõpetajate ettevalmistamisel on teoreetiliste teadmiste kõrval ikka oluliseks peetud ka praktilist tööd õpilastega.

Didaktilis-metoodilises seminaris õppijatel oli kuulamistunde (grammatika, kirjanduse ja deklamatsiooni tunnid) algul 80 (EAA, f 2100, n 11, s 82: 7), 1924. aastast alates 50 (EAA, f 2100, n 11, s 82: 16) ja 1931. aastast 36 tundi (EAA, f 2100, n 11, s 83: 21).

1922. a keskkooliõpetajate kutseeksami kavades sätestati pedagoogilise praktika nõudena üks proovitund keele õpetamises ja teine kirjanduse õpetamises (EAA, f 2100, n 11, s 82: 7). Koolipraktika toimus põhiliselt H. Treffneri Gümnaasiumis, vajadusel ka teistes Tartu koolides, juhendas J. V. Veski.

1939/40. õa juhendas eesti filoloogide koolipraktikat õppeülesande korras Aleksander Vaigla, 1941. a Arnold Kask. 1940. aastatel kestis pedagoogiline praktika **2 nädalat**. 1948. a alustas praktika juhendamist Gerda Laugaste. 1949 a pedagoogilise praktika programmis (EAA, f 5311, n 23, s 11: 1) öeldakse, et iga praktikant peab kuulama päevas vähemalt 2–3 tundi, kirjalikult analüüsima vähemalt 2–3 tundi, andma praktika ajal vähemalt 2–4 harjutustundi ja 1–2 eksamitundi. Praktikant oli kohustatud retsenseerima vähemalt üht koolis tarvitavat õpikut ja koostama ühe õpilase pedagoogilis-psühholoogilise karakteristika.

1950. aastate õppeplaaniga pikenes pedagoogilise praktika aeg **4 nädalani**.

Koolipraktika pole kunagi olnud ainult praktikantide ning juhendajate hool ja mure. Näiteks 1951/52. õa menetluspraktika aruandes märgitakse, et praktika juhendajaks oli vanemõpetaja G. Laugaste. Kateedri liikmeist külastas prof J. V. Veski praktikatunde 2 korda, vanemõpetaja P. Palmeos, aspirant E. Vääri ja vanemlaborant N. Raid – igaüks 1 kord; dekaan dotsent E. Laugaste 5 korda (EAA, f 5311, n 62, s 18: 4, 5).

50. ja 60. aastatel oli prof Arnold Kase koormuses küllaltki suures ulatuses (kohati 45 tundi) ka praktika kontroll. Kateedri aruannetes rõhutatakse, et eesti keele kateedri juhatajal on olnud võimalus isiklikult kuulata kõikide IV kursuse üliõpilaste prak-

tikatunde, võtta osa tundide arutelust ja viibida mõningatel üliõpilaste poolt koolides korraldatud üritustel.

1954. aastast alates juhendas soome-ugri eriharu praktikat **Eduard Vääri**. 1956. aastast alates oli praktikat kokku **8 nädalat**: 4 nädalat IV ja 4 nädalat V kursusel. 1950. aastatel oli pedagoogiline praktika ka žurnalistika eriharus. Seda juhendas 1955–1957 **Juhan Peegel**, 1957–60 **Aino Valmet**, 1960/61. õa Enn Koit.

Kaugõppes on praktika pikkuseks ikka olnud kaks nädalat ja praktika on alati toimunud viimasel kursusel.

Statsionaarsete üliõpilaste praktika osatähtsust hakati aja jooksul ikka enam ja enam hindama: 1962/63. õppeaastast kestis see **terve semestri**.

1964. a Eesti NSV MN Riikliku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee poolt kinnitatud “Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaste pedagoogilise praktika juhendis” (Materjale pedagoogiliseks praktikaks 1965. Tartu Riiklik Ülikool) sõnastatakse pedagoogilise praktika ülesanded, praktika vormid, organiseerimine, koolipoolsete juhendajate ülesanded. Antakse praktika programm, mis esitab praktikantide ülesanded üldisel tutvumisel koolitööga, õppe- ja kasvatustöös oma aine alal, klassivälises kasvatustöös. Sätestatakse praktikaaruandluse kord. Antakse detailsed juhised õppetunni vaatlemiseks ja analüüsimiseks, klassijuhataja töö planeerimiseks, klassi pedagoogilise karakteristika koostamise kava, õpilase pedagoogilise karakteristika koostamise kava ja praktika aruande skeem.

1965. aastast sai praktika pikkuseks **12 nädalat**: 4 nädalat IV kursuse talvel ja 8 nädalat V kursuse sügissemestril.

Alates 1965. a-st oli G. Laugaste ülesandeks pedagoogilise praktika üldjuhendamine ajaloo-keeleteaduskonnas. Samast aastast alates kuni 1969. a-ni juhendas eesti keele eriharu praktikat E. Koit, 1969–1971 **Jaak Peebo**, 1971. a-st alates Toom Õunapuu. Soome-ugri eriharu praktikat hakkas alates 1972. a-st juhendama **Paul Alvre**.

1972. a eesti keele kateedri programmikogumiku artiklis “Täiendus üldprogrammidele. Pedagoogiline praktika eesti filoloogia osakonna IV - V kursusele” (koostanud G. Laugaste) esitatakse praktikaeelsed nõuded ja eesti filoloogia praktikantide ainespetsiifilised ülesanded. Antakse praktikadokumentide loend (EAA, f 5311, n 62, s 80: 69–71).

1979/80. õppeaastaks oli olemas pedagoogilise praktika uus programm, põhimõtteliselt sarnane 1964. a omaga, aga kontsent-

reeritum (EAA, f 5311, n 62, s 100). 1980. aastatel praktika tingimused ei muutunud, praktika pikkus oli endiselt 12 nädalat.

Eesti keele eriharu praktikat juhendas kuni 1982. a-ni Toom Õunapuu, alates 1981. aastast Maia Rõigas (Madisso), 1982–1990 Külvi Pruuli, 1984–1986 **Valve-Liivi Kingisepp**, 1989–1990 Kersti Lepajõe. Soome-ugri keelte eriharu üliõpilaste praktika juhendamist jätkas Paul Alvre.

1990. aastatel kehtisid üleminekuplaanid ja uued õppeplaanid, praktika osas esialgu muutusi polnud.

Õpetajakoolituse kutseasta rakendumisega 1995. a sai praktika pikkuseks **10 nädalat** alates novembri viimasest nädalast. Esimesed neli nädalat töötatakse põhikooliga, alates viiendast nädalast lisanduvad gümnaasiumiklassid. Mõlemas kooliastmes kulub esimene nädal tutvumisele ja tundide kuulamisele, alates teisest nädalast annab praktikant kõik ühe klassi ainetunnid. Hindamisele kuulub ka klassijuhatajatöö.

Eesti keele ja soome-ugri keeleteaduse osakonnast tulnud praktikante juhendab Maia Rõigas (Madisso), 2001. a-st ka Kersti Lepajõe.

Praktika **baaskoolideks** on aegade jooksul olnud peaaegu kõik Tartu eestikeelsed koolid, aga ka suur osa Tallinna koole. Lisaks on praktikal olnud veel Rakveres, Elvas, Jõgeval, Nõos, Palamusel, Vaekülas, Obinitsas, Põlvas, Tõrvas, Pärnus, Valgas, Põltsamaal, Vastse-Kuustes, Türil, Kaimis, Kadrinas, Paines, Ülenurmel, Põlgastes jm.

Emakeeleõpetajate koolitajad on tänulikud arvukatele üldhariduskooli õpetajatele, kelle käe all on kulgenud eesti filoloogide pedagoogiline praktika.

Praktika sooritavad ka mitmed magistrandid, paljud õpetajakoolitusaasta lõpetanud omakorda jätkavad magistriõppes.

3. Õppesisu ja metoodilise mõtte areng

Ettenähtud väheste tundide juures on metoodikakursus püüdnud pakkuda maksimaalset.

J. V. Veski juhendatud didaktilis-metoodilises seminaris osalejad pidid kirjutama referaadi, tutvuma oma ala koolikirjandusega, hindama 5–6 õpperaamatut. Seminar arvestati, kui oli sooritatud teoreetiline eksam ja antud kaks õnnestunud eksamitundi.

Nädalatunde oli kaks, aga aastatel, kui üliõpilasi oli rohkem (alates 1926. a), toimus õppetöö mitme rühmaga. Referaate aitas

algusaastatel hinnata ka Jaan Jõgever.

Emakeeleõpetuse metoodika programm, mille järgi õpetas Gerda Laugaste 1950. ja 1960. aastatel, sisaldas keeleõpetuse ülesanded, kommunistliku kasvatuse emakeeletunnis, programmide analüüsi, erinevate ainelõikude käsitusviisid, kontrollimetoodika, aine jaotamise õppetundidesse, tunnitüübid, tunnikonspekti koostamise põhimõtted, keeleõpetuse seose teiste õppeainetega, klassivälise töö organiseerimise põhimõtted jne (1964. a loengukonspekt).

Dokumendis "Eesti keele programmid 1972", mille metoodikaosa koostajateks olid Gerda Laugaste, Enn Koit ja Toom Õunapuu, ei ole enam kommunistlikku kasvatust, lisandunud on ülevaade eesti keele metoodika kujunemisest, programmõppe elemendid emakeeletunnis. Rõhutatakse klassi aktiveerimist, keeleõpetuse, eriti süntaksi osa stiiliarenduse seisukohalt. Käsitletakse sagedasemaid murdejooni õpilaste keelepruugis, nende arvestamist foneetika ja morfoloogia õpetamisel. Detailsemalt on lahti kirjutatud eri grammatikalõikude käsitus.

1980. ja 1990. aastatel on oluliselt muutunud üldhariduskooli keeleõpetuse enda sisu. Teisenenud on välte käsitlemine, vaidlustama hakatakse astmevahelduse põhjaliku käsitluse vajadust, muuttüüpidele kulutatakse tunduvalt vähem aega, vaetakse nende esitamise süsteemi, sootumaks teine on lauseõpetus, õigekeelsus on läinud soovituslikumaks jne.

Kogu õpetus on muutunud aina tekstikesksemaks. Tekstiõpetuse jaoks on olemas rida õpikuid ja õppematerjale. Põhjalikult õpetatakse ametlike tarbetekstide koostamist, tekstide variatiivsust ja struktureerimist. Lisandunud on meediaõpetus.

Kõiges selles orienteerumist püüabki toetada emakeelemetoodika.

Uute teemadena on 1980. ja 1990. aastate metoodikaprogrammis veel ka emakeele omandamise psühholoogilised aspektid, teiste maade emakeeleõpetuse kogemused, töö lugemis- ja kirjutamishälvete piiril olevate lastega, emakeele puhtuse probleematika, funktsionaalse lugemisoskuse õppe- ja kontrollivõimalused, refereerimisoskus, õppeteksti raskus ja selle kriteeriumid, taseme tööde süsteem, emakeeleolümpiaadid.

Metoodiline mõte on alati vaaginud deduktiivse ja induktiivse lähenemise vahet, õppetöö individualiseerimise võimalusi. Tehnika areng on muutnud näitlikustamise rõhuasetusi. Töö õpilaskesksuse nõudega on seotud aktiiv- ja probleemõppe võima-

luste tutvustamine, rühmatöö. (Maia Rõika (Madisso) koostatud programm.)

Välja on kujunenud õppekirjanduskomplektide juurde kuuluv metoodiliste juhendite (õpetajaraamatute) süsteem, mis on toeks nii õpetajatele kui õpetajate õpetajatele.

Suureks abiks on emakeelemetoodikutele olnud Toom Õunapuult 1992. a ilmunud "Eesti keele õpetamise metoodika. Käsiraamat emakeeleõpetajatele ja eesti filoloogia üliõpilastele" (Õunapuu 1992).

Aastatel 1956–2001 on kaitstud 70 emakeeleõpetusega seotud **diplomi- ja bakalaureusetööd**, mille juhendajateks on olnud Gerda Laugaste, Enn Koit, Toom Õunapuu, Aino Valmet, Maia Rõigas (Madisso), Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Ellen Uuspõld, Reet Kasik, Tiiu Erelt, Kersti Lepajõe, Kaja Plado, Renate Pajusalu ja Karl Pajusalu.

Tööde sisuks on olnud kooliga seotud keelemeeste tegevus, erinevate ainelõikude käsitlemine koolis, eri liiki vigade ilmumine mitut laadi õpilastöodes, õppematerjalide ja õpilastööde sõnavara, selle ulatus ja laad ning mõju õpilastele, släng, võõrmõjud, ainelõikude näitlikustamine, õpikute analüüs mitmest aspektist, õppekomplektide võrdlus, emakeeolümpiaadid, terminoloogia, terminite omandatus, lugemisoskuse tasemeuringud, kirjandi-probleemid, analoogiameetod keeleõpetuses, paralleelvormide rakendamine koolikirjanduses, grammatilise vormistiku kasutamine õpilastöodes, kõikvõimalikud ortograafia- ja interpunktsiooniprobleemid, keelevead ja nende ravi, murdemõjud, õpilaste iseseisev töö keeleõppimise eri osade puhul, töövihikute analüüs periooditi, välteõpetus, etteütluste liigid, sõnastusõpetuse probleematika, refereerimisoskus, veahinnangud jm.

Õpetajakoolituse keeleõpetusalaseid lõputöid on juhendanud Maia Rõigas (Madisso), Kersti Lepajõe, Kaja Plado. Lõputööde temaatika on hõlmanud õppekirjanduse analüüsi, õpilaste võõrsõnatundmist, kommunikatiivsuse arendusvõtteid emakeele-tunnis, murdeerisuste arvestamist kirjakeele õpetamisel, alustekstiga kirjandite eripära, meediaõpetust, õpetaja keelekasutust õppesituatsioonis, protsesskirjutamist, eesti ja ungari õpilaste fraseoloogiatundmise võrdlust, eesti ajaloo ja eesti kirjanduse integratsioonivõimalusi, emakeele ja muusikaõpetuse integratsioonivõimalusi psüühikahäiretega laste õpetamisel sanatoorses põhikoolis.

Keeleõpetusalaseid töid on kaitstud 14, paljud tulevased õpe-

tajad valivad oma lõputöö teema ka pedagoogikast.

Kõige selle juures jääb esmatähtsaks ikka püüe saavutada, et meie õpilased oma keelt ning kultuuri austaksid, armastaksid ja hoiaksid.

4. Side koolide, haridusministeeriumi ja pedagoogilise üldsusega

Emakeeleõpetajate ettevalmistus on seotud nii haridusministeeriumi kui ka koolidega, kus tulevased õpetajad tööle asuvad.

J. V. Veski võttis üldiselt osa kõigist Eesti Vabariigi eesti keele õppekavade komisjonidest. Tema kaasalöömisel olid koostatud ka Riia õpikonna eesti keele õppekavad, mis ilmusid Eesti Kirjanduse lisana 1918. a pealkirjaga “Eesti keele õppekavad haridusministeeriumi all seisvate koolide jaoks Riia õpikonnas ja Eesti keele kooliõpetajate eksamikavad, I pool” (Veski 1988: 67).

1923. a eesti **emakeeleõpetajate I konverentsil** Tartus esinesid ülikooli õppejõududest A. Saareste, J. V. Veski, L. Kettunen ja J. Jõgever. Konverentsi ülesandeks oli seatud emakeeleõpetuse probleemide ja ülesannete ning tõhustamisvõimaluste väljaselgitamine.

Andrus Saareste peatus põhjalikumalt foneetika õpetamisel, soovitudes alustada süstemaatilise grammatika õpetust algkooli vanemates klassides, süvendades seda gümnaasiumis. Ta soovitas foneetikakursuse jaoks järgmisi teemasid: 1) akustika (helilised ja helitud häälikud, häälikute pikkus jne); 2) kõneorganite ehitus ja tegevus; 3) häälikud ja häälikuühendid; 4) häälikumuutused ja astmevaheldus. Samas pidas ta vajalikuks foneetika terminoloogia ühtlustamist.

Saareste käsitles ka keeleajaloo õpetamist, soovitudes piirduda nende valdkondadega, millega tegelikus elus kokku puututakse (rahvalaulude keel, murded, soome keel). Vanemates klassides pidas ta võimalikuks häälikukadude, tüvemuutuste ning infinitiivide kujunemiskäigu tutvustamist.

Johannes Voldemar Veski rääkis käänd- ja pöördsonade tüübistamisest, soovitas lauseõpetuse terminoloogia ühtlustamist.

Lauri Kettunen tutvustas süntaksi aktuaalseid probleeme ja lauseanalüüsi.

Jaan Jõgever kinnitas, et nooremates klassides on keeleajaloo õpetamine mõttetu, ehkki kõigis tollastes grammatikates seda normide põhjendamiseks kasutati. Käänamisest ja pööramisest rääkides rõhutas ta praktika osatähtsuse suurendamise vajadust,

kritiseeris sõnade muuttüüpidesse jaotamist ja soovitas analoogiameetodit. Samu seisukohti toetas ka A. Saareste. Konverentsil vastuvõetud otsustes rõhutati järgmisi seisukohti.

1. Algkooliprogrammid vajavad uuendamist.
2. Keeleajalugu viia kõige vanemasse astmesse. Suurendada nooremate klasside emakeeletundide arvu, vähendada vanemate omi.
3. Keeleajalugu õpetada juhul, kui see hõlbustab ülejäänud materjali mõistmist.
4. Keeleõpetuses lähtuda kirjakeele normidest.
5. Luua keeletterminoloogiaga tegelev komisjon.
6. Nõuda korrektset keekekasutust ka teiste ainete õpetajalt.
7. Tõhustada õpetajate enesetäiendust.
8. Viia nädala normtundide arv 24-lt 20-le.
9. Kutsuda üles leidma raha õppekirjanduse väljaandmiseks.
10. Määratleda erinevate õppeainete vahelised seosed (Martinson 1923).

Edaspidi on eesti filoloogia õppejõud alati osalenud kesk-kooliprogrammide koostamises või retsenseerimises.

J. V. Veski on esinenud õpetajatele loengusarjadega “Valitud küsimusi tänapäeva eesti keelest”

1950. aastatest alates on ülikooli eesti filoloogia õppejõudude esinemised üldhariduskoolide õpetajatele ja õpilastele muutunud aina sagedasemateks.

Kontaktid koolidega, sealjuures eriti Emakeele Seltsi keelepäevade ja Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi kursuste raames, on järjest tihenened. Osaletud on kõigil eesti keele õpetajate metoodilistel konverentsidel. Esinemisi on olnud üle Eesti (näiteks Värskas, Kuusalus, Jõgeval, Räpinas, Kärđlas, Kuressaares, Valgas, Võrus, Põlvas, Kohtla-Järvel, Võhmas, Tõrvas, Pärnus, Haapsalus, Palamusel, Kuustes, Karulas, Viljandis, Häädemeestel, Ahjal, Alatskivil, Avinurmes, Mustvees, Kiviõlis, Paines, Rakveres, Märjamaal, Ülenurmel jm, kõige rohkem Tartus ja Tallinnas).

Aegade jooksul on metoodilisi seisukohti ja töötusi avaldatud pedagoogilises perioodikas: Eesti Koolis, Kasvatuses, Nõukogude Koolis, Nõukogude Õpetajas, Hariduses ja Õpetajate Lehes.

Tartu ülikooli õppejõud on kuulunud 1957. a alguse saanud sarja “Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi” autorite hulka.

Sarjas on avaldanud oma artikleid G. Laugaste, T. Õunapuu, M. Rõigas, E. Vääri.

Värskas toimunud emakeeleõpetajate suvekursustel on esinenud Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Maia Rõigas (Madisso), Eduard Vääri, Toom Õunapuu, Huno Rätsep jt.

1989. a loodud Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi koolituspäeval on esinenud Mati Erelt, Reet Kasik ja Maia Rõigas (Madisso). Kersti Lepajõe on kuulunud seltsi juhatusse. Eksamielsete televisiooniloengutega on esinenud Toom Õunapuu ja Maia Rõigas (Madisso).

Riigikirjandiparandajaid on instrueerinud Valve-Liivi Kingisepp. Riigikirjandeid on alates 1997 aastast hinnanud Ellen Uuspõld, Valve-Liivi Kingisepp, Kersti Lepajõe, Katrin Kern, Külli Habicht, Meeli Sedrik, Urve Pirso, Maia Rõigas (Madisso).

Jätkuvalt on eesti keele kateedri ja õppetooli õppejõud kuulunud riiklike õppekavade koostajate hulka, olnud nende kavade ja õppekirjanduse retsenseerijateks. Metoodikat lugenud õppejõud on osalenud Tartu linna haridusosakonna eesti keele ja kirjanduse ainesektsiooni töös.

Eesti keele ja kirjanduse vabariikliku ainekomisjoni tööst on osa võtnud Toom Õunapuu, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp. Praegu osalevad Haridusministeeriumi Riikliku Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskuse eesti keele, kirjanduse ja meedia ainekomisjonis Tiit Hennoste ja Maia Rõigas.

5. Emakeeleolümpiaadid

Oluliseks osaks emakeelemetoodikute ja eesti filoloogia õppejõudude tööst on olnud **keskkoolide emakeeleolümpiaadid**. Täna on neist keelealaseid korraldatud 20. Selle juubeliarvu taga on paljude inimeste suur loov töö.

Esimene kirjandusolümpiaad toimus 1963. a. Algatajateks olid eesti keele ja kirjanduse kateeder, finantseerijaks haridusministeerium. Sellest alates on niisugused võistlused toimunud igal aastal, vaheldumisi keele ja kirjanduse alal.

Keskkooli vanema astme keeleolümpiaadi komisjoni esimees on olnud Gerda Laugaste ja Toom Õunapuu järel ka Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Reet Kasik, Maia Rõigas, Haldur Õim, Ellen Uuspõld ja Kersti Lepajõe.

Esimesed kolm keskkooli emakeeleolümpiaadi olid laiema kandepinnaga, temaatika oli täpsemalt piiritlemata. Alates neljan-

dast olümpiaadist on valdkond olnud piiritletud.

Kuni 1986. aastani toimusid olümpiaadid kolmes voorus. I vooru jaoks olid uurimisteemad. Olümpiaadikomisjon koostas ülesanded nii II kui III vooru jaoks. Kolmandasse vooru pääseti nii I kui II vooru põhjal.

Esimese kolme olümpiaadi puhul võtsid II voorust osa kõik kahe viimase klassi õpilased. Edasi osales II voorus nn valikrühm.

Alates 1990. aastast mindi üle kahele voorule. I vooru tööks on nüüd uurimus. Üleminek kahandas oluliselt osavõtjate ringi (I voorus osalejate arv on kõikunud 44-st 219-ni), muutis aga töö sisukamaks.

Edasised olümpiaadid on keskendunud õigekeelele, sõnavarale, murretele, keeleeuendusele, lastekeelele, nimedele, võõrmõjudele, keeleteooriale, süntaksile, sõnastusele, tekstile jne.

Olümpiaadid on toimunud kahes vanuseastmes: 9.–10. (varem 8.) ja 11.–12. (varem 9.–11.) klass. Teised voorud on olnud astmeti erinevad.

Emakeeleolümpiaadid ja nende teemad on olnud järgmised.

I emakeeleolümpiaad – 1964. Komisjoni esimees G. Laugaste. Uurimisteemad: meie klassi kõnekeele head ja vead; ühe ajalehe keelest; minu kodumurrak. 50 uurimust (Laugaste 1964, 1972).

II emakeeleolümpiaad – 1966. Komisjoni esimees G. Laugaste. Uurimisteemad: raadiosaadete õigekeelsus; lastekeele erijooni; eestipäraste perekonnanimede käänamine. 72 uurimust (Laugaste 1972, Organiseerimiskomisjon 1966).

III emakeeleolümpiaad – 1968. Komisjoni esimees G. Laugaste. Uurimisteemad: keelevead õpilaste kirjandeis; kujundiline väljendus õpilaskirjandeis; õpilaste sõnavara koosseis. 100 uurimust (Laugaste 1972).

IV emakeeleolümpiaad – 1970. Sõnavara. Komisjoni esimees G. Laugaste. Uurimisteema: tööalane sõnavara. 57 uurimust (Laugaste 1972, Post 1970).

V emakeeleolümpiaad – 1972. Morfoloogia. Komisjoni esimees T. Öunapuu. Uurimisteemad: foneetika- ja morfoloogiavead eestikeelsetes raadio- ja televisioonisaadetes; vormivead õpilaskirjandeis. 37 uurimust (Öunapuu 1972a, 1972b, 1977).

VI emakeeleolümpiaad – 1974. Ortograafia ja interpunktsioon. Komisjoni esimees T. Öunapuu. Uurimisteemad: kirjavahemärkide

kasutamine ja põhjendatus; ortograafia- ja interpunktsioonivead kodukohas. 122 uurimust (Õunapuu 1974, 1977).

VII emakeeleolümpiaad – 1976. Grammatiliste kategooriate seosed. Komisjoni esimees T. Õunapuu. Uurimisteemad: lause kõrvalliikme sõltuvus põhisõna sõnaliigist; sõnade muutkondadesse (või tüüpikondadesse) kuuluvus; lauseliikme sõltuvus muutevormist; killukesi keelemehe (keelejuhi) elust ja tegevusest. 103 uurimust (Õunapuu 1976, 1977).

VIII emakeeleolümpiaad – 1978. Sõnavaratundmine ja sõnastusvead. Pühendatud A. H. Tammsaarele. Komisjoni esimees T. Õunapuu. Uurimisteemad: romaani “Tõde ja õigus” sõnavara; sõnastusvead õpilaskirjandeis. 85 uurimust (Õunapuu 1978).

IX emakeeleolümpiaad – 1980. Süntaks ja sõnastusoskus. Komisjoni esimees T. Õunapuu. Uurimisteemad: lauset alustavad sõnad eesti keeles; sissejuhatus ja kokkuvõte arutlevais õpilaskirjandeis; *mine*-teonimi tarbetekstis; põhjuse väljendamise grammatilised võimalused eesti keeles. 71 uurimust (Õunapuu 1980).

X emakeeleolümpiaad – 1982. VÕKi otsuste rakendumise jälgimine. Komisjoni esimees T. Õunapuu. Uurimisteemad: VÕKi 1979.–1981. a otsuste kajastusi suulises keeletarvituses; asesõnade *enese/enda* ja *oma* kasutamine; VÕKi otsused ning kokku- ja lahkukirjutamine. 60 uurimust (Õunapuu 1982b).

XI emakeeleolümpiaad – 1984. Sõnavara. Komisjoni esimees M. Rõigas. Uurimisteemad: vähem tuntud sõnavara ilukirjanduses; võõrad sõnad keskkooliõpikus; mingi tööala sõnavara; tõlkelaenud vene keelest meie ajakirjanduse keeles. 146 uurimust (Rõigas 1984, 1985).

XII emakeeleolümpiaad – 1986. Keeleteooria. Komisjoni esimees H. Õim. Uurimisteemad: ühe keeleraamatu probleemidest; milleks keelt on vaja uurida; võrdlus eesti ilukirjanduskeeles; fraeologismid ilukirjanduses. 133 uurimust (Võlli 1986).

XIII emakeeleolümpiaad – 1988. Nimed. Komisjoni esimees V.-L. Kingisepp. Uurimisteemad: koduümbruse koha- ja perekonnanimed; eesnime valiku põhjused; asutuste, maade ja pealinnade nimede kirjakuju ajalehetekstis. 219 uurimust (Kingisepp 1988).

XIV emakeeleolümpiaad – 1990. J. Aaviku keeleuenduslik tegevus ja emakeeleõpetuse ajalugu. (Pühendatud J. Aaviku 110. sünniaastapäevale.) Komisjoni esimees E. Uuspõld. Uurimisteemad: J. Aaviku keeleuenduslik tegevus; emakeeleõpetuse ajalugu eesti koolis. 60 uurimust.

Olümpiaad esmakordselt 2 vooruga. Lõppvooru kutsuti uurimistööde põhjal (Uuspõld ja Lepajõe 1990, Veikat 1990).

XV emakeeleolümpiaad – 1992. Inglise laenud mingis väljaandes; (meie kandi) sildid, teated, kuulutused. Komisjoni esimees J. Peebo. Uurimisteemad: inglise laenud mingis väljaandes; (meie kandi) sildid, teated, kuulutused. 44 uurimust (Lepajõe 1992).

XVI emakeeleolümpiaad – 1994. Emakeele avalik kasutamine meie igapäevases elus. Komisjoni esimees R. Kasik. Uurimisteemad: firmanimed ajalehetekstis; võõrsünonüümid ajalehekeeles; fraseologismid ajalehekeeles; omadussõnad reklaamitekstides. 89 uurimust (Kasik 1993).

XVII emakeeleolümpiaad – 1996. Eesti keele variandid. Komisjoni esimees J. Peebo. Uurimisteemad: kirjanike eripärane sõnavara; murdekeel; slängisõnad ja -väljendid; sinatamine ja teietamine raadios ja televisioonis; keeleuurijate elu ja teaduslik tegevus. 115 uurimust (Peebo 1996).

XVIII emakeeleolümpiaad – 1998. Lauseõpetus. Komisjoni esimees V.-L. Kingisepp. Uurimisteemad: lause pikkus ja struktuur ajalehekeeles või kirjanike keeletarvituses; oma klassi õpilaste kirjandite lauseehitus ja stiilivead; sihitise kasutamine; nime sisaldavate lisanditarindite kasutamine ajalehekeeles. 85 uurimust (Kingisepp 1998).

XIX emakeeleolümpiaad – 2000. Keele variatiivsus, kirja-keele ja kõnekeele vahekord. Komisjoni esimees R. Kasik. Uurimisteemad: suulise kõne ilmingud ajalehekeeles; kõnekeelsused ilukirjanduses; õpetaja keelekasutus; suulise kõne lindistus, liteerimine ja analüüs. 83 uurimust (Kasik 2000).

XX emakeeleolümpiaad – 2002. Nimed ja nende uurimine. Komisjoni esimees K. Lepajõe. Uurimisteemad: esnimed ja nende valiku põhjendused; minu kodukoha perekonnanimed; hüüdnimed meie koolis; Eesti ettevõtete nimed ja nimetused; isikunimelised tänavad meie linnades; maade ja pealinnade nimede kirjapilt ajakirjanduses. 107 uurimust (Lepajõe 2002).

1986. a alustati **eesti keele ja kirjanduse olümpiaadidega põhikooli 6. ja 7., koolisüsteemi muutudes 7. ja 8. klassi õpilastele**. Need olümpiaadid on seni olnud maakondlikud. Maakondadele on ülesanded koostanud Ele Süvalep, Aarne Merilai, Reet Vääri ja Maia Rõigas (Madisso).

Maakonnad ja linnad on oma 5 paremat tööd saatnud ülikoolile ja nende seast on valitud välja parimad. Olümpiaaditulemused

on avaldatud pedagoogilises perioodikas.

Ka sellel nooremate olümpiaadil on mindud temaatilise piiritlemise teed ja alates 1997. aastast keskendutud vaheldumisi keelele, kirjandusele ja rahvaluulele. Keeleolümpiaadidest oli 1999. a oma pühendatud sõnastusele, 2002. a tekstile.

Osavõtt nooremate olümpiaadist on olnud väga arvukas, näiteks viimasel, 2002. a olümpiaadil "Muutuv keel teksti teenistuses" osales 914 õpilast (7. klassist 464 ja 8. klassist 450). Edaspidi on kavas sellegi olümpiaadi paremate jaoks korraldada ülikooli juures tippvoor.

Tore on olnud, et valdav osa nooremate olümpiaadi parematel on mõne aasta pärast osalenud ka keskkooliolümpiaadidel. Keskkooliolümpiaadide osalejate seast on võrsunud rida hilisemaid uurijaid.

Kokkuvõtteks

Emakeeleõpetajad on need, kelle igapäevane visa kohusetundlik ja südamest tulev töö tagab meie keele olemise ja väärtustamise. Emakeeleõpetajate koolitus on viimase umbes kaheksakümne aasta vältel ikka olnud kõigi ülikooli eesti keele õppejõudude hool ja mure. Selle viljad on kujundanud meie emakeeleõpetajate keeleteadlikkuse.

Keelemetoodika on püüdnud õpetajaid toetada ja suunata, hoida neid kursis uue ja edumeelsega, jätmata unarusse väärtuslikke kogemusi möödunust.

KIRJANDUS

EAA, f 2100, n 2, s 304. Kask, Arnold.

EAA, f 2100, n 2, s 1391 a. Veski, Johannes Voldemar.

EAA, f 2100, n 4, s 222. Tervitused Tartu Ülikoolile tema avamise puhul 1. dets 1919.

EAA, f 2100, n 5, s 27. Haridusministeeriumi kirjavahetus keskkooliõpetajate ettevalmistuse kohta.

EAA, f 2100, n 11, s 82–87. Didaktilis-metoodilise seminari protokollid.

EAA, f 5311, n 23, s 11, 51, 98. Pedagoogika ja metoodika kateeder

1944–1980/81.

EAA, f 5311, n 62, s 1–143. Eesti keele kateeder 1944–1997.

EAA, f 5311, n 63, s 31. Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder 1953/54.

EE 9 = Eesti Entsüklopeedia 9. köide. 1996. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.

Eesti filoloogia osakonna õppeplaan 1993. Tartu Ülikool, lk 29–31.

Eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava. Kinnitatud TÜ nõukogus 22.02.02.

Eesti keele programmid 1972. Tartu: TRÜ eesti keele kateeder, lk 35–37, 69–71.

Filosoofiateaduskonna õppekavad 1995. Tartu Ülikool, lk 94–95.

Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava. Kinnitatud TÜ nõukogus 25.01.02.

Kampmann, Mihkel 1918. Eesti keele õpe-wiis. Tallinn.

Kasik, Reet 1993. Emakeeleolümpiaadi juhend. – Õpetajate Leht 2. X, nr 36.

Kasik, Reet 2000. Lõppes XIX emakeeleolümpiaad. – Õpetajate Leht 31. III, nr 13.

Kask, Arnold 1975. J. V. Veski tööst Tartu ülikoolis. – Emakeele Seltsi aastaraamat nr 19–20. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–14.

Kingisepp, Valve-Liivi 1988. Keskkooliõpilaste nimeolümpiaadist. – Nõukogude Kool nr 11, lk 37–39.

Kingisepp, Valve-Liivi 1998. Lõppes koolinoorte emakeeleolümpiaad. – Õpetajate Leht 3. IV, nr 13.

Koit, Enn 1970. Süntaksi käsitlemine 8-klassilises koolis. Tartu Riiklik Ülikool.

Laugaste, Gerda 1972. Mõtteid ja materjale emakeele-alastest olümpiaadidest. – Emakeeleõpetuse küsimusi IV, Tallinn, lk 122–161. (4 esimest olümpiaadi.)

Laugaste, Gerda 1964. Mida andis ülevabariigiline emakeeleolümpiaad. – Keel ja Kirjandus nr 7, lk 392–399; nr 8, lk 467–476.

Lepajõe, Kersti 1992. Kokkuvõtlikult 1992. a emakeeleolümpiaadist. – Õpetajate Leht 11. IV, nr 16.

Lepajõe, Kersti 2002. Parimad emakeeletundjad on selgunud. – Õpetajate Leht 26. IV, nr 16.

Martinson, Ernst 1923. I eesti keele õpetajate kongress. – Kasvatus nr 3, lk 79–89.

Materjale pedagoogiliseks praktikaks 1965. Tartu Riiklik Ülikool.

Organiseerimiskomisjon 1966. Olümpiaadide parimad. – Nõukogude Õpetaja 2. IV, nr 14.

- Pedagoogilise praktika juhend 1980. Tartu Riiklik Ülikool.
- Peebo, Jaak 1970.** Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil. – Tõid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 159–183.
- Peebo, Jaak 1996.** 17. emakeeleolümpiaad on möödas. – Õpetajate Leht 29. III, nr 13.
- Post, Helgi 1970.** Selgusid nupukatest nupukamad. – Nõukogude Õpetaja 4. IV, nr 14.
- Rõigas, Maia 1985.** XI emakeeleolümpiaadi lõppvoorude kogemustest. – Nõukogude Kool nr 6, lk 33–35.
- Rõigas, Maia 1984.** XI emakeeleolümpiaadi võitjad. – Nõukogude Õpetaja 14. IV, nr 16.
- Rätsep, Huno 1984.** Professor Arnold Kask õppejõuna ja teadlasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28, 1982. Läänemeresoome keeltest. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–10.
- Rätsep, Huno 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–41.
- TÜ eesti filoloogia osakonna õppeplaan 1991. Tartu Ülikool, lk 16–18.
- TÜ filosoofiateaduskond. Teatmik 1997–98. Tartu Ülikool, lk 61.
- TÜ filosoofiateaduskond. Teatmik 2000–2003. Tartu Ülikool, lk 48, 49, 130.
- TÜ filosoofiateaduskonna õppekavad 1992. Tartu Ülikool, lk 55–56.
- Uuspõld, Ellen, Lepajõe, Kersti 1990.** XIV emakeeleolümpiaad komisjoni poolt vaadatuna. – Nõukogude Kool nr 10, lk 38–40.
- Valmis, Aavo 1986.** Emakeeleõpetuse struktuuri kujunemine ja areng Eestis alates XVII sajandi II poolest kuni 1919. a. Tallinn.
- Veikat, Urmas 1990.** J. Aaviku keeleuenduslik tegevus ja emakeeleõpetuse ajalugu eesti koolis. – Õpetajate Leht 19. V, nr 22.
- Veski, Asta 1988.** J. V. Veski pedagoogiline tegevus. – Emakeele Seltsi aastaraamat nr 34. Tallinn, lk 62–73.
- Võlli, Kai 1986.** Haridusministeeriumis. – Nõukogude Õpetaja 31. V, nr 22.
- Õunapuu, Toom 1972a.** Emakeeles läks esikoht jagamisele. – Nõukogude Õpetaja 18. III, nr 12.
- Õunapuu, Toom 1972b.** Võitjaist, võidetuist ja muustki. – Nõukogude Kool nr 5, lk 405–411.
- Õunapuu, Toom 1974.** VI emakeeleolümpiaadi lõppvoor. – Nõukogude Kool nr 8, lk 672–675 ja nr 10, 825–829.
- Õunapuu, Toom 1976.** VII emakeeleolümpiaadi tulemused. – Nõukogude Õpetaja 17. IV, nr 16.
- Õunapuu, Toom 1977.** Kolm viimast emakeeleolümpiaadi. – Keel ja

- Kirjandus nr 4, lk 234–238.
- Õunapuu, Toom 1978.** VIII emakeeleolümpiaadi tulemused. – Nõukogude Õpetaja 15. IV, nr 15.
- Õunapuu, Toom 1980.** IX emakeeleolümpiaadi tulemused. – Nõukogude Õpetaja 12. IV, nr 15.
- Õunapuu, Toom 1982a.** Jooni eesti keele õpetamise metoodika ajaloost Tartu Ülikoolis. – Filoloogiateadused Tartu Ülikoolis (Konverentsi teesid – 15. dets 1982). Tartu, lk 155–159.
- Õunapuu, Toom 1982b.** Lõppes X emakeeleolümpiaad. – Nõukogude Õpetaja 17. IV, nr 16.
- Õunapuu, Toom 1992.** Eesti keele õpetamise metoodika. Käsiraamat emakeeleõpetajatele ja eesti filoloogia üliõpilastele. Tallinn: Koolibri.

LISA

Eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõudude poolt nende Tartu ülikoolis töötamise ajal üldhariduskooli emakeeleõpetuse ja metoodika jaoks avaldatud õppekirjandus

- J. Jõgever**, Eesti keele grammatika: I aasta. Tartu: Odamees, 1919.
- J. Jõgever**, Eesti keele grammatika: II aasta. Tartu: Odamees, 1920.
- L. Kettunen**, Lauseliikmed eesti keeles. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1924.
- J. Aavik**, Eesti deklinatsiooni liigid yhes harjutusylesannetega. Koolidelle ja iseõppimiseks. Tartu: Istandik, 1926.
- J. V. Veski**, Eesti keele kooligrammatika I. Hääliku- ja vormiõpetus. Tartu: Odamees, 1926.
- A. Kask, A. Vaigla, J. V. Veski**, Eesti keeleõpetus ja harjutustik: Keskkooli I klassile (V õppeaasta). Häälikuõpetus. Tartu: Loodus, 1934.
- A. Kask, A. Vaigla, J. V. Veski**, Eesti keeleõpetus ja harjutustik keskkooli I klassile (V õppeaasta). Algakursus. Tartu: Loodus, 1935.
- A. Kask, J. V. Veski, J. Väinaste**, Eesti keeleõpetus ja harjutustik keskkooli IV klassile (VIII õppeaasta). Tuletusõpetus. Tartu: Loodus, 1935.
- A. Kask., A. Vaigla, J. V. Veski**, Eesti keeleõpetus ja harjutustik keskkooli III klassile (VII õppeaasta). Vormiõpetus. Tartu: Loodus, 1936.
- A. Kask, A. Vaigla, J. V. Veski**, Eesti keeleõpetus ja harjutustik keskkooli IV klassile. Lauseõpetus. Tartu: Loodus, 1936.
- A. Kask, P. Puusepp, A. Vaigla**, Emakeele-õpik algkoolile tähendus- ja kirjandiõpetusega. VI õppeaasta. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1942.

- A. Kask, P. Puusepp, A. Vaigla**, Emakeele-õpik algkoolile tähendus-õpetuse ja kirjandiseadmisega. V õppeaasta. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1942.
- A. Kask**, Eesti keel ja selle arenemine. Keeleõpik XI klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946.
- K. Kure, B. Sööt**, Eesti keele grammatika. I: Keskkooli VIII klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946.
- A. Kask**, Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest. (XI klassile.) Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949.
- A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma**, Eesti keele grammatika VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. *Koostajad G. Laugaste ja M. Teder.*
- A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma**, Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. *Koostajad K. Kure ja J. Valgma.*
- A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma**, Eesti keele grammatika X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. *Koostaja E. Koff.*
- G. Laugaste**, Eksamikirjanditest. Tartu Riiklik Ülikool, 1962.
- E. Vääri**, Eesti keele harjutusi IX klassile. Tallinn: Valgus, 1964.
- E. Vääri**, Eesti keele õpik keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1968.
- E. Vääri**, Eesti keele töövihik IX klassile. Tallinn: Valgus, 1968.
- E. Vääri**, Eesti keele töövihik X klassile. Tallinn: Valgus, 1969.
- E. Vääri**, Eesti keele ajaloo. Keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1969.
- E. Koit**, Süntaksi käsitlemine 8-klassilises koolis. Tartu Riiklik Ülikool, 1970.
- E. Vääri**, Eesti keele kontrolltöid IX ja X klassile. Tallinn: Valgus, 1970.
- T. Õunapuu**, Kontrolli ja enesekontrolli võimalusi eesti keele tunnis. Tartu Riiklik Ülikool, 1971.
- T. Õunapuu**, Loenguid eesti keele õpetamise metoodikast I–III. Tartu Riiklik Ülikool, 1973.
- J. Valgma, L. Villand, T. Õunapuu**, Eesti keele õpik VII klassile. Tallinn: Valgus, 1975.
- T. Õunapuu**, Emakeele harjutusvara VII klassile, I osa. Tallinn: Valgus, 1975.
- E. Vääri**, Eesti keele kontrolltöid keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1977.
- T. Õunapuu**, Eesti keele kontrolltööd VII klassile. Tallinn: Valgus, 1978.
- V.-L. Kingisepp**, Eesti keele harjutusi TRÜ ettevalmistusosakonnas õppijaile, 1. vihik. Tartu Riiklik Ülikool, 1978.
- V.-L. Kingisepp, M. Rõigas**, Eesti keele harjutusi TRÜ ettevalmistusosakonnas õppijaile, 2. vihik. Tartu Riiklik Ülikool, 1978.

- T. Õunapuu**, Loenguid eesti keele õpetamise metoodikast IV. Tartu Riiklik Ülikool, 1979.
- T. Õunapuu**, Keeleõpetusest VII klassis. Metoodiline juhend. Tallinn: Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, 1980.
- T. Õunapuu**, Eesti keele õpik VI klassile. Tallinn: Valgus, 1982.
- T. Õunapuu**, Keeleõpetusest VI klassis. Metoodiline juhend. Tallinn: Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, 1982.
- T. Õunapuu**, Emakeele harjutusvara VI klassile. Tallinn, 1982.
- T. Õunapuu**, Eesti keele kontrolltööd VI klassile. Tallinn, 1982.
- M. Rõigas**, Etteütleri ja ümberjutustusi VI–VIII klassile. Tallinn: Valgus, 1983.
- V.-L. Kingisepp, M. Rõigas**, Eesti keele harjutusi kõrgkoolidesse astujaile. Tallinn: Valgus, 1984.
- K. Pruuli**, Metoodilisi nõuandeid stiilianalüüsiks. Tartu Riiklik Ülikool, 1985.
- V.-L. Kingisepp**, Harjutusi tänapäeva eesti keelest. Suur ja väike algustäht. Tartu Riiklik Ülikool, 1986.
- M. Rõigas**, Valimik kirjandeid keskkoolile. Tallinn: Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, 1986.
- V.-L. Kingisepp**, Eesti keele harjutusmaterjale TRÜ-sse sisseastujaile. Tartu Riiklik Ülikool, 1988.
- M. Rõigas**, Valimik Tartu Ülikooli sisseastumiskirjandeid. Tallinn: Haridustöötajate koolituskeskus, 1993.
- V.-L. Kingisepp**, Kirjuta õigesti. Harjutusi eesti õigekeelsusest. Tartu Ülikool, 1995.
- K. Pruuli**, Essee. Abiks algajale esseistile. Tallinn: Koolibri, 1996.
- M. Erelt, S. Vare**, Eesti keele õpik XI klassile. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Koolibri, 1996.
- M. Madisso**, Sõnad lendavad, kirjutatu jääb: Sada Tartu Ülikooli sisseastumiskirjandit 1996. Tartu Ülikool, 1997.
- M. Madisso**, Sõnastusharjutusi eksamikirjandiks valmistujatele. Tallinn: Koolibri, 1998.
- M. Madisso**, Õigekeele- ja analüüsiharjutusi eksamikirjandiks valmistujatele. Tallinn: Kännimees, 1999.
- M. Madisso**, Keele- ja tekstiharjutusi abiturientidele. Tallinn: Kännimees, 2002.

SOOME KEEL JA LÄÄNEMERESOOOME KEELTE PROFESSUUR TARTU ÜLIKOO LIS

Tiit-Rein Viitso

1. Eesti ja soome keele lektori ametikoha loomine Tartu ülikoolis

Sellel, et 200 aastat tagasi loodi filosoofiateaduskonna juurde eesti ja soome keele lektori ametikoht, on rida eeldusi.

Et Tartu ülikool taasavati, oli tingitud esiteks sellest, et Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad olid tänuks Põhjasõja-aegsele riigireetmisele saadud erikorra eest agaralt kaasa aidanud Venemaa uuenemisele ja keisritel ei olnud vähimat vormilist põhjust keelduda saksakeelse ülikooli avamisest saksa valitsemiskeelega Läänemere provintsidest. Teiseks oli Rootsi riik ikka veel tõsiselt arvestatav naaber, ja Vene valitsejatel tuli arvestada ka rüütelkondade võimaliku meelemuutusega Rootsi kasuks nendega tüllimineku korral. Tartu ülikooli taasavamine peaaegu et Rootsi riigi ülikooli varemetel ning mitte Riias, viitab otseselt sellele, et Vene riik püüdis ennast näidata vähemalt sama heana kui Rootsi riik ja paremanagi.

Seegi, et 200 aastat tagasi loodi eesti ja soome keele lektori ning läti keele lektori ametikoht, tulenes otseselt asjaolust, et Venemaa vallutas Põhjasõja ajal Rootsilt mitte ainult Ingeri-, Eesti- ja Liivimaa, vaid ka Viiburi. Ingerimaa luteriusu kirik kuulus juba Rootsi ajast Tallinna piiskopi diötseesi. Ingerimaa lülitamine Peterburi kubermangu 1719. a seda asjaolu ei muutnud. Ja Tartu ülikool ainsa luterliku ülikoolina pidi vähemalt kavatsuste pinnal andma teoloogilist haridust kogu luterliku alale.

7. juulil 1807. aastal Prantsusmaaga sõlmitud Tilsiti rahu andis Venemaale vabad käed tungida Rootsi kallale ja Prantsusmaale vabad käed tungida Hispaania kallale. Mõlemad lepinguosalised kasutasid avanenud võimalust. Pärast seda, kui Venemaa 1808.–1809. a sõjas anastas Soome ning Venemaa keisrist sai ka Soome suurvürst, liideti 1812. aastal Viiburi lään Soomega. Et ka Turu ülikool oli saanud Vene riigi ülikooliks, Tartu ülikooli teeneid soomekeelse ala koguduste õpetajate ettevalmistamiseks

ei vajatud, kuigi esimese eesti ja soome keele lektori Friedrich David Lenzi järel oli ka Georg Philipp August von Roth aastail 1810–1817 veel vormiliselt eesti ja soome keele lektor.

Eesti ja soome keele lektori, 1817. aastast eesti keele lektori ülesandeks oli pikka aega praktilise eesti keele ja eesti keele grammatika õpetamine ennekõike usuteaduskonna üliõpilastele. Üliõpilased ei olnud koolis eesti keelt õppinud, enamasti oli eesti keel neile võõrkeel. Et eesti keelel oli kaks kirjakeelt, siis see, kas lektor õpetas ennekõike tartu või tallinna keelt või mõlemat, olenes nähtavasti lektori enese oskustest või eelistustest. Et esimene eesti ja soome keele lektor pastor Friedrich David Lenz piirdus oma töös aastail 1803–1809 tartu keelega, tulenes nähtavasti ennekõike ülikooli asukohast. Kuid et Piibel oli tallinnakeelne, siis tallinna keelest ta tõenäoselt täiesti mööda ei pääsenud. Samas ei ole alust arvata ka, et Tartus tartu keele alal antud õpetus oleks olnud täiesti kasutu nt põhjaeestikeelsele alale tööle minejale.

2. Muud läänemeresoome keeled veneaegses Tartu ülikoolis

Eesti keele õpetamise ajaloo käsitlejad on üksmeelselt väitnud, et Tartu ülikooli eesti ja soome keele lektorid soome keelt ei osanud. Samas pole keegi usaldanud väita, et neil soome keelest üldse aimu ei olnud. Juba 1803. aastal õppis Tartus soomlasi. Ja et Tartu ülikoolis Soome poole vaadati, tõendab seegi, et üliõpilane Christian Jaak Peterson tõlkis 1821. aastal rootsi keelest saksa keelde Christfrid Gananderi “*Mythologia Fennica*” (Christfrid Ganander Thomasson’s *Philos. Mag. Finnische Mythologie. Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Cristian Jaak Peterson, Literat in Riga. – Beiträge zur genaueren Kenntniß der ehstnischen Sprache. Vierzehntes Heft. Pernau 1822, lk 1–128*). Ilmselt ei toimunud see täiesti ilma välise tõuketa. Tähelepanuväärne on seegi, et esimene eestlasest eesti keele lektor (1837–1841) Dietrich Heinrich Jürgenson käis 1839. aastal Salatsi liivi keelt uurimas. Tema säilinud kirjanekud on avaldanud Eberhard Winkler (1999: 174–183). Siiski ei ole teateid lektorite soomeugriliste harrastuste rakendamisest ülikooliõpetuses enne Michael Wesket (postuumselt Mihkel Veske).

Aastail 1874–1886 eesti keele lektoriks olnud Weske oli Leipzigi ülikoolis saanud keeleteadusliku koolituse ja kaitsnud seal ka väitekirja “*Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes*”, kus käsitleti käänamist ja

selle kujunemist läänemeresoome keeltes ning soome-ugri keelte *n*-käändeid, seejuures käänamisega ühenduses läänemeresoome keelte astmevahelduse ning eesti kolme välte kujunemist. Tartu ülikooli eesti keele lektorina on ta lihtsalt eesti keele ja eesti keele grammatika õpetamise kõrval pööranud tähelepanu muudelegi läänemeresoome keeltele. Nii on ta eesti keele õpetamise kõrval lugenud soome, liivi ja eesti keele võrdlevat grammatikat (1875. ja 1878. a 2. semester), soome grammatikat koos “Kalevala” selgitustega (1876. a 1. semester), soome grammatikat harjutustega 2-semestriliste kursustena (1876. a 1. semester), soome grammatikat (1876. a 2. semester) ja soome grammatika jätkukursust (1877. a 1. semester). Neid kursusi on muuseas kuulanud ka sel ajal veel tulevane Tartu ülikooli eesti keele lektor Karl August Hermann. 1880. a käis Weske uurimisreisil Soomes, mille tulemusel ilmus temalt “Soome keele õpetus” I–II (1881–1883). 1885. aastal käis ta uurimisreisil Ungaris. Michael Weske püüe saada Tartu ülikoolis tema kutsumusele ja võimetele kohasemat rakendust dotsentuuri või professori näol ei õnnestunud, mistõttu Weske siirdus Kaasani. Selles, et Weskele ei loodud soome-ugri keelte dotsentuuri või professori nagu ka järgmistelegi eestlastele, nagu Jakob Hurt ja Karl August Hermann, on nähtud võimul olnud sakslaste ja venelaste pahatahtlikkust. See võib nii olla. Kuid lisaks võis arvesse tulla seegi, et soome-ugri keeleteaduse järele oleks nõudlus sel ajal olnud liiga väike. Tuleb arvestada sedagi, et Karl August Hermann lektoriks olles tegi Eesti Üliõpilaste Selts oma noorliikmetele Hermann loengute kuulamise lausa kohustuslikuks, et nähtaks aine vajalikkust. Teiselt poolt on soome-ugri ja muuseas ka soome kirjakeele kujunemise temaatikat käsitlenud aastail 1865–1898 Tartu ülikooli germaani ja võrdleva keeleteaduse professoriks olnud Leo Meyer, kelle õpilane Nikolai Anderson väitles Tartus 1879. a doktoriks tööga “Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen”

Ka Karl August Hermann, kes oli eesti keele lektoriks aastail 1889–1908, ja selles ametis tuntud kui dr August Hermann, on lugenud kursusi muudestki keeltest peale eesti keele. Olgu nimetatud “Soome grammatika võrdlevalt eesti ja muude ugri keeltega”, “Eesti keel võrrelduna soome, lapi, mordva, sürja, tšeremissi, voguli ja ungari keelega”, “Soome grammatika ja tekstide lugemine”, “Soome keele praktikum lektüüriaga, valitud tükke soome kirjandusest” Et soome-ugri keelte professori loomine 1902. a

ei õnnestunud, võib lisaks ülikooli venelastest juhtkonna eestivaenulikkusele olla oma osa sellelgi, et Hermannii laiade keealaste huvidega (ta on lugenud ka mandžu, hiina ja türgi keele grammatika kursusi) kaasnes halvasti kontrollitud keeleline fantaasia.

3. Läänemeresoome keelte professor Tartu ülikoolis 1919–1944

Eesti Vabariik kuulutati 1918. a välja momendil, mil enamlased olid põgenenud ja Saksa väed polnud veel kohale jõudnud ja Saksa okupatsioon polnud alanud. Kui Saksamaa Novembrirevolutsiooni järel lahkvate Saksa vägede kannul Eestisse tunginud Nõukogude Vene väed olid jaanuaris 1919. a Tartust välja löödud, alustas märtsis tööd ülikooli uuestiavamise eeltööde komisjon, mille tegevust juhtis ülikooli hoolekandja Peeter Põld. Komisjon asus ülikooli komplekteerimisele, otsides ennekõike professoreid nii kodu- kui välismaalt.

1. juulil 1919. a saatis Tartu ülikooli hoolekandja Peeter Põld vastuseks EV Haridusministeeriumi poolt 3. juunil 1919. a esitatud küsimustele eesti ülikooli ettevalmistuste kohta kirja (ERA f 1108, n 5, s 4, l 83 jj ; EAA f 2100, n 4, s 441, l 7-12; vrd Piirimäe 1994: 51–55), kus mõeldavate õppejõududena on arvele võetud ajaloo-filosoofilises teaduskonnas:

- 16) *Uraali keelte õppetool – Juulius Mark, kes Helsingis lähemal ajal doktori väitekirja mõtleb kaitsta.*
- 17) *Eesti keel – kandidaadid J. Jõgever, V. Grünthal, J. Aavik*
- 18) *Lääne Soome keeled, Soome keel – Lauri Kettunen*
17 ja 18 võivad ka ühendatud olla.

Komisjoni kiirest tegevuse tagamaadest on piisavalt täpse ülevaate andnud Valve-Liivi Kingisepp (1999: 87–88). Igatahes eesti keele ja “Lääne-Soome”, st läänemeresoome keelte professoride ühendamiseni asi ei läinud. Juba 5. august 1919 järgneb ülikooli valitsuse otsus loodavate õppetoolide ja koosseisulistele õppejõudude arvu kohta (EAA f 2100, n 4, s 35, l 28–32; vrd Piirimäe 1994: 56–58), mille teine osa käsitleb ajaloo-filosoofia teaduskonda. Sealt loeme järgmist:

a) Kateedrid ja õpeained, mis esialgul
tingimata peavad olema

b) Õpejõudude arv

Professor	Dotsent	Lektor ja teised õp.	Assist.
-----------	---------	-------------------------	---------

II Ajaloo-filosoofia fakulteed

a) Uraali keelte jaoskond

1. Uraali keelte teadus	1		
2. Läänemere keelte teadus	1		
3. Eesti keel ja foneetika	1		
4. Eesti ja võrdlev folkloora	1		
5. Eesti ja üldine kirjanduse ajalugu	1*		

Selle otsusega kehtestati jaoskondade ametlik järjestus teaduskonnas. Selle otsuse kohaselt ei planeeritud esialgu uurali keelte jaoskonnale ei dotsendi ega lektori ametikohti. Eesti ja üldise kirjanduse ajaloo professori koha täitmise kohta oli kirjas märges "Ametisse seadmine lükatakse edasi, kuni G. Suits valmis saab" Siit näeme, et ülikooli kujundajatel oli selgelt silmas eesti keele, selle tausta (sugulaskeelte) ning pealisehituse (eesti rahvaluule ja eesti kirjanduse) ühtsus. 80 aastat hiljem leidsid pikemat aega professoriteta eesti kirjanduse õppejõud aga, et eesti keele ja sugulaskeelte õppetoolid teevad neile liiga ja likvideerisid lahkudes eesti filoloogia osakonna. On karta, et on unustatud asjaolu, et ainult emakeelse autori eesti keel teeb kirjanduse eesti kirjanduseks.

EV haridusministri käskkirjaga 20. augustist 1919 (ERA f 1108, n 5, s 9, l 8–11; Piirimäe 1994: 61–63) kinnitati kohale 21 professori hulgas esimestena kaks keeleprofessorit:

- 1) *Helsingi ülikooli Dr. phil. Lauri Kettunen'i ajaloo-filosoofia teaduskonnas Lääne-Soome (Läänemere) keelte professoriks. Soomlane, sünd. 1885. a., Helsingi ülikoolis dotsent olnud 1914. a. saadik.*
- 2) *Tartu ülikooli cand. phil. Jaan Jõgever'i ajaloo-filosoofia teaduskonnas Eesti keele professori kohusetäitjaks. Eestlane, sünd. 1861. a., Tartu ülikoolis Eesti keele lektor olnud 1909. a. pääle.*

Selle kohta lähetati L. Kettunenile järgmise sisuga kiri (EAA f 2100, n 2, s 324):

Herra professor Dr L. Kettunenile Nr 2111
17 IX 19.

Haridusministeeriumi kirja 12. IX 19 Nr 13509 põhjal teatab ülikooli walitsus Teile, et Teie olete ülikooli ajut. nõukogu ettepaneku järele Haridusministeeriumi poolt Tartu ülikooli Lääne-Soome keelte professoriks kinnitatud, 20 augustist s.a. arwates, ja palub Teid nimetatud ameti kohuste täitmisele asuda.

Ülikooli hoolekandja P. Pöld
sekretär K. Laagus

Lauri Kettunen (1885–1963) 1912. a Helsingis kaitsnud doktoriväitekirja käsitles eesti keele Kodavere murraku vokalismi ja oli ulatuslikuma uurimuse üks osa. Lisaks oli Kettunenilt ilmunud “Eesti-Soome sõnaraamat” (1913), vadya keele häälikulugu “Vatjan kielen äännehistoria” (1915) ja eesti keele häälikulugu “Eestin kielen äännehistoria” (1917).

Lauri Kettunen esimest tegevusaastat kroonivad kaks algatust. Neist tuntuim on Akadeemilise Emakeele Seltsi asutamine 23. märtsil 1920, mille esimene esimees ta oli aastail 1920.–1924.

Lauri Kettunen teiseks suureks algatuseks oli liivi keele uurimise algatamine Tartu ülikoolis. 28. veebruaril 1920 esitas ta ülikooli valitsusele järgmise sisuga kirja (EAA f 2100, n 2, s 324, l 6):

ÜLIKOOLI K.A. VALITSUSELE

Et ma tuleval õpeaastal tahaksin ettelugemisi liivi keele üle pidada, sellest keelest aga õige vähe usaldavaid ülestähendusi olemas on, sooviksin suvekuudeks (vähemalt kaheks kuuks) liivlaste juurde, Kuramaa randa, uurimisteedkonnale sõita. Nimetatud ülesande tarvis paluksin toetust ülikooli poolt, kui võimalik, viistuhat (5000.-) Eesti marka. Selle pääle vaadates, et päevapildiaparaadi ja filmide muretsemine etnograafiliste ülesvõtete jaoks – selle suremisel oleva sugurahva killukese käest peavad

muidugi ka niisugused mälestused korjatama – üle tuhande margaga ning fonograafirullid (tellitud juba 100 tükki) vahest niisama palju maksavad ja et alalise keelejuhi palkamine alla 25 mk. päevas vaevalt mõelda on, ei või palutud toetusraha vist mitte liig kõrgeks pidada; suur jagu sõidu- ja ülespidamise kulu-dest jääks sääljuures muidugi minu enese kanda,
Tartus 28.II.20. kõige suurema austusega

Lauri Kettunen

Sellele järgnes teine kiri ülikooli valitsusele (EAA f 2100, n 2b, s 33, l 7):

Ülikooli Valitsusele

Urali keelte professori k.t. J. Mark on minule kirjaliku sooviavalduse saatnud, et ma uurimisteekonnale liivlaste juurde sõites kellegi oma siinseist õpilastest kaasa võtaksin, kellel võimalik oleks teaduslise korjamismetoodi ning liivi keelega tuttavaks saada. Seda nõu arvas ka ajaloo-filosoofia teaduskond, kellele nimetatud kirjast teatasin, väga soovitavaks.

Ehk minul küll isiklikult esialgu vaevalt abi on loota harjumata seltsilisest, tahaksin siiski häämeelega kõnesolevale soovile vastu tulla. Selles mõttes olengi juba üliõpilase Oskar Looritsi poole pööranud, kes tõsist huvi ja annet sugukeelte õppimises on näidanud ja ka valmis oleks ka seda juhust kõige parema meelega tarvitama.

Liivi keel on teatavasti täitsa välja suremas, ja selle põhjalikumaid teadjaid ei ole praegu ühtki. Oleks nagu au asi, et just Eestile selle soome-ugri ja eraldi Eesti keeleteadusele nii väga tähtsa keele tundjaid ja uurijaid leiduks. Omalt poolt katsuksin, kui Ülikooli Valitsus asja toetamise vääriliseks arvab, mis võimalik teha, et õppija ja korjaja töö soovitud vilja kannaks.

Et reisikulud, elu sõja laastatud külades ja alaliste keelejuhtide palkamine mitte odavad ei või olla, siis tuleb vist hra Looritsi jaoks kaks ja pool tuhat (2.500)

*Eesti marka paluda, mis teda kohustaks vähemalt
kaks kuud liivlaste juures töötama.*

Tartus 17. IV

Aupaklikult

Lauri Kettunen

Nendes kirjades avaldatud soovid rahuldati. Niisiis tähistab neist kahest kirjast esimene vormiliselt otsust alustada liivi keele uurimist selleks, et võida seda korralikult õpetada. Sisuliselt tähistab see otsust alustada liivi keele korralikku kestvamat uurimist Lauri Kettuneni poolt. Järgmised kaks uurimisreisi liivlaste juurde ning kolmekuulise uurimisreisi Soome karjala ja aunuse keelt uurima tegi Kettunen siiski täiesti omal kulul. Teine kiri on omamoodi eellooks üliõpilaste murdepraktikale. Murdepraktika oli omamoodi tähtsaim, mis siis ja ka nõukogude ajal sai võimekate uurijate leidmise ja kasvatamise aluseks. Märkimisväärne on seegi, et nähti ette vajadust isegi üliõpilase alalisi keelejuhte tasustada. Eraldi juhiksin tähelepanu uurimisreisi kestusele. Üliõpilane Oskar Loorits sai siiski ühe suvega sama pika, kuid intensiivsema kogemuse kui nõukogudeaegne hakkaja üliõpilane parimatel aastatel nelja suvega. Oskar Looritsast kujuneski väljapaistvaim liivi rahvaluule koguja ja publitseerija ja samavõrd väljapaistev eesti rahvaluule uurija. Liivi keele uurimise kõrvaltulemuseks oli liivi rahvusliku liikumise virgutamine Lauri Kettuneni ja Oskar Looritsa poolt ning liivi kirjakeele taastamine.

Teaduskonna nõukogu 13. jaan. 1921 koosoleku päevakorras (EAA f 2100, n 5, s 152, l 47p) leidub huvitav punkt:

13e: Prof. Kettunen paneb ette muuta nime “Lääne Soome keeled” ümber nimetuseks “Eesti lähisugu keelte professor”

Otsustamine lükati edasi. Teaduskonna nõukogu 17 märtsi 1921 koosoleku lauakirjas (EAA f 2100, n 5, s 152, l 57p) tullakse nimevahetuse juurde tagasi ja sellega haakub teinegi küsimus, mis samuti kajastab muutunud nime-eelistust:

80. a Dekaan paneb ette soomesugu keelte õppetoolide järjekorra muuta – nii et esimesel järjel Eesti

keel oleks, teisel lääne Soome keeled, kolmandal Uraali keeled

80. b prof. Kettunen paneb ette "lääne Soome keelte õpetooli" asemel tarvitusele võtta nimetus "läänemere Soome keelte õppetool"

Mõlema ettepanekuga *oldakse nõus*. Uus õppetoolide järjesutus võttis arvesse asjaolu, et kolmest õppetoolist on Eesti ülikoolis keskne eesti keele õppetool. Läänemeresoome keelte õppetool uurib ligemalt eesti keele tausta ja õpetab n-ö vaatama eesti keelele väljastpoolt, ning läänemeresoome keelte kui terviku tausta uurib ja õpetab omakorda urali keelte õppetool. Kui protokollija õigekirjale mitte tähelepanu pöörata, siis võime nentida, et läänemeresoome keelte õppetool sai 17.03.1921. a lõpuks oma tänapäevase nime. Samas kadus *Uurali jaoskond*. Töenäoselt tekitas see jaoskonna nimetus lisaks vankuvale õigekirjutusele muudki segadust, sest mõttelise Uurali jaoskonna kõrval oli samanimeline reaalne õppetool ja õppetoolide nimekirjas veel esimesel kohal.

Niisiis seadis nõukogu õppetoolid tähtsuse järjekorda, kusjuures eesti keele õppetool loeti loomulikult tähtsaimaks. Kui võrd aga teaduskondade õppetooli rühmitati endiselt ja edaspidigi nendesamade jaoskondade järgi, nihkus eesti keele õppetool teaduskonna õppetoolide reas esimesele kohale.

1922. aasta 7 oktoobril vannutas rektor Heinrich Koppel rohkem kui kolm aastat esimese välismaalasena ustavalt Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli teeninud Soome Vabariigi kodanikku Lauri Kettunen. Sellest on olemas vande andja ja vannutaja allkirjadega trafaretne, kuid siiski huvitav dokument (EAA f 2400, n 2, s 321, l 27).

05.12.1924. a pöördus Lauri Kettunen Tartu ülikooli valitsuse poole kirjaga, kus teatas, et "Olen täna teate saanud, et mind Helsingi ülikoolis on palgaliste dotsentide hulka arvatud, mille pärast mul võimalik ei ole sääl ametikohuseist vabastamist tulevaks poolaastaks enam paluda," ja pöördus "Ülikooli lugupeetud Valitsuse poole palvega, et mind Läänemere-soome keelte professori õppetoolilt vabastatakse, arvates 1. jaanuarist 1925" (EAA f 2100, n 2, s 324).

11. dets 1924 on teaduskonna nõukogu käsitletud neljanda punktina asjaolu, et "Prof. Kettunen teatab, et ta järgmisel semestril Tartust lahkub" Otsustati "Teatavaks võtta ja prof. Kettunenile tema viljaka tegevuse eest tänu avaldada" Lauri Kettunen sai Hel-

singi ülikoolis palgalise dotsentuuri ja pöördus tagasi kodumaale. Alates 1. jaanuarist 1925 jääb läänemeresoome keelte õppetool aastateks vakantseks.

Tartus oldud nelja ja poole aasta sees on Kettunen trükitud loengukavade järgi lugenud vepsa keelt (7 semestril), vadja keelt (3), liivi keelt (5), aunusekarjala keelt (1), karjala keelt (1; tõenäoselt siiski ennekõike aunusekarjalat), ühel semestril sama kursuse raames nii vepsa kui vadja keelt, soome kirjakeele ajalugu (1), soome vanemat kirjakeelt (2), soome ajaloolist grammatikat (1), soome murdeid (1), üldfoneetikat (1), lisaks on ta mitmel semestril olnud valmis kokkuleppel instrumentaalfoneetikat õpetama. Läänemeresoome keelte õpetamisel oli pearõhk häälikulool, millega kaasnes tekstide lugemine. Samas pööras Kettunen häälikuloo raames suurt tähelepanu ka morfoloogiale. Vepsa keele eelistamine tulenes sellest, et vepsa keel on soome keele ajaloo selgitamise seisukohalt tähtsaim sugulaskeel ja Kettunen oli pärast doktoritöö valmimist intensiivselt tegelenud vepsa keeleainestiku kogumisega ning käsil oli selle kogumistöö tulemuste avaldamine. Kettuneni Tartu perioodi suuri töid on tema “Näytteitä etelävepsästä” mõlemad osad. Ta “Lõunavepsa häälik-ajalugu” on aga 20. sajandil esimene eestikeelne süvateaduslik töö. Elava liivi ja aunuse keelega tutvus ta esmakordselt Tartu päevil. Ja tema “Untersuchung über die livische Sprache“, mis saksakeelse sissejuhatuse kõrval sisaldab eestikeelsete tõlgetega liivi murdetekste, tegi teiselt poolt eesti keele seisukohalt kõige õpetlikuma sugulaskeele kättesaadavaks.

Ilmselt ei maksa Lauri Kettuneni professuuriaega püüda hinnata magistrite tootmise järgi, sel ajal valmis vormiliselt läänemeresoome keelte alal üks magister, nimelt Julius Mägiste 15. veebruaril 1923 tööga “Eesti häälikute relatiivsest pikkusest eksperimentaalfoneetika valguses” Selleaegsetel üliõpilastel oli algusest peale selge, et läänemeresoome keeleteadus võis kindlat leiba anda eeskätt ühele professorile. Seepärast seda peaineks eriti ei valitud. Ka teaduslike huvide ja võimetega üliõpilased otsisid hoolikalt oma oksa. Läänemeresoome keeleteadus oli tähtis ikkagi eesti keele tausta valgustava vajaliku kõrvalainena. Lauri Kettunen tõi lisaks loetud üldfoneetika kursusele Tartu ülikooli 1921. a kümograafi ja eksperimentaalfoneetika, mis Soomes oli fennougristide koolitamisel juba varasemast ajast tähtsal kohal.

14. mail 1925 oli teaduskonna nõukogus 21. punktina arutusel “Prof Mark’i ettepanek ülesandeks teha mag. Mägistele pidada

Läänemere-Soome keelte alal loenguid harjutustega 2 tundi nädalas, ning ühtlasi ka sama aine eksamisi pidada ja temale selle eest tasu määrata” Alates 1925. aasta 2. semestrist saab Julius Mägistest neljaks aastaks õppeülesandetäitja 2–5 nädalatunniga. Selleks ajaks ilmub ka tema esimene suurem uurimus “Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned” See oli esimene ja paraku ka viimne uurimus selle eesti keealalaga vahetult piirneva, luterlaste räägitud soome kagumurrete hulka kuuluva Narvusi murde ning kreekakatoliiklaste poolt räägitud isuri Alam-Lauga murde läänepoolseima sopi keelest.

Sel ajal kui läänemeresoome keelte professori koht oli vakantne, sattus selle olemasolu ohtu. Ülevaates “Tartu ülikooli Filosoofiateaduskond 1919–1929” (EAA f 2100, n 5, 256, l 8–13) leiame lehel 9 järgmise lause:

Ülikooli koosseisude koondamisel 1926. a. on Filosoofiateaduskonna vastuseismisel Vabariigi valitsuse poolt otsustatud

1. Ühendada Läänemere-soome keelte ja Uurali keelte professuurid üheks “Soome keelte” professuuriks.

Ei ole selge, kes oli Vabariigi valitsuse otsuse autor, ega see, kuidas läänemeresoome keelte professuur jäi püsima. Kui arvestada, et läänemeresoome keeleteadus on Tartu ülikoolis olemuselt eesti keele taustaine ning uurali keeleteadus omakorda läänemeresoome keeleteaduse taustaine, kusjuures taust on alati ähmasem esiplaanist, oleks otsuse täitmise tähendanud sisuliselt läänemeresoome keeleteaduse likvideerimist ja kahjustanud otseselt ka eesti keele õpetamist ja uurimist.

Pärast seda, kui Julius Mägiste oli 1928. aastal väitekirjaga “*oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome keelte nominaaltuletus I” (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XII2, Tartu 1928) väidelnud doktoriks, valis filosoofiateaduskonna nõukogu ta 3. aprillil 1929 läänemeresoome keelte korraliseks professoriks. Enne valimist laiendati läänemeresoome keelte professori kohustusi, lisades varasematele üldfoneetika õpetamise eesti- ja sugulaskeelte õppijaile, eesti keele transkriptsiooni õpetamise, loengud laensõnadest läänemeresoome keeltes ja eesti keele harjutustööde kontrollimise. Viimane ülesanne osutab, et eesti keele professorile oli tekkinud üliõpilaste juhendamisel ülekoormus ja kahe õppetooli tegevust hakati koordineerima.

14. aprillil 1929 “kinnitas Hariduse- ja sotsiaalminister dr. phil. Julius Mägiste Läänemere-soomekeelte õppetoolile erakorraliseks professoriks” Tartu ülikooli valitsuse ettepanekul (EAA f 2100, n 2b, s 50, l 81). Neli aastat hiljem, 11. mail 1932 “otsustas Hariduse- ja sotsiaalminister kinnitada erakorraline professor dr. phil. Julius Mägiste läänemere-soomekeelte korraliseks professoriks” (EAA f 2100, n 2b, s 50, l 89).

Julius Mägiste (1900–1978) tööaeg õppeülesannete täitjana, erakorralise professorina ja professorina 1929–1944 osutus põhisosaks ajaks, mil ülikool funktsioneeris rahulikult. Mägiste loengute temaatika kattub ühelt poolt Lauri Kettuneni temaatikaga, kuid sagedamini kordunud üksikkeelte häälikuloo (ja morfoloogia) kõrval, vrd vadja ja soome (5 korda), vepsa ja liivi (3 korda), eesti (2 korda), peeti ühel korral eri keelte võrdlevaid häälikuloo loenguid: karjala-aunuse-vepsa, liivi-eesti-vadja, eesti-vadja, karjala-aunuse-lüüdi, viimast esitati teiselgi korral. Kahe- ja kolmesemestrilist läänemeresoome keelte häälikulugu loeti kolmel korral ja ühel semestril loeti läänemeresoome häälikuloo probleeme. Erinevalt eelkäijast puudusid Mägistel isiklikud kokkupuuted käsitletud muude sugulaskeeltega peale soome keele. Mägiste lemmiktemaatika oli selgelt sõnavara. Läänemeresoome indoeuroopa laene on ta lugenud viiel korral, lisaks kitsalt germaani ning balti laene, kumbagi terve semestri, lisaks kahe- ja kolmesemestrilist eesti kultuursõnade kursust ühel korral. Läänemeresoome tuletusõpetust eri versioonides luges ta kokku 13 semestril, kusjuures läänemeresoome, eriti eesti deminutiivtuletuse kursus kestis kaks semestrit, ja tema viimaseks jäänud läänemeresoome nominaaltuletuse kursus koguni kolm semestrit. Seejuures oli Mägiste ka sõnatuletuse uurijana ikkagi sõnauurija ja mitte morfoloog. Mägiste huvidega liitus ka kahe- ja kolmesemestriline keeleajalooline ülevaade setu murdest. Lisaks on Mägiste professorina õpetanud transkriptsioonikursust, eesti keele sõnajärge, kahel korral keeleteaduse propedeutikat. Mägiste uurimistegevuses valitsevad kolm suunda: ajalooline sõnatuletus, sõnavara päritolu ja aastail 1930–1939 setu murre. Alles 1943. aastal võttis ta ette uurimisreisid vadjalaste ja liivlaste juurde. Nõukogude vägede pealetung 1944. aasta suvel sundis Julius Mägiste siirduma pagulusse.

4. Soome keele lektoraat

Dokumenteeritult tuli soome keele lektoraadi loomine esimest korda päevakorda 9. oktoobril 1919. aastal. Ajaloo-philoloogia teadus-

konna koosoleku lauakirjas (EAA f 2100, n 5, s 151) on see sõnas-
tatud järgmiselt:

*§ 4 Soome Keele lektuura sisse seadmist ajaloo-phil.
teaduskonna juures loeb fakulteet tarvilikuks, kui
mitte käesoleval semestril, siis igatahes juba tuleva
semestri algusel – juba soomekeelsete kursusraama-
tute pärast, ja ka selle pääle vaadates, et igale ühele
Eesti Keele õppijatest Soome Keele oskamist tarvis
läheb.*

Koosolekul 16. oktoobril tehakse teatavaks ülikooli nõukogu
otsus:

*§ 3 Decanus annab teada fakulteedile nõukogu otsust
soomekeele lektori asjus – ainult et soovitav oleks,
kui soome keele lektor oma hoolde võtaks ka ungari
keelt.*

Esimest tegelikku sammu soome lektoraadi loomise suunas
kajastab filosoofiateaduskonna dekaani kt prof Jaan Jõgeweri 31.
mail 1920 päevatud kiri ülikooli valitsusele (EAA f 2100, n 2, s
323, l 2), kus dekaani kt palub kinnitada Hilja Kettuneni valimist
soome keele lektori kohusetäitjaks (vt koopia 1). 2. juunil vali-
takse 1888. a sündinud Hilja Kettunen, kes oli kaks ja pool aastat
õppinud ülikoolis soome keelt ja kirjandust, rahvaluulet ja esteeti-
kat, ühel häälel soome keele lektori kohusetäitjaks (EAA f 2100,
n 4, s 1, l 141p–142). Teade Hilja Kettunenile ta valimisest lektori
kohusetäitjaks ülikooli ajutise nõukogu poolt on päevatud 3. juunil
(EAA f 2100, n 2, s 323, l 3).

Hilja Kettunen oli filosoofiateaduskonnas esimene lektor, kes
omal algatusel esitas 23. oktoobril teaduskonnale soome keele
praktilise õpetuse kava.

23. X 1920

ETTEPANEK SOOME KEELE PRAKTILISE ÕPE- TUSE KAVAKS

Soome keele praktilise õpetuse aeg kestab k a k s aastat.

Õppekava kujuneb järgmiselt:

1. aasta (algajatele):

1) Soome keele vormiõpetus (L. Kettunen,

Tartu Ülikool
 Filoloogiateaduskond
 nr. 72
 31. mail 1920.

No _____
 EESTI VABARIIGI
 TARTU ÜLIKOOL
 Sisselüpe: 3 n 1920
 3854

Ülikooli Valitsusele.

Oma kaasolekul täna, 31. mail, valis Teaduskonnas Soome keele lektori kohurste täitjaks pr. Hilja Kettunen'i. Tema curriculum vitae siin juures tagasi saates, palun Ülikooli Valitsust Teaduskonnas valimist kinnitada ja pr. Hilja Kettunenile tema ametisse määramisest teatada, adv. Hilja Kettunen, Woldi jaam (Soataguse vald).

Sekretär: *L. Toivola*

Ülikooli aj. nõuandekoosolekul läbiharutatud ja

otsustatud: *Friidriik Teaduskonnas täpsemalt rääkida*
Teaduskonnas Hilja Kettunen'ile häälel Soome keele lektori kohurste täitjaks.

Sekretär: *K. Toivola*
 Pl. 20.

Soome keele õpiraamat lk. 1–84, seletavate täiendustega

2) 6 hääkskiidetud kirjutusharjutust, nendest 2 ortograafilist (etteütlemise järele) ning 4 tõlkeharjutust eesti keelest soome keelde).

3) Vähemalt 100 lk. teksti (suuremalt jaolt kodus).

Õpiaasta lõpeb kirjaliku ja suusõnalise eksamiga.

2. aasta (edasijõudnutele)

1) Soome keele lauseõpetus (L. Kettunen, Soome keele õpiraamat, lk. 84–138).

2) 3 hääkskiidetud harjutusainet (määratud kirjalikud tööd, neist 2 kodus).

3) Vaba ettekanne.

4) Vähemalt 500 lk. teksti (kodus)

Lõpueksam, suusõnaline ja kirjalik.

Õppetunde 1. aastal neli, 2. aastal kaks tundi nädalas. (Käesoleval aastal erakorraliselt 3 tundi nädalas mõlematel).

4. novembril 1920 otsustab teaduskonna nõukogu kava arutamise edasi lükata ja nõuda kõigilt lektoritelt oma kavade esitamist. Mis puutub kavasse, siis 3-tunnine õpetus nii algajatele kui edasijõudnutele jätkus edaspidigi. 1920. aasta sügissemestril oli algajaid 85. Õpetus toimus seetõttu kahes rühmas. Sellel 1921. aasta sügissemestril jagunes edasijõudnute õpetus kaheks: soome keelt õppivad edasijõudnud kaubandusteaduskonnast said ennekoike kaubanduskirjavahetuse alast eriõpetust kaks tundi nädalas). Kõigi edasijõudnute ühisaineks oli soome kirjandus (1 tund nädalas). Lektüüri vastamine, eksamid jms toimus tunniplaamilistel kodustel kõnetundidel, mida oli nädalas kaks. Hilja Kettunen lahkus ülikooli teenistusest 15. mail 1924 esitatud palve põhjal ja ülikooli valitsuse poolt 17 mail tehtud otsuse põhjal alates 1. juulist 1924. Palvest “Et ma tuleval poolaastal tõenäoliselt Eestis enam ei ole, palun seega lugupeetud Nõukogu mind soome keele lektori kohusetäitja ametist käesoleva õppeaasta järel vabastada” (EAA f 2100, n 2, s 323) ei selgu lahkumise põhjus. Et Lauri Kettunen lahkus ülikooli teenistusest poolteist aastat hiljem, näib, et Lauri Kettunen ei saanud Helsingis palgalist dotsentuuri nii ruttu, kui loodeti.

Ülikooli valitsuse otsusega 30. maist 1924 kinnitati alates 1. juulist Tartu ülikooli soome keele lektoriks Aino Suits (sünd. 1884), prof Gustav Suitsu soomlasest abikaasa. Aino Suits oli lõpetanud Helsingi ülikooli 1911. aastal magistrikaadiga. Soome keele õpetus jätkus esialgu samades raamides, ainult soome kirjanduse kursused hakkasid kiiresti varieeruma, üldkursuse kõrvale ilmusid kursused soome kirjanduse eri ajajärkudest. Alates 1930. aasta sügissemestrist lisandub praktilise soome keele kursus, mida järgmisest sügissemestrist nimetatakse diktsiooni ja deklamatsiooni kursuseks.

Hilja Kettuneni ja Aino Suitsu tegevust Tartu ülikoolis töötamise päevil on üksikasjalisemalt käsitletud Reet Vääri (Vääri 1970: 304–306).

5. 1940–1993

Esimene Nõukogude okupatsiooni aasta Eestis tõi esimese muutusena kaasa soome-ugri keelte kateedri moodustamise, kuhu kuulusid edasi ka nii läänemeresoome keelte kui ka uurali keelte professor. Soome keele lektorile langes ka rootsi keele õpetamise kohustus, sest rootsi keele lektor oli tagasi pöördunud kodumaale. Kuigi esialgu õpetamine jätkus vanal viisil, hakati õppetöös siirduma kursustesüsteemile, nii et õppeaasta jooksul moodustus kolm esimest kursust. See tõi kaasa õppejõudude koormuse suurenemise ja probleemid olid silmapiiril. 1941. aasta juunis koostatud 1941/1942. aasta õppeplaanis, mille järel üleminek oleks täielik, märkis kateedri juhataja kohusetäitja Juulius Mägiste järgmist: „Kui kõik 5 kursust korraga uuel alusel töötavad, on ettenähtavasti – õppeplaani kohaselt – vajaline nii läänemere-soome keelte kui ka (ida)soome-ugri keelte alal rakendada kummalgi alal dotsent või vähemalt lubada suuremal määral õppeülesandeid. ... Eesti keele alal korrespondentsõpetuse sisseseadmisega peaks S-u. K. kateedri üksikül õppejõududel samuti tulema lisakoormatust (õp. Suits, prof. Mägiste), Samuti on ebamäärane lugu eesti ja sugukeelte ala aspirantuuri suhtes, misvõrra see (praegu 1 aspirant eesti k. alal, soovitav aspirant saada ka läänemere-s. keelte alale!) toob lisakoormatust meie kateedritele“ (1941/42. õa õppeplaani, TÜ uurali keelte õppetool). Need probleemid langesid Saksa okupatsiooni tõttu ära. Saksa okupatsiooni ajal oli ülikooli tegevus tugevasti häiritud ja sellest objektiivse ülevaate saamine on raske, kui juba mitte võimatu.

Saksa vägede taganedes 1944. aasta suvel lahkusid Eestist

eesti keele, läänemeresoome ja uurali keelte professorid. Kui Nõukogude väed olid hõivanud Eesti mandriosa, ei olnud doktorikraadiga keeleteadlastest lahkuda jõudnud ainult Paul Ariste. Ariste oli ülikoolis aastail 1925–1929 õppinud eesti keelt, läänemeresoome ja uurali keeleteadust, rahvaluulet ja germaani keeli, kaitsnud 1939. aastal doktoriväitekirja Hiiu murrete häälikutest, avaldanud enese kogutud vadja tekste (Ariste 1933, Ariste 1941) ja 1940. aasta kevadel dotsendiks nimetatud ning Saksa okupatsiooni ajal dotsendi kohalt assistendi kohale viidud.

6. 1944–1993

27. augustil 1944. a määrati Paul Ariste (1905–1990) eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri juhatajaks ning professoriks. Tema esimeseks ülesandeks sai Eestisse jäänud eesti filoloogide seast õppejõudude leidmine. Et Nõukogude ülikoolides kehtis kursuse-süsteem, koostati ka eesti filoloogia osakonna õppeplaan, mille järgi üliõpilane pidi saama viie aastaga keskkooli eesti keele ja kirjan-duse õpetaja ettevalmistuse. Samas oli üliõpilasel võimalus spetsia-liseeruda, st sügavamalt õppida kas eesti keelt, soome-ugri keeli, eesti kirjandust, rahvaluulet või psühholoogiat.

29. novembrist 1944. a asus kateedris vanemõpetajana tööle magister Paula Palmeos (Pauliine Palmeus). Ajaloo-keeleteaduskonna seminari-raamatukogu assistent Ann Tamm asus õppeülesande täitjana õpetama kateedri juures I kursuse üliõpilas-tele soome keele algkursust 8 tundi nädalas. Ariste õpetas kõigile kohustuslikku sissejuhatust keeleteadusse.

1945. aasta maikuus Paul Ariste, ajaloo professor Peeter Tarvel ja rahvaluule dotsent August Annist vahistati. Kuigi Ariste tegelik vangistus kestis ühe aasta ja ühe päeva 10. maist 1945 kuni 10. maini 1946, on ta dokumentide järgi eemal olnud 15. maist 1945 kuni 10. maini 1946, sest kulus aega, enne kui julgeolekuministri määrus vabastamise kohta 6. maist jõudis Tartusse ja ülikool, kel-lele pandi kohustus ta Tartusse tagasi toimetada, jõudis seda teha. Ariste äraolekul oli kateedri juhataja kohusetäitjaks Arnold Kask, kes ühtlasi juhatas läänemeresoome keelte eriseminari. Sissejuha-tust keeleteadusse luges P. Ariste vangis olles P. Palmeos. Ariste vabanemise järel õpetus vähehaaval stabiliseerus, kuigi Palmeos luges soome keele ning soome-ugri eriainete, sh ungari keele kõrval veel aastail 1946–1949 eesti murdeid ja aastail 1947–1955 eesti keele sõnavara kursust.

1947. aasta suvel käis Paul Ariste koos üliõpilaste Karl Kondi ja Eduard Vääriga Ingerimaal vadjalaste juures. 1948. aastal käis ta viie üliõpilasega Kuramaal liivlaste juures. 1948. aasta käigust sai alguse soome-ugri eriharu üliõpilaste igasuvine keelepraktika, nn ekspeditsioonid, mille käigus koguti sugulaskeelte, ennekõike vadja, karjala, liivi ja vepsa keele ainekku kursuse- ja diplomitöödeks. Et kõik eesti filoloogia osakonna eriharud tootsid ühesuguste õigustega filolooge, kes võisid töötada eesti keele ja kirjanduse õpetajana, ei mõjutanud mure tulevase töö pärast eriharu valikut. Kuni 1950. aastate lõpuni tõmbasid Ariste isik ja need ekspeditsioonid keelehuvilisi üliõpilasi ennekõike soome-ugri eriharusse. Õppekava ja menetluspraktikaks ette nähtud raha tagas kõigile üliõpilastele võimaluse osaleda kahel ekspeditsioonil, lisaks said varakult tõsist huvi ilmutanud üliõpilased võimaluse juba pärast esimest kursust käia ekspeditsioonil. Seetõttu jätkus 1950. aastate lõpupoolel ja 1960. aastate algul üliõpilasi vahel isegi kolmele eri kohta tehtud ekspeditsioonile. Paraku hakkasid 1950ndate lõpul sunduslikuks tehtud pioneerilaagripraktika ja hiljem veel ka samavõrd sunduslikud töömalevad ajaliselt ekspeditsioonidel käimise võimalusi piirama. Siiski andis ekspeditsioonidel isiklikult kogutud keeleainestik veel 1980. aastate lõpupoolel ainet üliõpilaste seminari- ja diplomitöödeks. Samad ekspeditsioonid andsid ainet juhendajate Paul Ariste vadja tekstiraamatuteks (Ariste 1962, 1969, 1974, 1977, 1980) ning Palmeose Karjala Valdai murde ülevaateks (Palmeos 1962), artiklitest rääkimata. Ariste vadja keele grammatika (1948, 1968) põhines tema varasematel kogudel.

Kateedrite olukord paranes ennekõike seoses nõukogudeaegsete lõpetanute jõudmisega 1950. aastate teisel veerandil kandidaadikraadini, mis on võrreldav kaasaegse PhD-ga. Soome-ugri eriharu lõpetanutest jõudis esimesena kraadini Eduard Vääri (sünd. 1926), kes pärast ülikooli lõpetamist juba alates 1951. aasta kevadsemestrist hakkas õppeülesandetäitjana kaugõppijaid õpetama. 1952. aasta septembrist sai ta soome-ugri keelte kateedris 0,5 vanemõpetaja kohta ja 1953. aasta septembrist täiskoha ning 1955. aastal valiti ta dotsendiks. Üldse lahenesid sel ajal keelekateedrite kaadriprobleemid. Ariste luges veel real aastatel sissejuhatust keeleteadusse (alates 1956. aasta sügisest koos eesti filoloogia osakonna esmakursuslastega ka taasavatud võõrfiloloogia osakonna esmakursuslastele), läänemeresoome keelte võrdlevat grammatikat, soome murdeid, soome kirjakeele ajalugu, soome-

ugri häälikulugu. Palmeose ülesandeks jäi soome keele õpetamise kõrval ka ungari keele ja soome-ugri keeleteaduse ajaloo õpetamine, lisaks juhtis ta pikemat aega ekspeditsioone algul karjalaste, hiljem vepslaste juurde. Paula Palmeos jäi pensionile alates 1. oktoobrist 1989. Väari osaks sai vadja ja liivi keele õpetamine, sissejuhatus keeleteadusse ja üldkeeleteadus (esialgu kaugüliõpilastele, hiljem kõigile; suure osa Väari koormusest andis soome-ugri üliõpilaste pedagoogilise praktika juhendamine). Ariste, kes tahtis, et Eestis oleks asjatundja iga soome-ugri keele alal, suunas Väari uurima liivi keelt, jättes enesele vadja keele uurimise. Eduard Väari väitles filoloogiadoktoriks 1976. aastal (tema käsikirja jäänud väitekiri liivi sõnatuletusest põhines osaliselt välitöödel kogutud ainestikul) ja valiti professoriks 1979. a. (Nõukogudeaegses ülikoolis sõltus õppejõu valimine vanemõpetaja, dotsendi ja professori kohale ennekõike tema teaduslikust kraadist, staažist ja koormuse olemaolust.) Järgmised ja nooremad lõpetanud leidsid rakenduse mujal. Alates 1. detsembrist 1968 valiti soome-ugri keelte kateedri professoriks Helsingis ülikooli lõpetanud ja 1966. aastal Tartus doktoriväitekirja kaitsnud Paul Alvre. Paul Alvre on uurijana olnud erakordselt viljakas, käsitledes läänemeresoome keelte ajaloolist morfoloogiat, sõnade päritolu, läänemeresoome peamurrete teket ning soome keelt, sh Lääne-Ingeri savakomurdeid. Ta on õpetanud soome murdeid, soome kirja-keele ajalugu, läänemeresoome kõrvutavat grammatikat, aga ka soome-ugri keelte ajaloolist grammatikat ja uurali keelte sõnavara ning juhtinud Ariste tagasitõmbumise järel edukalt ekspeditsioone Ingerimaale.

1977 aastal vahetas Paul Ariste kateedri juhatajana välja samojedoloog Ago Künnap. Tema kestvate väliskomandeeringute ajal asendas teda kohusetäitjana Paul Alvre. Sellegipärast jäi kateeder ennekõike läänemeresoomeliseks. Samas mõeldi juba ka põlvkondade vahetusele. Soome-ugri keelte kateedri juurde jäänud aspirantidest on otseselt läänemeresoome keelte uurimise ja õpetamisega seotud olnud Heinike Heinsoo ja Tiit Kukk.

Heinike Heinsoo (sünd. 1956) on töötanud soome-ugri keelte kateedri õpetajana kuni 1983. a-ni, seejärel olnud õppeülesandetäitja ning pärast kandidaadiväitekirja kaitsmist teemal "Aluse ja oeldise vastastikused seosed vadja keeles" 1987. a esmalt alates 1. maist 1988 0,6 kohaga vanemõpetaja, 1. septembrist 1989 täiskohaga vanemõpetaja ning 25. septembrist 1989 dotsent. Õpetaja ja vanemõpetajana oli tema peaülesandeks soome keele õpeta-

mine, selle kõrval ka vadja keele õpetamine.

Tiit Kukk (1959–1989) töötas soome-ugri keelte kateedri õpetajana alates 1. jaanuarist 1986, pärast kandidaadiväitekirja kaitsmist teemal “Adverbimoodustus karjala keeles” 1987. a alates 18.12.1987 vanemõpetajana ja alates 23.08.1988 dotsendina. Tiit Kukk on õpetanud soome keelt. Paraku paljutöötav keeleuurija suri Helsingis palju hilinenud operatsiooni järel, olles enne jõudnud ära näha oma karjala-uuringute kõrvaltulemusena sündinud karjala täastuškade raamatu (Kukk 1989).

1989. a 31. märtsist sai soome-ugri keelte professor E. Väärst eesti filoloogia osakonna erakorraline professor. Pärast pikemat suletud linna staatust avanes nõukogude korra murenedes 1989. aastal Tartu ülikooli saada taas soomlasest soome keele lektor. Selleks sai filosoofiamagister Jussi Kallio (sünd. 01.10.1937), kelle Soome Haridusministeeriumi UKANi vastav komisjon asetas kandideerinutest esikohale. Sel ajal alustati soome keele õpetamist peaainena. Kallio töötas Tartu ülikoolis ajavahemikus 01.08.1989 kuni 31.07.1992, olles algul vanemõpetaja kohal, viimasel õppeaastal dotsendi kohal. 1990. aasta sügisest määrati soome-ugri keelte kateedri vanemõpetajaks Anu Nurk ja Minna Halonen, kes oli ülikooli teenistuses 31. augustini 1993. Jussi Kallio vahetas välja litsentsiaat Anja Eliisa Pihlajaniemi (sünd. 12.08.1945), kes algul määrati läänemeresoome keelte dotsendi kohale. Seoses ametinimetuste korrigeerimisega ülikoolis viidi Anja Pihlajaniemi läänemeresoome keelte dotsendi kohalt sama õppetooli lektori kohale alates 01.01.1993 ja magistrantuuri astunud Anu Nurk 0,5 lektori kohale.

7. Läänemeresoome keelte õppetool pärast 1993. aastat

1993. aastal jätkus ülikooli ümberkujundamine õppejõudude tasandil. Paul Alvre viidi 1. veebruarist 1993 läänemeresoome keelte professori kohalt erakorralise professori kohale. 26.03.1993 valiti läänemeresoome keelte professoriks Tiit-Rein Viitso. 1. septembrist viidi nii Paul Alvre kui ka Eduard Väari eesti filoloogia osakonna 0,5 erakorralise professori kohale. Alates 1993. aasta 1. novembrist saadeti Tartu ülikoolis poole semestri pealt pensionile kõik 65-aastaseks saanud õppejõud, pensioniealised professorid said enamasti emeriitprofessoriks. Soome-ugri keelte kateedris said emeriitprofessoriteks Paul Alvre ja Eduard Väari.

Pärast seda, kui 1994. a hakati õpetama ungari keelt pea- ja

kõrvalainena, algas läänemeresoome keelte õppetoolis, mille koosseisu kuulus üks professor, dotsent ja lektor ning õppetööd mitte tegev vanemlaborant, krooniline häda õppekoormusega toimetulemisega. Läänemeresoome keelte õppetool peab tagama 1) koos uurali keelte õppetooliga soome-ugri keelte õppeplaani täitmise, 2) soome keele (1999. aastast soome keele ja kultuuri) õppeplaani täitmise ja 3) kogu osakonna jaoks kohustusliku soome keele õpetuse, st soome keele algõpetuse andmise. Kõigepealt ei olnud kohustusliku soome keele õpetamiseks koosseisulisi õppejõude. Vanemõpetaja Anu Nurk osutus olevat uurali keelte õppetoolis. Ebamäärase alluvusega vanemlaborantide-teadurite arv kahanes, mistõttu tuli kasutada õppeülesande täitjaid. Alles 1. veebruarist 1999 sai Margit Kuusk 0,5 lektori kohta ja aasta hiljem lektori täiskoha. Osa kohustuslikust soome keele õpetusest teeb dotsent.

Soome keele ja kultuuri õpetus on kogu aja olnud põhiliselt Soome haridusministeeriumi rahvusvaheliste asjade keskuse CIMO/UKANi valitud ja saadetud lektorite õlul. UKANi lektorid on vahetunud enam-vähem regulaarselt. Vaid Jussi Kallio (1989–1992) ja Anja Pihlajaniemi (1992–1994) järel tulnud PhD Riitta Marjatta Korhonen (sünd. 1960) õpetas ainult ühe aasta (1994–1995) ja lahkus Tartust perekondlikel põhjustel. Litsentsiaat Eino Koponen (sünd. 1957) viibis Tartus kolm aastat, õpetades lisaks soome keele õppekava ainetele ka põhjalapi keelt. Tartus viibimise viimasel kevadel kaitses ta Helsingis seal alustatud doktoriväitekirja lõunaeesti sõnavarast (Koponen 1998). 1998. a sügissemestrist tuli tema asemele teist ja viimast korda Jussi Kallio, kes Tartust lahkudes aastal 2001 jäi ka pensionile. Jussi Kallio järel tuli lektoriks Tiina Söderman, kes on lõpetanud Uppsala ülikooli ja kaitsnud seal doktoriväitekirja Kirde-Eesti rannikumurde sõnavarast (Söderman 1996). Lisaks lektorite saatmisele on õppetooli n-ö jooksvate hädade leevendamisel väga oluline olnud CIMO/UKANi, Soome ülikoolide ning Soome Instituudi moraalne ja materiaalne abi. Soome keele ja kultuuri õppijad ja magistrandid on saanud võimaluse oma keeleoskuse süvendamiseks Soomes.

Soome haridusministeeriumi rahvusvaheliste asjade keskuse CIMO/UKANi saadetud soome keele lektor ei suuda kuidagi ainuiskuliselt läbi viia soome keele ja kultuuri õppeplaani põhinevat soome keele ning kultuuri kõigi ainete õpetust. Liati on alg- ja keskastmes selle õppeplaani valinud üliõpilasi olnud nii palju, et mõningaid keeleaineid peab õpetama kahes rühmas. Seetõttu on

vahetuvate CIMO lektorite kõrval selle õppekava täitmises ühe või mitme aine õpetamisega osalenud kõik õppetooli õppejõud, lisaks pikka aega ka emeriitprofessor Paul Alvre (tasuta!) ning rida õppeülesandetaitjaid, neist kestvaimalt Minna Halonen, kes on läbi viinud vestluskursust ja eesti-soome tõlkekursust, Ene Asu, kes on õpetanud soome kirjandust, ja Terje Kruusimaa, kes on juhendanud soome-eesti tõlkekursust. Aastast 1999 kuulub Tartu ülikooli õppekavasse ka soome keele õpetajakoolitus. Soome keele õpetajakoolitus kuulub dotsent Heinike Heinsoo vastutusallasse.

8. Lõpetuseks

Soome lektoraadi süünd Tartu ülikoolis oli seotud perekond Kettuneniga: Lauri Kettunen oli läänemeresoome keelte professor ja Hilja Kettunenist sai soome keele lektor. Läänemeresoome keelte õppetoolil on olnud tähtis osa nii eesti kui ka soome keele tekke ja tausta selgitamisel.

On olnud aegu, mil läänemeresoome keelte õppetool on tähendanud ühtainust isikut ja soome keelt on õpetanud ülikoolis üksainus koosseisuline isik. Tabel 1 annab mõningase ülevaate eri aegadel eri positsioonidel olnud läänemeresoome keelte ning soome keele ja kultuuri õpetajatest.

Kuigi viimase kümne aasta jooksul läänemeresoome keelte õppetooli osa soome-ugri keelte õppekava täitmises ega läänemeresoome keeleteaduse osa soome-ugri keelte õppekavas ei ole kitsavõitu tingimustes olnud optimaalne, on olemas eeldused, et järgmised 200 aastat on vähemalt soome keele ja kultuuri õpetamisel edukamad esimesest 200 aastast. Läänemeresoome keelte õppetooli olukord 2003. a juunikuul lõpul on ähvardav. Ülikooli nõukogu akadeemiline komisjon leidis erinevalt kolme asjatundja arvamusest, et läänemeresoome keelte professori kohale kandideerinu, oma kitsama uurimisala piires maailma parim, on selleks sobimatu. Tahaksin loota, et kui vastava komisjoni meelest leidub sobiv, siis sel ei puudu pädevus läänemeresoome keeleteaduses. Läänemeresoome keeleteadus loob võimaluse näha läänemeresoome üksikkeeli ja -murdeid, sealhulgas eesti keelt väljastpoolt, ja niiviisi eristada nendes paremini uut ja vana.

Tabel 1. Tartu ülikooli koosseisulised läänemeresoome keelte või soome keele õppejõud 1919–2003. Nooled kajastavad õppejõudude liikumist ühelt ametipostilt teisele.

Professorid	Dotsendid	Lektorid	V-õpetajad	Õpetajad
L. Kettunen 1919–1925		H. Kettunen 1920–1924		
		A. Suits 1924–1940		
J. Mägiste 1929–1940				
P. Ariste 1944–1990			P. Palmeos 1944–1955	
	P. Palmeos 1955–1989		E. Vääri 1952–1956	
P. Alvre 1968–1993	E. Vääri 1956–1979			H. Heinsoo 1982–1983
E. Vääri 1979–1993				Tiit Kukk 1986–1987
			Tiit Kukk 1987–1988	
	Tiit Kukk 1988–1989		H. Heinsoo 1988–1989	
	H. Heinsoo 1989–		J. Kallio 1989–1991	
	J. Kallio 1991–1992		M. Halonen 1991–1993	
	A. Pihlajaniemi 1992			
T.-R. Viitso 1993–2003		A. Pihlajaniemi 1993–1994		
		R. Korhonen 1994–1995		
		E. Koponen 1995–1998		
		J. Kallio 1998–2001		
		M. Kuusk 1999–		
		T. Söderman 2001–		

KIRJANDUS

- Ariste, Paul 1935.** Wotische Sprachproben. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1933. Tartu.
- Ariste, Paul 1941.** Vadja keelenäiteid. Tartu ülikooli toimetised B. Humaniora 69. Tartu.
- Ariste, Paul 1948.** Vadja keele grammatika. Nõukogude Soome-Ugri Teadused 9. Tartu: Teaduslik Kirjastus.
- Ariste, Paul 1962.** Vadja muinasjutte. Emakeele Seltsi toimetised 4. Tallinn.
- Ariste, Paul 1968.** A Grammar of the Votic Language. Bloomington – The Hague. Indiana University Publications: Uralic and Altaic Series 68.
- Ariste, Paul 1969.** Vadja rahvakalender. Emakeele Seltsi toimetised 8. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1974.** Vadjalane kätkist kalmuni. Emakeele Seltsi Toimetised 10. Tallinn.
- Ariste Paul 1977.** Vadja muistendeid. Emakeele Seltsi toimetised 12. Tallinn: Valgus
- Ariste, Paul 1980.** Vadja mõistatusi. Emakeele Seltsi toimetised 13. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1982.** Vadja pajatusi. Emakeele Seltsi toimetised 18. Tallinn: Valgus.
- Kettunen, Lauri 1912.** Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt. II. Vokalismus. Akademische Abhandlung. Helsinki. (Eeltrükk raamatust: Lauri Kettunen. Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des kodaferschen Dialekts. Helsinki 1913 (Mémoires de Société Finno-Ougrienne XXXIV.))
- Kettunen, Lauri 1920.** Näytteitä etelävepsästä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden seura (Suomi. Neljäs jakso 18, 2).
- Kettunen, Lauri 1922.** Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid – II. Vokaalid. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II,2, B III,4. Tartu
- Kettunen, Lauri 1925.** Näytteitä etelävepsästä 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden seura (Suomi. Viides jakso 4, 1).
- Kettunen, Lauri 1925.** Untersuchung über die livischen Sprache. I. Phonetische Einführung. Sprachproben. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B VIII. ₃. Tartu.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1999.** Eesti keele professuuri algusaastad Tartu ülikoolis. – 75 aastat eesti ülikooli Tartus. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX. Tartu Ülikooli kirjastus, lk 86–93.

- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230. Helsinki.
- Kukk, Tiit 1989.** Vesjegonskin karjalaisten tšastuškoja. Castrenianumin toimitteita 32. Helsinki.
- Mägiste, Julius 1925.** Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VII. 3. Tartu.
- Palmeos, Paula 1962.** Karjala valdai murrak. Emakeele Seltsi toimetised 5. Tallinn.
- Piirimäe, Helmut 1994.** Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919 I. Tartu.
- Söderman, Tiina 1996.** Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Uralica Upsaliensia 24. Uppsala.
- Vääri, Reet 1970.** Soome ja ungari keele lektoraat Tartu ülikoolis 1918.–1940. aastal. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Ülikooli Toimetised 259. Tartu, lk 302–311.
- Weske, Michael 1873.** Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig.

UNGARI KEELE ÕPETAMINE TARTU ÜLIKOOLIS

Tõnu Seilenthal

1918. a iseseisvunud noore Eesti riigi üks tähtsamaid ülesandeid oli rahvusülikooli loomine, kuulsate teadustraditsioonidega Tartu ülikooli ümberkujundamine rahvuslikke huve teenivaks asutuseks. Arvesse võttes vajadust arendada eesti ja sugulasrahvaste elu käsitlevaid teadusi, samuti vajadust ette valmistada keskkooliõpetajaid ning täita mitmesuguseid üldkultuurilisi nõudeid, kavandati filosoofiateaduskonda 18 professuuri, 7 dotsentuuri ja 7 lektorikohta (Põld 1929: 19).

Ungari keele õpetus enne II maailmasõda

Ungari keele õpetuse osas tegi algatuse Ungari esindaja Eestis Mihály Jungerth, kes saatis välisminister Ants Piibule noodi 17.6.1921 nr 110, pannes ette külalisprofessorite (*Tauschprofessor*) vahetust Tartu ja Budapesti vahel. Need võiksid peale erialaloengute laiemaltki tutvustada oma maad: "... dass die betreffenden Tauschprofessoren neben ihrem wissenschaftlichen Fach in einem estnischen respective ungarischen Seminar über die Geschichte, Kultur und wirtschaftlichen Verhältnisse ihres Landes publizistische Vorlesungen halten wärden" (EAA f 2100, n 4, s 429, 12). Ülikooli nõukogu arutas seda ettepanekut ja TÜ rektor teatas 4.7.1921 kirjaga nr 4905 välisministrile, et põhimõtteliselt ollakse ettepanekuga nõus, aga majanduslikel põhjustel pole võimalik kedagi Budapesti saata (EAA f 2100, n 4, s 429, 13).

1922. a astus dekaan prof Julius Mark ühendusse Budapesti ülikooliga ungari lektori saamiseks. Pärast kirjavahetust ja läbirääkimisi ungari teadlastega leiti Ungarist sobiv kandidaat ungari keele lektori kohale. 26. oktoobril 1922 valitakse Elemér Virányi teaduskonna nõukogus ühel häälel – 15 poolt, 0 vastu – ungari keele lektoriks. 27.10.1922 otsustas ülikooli nõukogu kinnitamise edasi lükata ja palus arvamused lektorikandidaadi sobivuse kohta prof Lauri Kettuselt ja prof Julius Margilt. L. Kettunen teatab

30.10.1922 ülikooli valitsusele: “Suvel Budapestis viibides sain hra Virányiga isiklikult kokku, [---] küsisin tema õpetajate (prof Szinnyei, Gombócz’i jt) käest lähemaid teateid tema kompetentsi kohta. Arvustus oli igatpidi rahuldav, osalt koguni kiitev” (EAA f 2100, n 2, s 1369, l 6). J. Margi 1.11.1922 dateeritud kirjas teaduskonna nõukogule on võetud seisukoht ka selle kohta, et Virányil puudus siis veel ülikoolidiplom: “Härra E. Virányil on, nagu ka tema *curriculum vitae*’st näha võib, sellekohase eksami põhjal õigus oma kodumaal keskkoolis Ungari keeles õpetust anda ja ta on ka seda tegelikult teinud. Lektori ülesanne ülikoolis on tegelik keele õpetus ja tema tegevuspiir ei ulatu keskkooli keele õpetaja tegevuspiirist kaugemale; järelikult on siis härra E. Virányi meie Ülikoolis Ungari keele lektori kohale ilma muuta vastuvõetav. Tähtendan lisaks, et prof. J. Szinnyei (Soome-Ugri keeleteaduse prof. Budapesti Ülikoolis), kellega mul Ungari keele lektori asjus kirjavahetust on olnud, härra E. Virányit täitsa kõlblikuks ja kompetentseks Ungari keele lektori kohale meie ülikoolis peab” (EAA f 2100, n 2, s 1369, l 7). 3. XI 1922 kinnitaski ülikooli valitsus Tartu ülikooli ungari keele lektoriks Elemér Virányi (30.10.1897 Arad – ?.12.1944 Budapest). Virányi ei saanud aga kohe saabuda lektorikohustusi täitma oma poolleiolevate õpingute ja reisirahade puudumise tõttu. Ta saabus Tartusse 25-aastase noormehena. P. Pomozi ütleb, et Virányi astus Tartu rongilt maha veebruari lõpus – viide Postimehe artiklile 14.03.1923 (Árpás 1998: 14; Csekey 1928: 51; Pomozi 1998: 52, 69; samuti Mesi-puu 1997: 126), arhiivianimeil aga oli selleks kuupäevaks 6. märts 1923, nagu Virányi on omakäelises teatises ülikooli valitsusele kinnitanud, üle kirjutades märtsikuu kuupäeva 7. numbriga 6. (EAA f 2100, n 2, s 1369, l 11).

Ungari lektorite õppetöö sisu kohta on võimalik andmeid saada vaid TÜ ettelugemiste kavade põhjal, täielikku kindlust, et kõik väljakuulutatud kursused ka toimusid, meil ei ole. Virányi luges ungari keele alg- ja kõrgemat kursust ning ungari kirjanduse ajalugu. Grammatikakursuses käsitles ta loenguil ungari keele grammatika põhiprobleeme, tundides tõlgiti ja analüüsiti ungari-keelseid tekste. 1923. a teisel poolaastal käsitles Virányi ungari kirjanduse ajalugu 1772.–1831. a. Järgnesid Imre Madáchi „Inimese tragöödia” lugemine, tõlkimine ja grammatiline analüüs, seejärel loengud XIX sajandi ungari kirjandusest, XIX sajandi ungari romaanist, uuemast ungari romaanikirjandusest, ungari lüürikast aastail 1800–1900 ja ungari kirjandusest aastail 1882–1918. Lisan-

du sid veel seminariharjutused eesti ja ungari keele kokkupuuteist.

Ülikooli valitsus vabastab alates 1.7.1928 Virányi ungari keele lektori ametikohalt omal soovil. Seletamatuks jääb, miks otsustas Virányi 28. märtsil 1928 esitada avalduse Tartu ülikooli ungari keele lektori kohalt lahkuda, sest ta pöördub Ungarisse murede sekka: 31-aastane mees ei saa töökohta ei ülikoolis ega mingis uurimisasutuses ja on sunnitud elatust hankima Kecskeméti naiste kaubanduskooli asendusõpetajana (Árpás 1998: 15). Lisaks sellele jääb pärast Virányi lahkumist Tartu ülikooli ungari lektoraat vakantseks ja vähemalt terve semestri, kui mitte kogu õppeaasta ei toimu ungari keele õpetust.

Kas saab Virányi lahkumist seostada Eesti-Ungari suhete jahenemisega 1928. aastal – ka Ungari saatkond viidi sel aastal Tallinnast üle Helsingisse –, vajab edaspidist uurimist. 1928. a tuli tagasilööök ka kavatsetud Ungari Teadusliku Instituudi loomise osas. Nimelt teatab Eesti välisministeeriumi administratiivosakonna juhataja TÜ valitsusele (kiri 21.4.1928 nr 26-M): “Saatkond teatab, et Ungari Haridusminister võtnud vastu teate, et Tartu ülikool ei pea võimalikuks asutada Ungari Instituuti, kahjatsustundega” (EAA f 2100, n 4, s 159, l 73). Prof István Csekeyle on Ungari haridusministeerium saatnud 28.2.1928 koopia Ungari välisministeeriumi kirjast, milles teatatakse Eesti valitsusele Ungari Instituudi varade üleandmisest Tartu ülikoolile (Csekey 1928: 52). TÜ oli teinud oma negatiivse otsuse ligi kaks aastat varem, millest informeeriti ka välisministeeriumit kirjaga 9.7.1926 nr 4585 (EAA f 2100, n 4, s 159, l 70). Tartu Ülikooli Ungari Instituuti üritati luua juba 1923. a, sellest kui olemasolevast Tartu ülikooli institutsioonist räägivad Csekey (1928: 49 jj), Mesipuu (1997: 127–128), Pomozi (1994: 291; 1998: 54 jj), Seilenthal (1997: 186), Sepp (1994: 103). Iván Nagy võrdleb Ungari Instituudi asutamist koguni István Báthory asutatud jesuiitide kolleegiumiga, märkides, et sellega loodi kolme ja poolesaja aasta järel taas ungarlaste asutatud õppeasutus (Nagy 1939: 19); sama kõrgelennuliselt väljendub ka Fülei-Szántó (1994: 91). Eero Medijainen on oma arvamuses tagasihoidlikum: „Csekey’ist sai ülikoolis asutatud Ungari seminari, mida järjekindlalt hakati ikkagi instituudiks nimetama, kauaaegne juhataja” (Medijainen 2001: 26; ungari-keelsest paralleeltekstis on jäetud tõlkimata sõnad *järjekindlalt ja ikkagi* – T. S.). Ungari Instituudi loomiskatsetest ja tegevusest kavatsen kirjutada eraldi artiklis.

1929. a saab Virányi töökoha Szegedis, kus ta on Horthy kol-

leegiumis järelevaataja õpetaja ja ülikoolis ajutine tunnitasuiline soome keele lektor. 1936. a kolib ta Budapesti, kus saab töökoha riiklikus István Werboczy gümnaasiumis, mis oli Budapesti ülikooli harjutuskool. Seal õpetab ta prantsuse, itaalia ja ungari keelt ning kiirkirja. Tema õpilastest peab mainima kirjandusteadlasest akadeemikut Tibor Klaniczayd ja Ungari Vabariigi presidenti 1990–2000 Árpád Gönczi. 1942. a diskrediteerib Virányi end teadusmaailma silmis profašistliku teosega „A finn-ugor népek élettere” (Soome-ugri rahvaste eluruum).

Kuigi Virányi oli koolituselt eeskätt prantsuse kirjanduse asjatundja (ta väitekirja “Thalès Bernhard, littérateur français et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise” ilmus TÜ toimetistes – ACUT B XIV 3, Tartu 1928, 126 lk), on tal hindamatuid teeneid August Gailiti, Albert Kivika ja Friedebert Tuglase novellide ungarindamisel. Teosed August Gailit, „A tenger. Három elbeszelés”, Albert Kivikas, „Lápvirágok. Öt elbeszelés” ja Friedebert Tuglas, „Végzet. Három elbeszelés” ilmusid kõik ka raamatukunsti seisukohalt eriti kõrgetasemeliste väljaannetena Izidor Kneri kirjastuse väljaandel Gyomas 1933. a.

Elemér Virányi täpne surmaaeg ei ole teada: Zoltán Firtási suulistel teadetel hukkus ta 1944. a detsembris Budapesti pommitamisel, kui ühe maja varjend sisse langes (Árpás 1998: 17; vt ka: Knieszsa István, Társulati jelentés 1944-rol. – Magyar Nyelv 1946: 86). E. Virányi oli siis vaid 47-aastane.

Elemér Virányi lahkumise järel kuulutati ungari lektori koht vakantseks alates 15.11.1928. Haridusministeerium tegi 1929. a ettepaneku muuta ungari keele lektoraat liikuvaks lektoraadiks, mida oleks vajadusel võimalik täita kas ungari või rootsi keele lektoriga. Prof Julius Mark oli sellele ettepanekule vastu ja teatas oma kirjas, et ungari lektoraat on ülikooli koosseisus algusest peale olnud kui vajalik ungari keele õpetamise instants ning pole otsarbekas teda iseseisvate lektoraatide hulgast kustutada. Teaduskonna nõukogu oma koosolekul 8.5.1929 otsustas “ühineda prof J. Marga poolt esitatud kirjaga ja see Haridusministeeriumile edasi saata ning ühtlasi teatada, et teaduskonnal olevate andmete järgi, kavatsust ei ole Ungari keele lektoraati ära kaotada” (EAA f 2100, n 5, s 315, l 2-3). Minister võtabki oma ettepaneku tagasi: kirjas 1.7.1929 N-3623 ülikooli valitsusele teatab haridusministeeriumi teaduse ja kunsti peavalitsuse direktor O. Ney: “... Hariduse- ja sotsiaalminister on otsustanud loobuda ettepanekust – Ungari keele lektoraadi kustutamise ja liikuvaks lektoraadiks muutmise

kohta” (EAA f 2100, n 5, s 315, l 4). Ajutiselt töötas õppeülesande korras ungari keele lektorina rootsi keele lektor (!) Nils-Herman Lindberg alates 1929. aastast. Ta käsitles ungari grammatikat koos lugemiskursusega ja ungari kirjandust. 21.5.1930 vabastati Lindberg ungari keele lektori ülesannetest ja ta töötas edasi oma põhitöökohal. Lindberg koostas ka Ungari Instituudi raamatukogu masinkirjas kataloogi (EAA f 2100, n 4, s 159, l 78). Tema ungari keele oskuse taseme kohta meil andmed puuduvad, me teame vaid, et Lindberg oli varem töötanud Budapestis rootsi keele lektorina ja ta esimene abikaasa, kes aga ei tulnud Tartusse temaga kaasa, oli ungarlanna (Vääri 1970: 307).

Ligi kaks ja pool aastat vakantne ungari keele lektori koht täidetakse alates 1.1.1931 kuni 31.12.1933, kui lektoriks kinnitatakse senine stipendiaat József Georgowits, kes vahetult enne Tartusse saabumist on oma nime ungaristanud kujule Györke (21.12.1906 Celldömök – 11.9.1946 Budapest). Györke ungari keele loengud algajaile hõlmasid ungari elementaargrammatika ja lihtsamate tekstide tõlkimise. Loengutes edasijõudnutele käsitles ta ungari keele tuletusõpetust, süntaksit jm, millele lisandusid kirjandusküsimuste arutus ja luuletekstide analüüs (M. Vörösmarty jt luulet). Tartu perioodil valmib ka Györke peateos fennougristikast: “Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe)” – Bibliotheca Hungarico-Estica Instituti Litterarum Hungarici Universitatis Tartuensis nr. 15. Tartu, 1935.

J. Györke juures omandasid esimesed teadmised ungari keelest ka Felix Oinas ja Paula Palmeos. Oina sõnul oli Györke endasse sulgunud inimene, kes tavatses töötada filosoofiateaduskonna raamatukogus. Oinas märgib, et Györkel oli vähe kuulajaid ja kui ta üksinda tunnis oli, siis rääkis Györke oma teaduslikest uurimistöödest (Pomozi 1998: 58). Györke ei hoolitsenud ilmselt korralikult ungari raamatukogu eest, sest nagu István Csekey 9.1.1935 Györkele kirjutab, leidis Csekey ungari raamatukataloogi ja külalisraamatu raamatukogust sedelkataloogi kõrvalt sellisena, nagu oli selle 1931. a sinna jätnud. Sellest peale polnud keegi oma nime sinna sisse kirjutanud ja ka ühtki uut raamatut ei olnud sisse kantud (Sepp 1998: 81). Ka prof Julius Mägiste mainib 10.2.1941 Ungari Instituudi arhiivi ülevõtmisega seoses, et kuigi see kogu sisaldab 13 tüsedat mappi kirjavahetust, puuduvad täielikult materjalid aastaist 1931–1937 (EAA f 2100, n 4, s 156, l 119).

J. Györke valimisperiood lõpeb 1933. a lõpus ja järgnevalt

palub ta oma töösuhet pikendada kolmel korral: 13.12.1933 ühe semestri võrra perioodiks 1.1.–30.6.1934, edasi palub ta pikendust 5.4.1934 kahe semestri võrra kuni 30.6.1935 ja 16.5.1935 veel kahe semestri võrra kuni 30.6.1936, öeldes: “Põhjendusena luba-tagu nimetada, et see pikendus võimaldaks minule enne tagasi-pöördumist kodumaale põhjalikumalt tutvuda Eesti keelega ja kirjandusega, mis omakorda võimaldaks minule tulevikus tõhusamalt ergutada huvi Eesti keele ja kirjanduse vastu Ungaris ning seega kõvendada Eesti ja Ungari suhteid” (EAA f 2100, n 2, s 167, l 11).

1936. a toomapäeval – ta 30. sünnipäeval – sõlmitakse József Györke abielu TÜ seminariraamatukogu töötaja Ella Wask’iga (Kupfer) (EAA f 2100, n 2, s 167, l 54). Tagasi Ungarisse naastes asus Györke tööle Rahvusraamatukogus, mille peadirektoriks ta sai 1945. aastal. Alates 1938 pidas ta seminare Budapesti ülikoolis, 1942. a habiliteeriti ta ülikooli eraprofessoriks, 1945. a valiti Ungari TA kirjavahetajaliikmeks. Silmapaistev fennougristi karjäär katkes enneaegse surma tõttu 40. eluaastal 11. septembril 1946.

J. Györkest vabaks jäänud lektorikohale soovitab Ungari kultus- ja haridusministeeriumi riigisekretär Kálmán Szily (Coloman von Szily) valida Jenő Fazekas (21.03.1906 Bugyi – 16.06.1979 Uppsala) (EAA f 2100, n 2, s 123, l 1–2), kes 1933–34 on olnud kaks semestrit Tartus stipendiaat ja keda fennougristika ajaloos teatakse kui József Pápay handi tekstide publitseerijat. Teaduskonna nõukogu valibki hääletega 10 : 2 Jenő Fazekasi lektoriks alates 1.1.1937. Ungari keele algkursuse loengutel toimus rahvalaulude, muinasjuttude ja lihtsamate ilukirjanduslike tekstide tõlkimine ja arutelu heliplaatide kasutamisega. Edasijõudnute rühmas esitati ungari keele grammatika põhiprobleeme, vormiõpetuse keeleajaloolist analüüsi, toimus tekstide arutelu koos kõneharjutustega. Ungari kirjandusest käsitleti XIX sajandi ungari proosakirjanikke, uemat ungari kirjandust, valitud peatükke varasemast kirjandusest, Petöfi luulet (keeleline ja keeleajalooline analüüs), ungari kirjanduse peajooni XVIII–XIX sajandil (rahvuslik ärkamisaeg, ungari eelromantism ja romantism) jm.

Fazekasi esimene lektoriperiood lõpeb 1939. a lõpul ja 29.11.1939 valitakse ta edasi alates 1.1.1940 kolmeks aastaks ungari keele lektoriks (EAA f 2100, n 2, s 123, l 40).

Fazekasi isiklikus toimikus leidub dokumendi koopia (EAA f 2100, n 2, s 123, l 49), mille tagamaad jäävad esialgu ebasel-

geks. Tegemist on Vabariigi Valitsuse otsusega 6. maist 1940, mis muudab TÜ õppekohtade nimekirja järgmiselt: “1. Kustutada filosoofiateaduskonnas ette nähtud ungari keele lektori õppekoht.” Otsusele on alla kirjutanud peaminister J. Uluots, haridusminister P. Kogermann ja riigisekretär K. Terras. Otsuse puhul viidatakse TÜ kirjale 7.3.1940 nr 6689, mis puudutab aga vaid ettepanekut moodustada läti ja leedu keele ning kultuuriloo lektoraat (vt ka EAA f 2100, n 4, s 22).

Kas on see valitsuse otsus tingitud järjekordsest katsest luua Tartu Ülikooli Ungari Instituuti? Nimelt oli sõlmitud 13.10.1937 Budapestis Eesti ja Ungari vaimse koostöö leping, mille artiklis 2 on öeldud: “Mõlemad valitsused kohustuvad andma vastastikku abi, kindlustades ülikoolis teise leppeosalise keele õpetamist lektorite töölerakendamisega. Eesti Valitsus säilitab ungari keele lektori koha Tartu Ülikoolis. Omalt poolt Ungari Kuninglik Valitsus kohustub looma eesti keele lektori koha Kuninglikus Ungari Péter Pázmány Ülikoolis Budapestis.” Riikidevahelisest lepingust lähtuvalt koostas Ungari pool 1939. a mais Tartu Ülikooli Ungari Instituudi põhimääruste kavandi (EAA f 2100, n 4, s 159, l 99–113), mille pärast TÜ nõukogus tehtud parandusi ja muudatusi kinnitab ka Eesti haridusminister 12.6.1940. Tartu ülikooli otsus 5.7.1940 oli haridusministri otsus teadmiseks võtta ja see edasi saata Ungari Instituudi juhatajale 9. juulil 1940. a (EAA f 2100, n 4, s 159, l 105). Uus õppeaasta 1940/41 oli aga juba aasta, mil likvideeriti senisedki lektoraadid ja professuurid, luues nende asemele nõukogulikke kateedreid. Soome-ugri keelte kateedris, mille juhataja kt oli prof Julius Mägiste, kavandati ungari keele õpetus Alo Raulnale.

Jeno Fazekas lahkus Tartust 14. veebruaril 1941 (Pomozi 1998: 61). Fazekas põgenes Nõukogude okupatsiooni eest Helsingisse, kus töötas ungari lektorina 1942–1944, seejärel oli ta Uppsalas uurijana 1945. aastast. Larsson mainib, et Ungari ametivõimud viisid Fazekasi üle Tartust Helsingisse (Larsson 1995: 59). Fazekasi vastuolulise isiksuse kohta vt F. Oina meenutusi (Pomozi 1998: 61) ja Björn Collinderi arvamust (Collinder 1960: 371–372).

Fazekasi lahkumisega lõppes esimene periood ungari keele õpetamisel Tartu ülikoolis, mil keelt õpetasid seda emakeelena valdavad noored andekad ja ambitsioonikad ungari mehed.

Dotsent Paula Palmeos ja kirjanik Jaan Kross

Ungari keel Tartus pärast II maailmasõda

Teise Nõukogude okupatsiooni ajal alates 1944. a sügisest alustas tegevust ka Tartu Riikliku Ülikooli eesti ja soome-ugri keelte kateeder, mille esimene koosolek peeti 5. novembril 1944 prof Paul Ariste korteris Jakobsoni 8–1. Loomulikult ei olnud võimalik siis unistadagi emakeelse ungari lektori kutsumisest. Seepärast liitus mõned nädalad hiljem (29.11.1944) seni kolmeliikmelise kateedri kollektiiviga Paula Palmeos (1911–1990), kes oli 1936.–37. õppeaastal Budapestis õppinud. Tema üheks peamiseks ülesandeks saigi soome ja karjala keele õpetamise kõrval ungari keele kursuste pida-

mine: rektori käskkirjaga nr 20 § 1 kinnitati ta „vanemaks õpetajaks ungari keele alal soome-ugri keelte kateedri juurde”

Ungari keele õpetus on soome-ugri keelte eriharus alati olnud kohustuslik õppeaine. Õppekavade järgi oli soome-ugri eriharu kavas vaid alg- ja järgkursus, kumbki üks tund nädalas, lisaks erikursus ungari keele ajaloost. Ametlikud õppeplaanid ei kajasta aga tegelikku pilti. Kõik sõjajärgsed ja hilisemadki eriharu üliõpilased mäletavad hästi, et kohustuslikest erikursustest ja eriseminaridest umbes pooled olid tegelikult ungari keele tunnid. Soome-ugri eriharu on pärast sõda lõpetanud üle 300 üliõpilase. Nende hulgas on kasvanud tänagi tegutsevate ungari kirjanduse tõlkijate põlvkond (Aino Pervik, Tiiu Kokla, Leidi Veskis, Edvin Hiedel jt), tänu kellele ungari kirjandus on Eestis tõlgitavuselt 9. kohal. Dot-sent Palmeos jäi pensionile 1. oktoobril 1989. Niimoodi juhatas ta 89 semestri jooksul Eesti noori ungari keele ja kultuuri juurde!

Paula Palmeose õpilastena on ungari keelt hakanud õpetama Tõnu Seilenthal (alates 1982), Ene Asu-Õunas (1989–1996) ja Anu Nurk (alates 1989). Kuna 1970. aastateni oli võimatu Ungarisse pääseda, omas suurt tähtsust suhtlemine Taga-Karpaatia ungarlastega. Taga-Karpaatiast tulid Tartusse aspirantuuri Imre Zékány (1959–1962), Erzsébet Káposztay (1960–1964), Sándor Mokány (1963–1966), Klára Vavra (1966–1969) ja Katalin Mokány (1969–1972), kes aitasid kõik oma väitekirja koostamise kõrval dots Palmeosel õpetada ungari keelt. Tunnitasulisena õpetas ungari keelt ka vene filoloogi haridusega Judit Strömpl. Seega oli Tartu üliõpilastel siiski võimalus kuulda ungari keelt ka emakeelena räägitavalt. Keelepraktika eesmärgil korraldati ekspeditsioone Taga-Karpaatia ungari küladesse, esimene neist 1950. aastate keskpaiku ja süstemaatiliselt 1980. aastail (1981, 1983–87, 1989, 1991).

1970. aastast avanes ka võimalus keelepraktikaks Debreceni suveülikooli kuuajalistel kursustel. Keskmiselt neli üliõpilast aastas on saanud praktiseerida keelt elavas keelekeskkonnas.

Uued ajad, uued tuuled

1980ndate lõpu, 1990ndate alguse poliitilised muutused nii Eestis kui Ungaris lõid võimaluse, et ungarlasedki võisid tulla seni suletud Tartusse: 1990. a sügissemestril oli Tartus prof János Pusztay, 1991 kevadsemestril prof László Keresztes, kogu 1991.-92. õppeaasta õppis ja õpetas Tartus tollane Debreceni üliõpilane Judit Nagy, kes

praegu on Miskolci ülikooli õppejõud ja eesti keele õpiku autor.

27.9.1991 sõlmisid Budapestis Ungari ja Eesti kultuuriministrid Bertalan Andrásfalvy ja Lepo Sumera riikidevahelise koostöölepingu. Selle lepingu põhjal siirdusid 1992 sügisel Ungarisse tööle eesti keele lektorid Debreceni ja Szombathelysse.

1993. aasta 1. septembril saabus Tartusse sõjajärgne esimene emakeelne ungari keele lektor Péter Pomozi. Lectori saamisel olid suured teened Helsingi Ungari Kultuuri- ja Teaduskeskuse juhatajal István Nyirkosil, kes oli vahendajaks Ungari ametivõimude ja Tartu ülikooli vahel. Peagi pärast Pomozi tööleasumist sündis mõte luua ungari keele ja kirjanduse peamine/eriharu. Oli isegi plaan kutsuda Tartusse veel teinegi ungari keele lektor. Eriharu käivitamiseks õpetati kevadsemestril 1994 ungari keelt intensiivkursusena 8 tundi nädalas. Koostati ka ungari keele ja kultuuri (hungaroloogia) õppeplaan, mis järgis nii eesti filoloogia osakonna teiste eriharude õppeplaanide kui ka hungaroloogia õppekavasid mujal maailmas. Eriharu käivituski 1. septembrist 1994. Hungaroloogiaõpetus toimus alamastmes 15 ainepunkti, keskastmes 18 ainepunkti ja ülemastmes 21 ainepunkti ulatuses. Sama õppeplaan väikeste muudatustega (alates 1998. a alamaste 16 AP, keskaste 17 AP ja ülemaste 26 AP) kehtib praegugi. Alates 1995. aastast on eriharu üliõpilastel võimalik õppida ka ühe semestri jooksul Budapestis Eötvös Loránd Tudományegyetemen, samuti on filosoofiateaduskondade vaheline vahetusleping Miskolci ülikooliga.

Lektor Pomozi intensiivne ja tulemuslik töölaetus lõppes 31.8.1998, järgmise lektorina töötas 1.9.1998–31.8.2001 Szilárd Tóth. Praegu töötab alates 1.9.2001 lektorina ungari XX sajandi kirjanduse uurija Krisztina Tóth, esimene ungari naislektor Tartu ülikoolis. Eriharu õppejõud on praegusel hetkel lisaks Krisztina Tóthile veel lektor Anu Nurk ja Tõnu Seilenthal, kes on alates 1.11.1996 uurali keelte ja hungaroloogia dotsent.

Vähem kui kümne aasta jooksul on eriharu lõpetanud 18 üliõpilast bakalaureusekraadiga, kaitstud on 5 hungaroloogiateemalist magistriväitekirja.

Tartu hungaroloogid on korraldanud 4 rahvusvahelist konverentsi: 1994 „Hungarológia Tartuban és Észtországon kívül” (Hungaroloogia Tartus ja väljaspool Eestit), 1996 „Magyarország és Baltikum – Kapcsolattörténet és kontrasztív kutatások” (Ungari ja Baltikum – suhete ajalugu ja kontrastiivsed uurimused), 1997 „A hungarológia 75 éve a Tartui Egyetemen. Hungarológia és

esztológia az egyesülo Európában” (75 aastat hungaroloogiát Tartu ülikoolis. Hungaroloogia ja estoloogia ühinevas Euroopas) ja 2000 „Ezeréves magyar állam kulturájának a gyökerei” (Tuhandaastase Ungari riigi kultuuri juured). Tartus avaldatakse kaht hungaroloogia sarja: „Tartui Magyar Füzetek” (ilmunud 4 väljaannet) ja „Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia” (ilmunud 5 väljaannet).

Tartu hungaroloogiaõppega on käinud tutvumas 3. mail 1996 Ungari Vabariigi president Árpád Göncz, 31. mail 2000 peaminister Viktor Orbán, 13. detsembril 2000 Ungari Vabariigi president Ferenc Mádl ja 5. juunil 2003 Ungari parlamendi esimees Katalin Szili. Nende külastuste tulemusena on märgatavalt kosunud ja kasvanud õppetooli raamatukogu.

Suured ülesanded on hungaroloogia ees seoses siirdumisega 3+2 õppesüsteemile alates 1. 9. 2002, kui ungari keele ja kultuuri erialal on ette nähtud ka magistriõpe. Uue õppeplaani järgi on bakalaureuseõppes 16 AP erialamoodul (hungaroloogia alused, ungari keele alg- ja järgkursus ja seminar), millele järgneb magistriõpe 2 aasta jooksul, mis koosneb 56 AP mahus õppetööst ja 20 AP magistritööst. Õppeainetena on ette nähtud erikursused teoreetilisest keeleteadusest, magistriseminar, ungari keele süvakursus, ungari keele struktuur ja keele ajalugu, ungari kirjanduse süvakursus, ungari kultuurilugu (koos etnoloogia ja folkloristikaga), ungari keele tõlke- ja kirjutamiskursus, tõlkimine eesti keelest ungari keelde, kursus tänapäeva Ungari ühiskonnast ja valikained ungari keeleteadusest, kirjandusest ja kultuurist.

KIRJANDUS

Árpád Károly 1998. Virányi Elemér föltámadása. – Tartu és Magyarország. Tartu ja Ungari. Tartu (Tartui Magyar Füzetek. 3. szám), lk 13–24.

Collinder, Björn 1960. Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm.

Csekey István 1928. A Dorpati Magyar Tudományos Intézet. – Csekey István, Északi írások. Budapest, lk 45–55.

EAA f 2100, n 2, s 86 (Stefan Csekey toimik).

EAA f 2100, n 2, s 123 (Jeno Fazekasi toimik).

- EAA f 2100, n 2, s 167 (Joseph Györke toimik).
- EAA f 2100, n 2, s 1369 (Elemér Virányi toimik).
- EAA f 2100, n 4, s 159 (Kirjavahetus T. Ülikooli juurde asut. Ungari Instituudi \ asutamise / kohta 28. septemb. 1923 – 25. veebruar 1943).
- EAA f 2100, n 4, s 208 ((Tartu Ülik. Valitsuse) Kirjavahetus ülikooli teaduslike asutiste ümberkorraldamise ja ümbernimetamise kohta).
- EAA f 2100, n 4, s 221 (Filosoofiateaduskonna juurde Läti ja leedu keele ning kultuuriloo lektoraadi moodustamise kohta).
- EAA f 2100, n 4, s 429 (Kirjavahetus professorite vahetuse kohta Tartu ja Budapesti ülikoolide vahel).
- EAA f 2100, n 5, s 286 ((Filosoofiateaduskonna) Kirjavahetus Ungari Instituudi asutamise asjus).
- EAA f 2100, n 5, s 315 (Ungari keele lektori määramisse puutuv kirjavahetus).
- EAA f 2100, n 5, s 355 (Kirjavahetus ja muud materjalid seoses filosoofiateaduskonna tegevusega).
- E. V. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919–1930; Tartu ülikooli loengute kava 1936–1940.
- Fülei-Szántó Endre 1994.** Észtmagyar muvelodés a két háború között. – Folia Estonica II. Észtország a fordulat után. Szombathely, lk 88–96.
- Larsson, Lars-Gunnar 1995.** Hungarológia Svédországban. – Hungarologische Beiträge 4. Hungarológia Magyarországon kívül. Jyväskylä, lk 55–65.
- Medijainen, Eero 2001.** Ungari ja Eesti 1918–1940. – Magyar-észti diplomáciai kapcsolatok 1921–2001. Eesti-Ungari diplomaatilised suhted 1921–2001. Tallinn, lk 8–37.
- Mesipuu, Kairi 1997.** Virányi Elemér – az első magyar lektor. – Észti hungarológia 75. Eesti hungaroloogia 75. Tartu (Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia), lk 126–131.
- Nagy Iván 1939.** Finnország–Észtország. Kulturális kapcsolataink északi rokonainkkal. Budapest (Magyarország és a külföld 3.).
- Nurk, Anu; Seilenthal, Tõnu 1995.** Hungarológia Észtországban – egy elfelejtett korszak a tartui magyartanításban. – Hungarologische Beiträge 4. Hungarológia Magyarországon kívül. Jyväskylä, lk 73–80.
- Nurk, Anu; Seilenthal, Tõnu 1998.** Egy elfelejtett korszak a tartui magyartanításban. – Tartu és Magyarország. Tartu ja Ungari. Tartu (Tartui Magyar Füzetek. 3. szám), lk 39–45.
- Pomozsi Péter 1994.** Morzsák a tartui magyar hungarológia történetéből. – Hungarológia 4. Budapest, lk 287–302.

- Pomozi Péter 1998.** Tartu és Magyarország: négyszáztizenöt év a felsőoktatás történetéből. – Tartu és Magyarország. Tartu ja Ungari. Tartu (Tartui Magyar Füzetek. 3. szám), lk 47–71.
- Pöld, Peeter 1929.** Tartu Ülikool 1918–1929. Tartu.
- Seilenthal, Tõnu 1997.** 75 év tanulságai. – Észt hungarológia 75. Eesti hungaroloogia 75. Tartu (Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia), lk 185–198.
- Sepp, Thea 1994.** A magyar-észt kulturális kapcsolatok múltja és jelene. – Folia Estonica II. Észtország a fordulat után. Szombathely, lk 101–109.
- Sepp, Thea 1998.** Csekey István és a tartui magyar lektorok levelezése. – Tartu és Magyarország. Tartu ja Ungari. Tartu (Tartui Magyar Füzetek. 3. szám), lk 73–85.
- Vääri, Reet 1970.** Soome ja ungari lektoraat Tartu ülikoolis 1918.–1940. aastal. – Tõid eesti filoloogia alatt III. Tartu Riikliku Ülikooli toime-tised, vihik 259. Tartu, lk 302–311.

EESTI KEELE ÕPETAMISEST JA UURIMISEST VÕÕRKEELENA JA TEISE KEELENA TARTU ÜLIKOOLIS

Birute Klaas

Eesti keele õpetamisest võõrkeelena Tartu Riiklikus Ülikoolis

Eesti keel ainenä muu emakeelega üliõpilastele on Tartu ülikoolis väga pika traditsiooniga, ulatudeski tegelikult tagasi 200 aastat, kui Friedrich David Lenz alustas esmakordselt eesti keelt tutvustavaid loenguid.

Nõukogude perioodil, kui Tartu Riiklikus Ülikoolis oli paljudel erialadel võimalik õppida ka venekeelsetes rühmades, oli eesti keel kui õppeaine, nimetuse all “Praktiline eesti keel”, tavaliselt ühe aasta jooksul 2–4 tundi nädalas kohustuslik kõigile mitte-eesti emakeelega üliõpilastele. Õpetas eesti keele kateeder ja noored õppejõud alustasid oma karjääri enamasti just vene rühmade eesti keele õpetajatena, nii ka siinkirjutaja 1981. aasta sügisel verivärske diplomeeritud eesti filoloogina ja eesti keele kateedri aspirandina. Õpetati nii arste kui füüsikuid, tulevasi majandusspetsialiste, spordimeedikuid ja kehakultuuri õppivaid üliõpilasi, rääkimata vene filoloogidest. Vene üliõpilaste arv suurenes aasta-aastalt, nii et praktilise eesti keele õpetus muutus eesti keele kateedri õppejõududele ja aspirantidele oluliseks lisakoormuseks (vt Peebo 1970: 170 jj ning ka Ellen Uuspõllu kirjutist käesolevas kogumikus).

Eesti keele õpetamiseks valmis õppejõududel mitmesuguseid konkreetsetele erialadele mõeldud tekstikogumikke ja harjutustikke (vt nt Aino Valmeti koostatud “Meditšiinalaseid tekste eesti keele õppijaile” 1968). 1980. aastatel kasutati põhiõpikuna eesti keele kateedri õppejõudude Aino Valmeti, Ellen Turu ja Ellen Uuspõllu “Eesti keele õpikut” (Валмет, Ууспылд, Туру 1981).

Õpetajad ei saanud oma tööks mingit eriettevalmistust. Toimis põhimõte: vette hüpata ja kohe ujuma hakata. Valdkond oli eesti keele kateedris täiesti marginaalne ja selle arendamisega ei tegeledud. Ka eesti keele võõrkeelena õpetamise ja omandamise uuri-

mine ei olnud aktuaalne. Kasutati vananenud metoodikat, mille võtted pärinesid õppejõudude enda võõrkeele õppimise kogemustest, mis saadi kaasa koolis ja ülikoolis võõrkeeli õppides. Kui mujal maailmas liikus võõrkeeleõpetus kommunikatiivse keeleõppe radadel, kus eesmärgiks oli anda kasutajale kiiresti kätte suhtlemisvahend ja julgustada teda vigadest hoolimata aktiivselt seda vahendit kasutama, siis Eesti võõrkeeleõpetuses koolitati arsti, füüsikut ja filoloogit ühtemoodi – keelt kui objekti uurides. Filoloogide puhul on selline erialaspetsiifiline lähenemine õigustatud (kuid seda ka alles teatud keeleoskuse taseme saavutamise järel), kuid juhtudel, kui keelt vajatakse pelgalt suhtlemisvahendina, annab traditsiooniline meetod väga aeglasi tulemusi. Rääkimata sellest, et keelekaugele inimesele tundub selline õppimisviis surmigavana.

Üliõpilaste motivatsioon aktiivselt keelt õppida oli üsna olematu. Muukeelsena sai Eestis ja ülikoolis suurepäraselt hakkama, eesti keele prestiiž oli muukeelsete seas väga madal. Toimised pigem keelekauged, n-ö tubli üliõpilase motivatsioonihoovald: kohustuslikku eesti keelt õpiti hoolsalt näiteks seetõttu, et ei tahtnud halba hinnet saada ja stipendiumist ilma jääda.

1980. aastate lõpus muutus Eestis populaarseks Georgi Lozanovi sugestopeediline keeleõpe ja siinkirjutajal oli 1987. aasta lõpus võimalus stažeerida kuu aega Tallinnas Mainori keeltekoolis Natalja Žurakovskaja juures, kes oma metoodilised teadmised ja oskused oli omandanud Lozanovi otseselt õpilaselt Ilja Šehterilt ja oli Eestis esimene selle õpetusviisi propageerija.

1988. aasta kevadel avati Tartu ülikoolis sugestopeedilisel keeleõppel rajanevad 100-tunnised ja 5 nädalat kestvad eesti keele intensiivkursused. Tegemist oli sugestopeedilise meetodi esmakasutamisega võõrkeeleõppes Tartu ülikoolis. Selleks otsustati sisutata Tähe 4 õppehoones spetsiaalne kommunikatiivse keeleõppe klass liikuva ja mugava mööbliga, muretseti audio- ja videotehnika. Õppima võeti muukeelseid üliõpilasi kõigist teaduskondadest. Kursused olid üliõpilaste hulgas äärmiselt populaarsed. Juba esimese tegutsemisaasta lõpus tuli õpperühmad avatuks kuulutada ka uue õppemeetodi ja uudse suhtumise vastu huvi tundvatele õpetajatele. Nii stažeerisid siinkirjutaja juures näiteks praegugi Tartus edukalt tegutseva keelefirma Dialog viis esimest keeleõpetajat ja kolleegid Vilniusest, kes viisid uued teadmised ja oskused kaasa Vilniuse ülikooli ja rajasid seal leedu keele (võõrkeelena) õppetooli.

Ka esimesed välistudengid, kes ülikooli avanedes Tartusse saabusid, said oma eesti keele algõppe just nendel kursustel. 1980ndate lõpus ja 1990ndate alguses ei olnud meie üliõpilaste suhtluspädevus võõrkeeltes märkimisväärsel tasemel – polnud ju praktiseerimise võimalustki. Nii kujuneski intensiivkursustel suhteliselt kiiresti välistudengite ja meie muukeelsete tudengite jaoks ka tundide eelsel, välisel ja järgsel ajal eesti keel paratamatult ühiseks suhtluskeeleks. Üliõpilaste õpimotivatsioon oli väga kõrge, sugestopeedia meetodina soodustas suhtlusläve vähendamist, psühholoogiliste pingete kaotamist ja ergutava ning sõbraliku õpikeskkonna kujunemist.

Õpetasid Birute Klaas (1988–1991), Renate Pajusalu (1991–1992) Raili Pool (1992–1993) ja Tiina Kikerpill (1992–1998). Sugestopeediliste intensiivkursuste korraldamine on eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis tänaseks lõppenud, sest õppetooli töö spetsiifika on siiski erialaõpe ja praktilise keeleõppe eest vastutab keelekeskus. Pealegi – intensiivkursuste olulisim puudus on nende suur tööjõukulu, muutub ju kontaktõpe aasta-aastalt kallimaks ja seetõttu on vähenenud ja tõenäoliselt väheneb veelgi ühe ainepunkti sees ette nähtud kontaktõpetuse hulk. Siiski on sugestopeediliste keeleõppekursuste elemendid (nt rollimängud, meeldejäämist ergutavad kehamotoorika võtted), aga ka „vaim” – soe ja sõbralik suhtumine õppijatesse ning stressivaba õhkkonna loomine tundides – jäänud iseloomulikuks keeleõppele, mida eesti keele (võõrkeelena) õppejõud teevad. Samuti on sugestopeediliste kursuste õppetooli poolt kohandatud variant “Eesti keele vestluskursuse” (õppematerjal vt Klaas, Žurakovskaja 1999) näol hõimurahvaste programmis keeleõppe oluline komponent (hõimurahvaste programmist vt lk 335).

Eesti keele (võõrkeelena) õppetooli loomisest ja tegevuse algusaastatest

Eesti keele (võõrkeelena) õppetooli eelkäija, praktilise eesti keele kateedri sünd oli kõige otsesemas seoses 1980ndate lõpul Eesti ühiskonnas aset leidnud sündmustega, mis lõpuks viisid Eesti iseisivsuse taastamisele. 1988. a 16. novembril kuulutati Eesti seaduste üliluslikkust Eestis ning eesti keel määratleti riigikeelena, 18. jaanuaril 1989 võeti vastu keeleseadus. Viimase vastuvõtmisega kehtestatud eesti keele oskuse nõuded tingisid vajaduse oluliselt tõhustada vene õppekeelega koolide eesti keele õpetajate etteval-

mistust. Seni valmistati muukeelse õppekeelega koolide eesti keele õpetajaid ette vaid Tallinna Pedagoogilises Instituudis (vastuvõtt aastast 1982). Tollane Tartu Riiklik Ülikool sai vastava ülesande 1989. aastal.

Eesti keele kateedri juhataja prof Huno Rätsepa soovitusel ja rektor prof Jüri Kärneri korraldusel anti uue kateedri moodustamine 1. aprillil 1989 ülesandeks äsja Turu ülikoolist Tartusse naasnud eesti keele kateedri dotsendile Jüri Valgele, praegusele Haridus- ja Teadusministeeriumi keelepoliitika nõunikule.

Tuli lahendada neli suuremat ülesannet: 1) leida õppejõud, 2) võtta vastu sügisel õppetööd alustavad üliõpilased, 3) koostada esimese semestri õppeplaan, 4) leida ning sisustada ruum(id) kateedri jaoks.

Õpetamispädevus oli TRÜ eesti keele kateedris noorte, kuid juba õppe- ja teadustöö kogemustega õppejõudude näol olemas (Birute Klaas, Renate Pajusalu, Sirje Rammo ja tänaseks pensioneerunud Tiiu Ojanurme), täienduseks saadi samal kevadel ülikooli lõpetanud Külli Saia ja 1991. aastal lõpetanud Alo Malt. Esimeseks laborandiks ehk tänapäevaselt väljendatuna õppekorralduse spetsialistik oli Karin Kasterpalu, kes hiljem (aastast 1993) töötas kateedris õppejõuna.

Esimene vastuvõtt – 25 üliõpilast – komplekteeriti suuremate raskusteta ja konkurss ühele kohale oli igati arvestatav. Suurim probleem oli vastsete esmakursuslaste vilets, tänapäeva tasemega võrreldamatu eesti keele oskus ning küllap paljude üliõpilaste soov õppida küll eesti keelt, mitte aga saada eesti keele spetsialistik.

Esialgse õppeplaani koostamisel tehti Jüri Valge sõnul kolm põhimõtetlist otsust:

1. orienteeruti nii Eestist kui ka välismaalt pärit üliõpilastele (sellest ka termin *võõrkeel* kateedri nimetuses termini *teine keel* asemel); arvestades õppetooli praegusi üliõpilasi oli see otsus igati õige ning on pannud aluse võimalusele koolitada tulevikus eesti keele spetsialiste ka vene keelest erinevas keelekeskkonnas töötamiseks;
2. lahutati pedagoogika õppetooli juhendamisel antavast põhiõppest; selle sammu eesmärgiks oli anda tulevastele lõpetajatele võimalikult hea eesti keele alane teoreetiline haridus (studiumi alguses takistas seda niikuinii vajadus viia muu emakeelega õppurite eesti keele oskus ülikoolis toimetulemiseks vajalikule tasemele) ning luua võimalus karjäärriks ka

- väljaspool kooli;
3. kujundati õppeplaani eesti filoloogia osakonna üldiste nõuete kohaseks.

Pikka aega (aastani 2002) toimus ühine vastuvõtt nii eesti keelt emakeelena rääkivatele üliõpilaskandidaatidele kui ka Eesti muukeelse õppekeelega koolide lõpetanutele ja välismaalastele. See tekitas probleeme nii sisseastumistingimuste kui ka edasise õpetuse korraldamise osas. Nii loome 1993. aastal kinnitatud õppeplaani, et sisseastumiseksamid eriharru eesti keel võõrkeelena on järgmised: a) emakeelne kirjand (keel kokkuleppel vastuvõtukomisjoniga); b) võõrkeel (inglise, prantsuse, saksa); c) lingvistiliste võimete test (Õppekava 1993: 3).

Lingvistiliste võimete test kujutas endast mitmesuguseid keeleloogika- ja nuputamisülesandeid, mis ei nõudnud eesti keele oskust. Sisuliselt võis kujuneda (ja nii tekkiski) iga õppeaasta alguses olukord, kus esmakursuslaste seas oli emakeelseid eestlasi, erineva eesti keele oskusega venelasi (peaaegu umbkeelseteni välja) ja välismaalasi, kes alles ootasid oma esmatutvumist eesti keelega.

Aitamaks nõrgema ja olematu eesti keele oskusega üliõpilased järele, oli esmakursuslastel kohustuslik läbida eesti keele eelaste (Õppekava 1993: 5), kus ühe semestri jooksul õpetati intensiivselt (16,5 ainepunkti) eesti keelt. Alates 2. semestrist toimus õppetöö täielikult eesti keeles. Hiljem on eesti keele eelastme mahtu veelgi suurendatud (21,5 ainepunktini, vt Õppekava 1996: 37 ja 23 ainepunktini, vt Teatmik 2001).

Praktilise eesti keele kateeder sai endale ruumi ülikooli peahoone parema tiiva keldrituppa, kus kunagi oli olnud kohvik. Taotlused keldrikorrusel laienemiseks ei andnud tulemusi ja õigupoolest ei sobinud pime ja röske keldrituba tööruumiks. 1997. aastal kolis õppetool maa peale ja laienes, aga mitte peahoones, vaid oma praeguses asukohas Jakobi ja Ülikooli tänava nurgal (Ülikooli 16), kus meie käsutusse anti endistest filosoofiateaduskonna deканаadi ruumidest esialgu 2 tuba ja 1999. aastal, pärast slaavi keelte õppetooli väljakolimist, lisaks veel 2.

Praktilise eesti keele kateeder nimetati ümber eesti keele (võõrkeelena) õppetooliks 1. veebruaril 1993.

Õppetooli arendamise strateegiliseks ülesandeks oli ja on ka praegu teadus- ja õppetegevuses teadusülikoolile omase akadeemilise taseme tagamine, ka n-ö oma näo leidmine. Kui algaastatel

oli probleemiks enesekehtestamine ja vabanemine väiksema venna kompleksist eesti keele õpetooli suhtes, oma erialale ja sellega tegelevatele üliõpilastele ja õppejõududele üldise tunnustuse saavutamise, siis praeguseks on olukord muutunud. Peaaegu pool eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna üliõpilaskonnast on eesti keele (võõrkeelena) õpetooli üliõpilased, ollakse edukad riigisestse ja välislepingute ning PHARE grantide taotlemisel, alates 1999. aastast on käivitunud edukalt ka kraadiõpe, õpetool teeb mitmes võrgustikus rahvusvahelist teaduskoostööd, 2003. aastast alates juhib ka teadusteemat jne.

Sammuks eriala väljakujunemise teel oli loobumine praktilise eesti keele õpetamisest teiste erialade üliõpilastele (see ülesanne siirdus keelekeskusele).

Praktilise eesti keele kateeder esines dots Jüri Valge eestvedamisel mitmete tänapäeval iseenesest mõistetavaks tegelikkuseks saanud algatustega. Esirinnas oldi kursusesüsteemilt ainesüstee-mile üleminekus (tõsi, saavutatu meenutas üpris vähe tänapäeva õppekava ja selle nõudeid), esimesena ülikoolis jõuti õppeplaani väljaandmise ning üliõpilastele jagamiseni, võeti kasutusele kirjalikud eksamid ning töötati välja nende korraldamise juhend (ülikooli ajalehes oli äge diskussioon kirjalike eksamite plusside ja miinuste küsimuses).

Sarnaselt eesti keelt emakeelena õppivatele õpilastele asus kateeder korraldama eesti keele olümpiaade ka vene õppekeelega koolide õpilastele. Olümpiaadide rutiinsest erinev, loominguline korraldamine on tõenäoliselt aidanud populariseerida eesti keelt ja selle õppimist vene koolis.

Õpetool on lähetanud eesti keele lektoreid välisülikoolidesse 1990. aastast alates: Annika Hussar ja Tiina Kattel Vilniuse ülikooli, Külli Saia Varssavi ülikooli, 1991–1995 töötas Birute Klaas Helsingi ülikooli eesti keele lektorina.

Dotsent Jüri Valge juhatas õpetooli kuni 1998. aastani, kui tollane haridusminister Mait Klaassen kutsus ta haridusministee-riumi keelepoliitika nõunikuks.

1993. aastal loodi eesti filoloogia osakonda eesti keele (võõrkeelena) professori koht, mis oli aga pikka aega täitmata. 1999. aasta jaanuaris valiti sellele kohale praegune eesti keele (võõrkeelena) korraline professor Birute Klaas.

Õppetöö. Vastuvõtt ja lõpetajad

Esimesed 25 üliõpilast võeti praktilise eesti keele erialale vastu 1989/90. õppeaastal. Õppekava on aastate jooksul muutunud nii sisu, vormi kui ka nimetuse poolest: alates 1992/1993. õppeaastast toimub vastuvõtt eesti keele (võõrkeelena) õppekava alusel (Teatmik 2001), 2002/2003. õppeaastast rakendusid uued õppekavad (info Tartu ülikooli koduleheküljel, vt <https://www.is.ut.ee/pls/ois/tere.tulemast>) ja eesti keele (võõrkeelena) eriala on võimalik õppida “Eesti ja soome-ugri keeleteaduse” õppekavas eraldi vastuvõtuna erialale “Eesti keel ja kultuur muukeelsetele”

1999/2000. õppeaastast alates on avatud ülikooli (st kaugõppe vormis töötavasse) diplomiõppesse (õppekava vt Teatmik 2001) kolmel aastal toimunud eraldi vastuvõtt erialast kõrgharidust mitteomavatele muukeelsetes koolides töötavatele eesti keele õpetajatele. Samuti on avatud ülikoolis diplomiõppe läbinutel võimalik omandada muukeelse õppekeelega gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja tööks vajalik haridus ja kutse.

Kokku on 1989. aastast alates 14 aasta jooksul eri õppekavade alusel statsionaarsesse õppesse vastu võetud 415 üliõpilast, avatud ülikooli alates 1999/2000. õppeaastast 4 aasta jooksul 59 üliõpilast (vt tabel 1).

Bakalaureusekraadiga lõpetanud on mõlema õppevormi peale 116 (2003. aasta andmed aprilli seisuga, st arvestamata on selle aasta lõputööde kaitsmise tippaeg – juuni). Lõpetanute hulga poolest pole aastad muidugi vennad ja objektiivsete ning subjektiivsete põhjuste tõttu on lõpetajate hulk 1990ndate keskel olnud üsnagi tagasihoidlik. Läbimurre saavutati 1999/2000. õppeaastal ja seal alates on igal kevadel olnud üle 20 lõpetaja (vt tabel 2).

Tabel 1. Eesti keele (võõrkeelena) eriala vastuvõtt 1989–2002

Tartu ülikool, eesti keele (võõrkeelena) eriala vastuvõtt						
ÕPPEVORM	TK	ERIALA	AA	RE	REV	Kokku
Statsionaarne	FL	Praktiline eesti keel	1989/90	25		25
			1990/91	26		26
			1991/92	24		24
		Praktiline eesti keel kokku		75	0	75

		Eesti keel (võõrkeelena)	1992/93	25		25
			1993/94	25		25
			1994/95	26		26
			1995/96	34		34
			1996/97	27	1	28
			1997/98	35	1	36
			1998/99	35	3	38
			1999/00	25	4	29
			2000/01	18	11	29
			2001/02	17	8	25
		Eesti keel (võõrkeelena) kokku		267	28	295
		Eesti keel teise keelena (töötavad õpetajad)	2001/02	19		19
		Eesti keel teise keelena (tõ) kokku		19	0	19
		Eesti ja soome-ugri kt (muukeelsetele)	2002/03	25	1	26
		Eesti ja soome-ugri kt (muukeelsetele) kokku		25	1	26
FL KOKKU				386	29	415
AÜ bakal-õpe	FL	Eesti keel (võõrkeelena)	1999/00		7	7
			2000/01		4	4
		Eesti keel (võõrkeelena) kokku			11	11
FL KOKKU					11	11
AÜ diplomiõpe	FL	Eesti keel (võõrkeelena)	1999/00		1	1
			2000/01		2	2
		Eesti keel (võõrkeelena) kokku			3	3
		Eesti keel teise keelena	1999/00	20	5	25
			2000/01	20		20
		Eesti keel teise keelena kokku		40	5	45
FL KOKKU				40	8	48

Tabel 2. Eesti keele (võõrkeelena) eriala lõpetanud 1994–2003

Tartu ülikool, eesti keele (võõrkeelena) eriala lõpetanud						
ÕPPEVORM	TK	ERIALA	AA	RE	REV	Kokku
Stationsaarne	FL	Eesti keel võõrkeelena	1993/94	1		1
			1994/95	9		9
			1995/96	10		10
			1996/97	2	1	3
			1997/98	7	4	11
			1998/99	1	2	3
			1999/00	23		23
			2000/01	20		20
			2001/02	23	1	27
			2002/03	3		3
		Eesti keel võõrkeelena kokku			102 8	110
FL KOKKU				102	8	110
AÜ bakal-õpe	FL	Eesti keel võõrkeelena	2000/01		2	2
			2001/02		4	4
		Eesti keel võõrkeelena kokku			6	6
FL KOKKU					6	6
AÜ diplomiõpe	FL	Eesti keel teise keelena	2000/01	1		1
		Eesti keel teise keelena kokku		1		1
FL KOKKU				1		1

Õppekava

2001/2002. õppeaastal oli Tartu ülikoolis õppesüsteemi reform, mille käigus valmisid kõigil erialadel uued bakalaureuse- ja magistriõppe kavad, kus senine 4-aastane ja 160-ainepunktiline bakalaureusekava asendus 3-aastase ja 120-ainepunktilisega; magistriõppes (endiselt 2 aastat ja 80 ainepunkti) vähenes kaks korda lõputöö maht (uus magistritöö on 20-ainepunktiline) ja senisega võrreldes suurenes märgatavalt auditoorse õppe osa. Rõhutan siinjuures olulist mõiste-

list erinevust seni kehtiva ja uue magistri vahel: seni antud *magister artium* on teaduskraad, uus humanitaarteaduste magister näitab magistri tasemel saadud kõrgharidust ja tegemist ei ole enam teaduskraadiga.

Seega on veel mõnda aega ülikoolis korraga kahe erineva õppekava alusel õppivaid üliõpilasi: 2001/2002. õppeaastal ja enne seda oma õpinguid alustanud üliõpilased läbivad koolituse bakalaureuseõppes eesti keele (võõrkeelena) õppekava alusel. Õpingud koosnevad eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnale kohustuslikest üldainetest (33 ainepunkti) ja eesti keele (võõrkeelena) eriharu õpingutest (84,5 ainepunkti).

Erialaoõpingud on jaotatud alam-, kesk- ja ülemastme õpinguteks. Eesti kooli lõpetanud üliõpilased, kes õpivad eesti keele (võõrkeelena) eriharus, osalevad eesti keele struktuuri loengutel ja praktikumides koos eesti ja soome-ugri keeleteadust õppivate üliõpilastega.

Õpingud lõpetab bakalaureusetöö kirjutamine ja kaitsmine, mis annab lõpetanule bakalaureusekraadi.

Bakalaureusekraadiga lõpetanud võivad jätkata oma õpinguid õpetajakoolituse kutse aasta õppekava järgi (40 ainepunkti), mille lõpetanutele antakse mitte-eesti õppekeelele gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja kutse. Selle õppekava järgi õppivatelt üliõpilastelt eeldatakse ka eesti kirjanduse õppeainete õppimist vähemalt algastmes. Bakalaureusekraadiga üliõpilased võivad jätkata oma õpinguid ka magistrantuuris (80 ainepunkti), mõlema õppekava kohta info <https://www.is.ut.ee/pls/ois/tere.tulemast>.

Tartu ülikooli uus õppekava (esimene vastuvõtt 2002/2003. õppeaastal), mis koolitab magistritasemega eesti keele (võõrkeelena) spetsialiste, kaasa arvatud muukeelsete koolide eesti keele ja kirjanduse õpetajaid, on eesti ja soome-ugri keeleteaduse õppekava allkava. Vastuvõtt eesti keele ja kultuuri bakalaureuseõppesse toimub ainult muukeelsete koolide lõpetajatele. Võrreldes teiste eesti ja soome-ugri keeleteaduse õppekava allkavadega, algavad erinevused juba valdkonnaõppes. Läbitakse küll kohustuslik humanitaarteaduste ühine alusmoodul (16 ainepunkti, aineteks üldine usundilugu; eesti keele suulise ja kirjaliku väljenduse õpetus; sissejuhatus filosoofia ajalukku; eetika alused ja ladina keel), kuid sellele järgneb ainult nimetatud allkava eesti keele ja kultuuri alane alusmoodul muukeelsetele üliõpilastele (16 ainepunkti; aineteks praktiline eesti keel; eesti ajalugu ja maatumine), suunamoodul (16 ainepunkti; aineteks sissejuhatus eesti keelde; sissejuhatus

eesti kultuurilukku; eesti keele praktiline grammatika; eesti keele praktiline foneetika; eesti keele sõnavara) ning erialamoodul (16 ainepunkti, aineteks folkloristika alused; eesti rahvakultuuri praktika; eesti keele suuline ja kirjalik väljendusoskus; teadustöö alused ja seminar; eesti keele praktika).

Peaaine, st eesti keele ja kultuuriga seotud ainete hulk bakalaureuseastmes on vähemalt 52 ainepunkti (tegelikult on üliõpilastel soovi korral võimalik valikainetena saada erialaõpetust kümneid ainepunkte lisaks), millele magistriõpingute jooksul lisandub veel 80 ainepunkti. Eraldi vastuvõtt muukeelsetele üliõpilastele ja eesti keele emakeelsetest rääkijatest erinev õppekava annab võimaluse 3 aasta jooksul omandada süvendatud teadmisi eesti keelest, kultuurist ja maiskonnaloost, et magistriõppes oleks võimalik nii eestikeelsete kui ka muukeelsete üliõpilastega koostötamine.

Ka siiani kehtivas õppekavas on Tartu ülikoolis olnud suund tänapäeva eesti keele ainete õpetamisel teha seda emakeelest lähtuvalt eri rühmades, mis tagab aktiivse osalemise õppetöös ja muukeelsete üliõpilaste kiire edenemise eesti keele oskuste vallas. Teiselt poolt on ka eesti keelt emakeelena rääkivate üliõpilaste jaoks õppetöö piisavalt pingestatud ja edasiminekut motiveeriv. Tallinna pedagoogikaülikoolis on mindud teist teed ja eestikeelsed ning muukeelsed õpivad algusest peale koos, samuti on TPÜs tunduvalt väiksem praktilise eesti keele õpetuse osa muukeelsetele.

Uus õppekava on senise õppekava edasiarendus, eriti suunal, kus väljundiks on muukeelsete koolide eesti keele ja kirjanduse õpetaja. Ka senine kava nägi ette 5-aastase õppe kogumahuga 200 ainepunkti. Mõlemas õppekavas on püütud tasakaalus hoida erialaõpingud, üldpedagoogiline ja erialadidaktiline ettevalmistus. Mõlemas õppekavas on ette nähtud pedagoogiline koolipraktika 10 ainepunkti. Eesti keele võõrkeelena magistriõpe lõpeb uue kava järgi 20-ainepunktise magistritööga, mis on mahult pool senisest magistrikraadi andvast lõputööst. Selles ulatuses on ka erinevused kogu magistriõppe mahus.

Tulevaste õpetajate erialane ja kutsealane õpe

Et muukeelse kooli eesti keele õpetajana edukalt hakkama saada, peab õpetajal olema väga hea eesti keele oskus (kui tegemist ei ole emakeelse eestlasega), vajalikud teadmised õpetatavast aineist (eesti keelest ja kultuurist, aga ka Eestist), oskus õpetada ja keerulisi pedagoogilisi ning psühholoogilisi probleeme lahendada. Rääkimata sel-

lest, et me eeldame õpetajalt laia silmaringi ja üldist intelligentsust.

Bakalaureuseõppekava "Eesti keel ja kultuur muukeelsetele üliõpilastele" sisaldab koos valikainetega 72 ainepunkti ulatuses erialaõpinguid (praktiline eesti keel erinevatele tasemetele, eesti keele grammatika, eesti kultuuriloo ja ajaloo õpingud jne), mis annavad üliõpilastele piisava ettevalmistuse eesti keele kõrgtaseme eksami sooritamiseks. Magistriõppes jätkatakse erialaõpinguid eesti keele struktuuri, allkeelte, eesti keele arenemise ja varieerumise, aga ka keeletüpoloogia, kontrastiivse grammatika, tõlketeeooria ja kultuuridevahelise suhtlemise vallas. Muukeelse kooli eesti keele ja kirjanduse õpetajate erialasesse ettevalmistusse kuulub ka mahukas plokk eesti kirjandust käsitlevaid aineid.

Uutesse õppekavadesse, mille alusel õpetatakse magistritasemel õpetajaid, kuulub õpetajakoolituse raamnõuetest lähtuvalt 40-ainepunktiline moodul üldkasvatusteaduslikke ja erialapedagoogilisi aineid: üldpedagoogika ja psühholoogia kursused, erialadidaktika eri aspektid, pedagoogiline praktika (10 ainepunkti) ja üldpedagoogiline või erialadidaktiline lõputöö (6 ainepunkti). Üldõppe eest vastutab haridusteaduskond, erialaõppe eest eesti keele (võõrkeelena) õppetool.

Ainete maht on piisav, kui lähtume eeldusest, et noor spetsialist asub oma esimesel tööaastal kogenud õpetaja – mentori – juhendamisel tööle, kus ta praktilise töö käigus süüvib õpetajakutse peensustesse. Üldist positiivset hinnangut väljendab ka TÜ karjääriteenistuse kaudu saadud tagasiside. Teiselt poolt ei peagi endale eesmärgiks seadma varustada noor spetsialist teadmistega kogu eluks, eeldame hoopis, et teatud aja järel leiab ta tagasitee ülikooli, osaledes täienduskoolituse programmides.

Üliõpilaste lõputööd

Eesti keele võõrkeelena õppetoolis on diplomi- ja bakalaureusetöid kaitstud aastast 1994. Kuni 1998. aastani lõpetasid üliõpilased eriala diplomitööga, sealt edasi bakalaureusetööga, millega kaasnes ka bakalaureusekraad. Ühtekokku on selle aja jooksul kaitstud 114 lõputööd (algaastatel oli võimalik ülikool lõpetada ka bakalaureuseksamit tehes, kuid seda võimalust kasutasid väga vähesed).

Esimene lõputöö, Maarika Vaariku "Arsti ja patsiendi vestlus. Mudel ja õppematerjal" valmis seega 1994. aastal. Diplomitöö eesmärgiks oli koostada meditsiinalaste tekstide kogumik eesti keelt õppivatele meedikutele.

Järgnevalt ülevaatlilikult lõputööde temaatikast.

1. Õppetoolis on kaitstud hulgaliselt diplomi- ja bakalaureuse-töid eesti keele võõrkeelena/teise keelena metoodika alal. Kuna üks põhiväljund õppetoolist tööellu on õpetajakoolituse kaudu ning paljud meie üliõpilased on oma tuleviku elukutse – õpetaja – valinud juba studiumi alguses, on ootuspärane, et erialadidaktika on üks lemmikteemasid alates proseminaritöödest kuni bakalaureusetöödeni välja. Analüüsitud on soomlastele ja vene õppekeelega koolidele koostatud eesti keele õpikuid ja koostatud ka lisamaterjale eesti keele õpetamiseks. Samuti on käsitletud eesti keele grammatika raskuskohtade õpetamist koolis: nt mitmuse osastava, käskiva kõneviisi, mineviku-aegade õppimist ja omandamist. Uuritud on ka tehniliste abivahendite kasutamist keeletunnis ja võõrkeeleõpet Interneti abil. Mitu bakalaureusetööd on pühendatud tekstile ja lektüürile võõrkeeleõppes. Vaadeldud on ka keeleõppemeetodeid ja nende efektiivsust, analüüsitud õpilaste eesti keele kompetentsuse taset ja õpimotivatsiooni, teise keele õppija retseptiivset ja produktiivset sõnatundmist algtasemel ning riigikeeleõpetajate tegevust 1998–2001.
2. Tõlketeoreetilised tööd
Elo Rohult, kelle diplomitöö käsitles R. M. Rilke tõlkeid eri keeltesse (1995, juhendaja Peeter Olesk), jätkab pärast magistrikaadi kaitsmist tõlketeoreetilist uurimistööd doktorantuuris. Uuritud on ka teksti muutumist tõlkimise käigus ja kultuuriareaalide tõlkimise keerukust.
3. Rahvaluule, rahvakalender ja kombestik
Käsitlemist on leidnud Torma ja Kodavere kihelkonna eesti-vene rannakülade rahvakalender, Peipsi-äärsete eesti-vene segaalade ilmaended ja vanausuliste traditsioonid. Mitu töö on pühendatud Eesti nüüdiskombestiku käsitlemisele – ka võrdlevalt (nt eestlaste ja venelaste perekonna loomise kombes), uuritud on eesti ja sugulasrahvaste kombestikku ning uskumusi. Vaadeldud on Eesti üliõpilaste ehitusmalevat kui teist reaalsust, uuritud surmasoovidega hällilaule ja eesti-saksa vanasõnavasteid.
4. Kõnekeele ja spontaanse kõne uurimine
Uuritud on spontaanset dialoogi, väikelapse ja täiskasvanu vestlust, maksimaalsust ja minimaalsust eesti kõne- ja kirja-keeles. Mitu töö tegelevad kõnekeele ja slängiga (võrdlevalt eesti, soome ja vene koolinoorte sõnavara, vandesõnade prob-

- leemistik ja tajumine), vaadeldud on ka teismeliste tegelikku keelekasutust võrreldes ajakirjaga X.
5. Mitmekeelse ühiskonna keelekasutuse, kakskeelsuse ja keelekontaktide uurimisvaldkonna raames on vaadeldud rootsi keele mõju kakskeelsete Lõuna-Rootsi noorte eestlaste eesti keelele, koodivahetust Tartu soome tudengite keeles, emakeele mõjusid Eestis elavate venelaste ja lätlaste eesti keeles, eesti-soome kakskeelse lapse verbiaegade omandamist. Käsitletud on ka eesti keele grammatiliste kategooriate kasutust muukeelsete poolt (kaudne kõneviis, illatiiv ja allatiiv). Mitu tööd tegelevad veaanalüüsiga. Uuritud on rahvusrühma staatuse mõju selle esindajate identiteedile ja eesti õppekeelele gümnaasiumide kakskeelsete kooliõpilaste keelelisi eelistusi, venekeelsete üliõpilaste kohanemist eestikeelses keskkonnas. Analüüsitud on Eesti keelepoliitika kajastamist venekeelses ajakirjanduses ja võrreldud eesti ja vene ajakirjanduskeelt (metafoore Eesti sisepoliitika kajastamises). Käsitletud on ka eesti keelega seotud arvamusi ja eelarvamusi ning seda, miks ametlik eesti keel on raske teema muulastele.
 6. Sõnamoodustus ja sõnavara
Tegemist on põhiliselt kontrastiivsete uurimustega: analüüsitud on *käe*-fraseologisme eesti ja vene keeles, zoonüüme inimese iseloomustamisel komi ja eesti fraseologismides, eesti ja vene keele põhivärvide nimetuste tähendusi, deminutiivtuletust eesti ja soome keeles, frekventatiive eesti ja mari keeles, liitsubstantiivide tõlkimist eesti ja vene keeles. Sageli on uuritud sõnavara Eesti kirjanike teostes ja nende tõlkevasteid vene keeles. Jaan Krossi romaani "Kolme katku vahel" põhjal on käsitletud onomatopoeetilis-deskriptiivseid sõnu, käsitlemist on leidnud isikutuletised Mats Traadi loomingus ja Nikolai Baturini eripärane sõnavara tema varasema proosa põhjal. Vene õpilaste poolt eesti keele sõnavara kasutamise seonduvad tööd, kus on vaadeldud muutumisverbide *jääma*, *saama* jt kasutamist, looduslase ja eesti keele kultuuriloolise sõnavara tundmist, teise keele õppija retseptiivset ja produktiivset sõnatundmist algtasemel. Veel on kirjutatud avaliku halduse terminitest, *u*-liitelistest verbidest Võru murdes ja sõnakasutuse normeerimisest ning onomatopoeetilistest sõnadest eesti-keelsetes koomiksites.
 7. Eesti murdeid on bakalaureusetöodes analüüsitud sisekohakäänete, noomeni ja verbi morfoloogia ning verbituletuse

vaatenurgast.

8. Eesti kirjanduse alastes uurimustes on vaadeldud jumala ja inimese olemise avaldumisi Uku Masingu luule keeles ning intiimset ja autobiograafilist ainet Ain Kaalepi luules.
9. Eesti ja vene keele grammatika kontrastiivse uurimisega on tegelnud hulk bakalaureusetöid. Käsitletud on verbikasutust: modaalverbe, liikumisverbe ja muutumisverbe; kirjeldatud on noomenit ja possessiivsust väljendavaid pronomeneid. Mitu tööd kuuluvad kontrastiivse süntaksi valdkonda: analüüsitud on käändsõnalise objekti väljendusvõimalusi ja tõlkevasteid, vene imperfektiivse aspekti väljendust eesti tõlgetes, lisandit; perfektiivset aspekti, nimisõnarektsioone, öeldistäidet, ühildumisvigu, koha-, aja-, hulga-, viisi- ja seisundimäärust, eesti keele sõnajärge vene emakeelega õpilaste töödes. Võrreldud on ka eesnimised tänapäeva Eestis ja viisakuskoodi eesti ja vene keeles.
10. Eesti ja soome keele grammatika uurimisega on seotud mitu lõputööd. Analüüsitud on Lydia Jannseni poolt Antti Almborgile saadetud kirjade käändesüsteemi soomepäraseid elemente, kõrvutavalt on vaadeldud nimisõnarektsioone ja verbirektsioone ning mineviku edastamise võimalusi.
11. Peale eesti-vene ning eesti-soome kõrvutuse on valminud kontrastiivsed analüüsid ka teiste keelte kohta: eesti-mari (frekventatiividest, grammatilistest aegadest) eesti-udmurdi (kohakäänetest); eesti-ungari (minevikuvormide kasutamisest); eesti-inglise (tuleviku väljendamisest); eesti-hispaania (modaalsuse edastamisest subjunktiivilise tõlkimisel).

Bakalaureusetööde juhendajad on olnud: B. Klaas 21 tööd, R. Pool 17, R. Pajusalu 14, S. Rammo 12, A. Malt 11, J. Valge 8, T. Kikerpill 7, E. Vaimann 6, I. Rummo (Nikopensius) 2; L. Kingisepp 2, T. Erelt 1, T. Jaago 1, A. Krikmann 1, T. Kõss 1, P. Olesk 1, E. Rohult 1, L. Vassiltšenko 1, E. Veldi 1.

Muukeelsete haridusasutuste õpetajate täiendusõpe

Eesti keele (võõrkeelena) õppetool tegeleb jõudumööda ka vene õppekeelega koolide eesti keele õpetajate täiendusõppega, pakku-des eesti filoloogina kõrghariduse saanud õpetajatele eesti keele teise keelena õpetamiseks vajalikke lisateadmisi vene ja eesti keele kontrastiivsest grammatikast, võõrkeele õpetamise meetodikast, eesti keele grammatika õpetamise meetodikast vene koolis ja info-

tehnoloogia kasutamisest võõrkeeleõppes.

2003. aastal on koostöös Kesk-Eesti Arenduskeskusega käsil PHARE leping muukeelsete kutseõppeasutuste eesti keele õpetajate täiendusõppeks.

PHARE projektidest

Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutuse (vt www.meis.ee) toetusel on eesti keele (võõrkeelena) õppetool saanud aastatel 1999–2003 korraldada uusi ainekursusi ning hankida vajalikku õppematerjali, tegelda õpetajate täiendusõppega.

1. Eesti keele intensiivõppe kursused (eesti keele põhikursus; eesti keele jätkukursus 20 AP) eesti keele (võõrkeelena) erialal õppivatele esmakursuslastele andsid kehvema keeleoskusega üliõpilastele võimaluse intensiivsemalt eesti keelt õppida, et nende eesti keele tase kiiremini ühtlustuks. Õpetasid õppejõud Sirje Rammo, Lia Eller ja Raili Pool.
2. Eesti keele õppe programmi allprogrammiga “Hindamine ja testimine” hangiti eesti keele (võõrkeelena) õppetoolile uute riiklike eesti keele taseme eksamitega seotud kirjandust – eesti keele tasemekirjeldusi ja harjutustekstide vihikuid. Leelo Kingisepp töötas välja ja viis läbi uue hindamise ja testimise ainekursuse (2 AP) pedagoogilise tsükli üliõpilastele.
3. Eesti keele õppe programmi allprogrammiga “Infotehnoloogiast eesti keele õppes” töötas õppejõud Ingrid Nikopensius (Rummo) välja ja viis läbi uue kursuse infotehnoloogiast võõrkeeleõppes (2 AP) eesti keele (võõrkeelena) õppetooli üliõpilastele.
4. Projekti “Ilukirjanduslik tõlge” toetus kasutati uueks valikkursuseks “Ilukirjanduslik tõlge ja selle redigeerimine” (30 loengut ja seminari) eesti keele (võõrkeelena) eriala üliõpilastele. Omandatud teadmisi rakendasid üliõpilased praktilises tõlketöös – tõlkisid uuemat eesti ilukirjandust vene keelde. Kursuse läbiviijaks oli Eesti Kirjanike Liidu liige Boris Baljasnõi. Kursus osutus noorte andekate tõlkijate ettevalmistamisel sedavõrd heaks stardiks, et üliõpilaste Igor Kotjuhi ja Vladimir Sozona eestvedamisel loodi 2003. aastal Tartus eesti-vene kakskeelne literaatide rühmitus Tuulelohe-Vozdušnõi zmei.
5. Töös on õppejõud Sirje Rammo juhtimisel kogumiku “Eesti keele sõnavara harjutusi” koostamine ja kirjastamine. Autor katsetab õppematerjali eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis

- 2002/2003. õppeaastal eesti keele sõnamoodustuse ja praktilise eesti keele õpetamisel.
6. 2003. aastal käivitus suuremahuline projekt koos Kesk-Eesti Arenduskeskusega muukeelsete kutsekoolide eesti keele õpetajate täiendusõppeks, ainekava väljatöötamiseks ja õppe-materjalide valmistamiseks (kokku 450 lk 15 eriala eesti keele õppeks). Projektiga (juht Birute Klaas, allprogrammide juhid Tiina Kikerpill ja Elle Vaimann) on seotud paarkümmend õppejõudu Tartu ülikoolist ja Tallinna pedagoogikaülikoolist.

Hõimurahvaste programm

1999. aastal rakendus riiklik abiprogramm uurali (soome-ugri ja samojeedi) põlisrahvaste keelte ja kultuuride toetuseks 1999–2004, vt <http://www.ut.ee/Ural/ariste/progr.html>, mille raames võetakse igal aastal kümnekond hõimurahvaste üliõpilast vastu Eesti kõrgkoolide tasemeõppesse. Nimetatud programm jätkab juba aastaid eksisteerinud analoogilist abiprogrammi. Kõik hõimurahvaste esindajad alustavad oma kõrgkooliõpinguid eesti keele aastaga, mille jooksul õpitakse selgeks eesti keel ja tutvutakse eesti kultuuriga. Eesti keele ettevalmistusaasta maht on 40 ainepunkti.

Kuigi juba aastaid on õppetool ja keelekeskus oma tööd jaotanud sel moel, et praktilise eesti keele alg- ja kesktasemel õpetamisega tegeleb keelekeskus ning õppetool vastutab vaid erialaõpingute ja sellega seonduva kõrgtaseme eesti keele õppe eest, on hõimurahvaste programmiga ülikooli vastu võetud üliõpilaste keeleõpe jäänud meie õppetooli õppejõudude töökohustuseks. Põhjuseks osalt see, et paljud üliõpilased on ka oma edasiste õpingutega seotud eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnaga, ja teisalt see, et nendes rühmades õppivad üliõpilased on meie õppejõudude teadusuuringute „katseobjektiks” ning nii mõnegi kraadiõppe üliõpilase kõrgkoolipedagoogiliste kogemuste omandamise kohaks.

Hõimurahvaste programmile eelnenud aastatel ja programmi alguseski oli eesti keele intensiivõpe nii Tartu ülikoolis kui ka Tallinna pedagoogikaülikoolis. 2000/2001. õppeaastast alates on eesti keele ettevalmistusaasta pandud programmi nõukogu soovitusel TÜ eesti keele (võõrkeelena) õppetooli kohustuseks. Selline lahendus on ressursside kokkuhoiu mõttes õige, kuna igal aastal alustab oma õpinguid 10–12 üliõpilast, kelle jaotamine kahe kõrgkooli vahel oleks ebamajanduslik.

Pärast eesti keele ettevalmistusaasta läbimist jätkavad üliõpilased oma õpinguid Tartu ülikooli või ka teiste Eesti avalikõiguslike kõrgkoolide erialateaduskondades.

Kahjuks on hõimurahvaste programmi rahastamist 2002. aastast vähendatud ja programmi nõukogu on otsustanud võtta uusi üliõpilasi vastu üle aasta. 2002/2003. õppeaastal uute üliõpilaste vastuvõttu ei toimunud. 2003/2004. õppeaastal on aga tulemas kuni 10 hõimurahvaste üliõpilast.

Kultuuriloolised ekskursioonid

Eesti maatundmine on eesti keele (võõrkeelena) eriala õppekavas alates aastast 1992. Kuna aineprogrammi kuulub ka õppekursioon, siis ongi 1993. aastast saadik toimunud igasügisised maatundmise õppesõidud Eestis. Maatundmise õpetajaks ning ekskursioonide korraldajaks on olnud assistent Alo Malt.

Lisaks on eesti keele (võõrkeelena) õppetool korraldanud üliõpilastele, õppejõududele ja väliskülastele ka mitmeid teisi kultuuriloolisi õppekursioone, mis on ulatunud Eestist kaugeemale – Liivi rannaküladeni näiteks.

Kokkuvõttes on Eestile juba mitu ringi peale tehtud ja välja on kujunenud ka mõned lemmikmarsruudid, näiteks Palamuse–Põltsamaa–Pilistvere–Kurgja–Otepää ning Saaremaa–Hiiumaa. Põnevamatest reisisihtidest võiks veel nimetada Kihnut, Noarootsit ja Vormsit, Lahemaad, Võru- ja Setumaad, Soomaad, Vasknarvat ja Kuremäed, Loode-Eestit jpm. Kõige vähem on ringi sõidetud ehk Ida-Virumaal, kuna enamikule meie üliõpilastest on see piirkond kodukandiks.

Reiside pikkus on olnud 1–3 päeva ja loomulikult juhtub selliste pikkade sõitude ajal nii mõndagi. Ekstreemsemateks vahejuhtumiteks on olnud paadimootori rike ja neljatunnine “mehhada” keset Kasari luhta Matsalu looduskaitsealal, kapteni kaotsimine enne Pranglisse sõitu jms. Reisiseltskond on aga alati säilitanud rõõmsa meele ja optimismi. Tagasiside kõikide ekskursantide poolt on olnud väga positiivne ja kahtlemata on sellistel õppesõitudel oluline roll eesti keele ja kultuuri õpetamisel-tutvustamisel.

Lühiajalised keelekursused välismaalastele

Esimesed, kellele õppetool (siis veel praktilise eesti keele kateeder) korraldas eesti keele ja kultuuri kursuseid väljaspool tavapäras

õppetööd, olid 1989. aasta sügisel Tartus ja Käärikul viibinud Helsingin Sanomate välispoliitika teemadel kirjutavad ajakirjanikud, kes tegid läbi nii intensiivse eesti keele õppe kui Eesti ajaloo, kultuuri ja poliitika kursuse. Enam-vähem samas koosseisus tuldi teadmisi täiendama ka järgmisel talvel. On üpris tõenäoline, et õppetooli antud eesti keele oskus ning kohtumistel Eesti kultuuri- ja poliitikategelastega (Kaido Kama, Hando Runnel, Marju Lauristin, Mart Kadastik, Jüri Toomepuu, Andres Kollist jt) saadud teadmised ja muljed mõjutasid Soome juhtiva päevalehe Eesti-teemaliste kirjutiste stiili noil murranguaastail.

Soomlastega omandatud kogemustele toetudes korraldati koostöös Münsteri ülikooliga viie aasta vältel (1993–1997) eesti keele ja kultuuri kursusi saksa üliõpilastele.

Õppetool on korraldanud ka 1996. aastast alates koostöös Rootsi Eestlaste Seltsiga põhiliselt just väliseesti taustaga huvilistele eesti keele intensiivkursusi. Kursuste kestus on 1–2 nädalat (vastavalt 20 või 40 tundi). Kokku on kursustel 7 aasta jooksul osalenud ligi 180 eri vanuses ja erineva keeletasemega õppurit. Kursustest osavõtuks annab Rootsi Eestlaste Selts igal aastal välja ka mitu stipendiumi.

Koostöös Peterburi ülikooliga (Tartu ülikooli lepinguline partner) on eesti keele (võõrkeelena) õppetool korraldanud Peterburi ülikoolis eesti keelt õppivatele üliõpilastele alates 2001. aastast suviti 2-nädalasi eesti keele ja kultuuri intensiivkursusi. Osavõtjate arv on igal aastal olnud 10–12 üliõpilast. Peterburi ülikoolis töötab 2002/2003. õppeaastast alates eesti keele lektor (Maarja Hein), kelle tööd aitasid nimetatud suvekursused ja meie õppejõudude ning magistrantide (Raili Pool, Sirje Rammo, Natali Happonen) eesti keele intensiivkursused Peterburis kahe aasta jooksul ka ette valmistada. Peterburi näide – eesti keele akadeemiline välisõpe, mida toetavad suvekursused keelekeskkonnas, on praeguseks esimene ja esialgu veel ainuke väljatöötamisel oleva eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe riikliku programmi toimiv mudel.

Teadus- ja arendustöö

Eesti keele (võõrkeelena) õppetooli teadustegevuse põhisuunad on kontrastiivsed ja tüpoloogilised uurimused, väliseesti keel ja kakskeelsuse temaatika, eesti keele võõrkeelena ja teise keelena õpetamise meetoodika ja uurimused virtuaalõppe rakendamisest

keeleõppes.

Esimene õppetooli uurimisteedadega seotud magistritöö kaitsti 1999. aastal ja selleks oli Raili Pooli uurimus „Ainsuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenite eri kujude kasutamisest” (juhendajad prof Mati Ereht ja dots Renate Pajusalu). Töö eesmärgiks oli jälgida asesõnade *mina/ma* ja *sina/sa* kasutust ja nende kuju valikut mõjutavaid tegureid draamatekstis ning suulistes vestlustes, võrdlusmaterjalina on kasutatud andmeid Tartu ülikooli eesti kirjakeele korpusest.

Nüüdseks on kaitstud 5 magistritööd. Kraadiõpe on viimastel aastatel olnud üsna efektiivne ja lubab eeldada vähemalt kahte magistritöö kaitsmist igal aastal. Et täita kõrgharidusstandardi nõudeid, vajab õppetool hädasti doktorikraadiga spetsialiste. Parim lahendus on see, kui magistrikraadi kaitsnud õppejõud töötavad edasi oma doktoritööga, nagu seda teeb lektor Raili Pool.

Kontrastiivsete ja tüpoloogiliste uurimuste valdkonda kuuluvad prof Birute Klaasi publikatsioonid, mis tegelevad eelkõige eesti ja leedu keele süntaktilis-morfoloogiliste sarnasuste ja erinevuste väljatoomisega lausestruktuuri tasandil.

Samasse valdkonda kuulub ka **Raili Pooli** teadustöö eesti ja vene keele grammatiliste kategooriate võrdlemise alal, mis peaks lähiaastatel saama ka doktoritöö väljundi.

Kontrastiivse grammatika valdkonnas on tänu teaduse sihtfinantseerimisele (Birute Klaas) võimalik asuda teostama suuremat uurimusprojekti, kus tulevad vaatluse alla eesti-vene, eesti-inglise, eesti-saksa ja eesti-romaani keelte morfosüntaktilised ja funktsioonidel põhinevad kõrvutused. Moodustatud on uurimisrühm, kuhu kuuluvad peale eesti keele (võõrkeelena) õppetooli ka üldkeeleteaduse, vene keele, inglise filoloogia ja saksa filoloogia õppetoolide teadlased. Teema eesmärgiks on alusuuringud vastavate keelte kontrastiivsete grammatikate koostamiseks ja vajalikud eeltööd võõrkeeleõpetuse tõhustamiseks.

Väliseesti keele ja kakskeelsuse valdkonnas on õppetoolil olnud pikaajaline uurimisprojekt (1996–1999) Lundi ülikooli soome-ugri keelte instituudiga, kus Rootsi Haridusministeeriumi ja Visby programmi grantide toel on intervjueeritud Lõuna-Rootsis elavaid eestlasi, kogudes hulgaliselt keelematerjali eri põlvkondade esindajatelt. Selle põhjal on valminud artikleid (Birute Klaas, Aino Laagus, Mari Allik) ning Mari Allik on kaitsnud 2002. aastal sel teemal ka magistritöö „Lõuna-Rootsi noored eestlased: nende keel ja identiteet” (juhendaja prof Birute Klaas). Töös käsitle-

takse eesti keele muutusi Rootsis, keskendudes seni vähe uuritud sõjapõgenike kolmanda põlvkonna keelele. Magistritöö põhiosas käsitletakse nii kolmanda põlvkonna identiteeti puudutavaid kui ka keelelisi hoiakuid, analüüsitakse noorte Rootsi eestlaste keeles rootsi keele mõjul toimunud muutusi, keskendudes muutustele süntaksis. Analüüsitud materjal näitab, et kõige sagedamini ja peaaegu kõikide informantide keeles esinevad vead objektikäände valikus, infinitiivi markeri funktsioonis oleva *att*-sõna tõlkimine konjunktsioonina, rootsipäraseid vastused üldküsimusele, lihtsus-tatud kongruents.

Kakskeelsuse problemaatika on leidnud käsitlemist ka Kristiina Praakli 2002. aastal kaitsitud magistritöös “Tampere eesti keelest” (juhendaja prof Birute Klaas), mille eesmärgiks oli kirjeldada Tampere eestlaskonna keeleolusid ning eesti keeles ilmnevat soome keele mõju kahe keele kontaktis. Magistritöö põhirõhk on soome keele mõju analüüsimisel eesti keeles, vaadeldes kakskeelsetele kõnelejatele omaseid keelenähtusi nagu koodivahetus, laenamine ja interferents. Eesti keeles avalduv soome keele mõju on ajutise iseloomuga, samuti ei ole toimunud soome leksika ning grammatiliste kategooriate integreerumist informantide emakeelde.

Eesti keele mõjusid Tartu soomlaste emakeeles on uurinud Birute Klaas. Taani eestlaste ja nende keelega tegeleb Maarika Teral, kelle magistritöö kaitsmine on planeeritud 2003. aastasse. Käsil on monograafia koostamine Lõuna-Rootsi eestlastest ja nende keelest (B. Klaas, A. Laagus, M. Allik).

Eesti keele võõrkeelena ja teise keelena õpetamise metoodika on õppetooli töö spetsiifikast lähtudes väga tähtsal kohal. Õppetool on aktiivselt osalenud PHARE projektides, kust saadud finantstoe abil koostatakse metoodilist materjali õpetajakoolituse parandamiseks (vt eespool “PHARE projektidest”). Sellest valdkonnast on kaitsnud Reet Pärss 2001. aastal ka magistritöö “Kohtla-Järve, Jõhvi ja Sillamäe vene õppekeelega koolide riigikeeleõpetajate eesti keele oskusest” (juhendaja prof Birute Klaas), mis tegeleb nende linnade riigikeeleõpetajate eesti keele oskuse kindlaks määramisega. Selleks testiti 1999/2000. õa venekeelse haridusega õpetajaid. Magistritöö eesmärk oli iseloomustada riigikeele õpetamist Ida-Virumaal ja saada teavet, missugust koolitust vajaks Ida-Virumaa riigikeeleõpetaja. Testide analüüsimisel selgus, et Ida-Virumaa riigikeeleõpetaja vajaks süstemaatilist tänapäeva eesti keele kursust, kuna õpetajate keeleoskuse tase ei ole piisav

nõutaval tasemel riigikeelettundide andmiseks. Valmimas on ka Sirje Rammo magistritöö eesti keele tuletuse õpetusest muukeelsetele ja Elle Vaimanni magistritöö vea problemaatikast eesti keelt võõrkeelena õppivatel üliõpilastel.

Virtuaalõppe võimaluste rakendamine keeleõppes on uus ja perspektiivne suund õppetooli teadus- ja arendustegevuses. Interaktiivse keeleõppe võimalustega eesti keele õpetamisel on õppetool tegelnud juba 4 aastat. Selle valdkonna kohta on Ingrid Nikopensius (Rummo) kaitsnud magistritöö „Võõrkeelte osaoskuste õpetamine ja arendamine interaktiivse infotehnoloogia võimalusi kasutades”, 2001 (juhendaja prof Birute Klaas), mis otsib vastust küsimusele, kas kommunikatiivne keeleõppemeetod on sobiv, et seda arvuti abil õppides ja õpetades kasutada. Töös kirjeldatakse ja analüüsitakse arvuti interaktiivseid võimalusi aktiivsete osaoskuste õppimisel ja õpetamisel ning passiivsete oskuste omandamisel, tuginedes empiirilisel teel saadud kogemustele (arvutipõhised eesti keele võõrkeelena kursused) ja teoreetilisele kirjandusele. Töö autor tõdeb, et kommunikatiivne keeleõppemeetod arvuti abil on igati sobiv lugemise, kuulamise ja kirjutamise osaoskuste arendamiseks. Rääkimisosaoskuste omandamine arvuti abil on küll mingil määral võimalik, aga siiski küsitav. Selle suunaga on seotud ka Euroopa Komisjoni Socrates allprojektis Lingua käimasolevad ja taotluses olevad lepingud (Birute Klaas, Ingrid Rummo, Tiina Kikerpill, Maarika Teral, Sirje Rammo), mille käigus uuritakse eesti keele interaktiivse õpetamise võimalusi ja töötatakse välja interaktiivsed eesti keele õppematerjalid.

Esimene vastav projekt WELCOME, mida koordineeris Genti ülikool (Belgia) ja millest peale Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli võtsid osa Helsingi, Valencia ja Porto ülikooli emakeelt võõrkeelena õpetavad struktuuriüksused, on käesoleva aasta alguses ka tulemuseni jõudnud: loodud on interaktiivne algajatele mõeldud eesti keele ja kultuuri õppe programm, mis peaks tulevastele Eestisse (või vastavalt siis Belgiasse, Soome, Hispaaniasse, ja Portugali) siirduvatele vahetusüliõpilastele andma algteadmised kohalikust keelest ja käitumistavadest, tutvustama maad ja kultuuri. Projekt kestis aastatel 2001–2003, vt <http://talenc29.rug.ac.be/welcomeweb/>

SMALLINC on rahvusvaheline 3-aastane keeleprojekt, mille eesmärgiks on toota materjal iseõppijale mõeldud kolme laserketta väljaandmiseks. Materjal põhineb autentsetel videolõikudel. Projekti käigus luuakse õppetoolis eesti keele õppe ja grammatika

moodulid alg-, kesk- ja kõrgtaseme õppurite jaoks ja rohkesti harjutusvara. Projekti tehniline teostus ja pedagoogiline formaat on projekti koordinaatorilt, Antwerpeni ülikooli (Belgia) keelekeskusest ja selle planeeritud lõpp on 2004. aasta 31. detsembril.

Lõppfaasi on jõudnud ettevalmistused uue Euroopa Komisjoni projekti käivitamiseks, mida koordineerib Vilniuse ülikool ja mille eesmärgiks on eesti keelt (võõrkeelena) õppijatele (ja vastavalt siis ka projektis osalevate teiste ülikoolide õppekeeli võõrkeelena õppivatele üliõpilastele) interaktiivse keeleõppe jätkukursuste loomine.

Riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuskultuur” keeletehnoloogia allprogrammi raames hangitud arendustegevuse toetused on samuti edendanud viimaste aastate tööd interaktiivsete õppematerjalide tegemisel.

Rahvusvahelist teaduskoostööd edendab õppetooli esindatus mitmes teemavõrgustikus. Kõige pikaajalisem on ühistöö VIRSU (*viro/suomi kohdekielinä*) võrgustikus, mis ühendab eesti ja soome keele uurijaid keelekontaktide ja võõrkeeleõpetuse vaatenurgast. VIRSU koondab Soome ülikoolide, Tallinna pedagoogikaülikooli ja Tartu ülikooli vastava alaga tegelejaid ja eksisteerib juba 1997. aastast. Võrgustiku ühistegevusena on toimunud iga-aastased seminarid nii Soome ülikoolides, Tartus kui ka Tallinnas, kus esinemisvõimalusi on pakutud just kraadiõppe üliõpilastele, kes tutvustavad oma magistri- ja doktoritöödega seonduvat. 2002. aastal toimus Joensuu ülikoolis esimene VIRSU konverents (VIRSU 2003). Võrgustiku tegevusse on kaasatud kogu õppetool.

Freie Universität Berlin koordineerib üle-euroopalist võrgustikku TNP – *Thematic Network Project in the Area of Languages*, kus õppetool (prof Birute Klaas) on esindatud Uue õpikeskkonna allprojektis, mille kestus on 2001–2003 ja mille eesmärgiks arendada virtuaalõppealast koostööd.

2003. aastast on õppetool (prof Birute Klaas) lülitunud ka Balti keelte ja integratsiooni võrgustikku BLIN (*Baltic Language and Integration Network*), mille tööd koordineerib Bristol ülikool Inglismaalt.

Konverentsid

Õppetooli teadustöö oluliseks väljundiks, kontrastiivse keeleteaduse ning eesti keele võõrkeelena ja teise keelena uurimistulemuste esitlemise ürituseks, aga ka rahvusvahelise koostöö edendajaks on kaju-

nenud konverents „Emakeel ja teised keeled” 13.-14. novembril 2003 on kavas korraldada selle sarja IV konverents, esimene toimus 1993. aastal. Nimetatud konverents on kujunenud foorumiks, kus keelekontaktide ja keele omandamise ning õpetamise uurijad saavad võimaluse esitleda tehtut ja tutvuda kolleegide samasuunaliste töödega. Selle sarja konverentside põhitemaatika – keel ja ühiskond, keeleõppe metoodika ja kontrastiivne lingvistika – vaatleb muutuvat keelt muutavas maailmas. Muu kasuliku kõrval on tähtis seegi, et kõnealuste konverentside abil on teavitatud rahvusvahelist lingvistikaavalikkust idapoolsete soome-ugri rahvaste keeolukorrast ning pakutud ideid selle emakeelekasulikuks mõjutamiseks.

Konverentsidele on saabunud rahvusvaheline esinejaskond: osavõtjaid on olnud põhiliselt Eestist, Soomest, Venemaalt, aga ka Leedust, Austraaliast ja Norrast.

Konverentsil peetud ettekanded on ilmunud kogumikes „Emakeel ja teised keeled”, kusjuures 2002. aastal välja antud kogumik (Emakeel ja teised keeled III, 2002) alustas ka Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli toimetiste sarja. Ettekannete ja kogumikus esindatud artiklite autorid pööravad tähelepanu keele omandamise probleemistikule nii õppija kui õpetaja, aga ka keeleõpiku koostaja vaatevinklist; mitmekeelses keskkonnas toimuvatele protsessidele nii keelepoliitilisest kui ka lingvistilisest aspektist; kontaktis olevate keelte tüpoloogilistele sarnasustele. Artiklite peatähelepanu on pööratud eesti keelele ja keelesuhetele, kus üheks pooleks on eesti keel.

2000. aastal toimus Tartu ülikoolis esimene ülemaailmne foorum, kuhu kogunesid oma probleeme arutama välismaal eesti keele ja kultuuri õpetajad ja propageerijad – konverents “Eesti keel ja kultuur maailmas” Konverentsi üks korraldajatest oli eesti keele (võõrkeelena) õppetool.

Ülemaailmsele konverentsile järgnenud ajal on igal aastal toimunud eesti keele välislektorite koolitusseminare. Neist esimese, 2002. aasta jaanuaris Käärikul peetud eesti keele võõrkeelena metoodika seminari korraldas meie õppetool.

Õppetooli koosseis 2002/2003. õppeaastal (vt foto)

Ajaloo jaoks olgu alljärgnevalt talletatud ka eesti keele (võõrkeelena) õppetooli praegune koosseis oluliste elulooliste andmete ja õppe- ning teadustöö põhisuundadega.

Birute Klaas, korraline professor, õppetoolis aastast 1989;

Eesti keele (võõrkeelena) õppetool 2003. aastal. Istuvad vasakult Ingrid Rummo, Tiina Kikerpill, Birute Klaas, Sirje Rammo; seisavad Maarika Teral, Rita Siilivask, Reet Beier, Alo Malt, Mari Allik ja Elle Vaimann.

1991–1995 eesti keele lektor Helsingi ülikoolis, **filoloogiakandidaat** 1988 „Sarnasusi ja erinevusi eesti ja leedu keele lihtlausete süntaktilises struktuuris”.

Õpetanud praktilist eesti keelt eri õppekeelega rühmades, lugenud loenguid eesti keele süntaksist, keelekontaktidest, sõnavara ajaloost, kontrastiivsest grammatikast ja balti keeleteaduse alustest. Töötanud eesti keele dotsendina (1995–1999) ja ülikooli keelekeskuse juhatajana (1997–1999). Filosoofiateaduskonna dekaan alates 1999. aastast. Rahvusvaheliste projektide “Lõuna-Rootsi eestlased, nende keel ja kultuur” (koostöös Lundi ülikooliga), Welcome ja Smallinc Eesti-poolne juht. Uurimistemaatika: keeletüpoloogia, areaalilingvistika, süntaks, väliseesti keel ja eesti keele (võõrkeelena) õpetamise meetodika. Trükkis ilmunud üle 30 teadusliku publikatsiooni ja kõrgkooli õpiku. Esinenud ülikoolide korraldatud rahvusvahelistel konverentsidel ja seminaridel Eestis, Soomes, Rootsis, Inglismaal, Prantsusmaal, Austrias, Saksamaal, Leedus, Lätis, Ungaris; pidanud külalisloenguid Helsingi, Joensuu, Jyväskylä, Vaasa, Vilniuse, Lundi ja Konstanzi ülikoolis. Juhendanud magistri- ja bakalaureusetöid kontrastiivse keeleteaduse, väliseesti keele, keelekontaktide ja mitmekeelse ühiskonna teemadel.

Aino Laagus, lektor, õppetoolis aastast 1999; 2000 – eesti keele lektor Helsingi ülikoolis, **filoloogiakandidaat** 1990 “Eesti metshaldjatekstide struktuur ja semantika”

Ülikoolis töötab alates 1973. a. On õpetanud praktilist eesti keelt ja soome keelt ning pidanud loenguid eesti keele foneetikast ja süntaksist, rahvajututeooriast ning rahvaluule uurimise meetoditest. Töötanud eesti keele lektorina välismaal: 1983–86 Tampere ülikoolis, 1993–2000 Lundi ülikoolis. Viimases juhendanud kahte doktoranti, projekti “Lõuna-Rootsi eestlased, nende keel ja kultuur” Rootsi-poolne juht. Avaldanud 19 artiklit eesti keele ja võrdleva rahvaluule alalt. Esinenud rahvusvahelistel konverentsidel ja seminaridel Eestis ja Soomes. Tõlkinud erialast ja ilukirjandust soome keelest eesti keelde. Toimetanud erialaseid kogumikke. Juhendanud üliõpilaste lõputöid kontrastiivse keeleteaduse ja etnoloogia teemadel.

Raili Pool, lektor, õppetoolis aastast 1992, **magister**. Õpetanud mitmesuguseid eritasemelisi praktilise eesti keele kursusi, eesti keele lauseõpetust, grammatikavigade parandamise ja analüüsi kursust, on eesti keele lõpueksamite koostajaid ja läbiviijaid. Õpetanud eesti keelt hõimurahvaste programmi raames Tartu ülikooli õppima tulnud soome-ugri üliõpilastele ning olnud eesti keele külalislektoriks Peterburi ülikoolis. Koostanud õppematerjale eesti keelt teise keelena õppijatele, trükkis on ilmunud „Eesti keele verbirektsioone” ning „Rektsiooniharjutusi eesti keelt võõrkeelena õppijatele” Uurimistemadeks süntaks, eesti ja vene keele kontrastiivne grammatika ja keele omandamine. Juhendanud hulgaliselt seminari- ja bakalaureusetöid kontrastiivse, eesti keele kui teise keele kasutuse ja veaanalüüsi alal. Osalenud ettekannetega rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Eestis ja Soomes.

Ingrid Rummo, lektor, õppetoolis aastast 1996, **magister**. Uurinud infotehnoloogia võimaluste kasutamist võõrkeeleõppes ja eesti keele ortograafia probleeme. Euroopa Komisjoni finantseeritud Socratese projekti Welcome põhitäitja. Õpetanud praktilise eesti keele kursusi vene, inglise ja soome keele baasil, tõlkekursusi ja infotehnoloogia kasutamist võõrkeeleõppes ning viinud läbi veebipõhiseid eesti keele kursusi. Osalenud ettekannetega rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Austrias, Saksamaal, Leedus ja Soomes. Juhendanud bakalaureusetöid tõlketeooria ja kirjandusanalüüsi alal ning infotehnoloogia kasutamisest võõrkeeleõppes.

Mari Allik, assistent, õppetoolis aastast 2002, **magister**.

Alustas eesti keele võõrkeelena õpetamist 1998. aasta sügissemestril eesti keele asendusõpetajana Lundi ülikooli soome-ugri instituudis, hiljem ka koostöös Rootsi Eestlaste Seltsiga korraldatud eesti keele intensiivkursustel Tartus. Uurimisteemaks on kakskeelsuse erinevad aspektid, Rootsi eestlased, esimese ja teise keele omandamine. Oma uurimistulemusi tutvustanud rahvusvahelistel konverentsidel Soomes, Inglismaal, Belgias ja USAs. Õppe- ja teadustöö kõrvalt tõlkinud ilu- ja erialakirjandust rootsi ja inglise keelest. Juhendanud üliõpilastöid kakskeelsuse teemadel.

Tiina Kikerpill, assistent, õppetoolis aastast 1991. Alustas õppetoolis tööd eesti keele eelastme õpetajana inglise keele baasil, rakendanud alternatiivseid lähenemisviise traditsioonilisele võõrkeeleõppele, nt sugestopeedial põhinev vestluskursus, ajalehematerjalil põhinev eesti keele kursus, veebipõhine eesti keele õpe ning käsitletud neid teemasid ka võõrkeele õpetamise metoodika kursustel nii põhiõppes kui avatud ülikoolis. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on teise keele ja võõrkeele õppimine ja õpetamine, mille tulemusena on keeleõpetaja metoodikavihikute sarjas ilmunud “Keelekeskkond võõrkeeleõppe toetajana” (kaasautor Leelo Kingisepp). Uurib ka arvutitugist keeleõpet, selle ajalugu, rakendamise võimalusi eesti keele õpetamisel teise keelena ja virtuaalõppe mõju võõrkeele õppimisele, on teinud mitmeid veebipõhiseid eesti keele kursusi alates 1999. aastast. Tegeleb ka keeleoskuse testimise küsimustega, valmimas on käsiraamat “Võõrkeeleoskuse mõõtmine” (kaasautorid A.-R. Hausenberg, M. Rõigas, Ü. Türk). Osalenud ettekannetega rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Eestis, Soomes ja Šotimaal. Juhendanud bakalaureusetöid eesti keele kui teise keele õppimise ja õpetamise alal.

Alo Malt, assistent, õppetoolis aastast 1991. Õpetanud praktilist eesti keelt vene ja soome keele baasil, lugenud põhiliselt eesti rahvakultuuri, maatundmise ja kultuuridevahelise suhtlemisega seotud loengukursusi ja juhendanud rahvaluulepraktikat (kogumisekspeditsioone mitmes kihelkonnas), õppesõite, proseminare ja seminare ning proseminari-, seminari-, diplomi- ja bakalaureusetöid. On olnud Soome Tuglase Seltsi eesti keele suvekursuste õpetaja (alates aastast 1992 käesoleva ajani). Alates 2000. aastast õpetanud eesti keelt Luksemburgis intensiiv- ja erikursustel Euroopa institutsioonide tõlkijatele. Koostanud ülalnimetatud tõlkijate õpetamiseks 10-tasemelise (8+2) eesti keele intensiivkursuste programmi. Esinenud rahvusvahelistel seminaridel Soomes ja Luksemburgis. Kuulunud Piirissaare rahvatraditsioone ja keelt

uurivasse töөрühma. Juhendab eesti nüüdiskombestiku kirjeldamise projekti, mille raames on juba valminud mitmeid seminari-, diplomi- ja bakalaureusetöid.

Elle Vaimann, assistent, õppetoolis aastast 1993. Õpetanud erinevaid praktilise eesti keele kursusi, sh aastatel 1994–1996 eesti keele kursust Münsteri ülikooli eesti keele üliõpilastele. Lugenud eesti kirjakeele ajaloo, eesti keele morfoloogia ja eesti keele ortograafia loenguid. Olnud üks eesti keele lõpueksamite koostajaid ja läbiviijaid, üliõpilaste koolipraktika juhendaja ning metoodika ainete õpetaja. Osalenud vene õppekeelega koolide eesti keele olümpiaadide korraldamises. Teadustöö seotud keele omandamise ja vigade probleemistikuga. Osalenud ettekannetega rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Eestis ja Soomes Juhendanud bakalaureusetöid eesti keele kui teise keele õppimise ja õpetamise alal.

Sirje Rammo, assistent, õppetoolis aastast 1990. Uurinud lõunaeesti murdeid, valmimas on Setu murraku tekstide kogu, kuulus ka Piirissaare rahvatraditsioone ja keelt uurivasse töөрühma. Tegelnud eesti keele õpetamise metoodika ning eesti-vene kontrastiivse grammatika probleemidega. Õpetanud erinevaid praktilise eesti keele kursusi vene keele baasil (ka hõimurahvaste programmi raames), eesti keele sõnamoodustust, eesti keele grammatika õpetamise metoodikat, eesti murdeid, eesti keele ajaloolist grammatikat, eesti keele praktilist foneetikat. Juhendanud üliõpilaste murdepraktikat. Viimase kahe aasta jooksul on juhendanud kursust „Eesti keele õppimine draamatekstide põhjal”, mille kestel on õpitud, lavastatud ja esitatud näidendid „Säärane mulk” (2002) ja „Mikumärdi” (2003). Praegu osaleb projektis Smallinc põhitäitjana ning PHARE projektis, mille tulemiks on kogumik „Eesti keele sõnavara harjutusi” 2001. ja 2002. aastal õpetas eesti keelt Peterburi ülikoolis ning juhendas Peterburi üliõpilaste keelepraktikat Tartu ülikoolis. Osalenud ettekannetega rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Eestis. Juhendanud bakalaureusetöid eesti murrete, kontrastiivse keeleteaduse, eesti keele kui teise keele kasutuse ja õpetamise metoodika alal.

Maarika Teral, spetsialist, õppetoolis aastast 2002. Õppeülesande täitjana on õpetanud juba 1999. aastast erinevaid praktilise eesti keele kursusi vene ja soome üliõpilastele, muu hulgas eesti keele grammatika õpetamise metoodikat, eesti keele praktilist foneetikat, eesti keele vestluskursust jne. Alates 2002. aastast

töötab ta õppetoolis rahvusvahelise projekti Smallinc põhitäitjana, ülesandeks eesti keele alaste multimeedia materjalide väljatöötamine. Uurinud lõunaeesti murdeid ja tegelnud Taani eestlaste eesti keele uurimisega (valmimas magistritöö). Uurimustulemusi tutvustanud rahvusvahelistel seminaridel ja konverentsidel Eestis, Soomes, Rootsis, Lätis ja Taanis.

Õppetooli töö korraldusliku poolega saavad suurepäraselt hakkama **Reet Beier** (õppetoolis aastast 1992) ja **Rita Siilivask** (õppetoolis aastast 1999).

Praktilise eesti keele kateedri/eesti keele (võõrkeelena) õppetooli koosseisus on töötanud veel Jüri Valge (õppetooli juhataja 1989–1998, dotsent 1989–2002), Lia Eller, Annika Hussar, Karin Kasterpalu, Leelo Kingisepp, Tiiu Ojanurme, Renate Pajusalu, Külli Saia.

1989–1993 kuulusid praktilise eesti keele kateedrisse ka Vilniuse ülikoolist saadetud leedu keele külalislektorid Dalia Barauskaite ja Violeta Sakeviciute.

Lõpetuseks tahan tänada kõiki õppetooli töötajaid, kes artikli ettevalmistuse käigus on andmete ja mälestuste kogumisel ning korrasdamisel aidanud, vajalikke täpsustusi ja kommentaare teinud, eriti aga Jüri Valget, Maarika Teralit ja Rita Siilivaske.

KIRJANDUS

Emakeel ja teised keeled III = Emakeel ja teised keeled III, 2002. Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli toimetised. Tartu.

Klaas, Birute, Žurakovskaja, Natalja 1999. Eesti keele vestluskursus vene keele baasil. Tartu.

Peebo, Jaak 1970. Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu, lk 159–183.

Teatmik 2001 = Filosoofiateaduskond. Teatmik 2000–2001. Tartu.

Valmet, Aino 1968. Meditsiinilaseid tekste eesti keele õppijaile. Tartu.

VIRSU 2003 = VIRSU. Viro ja suomi: kohdekielel kontrastissa. Toimittaneet Pirkko Muikku-Werner ja Hannu Remes. Lähivertailuja 13. Joensuu.

Õppekava 1993 = Eesti keel võõrkeelena. Õppeplaan. Kinnitatud eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekul 9. veebruaril 1993. Tartu.

Õppekava 1996 = Eesti ja soome-ugri filoloogia õppekava 1996/1997 õppeaastaks. Tartu.

Валмет, Айно, Ууенылд, Эллен, Туру, Эллен 1981. (Valmet, Aino, Uuspõld, Ellen, Turu, Ellen) Учебник эстонского языка. (Eesti keele õpik). Valgus. Tallinn.

<https://www.is.ut.ee/pls/ois/tere.tulemast>

www.meis.ee

<http://www.ut.ee/Ural/ariste/progr.html>

<http://talenc29.rug.ac.be/welcomeweb/>

ÜLDKEELETEADUS TARTU ÜLIKOOLIS: UURIMINE JA ÕPETAMINE

Haldur Õim

Keeleteadus süstemaatilise tegevusalana – teadusena – on Eestis (teatud mõõndustega) natuke üle 100 aasta vana. Siin ei ole vaja üle korrata, mil määral see on seotud Tartu ülikooliga. Üldkeeleteadus selle sees n-õ omaette teadlikult harrastatava uurimis- ja õpetusalana on sellega võrreldes päris noor.

Formaalselt ei peakski üldkeeleteaduse käsitlus kuuluma sellesse kogumikku, kui ajalooliselt poleks nii, et üldkeeleteadus sündis iseseisva, teadlikult jälgitava keeleuurimusliku suunana omaaegses TRÜ eesti keele kateedris. Sealt kasvas välja praegune TÜ üldkeeleteaduse õppetool ja sellel on kõige tihedamad sidemed eesti keele õppetooliga (kuni ruumide jagamiseni välja). Millega ma muidugi ei taha öelda, nagu tegeldaks TÜs üldkeeleteadusega ainult üldkeeleteaduse õppetoolis. Aga sellest allpool. Siinses kirjutises püüan kirjeldada, kuidas üldkeeleteaduslik uurimistöo Tartu ülikoolis sündis ja kuidas see on arenenud ning mis seisus on see praegu – muu eesti ja mingil määral ka maailma keeleteaduse kontekstis. On muidugi omaette küsimus, mis on üldkeeleteadus, kuid eraldi ei tahaks ma siin selle küsimuse üle arutlema hakata. Olen seda küsimust (kaasa arvatud üldkeeleteaduse ja teoreetilise keeleteaduse vahekorra küsimus, mis aga siin ilmselt ei ole tähtis) käsitlenud mujal, nt Õim 2002.

Lepime esialgu määratlusega, et üldkeeleteadus tegeleb loomulike keelte üldiste omadustega, töötab välja metodoloogiad, meetodid ja reeglid üksikkeelte kirjeldamiseks.

Tagasisivaade

Üldkeeleteadus ei ole tulnud Tartu ülikooli (nagu Eestisse tervikuna) mingi vaikse järkjärgulise arenemise teel, nagu see üldise arusaama järgi omal ajal sündis Euroopas (ja üldkeeleteadus tänapäevases mõttes sündis nimelt Euroopas). Seal kasvas see levinud arusaama järgi 19. sajandi keskel välja võrdlev-ajaloolisest

keeleteadusest, eelkõige indoeuropeistikast kui selle ideede ja tulemuste üldistust võimaldav distsipliin (Wilhelm von Humboldt, August Schleicher jt). Ka termin üldkeeleteadus (sks *allgemeine Sprachwissenschaft*) sündis siis. Ses seoses ei saa siiski märkimata jätta kaht asjaolu. Esiteks, teoreetilisel keelekäsitlusel oli Euroopas selleks ajaks seljataga pikk ajalugu. Keskaja skolastikute spekulatiivsed grammatikad või 17.–18. sajandi universaalsed grammatikad (nt Port Royali grammatika) ei ole ju midagi muud kui üritused üldist keeleteooriat teha. Ei olnud need kindlasti 19. sajandi komparativistidele tundmatud, iseasi, kas nad neid aktsepteerisid. Teiseks, Humboldt, keda peetakse üldkeeleteaduse tegelikuks alusepanijaks (ja sellisel juhul tasub alati küsida, miks peetakse), ei huvitunud oma üldteoreetilistes töedes mitte klassikalisele võrdlev-ajaloolisele keeleteadusele omastest keelte ajaloo ja suguluse küsimustest ning vastavate teoreetiliste aluste väljatöötamisest, vaid keele ja “inimvaimu” suhetest läbi ajaloo ja erinevate keelte (eesti keeles on Humboldtist vähe kirjutatud, aga väga asjaliku ülevaate annab nt Smirnov 1985). Nii et võrdlev-ajalooline keeleteadus moodustas küll raami üldkeeleteadusele, aga kindlasti ei olnud selle ainus allikas ega ainus tekkimise motiiv Euroopas.

Kuid tuleme Eestisse. Võrdleva keeleteaduse jõudmise Eestisse võiks paigutada 19. sajandi lõppu, kui Mihkel Veske esimese eestlasena 1872. a kaitses Leipzigi ülikoolis doktoriväitekirja soome-ugri võrdleva grammatika alal ja seejärel asus tööle Tartu ülikooli. Ja kui 1883–1893 töötas siin Jan Baudouin de Courtenay, Kaasani koolkonna looja, keda ühtlasi loetakse üheks fonoloogia alusepanijaks, siis võiks ka üldkeeleteaduse alguse Tartu ülikoolis 19. sajandi lõppu paigutada. Paraku oleks see ilmne liialdus. Nii kaalukas tegelane kui Baudouin de Courtenay ka ei oleks, tema tegevusel Tartu ülikoolis (selle kohta vt nt Dulitsenko 1983) ei olnud mingit otsest mõju sellele, mis eesti keeleteaduses edasi toimus. Tähtsaim problemaatika oli paari järgneva aastakümne jooksul eesti kirjakeele kujundamine (keelekorraldus, keeleuuen-dus), mis tagasi vaadates seostub eelkõige Johannes Voldemar Veski ja Johannes Aaviku nimedega. Ehkki kumbki neist järgis selles töös teatud põhimõtete süsteemi, ei saa öelda, et need põhimõtted oleksid tuginenud mingile tolleaegsele üldkeeleteaduslikule kontseptsioonile.

Tõsiselt arvestatava üldkeeleteadusliku tegevuse algus Tartu ülikoolis on seotud Andrus Saareste nimega, kellest 1925. a sai ülikooli eesti keele professor (algul erakorraline, 1928. aastast kor-

raline professor, vt Rätsep 1982). Tõsi, ka Saareste eelkäija ja esimene Tartu ülikooli eesti keele professor Jaan Jõgever käsitles oma loengutel üldkeeleteaduslikke probleeme, muuhulgas alustas 1923. a loengukursuse “Keeleteaduse põhimõtted” lugemist (Kingisepp 1987). Kursus kujutas endast, nagu märgib selle konsepti uurinud Valve-Liivi Kingisepp, lühikokkuvõtet Hermann Pauli teosest “Prinzipien der Sprachgeschichte” (esmatrükk 1880 ja seda on nimetatud ka noorgrammatikute piiblik). Kuid Jõgever suri 1924. a aga publitseerinud sel teemal ise midagi.

Saareste hakkas 1928. a lugema üldkeeleteaduse kursust “Keeleteaduse üldõpetus” Kuid juba varem on ta avaldanud töid, mis näitavad, et ta oli kursis uuemate teoreetiliste vooludega Euroopa keeleteaduses, tundis nende vastu elavat huvi ja püüdis ka teisi keeleteadlasi neist kui empiirilise keeueuurimise (või õpetamise) alustest huvituma panna. Nii avaldas ta 1926. a artikli “Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses” (Saareste 1926). Selles vastandab ta varasemat andmekeskset, positivistlikku lähenemist (ja selle esindajatena peab ta selgelt silmas noorgrammatikuid) uuemale sünteetilisele, teooriakesksele lähenemisele. Niisiis keskendusid Saareste teoreetilis-lingvistilised huvid kaasaegsetele suundadele, mis olid sündinud pärast noorgrammatismi domineerimist.

Teoreetilisest vooludest peab Saareste eriti olulisteks psühholoogilist lähenemist (keel on psüühiline nähtus, olles vahetult realiseeritud vaid iga üksiku keelevaldaja peas) ja teiselt poolt sotsioloogilist lähenemist (keel on sotsiaalne üleisikuline süsteem). Esimese lähenemise juured lähevad tagasi vähemalt H. Steinthalini, kuid selle esindajatena tsiteerib Saareste eelkõige prantsuse keeleteadlasi F Brunot'd, H. Delacroix'd, J. van Ginnekeni. Sotsioloogilise suuna iseloomustamisel nimetab ta A. Meillet'd, J. Vandryesi, aga ka F. de Saussure'i; ja õigustatult, sest Saussure'i üks üldteoreetilisi ideid oli prantsuse sotsiaalfilosoofist A. Durkheimist inspireeritud idee kollektiivsest teadvusest, kuhu kuuluvad üleisikulised sotsiaalsed institutsioonid, nende hulgas ka keel. Ja Saareste toonitab: “Neid üldkeeleteaduse uuemaid tendentsisid ... peame alati silmas hoidma, peame alati sammuma nende perspektiivides, kui soovime oma väikesel erialal, eesti keele uurimise algastmeil, liikuda sihiteadlikult ja kindlalt” (Saareste 1926: 12).

Hiljem pöördub Saareste üldteoreetiliste keeleprobleemide juurde korduvalt tagasi. Eriti väärib märkimist viimane selle-suunaline Eestis avaldatud artikkel “Keele osast vaimu arengus”

(Saareste 1940), kus ta käsitleb tollal väga aktuaalset keele ja mõtlemise seoste, eriti keele ja maailmapildi seoste probleemi (ja tasub märkida, et tänapäeval on need taas aktuaalsed). Taas on eeskujuks prantsuse keeleteadlased, eriti H. Delacroix, probleem ise läheb tagasi vähemalt W. v. Humboldtini. Saareste on ses küsimuses pigem reserveeritud seisukohal. Ta tunnistab, et probleemi püstitus ei ole paljas spekulatsioon, kuid on arvamusel, et ehkki igas keeles on sõnu ja väljendeid, mida on raske teise keelde tõlkida, ei tähenda see, et keeleline erinevus automaatselt tähendab erinevaid mõttemalle.

Kokkuvõtvalt võib niisiis öelda, et niikaua kui Saareste töötas Tartu ülikooli eesti keele professorina, pidas ta end vastutavaks üldkeeleteaduslike ideede käsitlemise ja levitamise eest eesti keele uurimises. Kui Saareste sõjakeerises Eestist lahkus, katkes see arenguliin eesti keeleteaduses päris pikaks ajaks.

Pidev üldkeeleteaduslik tegevus sündis Tartu ülikoolis alles 1960. aastate alguses. Uue liini käivitajaks oli Huno Rätsep, hariduselt küll fennougrist (Paul Ariste õpilane), kes aga aspirantuuri järel asus tööle eesti keele kateedrisse. Siin huvitus ta struktuuraallingvistikast ning hakkas pidama sellest ja teistest uuematest keeleteaduse suundadest loenguid. Noorematest õppejõududest, aspirantidest ja üliõpilastest moodustus huviliste rühm, kes käis iga nädal regulaarselt koos, arutas uuemat kirjandust, uusi lähenemisi ja jõudumööda nende võimalikku rakendamist eesti keele uurimisel. Üliõpilasi hakati koolitama eriprogrammi järgi üldnimetusega struktuuriline ja matemaatiline lingvistika. 1960. aastate keskel moodustati n-õ formaalselt (ülikooli juhtkonna loal) uurimiserühm: generatiivse grammatika grupp ehk GGG (selle kohta vt lühiülevaadet Rätsep 1990). Rühma töös ei osalenud mitte ainult lingvistid, vaid ka näiteks matemaatikud Ivar Kull, Reedik Palm ja Mare Koit, folklorist Arvo Krikmann (vt *Personalia* osa eelviidatud juubelikogumikus). Rühm andis välja kaht kogumike sarja: “Keel ja struktuur” (1965–1978, 10 köidet) ja pikemate uurimuste, väitekirjade sarja “Keele modelleerimise probleeme” (1966–1975, 7 köidet). 1967. a sügisel korraldas rühm üleliidulise generatiivse grammatika konverentsi Käärikul, kus peeti üle saja ettekande. Kohal oli faktiliselt kogu tolleaegne Nõukogude Liidu moodsa keeleteaduse eliit. Anti välja teesid ja hiljem ka ettekannete tekstid. Tekkisid sidemed Euroopa ja ka Ameerika uurimiskeskustega. Avaldati artikleid rahvusvahelistes ajakirjades ja kogumikes (vt ka foto).

Kääriku konverentsist osavõtjaid: vasakult Boris Kabur, Vladimir Toporov, Ivan Revzin ja Huno Rätsep.

Kuid olulisim fakt on see, et sellest rühmast sai alguse uus suhtumine üldkeeleteadusesse ning üldkeeleteaduse ja empiirilise keeleuurimise seostesse. Ehk nagu ütleb Huno Rätsep: “Mida suutis anda GGG eesti keeleteadusele? Kindlasti struktuuralse lähenemise eesti keele grammatikale, hulk uurimusi uutelt teoreetilistelt vaatekohtadelt ja põlvkonna kaasaegse teoreetilise ettevalmistusega keeleteadlasi” (Rätsep 1990: 6). 1970. aastate algupoolel hakkab GGG tegevus vaibuma. Klassikalise generatiivse grammatika kõrgeag ka maailmas oli möödas. Tulid peale uued suunad, mis olid küll sündinud GG sees, aga pürgisid hoopis teistesse suundadesse kui klassikaline GG (semantika, pragmaatika, teksti- ja diskursusanalüüs, vt nt Õim 1996; 2002). Ja Tartu GGG liikmed ise suundusid mujale, nt Tallinnasse Keele ja Kirjanduse Instituuti, aga keskendusid ka oma kitsamatele erialadele.

Ent murrang eesti keele uurimises üldkeeleteaduse poolelt vaadatuna oli toimunud. Enam ei olnud see midagi eraldi seisvat eesti keeleteaduses, nagu GGG algusaastatel. Uus põlvkond viis teoreetilised ideed ka konkreetsetesse uurimustesse. Muidugi võttis see “settimine” ja uute uurimissuundade kujunemine aega.

Üleminek tänapäeva ja tänapäev

Kui üritada välja tuua üldkeeleteaduse edasise arengu põhijooni, siis Tartu ülikooli üks eripärasid oli interdistsiplinaarsus, konkreetselt teoreetilis-lingvistiliste ja arvutilingvistiliste ning tehisintellektialaste uuringute põimumine. 1970. aastate teisest poolest alates tegutses ülikoolis tehisintellekti labor, mille põhiline uurimistemaatika keskendus keele (teksti) mõistmise modelleerimisele ja inimese-arvuti suhtlusele loomulikus keeles, seejuures just nähtuna teoreetilisest aspektist. Need probleemid olid tollal aktuaalsed ka mujal maailmas. Kesksed olid niisiis semantika ja pragmaatika. Tehisintellekti laborist “käisid läbi” nii nende ridade kirjutaja kui ka Renate Pajusalu, praegused ainsad TÜ üldkeeleteaduse õppetooli õppejõud. Tehisintellekti labor korraldas rea üleliidulisi talve- ja kevadkoole, mille üldteema oli suhtlemise keelelised, psühholoogilised ja sotsiaalsed aspektid ning nende võimalik modelleerimine arvutil.

Selgemad piirid ja suuna sai üldkeeleteadus Eesti taasisesisvumise järel, kui korraldati ümber kogu Tartu ülikooli õppesüsteem, aga ka teadustöö. 1992. a asutati üldkeeleteaduse õppetool. Üldkeeleteadust hakati õpetama magistri- ja doktoriõppes, mis tähendab, et tekkisid üldkeeleteaduse magistrandid ja doktorandid. Bakalaureuseõppes pole üldkeeleteadust omaette õpetatud, küll aga lisandusid teiste filoloogide õppekavadesse teoreetilised distsipliinid – näiteks eesti keele bakalaureuseõppes olid 2000. a valikainete hulgas sellised teoreetilised kursused nagu “Semantika”, “Pragmaatika”, “Antropoloogiline lingvistika”, “Kriitiline lingvistika”, “Süntaktiline tüpologia”, “Vestlusanalüüsi seminar” jt. Üldkeeleteaduse magistriõppesse on lülitatud ained nagu “Teoreetilise keeleteaduse aktuaalsed suunad” “Lingvistika uurimismeetodid ja nende rakendamine”, valikainetest “Teoreetilise keeleteaduse probleeme ja tulemusi”, “Keele struktuuri tasandid”, “Keeleteadus ja naaberteadused” Doktoriõppes “Teoreetilise keeleteaduse aktuaalsed suunad”, “Keele uurimis- ja kirjeldusmeetodid” jt.

Tähtsam aga kui see ainete loetelu on asjaolu, et Tartu ülikooli on lõpetanud esimesed üldkeeleteaduse magistrandid ja doktorandid (2002. a seisuga 6 magistranti ja 3 doktoranti). Ja praegused magistrandid-doktorandid on aktiivselt lülitunud üldkeeleteaduslikku uurimistöösse.

Tasubki peatuda sellel, mis on uurimistöö temaatika ja mis on

selle tulemused.

Üldkeeleteaduse õppetool hakkas 2000. a avaldama oma toimetisi (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised, praeguseks on ilmunud 4 köidet). Esimene köide oli pühendatud arvutilingvistikale (Hennoste (toim) 2000). Asi on selles, et üldkeeleteaduse õppetooli juurde kuulub arvutilingvistika uurimiserühm – omamoodi jätk kunagisele tehisintellekti laborile. Kogumik võtab kokku uurimiserühma mitme aasta töö tulemused. Suurem osa artikleid on arvutilingvistilise väljundiga, kuid sellesse kuulub ka töid, mis, ehkki lähtunud arvutilingvistikast, käsitlevad tegelikult keeleteaduse teoreetilisi probleeme. Näiteks Heli Uibo töö kahetasemelisest morfoloogiamudelist (Uibo 2000), Kadri Videri jt kirjutis eesti keele tesaurusest (Vider, Kahusk, Orav, Õim, Paldre 2000) või Heili Orava töö adjektiividest kui semantilisest probleemist (Orav 2000).

Teine köide on ingliskeelne ja kannab pealkirja “Papers in Estonian Cognitive Linguistics (Tragel (toim) 2001). Selle taust on hoopis teistsugune. Üldkeeleteaduse õppetooli teoreetilise töö suunaks kujunes kognitiivne lingvistika, millest oli 1980. aastate lõpuks saanud üks valitsevaid paradigmasid maailma teoreetilises keeleteaduses. 1999. aastast hakkas koos käima – üldkeeleteaduse doktorandi Ilona Trageli eestvedamisel – regulaarne kognitiivse lingvistika seminar. Huvi seminari vastu on olnud suur. Nii otsustatigi selles osalejate poolt avaldada tööde kogumik, mis võtaks kokku seminaris osalenud keeleteadlaste (aga ka teiste) kognitiivse lähenemise alased huvid. Kesksed teemad on metaforiseerumise, grammatikaliseerumise, polüseemia kognitiivsed juured.

Toimetiste kolmas köide “Tähendusepüüdja” (Pajusalu, Hennoste (toim) 2002) on pühendatud Haldur Õimu 60. sünnipäevale ja see demonstreerib ennekõike eesti üldkeeleteadlaste rahvusvahelisi sidemeid, aga ka ala arengut kodumaal.

Neljas köide kannab pealkirja “Teoreetiline keeleteadus Eestis” (Pajusalu, Tragel, Hennoste, Õim (toim) 2002). Ehkki ka see kasvas välja eelmainitud kognitiivse lingvistika seminarist, on selle sünnikäik teine. Kuivõrd seminaris peeti ettekandeid lisaks kognitiivsele lingvistikale ka muudel teoreetilise keeleteaduse aladel, tekkis soov saada ülevaade, missuguse teoreetilise keeleteaduse suundadega Eestis üldse tegeldakse. Leiti, et parim võimalus selleks on korraldada konverents, kuhu kutsutakse kõik, kellel teoreetilise keeleteaduse liinis midagi öelda on. Tulemus oli üllatav. Ettekandeid jätkus kaheks päevaks ja mõlemad päevad

oli konverentsiruum puupüsti täis. See näitas, et Eestis on peale kasvanud keeleteadlaste põlvkond, kes oma konkreetsete keeleprobleemide lahendamise alusena tahavad näha mingit üldisemat teoreetilist kontseptsiooni. Kogumik sisaldabki enamiku konverentsil peetud ettekannete tekste.

See oli üldkeeleteaduse arengu kulg Tartu ülikoolis nähtuna üldkeeleteaduse õppetooli vaatenurgast. Kuid üldkeeleteadusliku problemaatika tegeldakse ülikoolis süstemaatiliselt ka mujal kui üldkeeleteaduse õppetoolis, seda eriti 1990. aastate keskpaigast alates.

Eesti keele õppetool alustas 1996. a Mati Ereli eestvedamisel tüpoloogialase kogumikusarja “Estonian: Typological Studies” avaldamist. Nüüdseks on seda ilmunud juba 5 köidet. Sarja eesmärgiks on eesti keele käsitlemine tüpoloogiliselt teiste keelte kontekstis ja see on põhimõtteliselt uus suund eesti keele viimisel üldkeeleteaduslikku konteksti, kusjuures kogumike autorkond haarab kogu Eesti keeleteadlasi.

Samast õppetoolist on välja kasvamas teinegi suund – tekstianalüüs. Ajalooliselt läheb see suund tagasi vähemalt 1980. aastatesse M. A. K. Halliday ja tema funktsionaalse grammatika ideede juurde, ent Eestis on praegune suund uus (vähemalt uuesti sündinud, sest tekstilingvistikaga tegeldi siin ka 1980. aastatel). Taas haarab see peale TÜ uurijate ka keeleteadlasi väljastpoolt, eelkõige Tallinna Pedagoogikaülikoolist (vt Kasik (toim) 2002).

Läbi pragmaatika tähtsuse tõusu – aga suurelt osalt ka iseisvalt – on viimasel ajal märgatavalt intensiivistunud keele sotsiaalse dimensiooniga, nt keele varieerumisega seotud uurimused. Selle taga on oma “virtuaalne tööruhm”, mis haarab eesti keele ajaloo ja murrete õppetooli ja sellega seotud inimesi. Töö vedajaks on õppetooli juhataja Karl Pajusalu. Sotsiolingvistilise temaatikaga lõikub suulise kõne uurimine, mida juhib Tiit Hennoste. Eesti sotsiolingvistikale on pühendatud USAs ilmuva ajakirja *International Journal of the Sociology of Language* 1999. a erinumber (Hennoste (toim) 1999).

Suhteliselt omaette, kuid edukalt on kulgenud üldkeeleteadusliku problemaatika käsitlemine vene filoloogia osakonnas, kus keskne uurimisliin on funktsionaalne keeleteadus (Külmoja 2002). 1998. a korraldati rahvusvaheline konverents “Inimene ja keel (keeleeurimise pragmaatiline aspekt)”, mille ettekanded on ilmunud kogumikus “Trudy po russkoj i slavjanskoj filologii. Lingvistika. Novaja serija II” (Kudrjajtsev, Külmoja (toim) 1999).

Samuti on keele pragmaatiline aspekt – keel reaalses kasutuses – ilmselgelt omandamas üha suuremat kaalu germaani-romaani filoloogia osakonnas (nt Vogelberg 2002). Ka see on laiemas plaanis funktsionaalne keeleteadus. Ja nagu vene filoloogia osakonnaski, on see seotud keeleõpetuse – ja laiemalt keele kasutamise õpetamise – vajadustega.

Kokkuvõtteks

Nagu eespool öeldud, on üldkeeleteadus omaette uurimis- ja eriti õpetusalana eesti keele 200-aastase ülikooliõppega võrreldes üpris nooruke, ei tule poolt sajanditki täis. Ja tegelik, süstemaatiline töö algas alles 1990. aastatel. Kuid areng on olnud kiire; ja see on olnud üsna kindla suunitlusega. Kui üldkeeleteadus 1960. aastatel TÜs sündis, toimus see ühe kindla rühmituse entusiastliku ettevõtmisena. Üldkeeleteadus toodi teoreetiliste uuringutena eesti keeleteadusesse n-õ “ülalt alla”, mitte ei kasvanud aegamööda välja empiirilistest uuringutest, nagu ta sündis Euroopas. Kuid nüüdseks on üldkeeleteaduslik problemaatika saanud keeleuurimise enesestmõistetavaks osaks ja tihti on raske näiteks mõne väitekirja puhul otsustada, mil määral see on üldkeeleteadusesse ja mil määral empiirilisse keeleuurimisse kuuluv töö – millest võib ainult heameelt tunda.

Arengu suund väärrib samuti kokkuvõtvat äramärkimist. Üldkeeleteadus sündis Tartu ülikoolis struktuuralse keeleteadusena, mis on keele formaalsetele aspektidele keskenduva lähenemisviisi allikas. Formaalne lähenemine ei ole maailma mastaabis ka praegu oma mõju kaotanud. Kuid selle kõrval on üha enam kaalu omandanud – nii kvantitatiivses kui kvalitatiivses mõttes – nn funktsionaalne (keele sisulistele ja kasutuslikele aspektidele keskenduv) lähenemine. Ja Eesti üldkeeleteaduses on suunamuutus eriti selgesti märgatav. Kognitiivne keeleteadus, keeletüpoloogia, tekstilingvistika, sotsiolingvistika – kõik need on näited funktsionaalsest lähenemisest. “Puhast” formaalset keeleteadust meil praktiliselt polegi. Selle pärast võib isegi muretsema hakata, sest näiteks arenev arvutilingvistika ja keeletehnoloogia vajavad eesti keele teoreetiliselt korrektsid formaalseid mudeleid. Optimistina olen siiski seda meelt, et küll aeg, “teaduslik tellimus” ja riigi poolt projektidele jagatav raha (raha ei jaga ju umbmäärane riik, vaid eksperdid) panevad asjad paika.

KIRJANDUS

- Dulitšenko, A. 1983.** Sada aastat J. Baudouin de Courtenay saabumisest Tartusse. – Keel ja Kirjandus nr 5, lk 572–573.
- Hennoste, T. (toim.) 1999.** International Journal of the Sociology of Language, 139. Special Issue: Estonian Sociolinguistics.
- Hennoste, T. (toim.) 2000. Arvustuslingvistikalt inimesele. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu.
- Kasik, R. (toim.) 2002.** Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu.
- Kingisepp, V. 1987.** Keeleteoreetilisi seisukohti Jaan Jõgeveri käsikirjalises pärandis. – Humanitaarteaduste koolkondade, ideede ja teooriate areng Tartu Ülikoolis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIX. Tartu, lk 5–15.
- Kudrjajtsev, J., Külmoja, I. (toim.) 1999.** Trudy po russkoj i slavjanskoj filologii. Lingvistika. Novaja Serija II. Tartu.
- Külmoja, I. 2002.** Funktsionaalsest grammatikast. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4, lk 133–140.
- Orav, H. 2000.** Adjektiivid kui semantiline probleem: woednet-tüüpi tesaruste koostamise kogemused. – Arvustuslingvistikalt inimesele. Toim. T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu, lk 153–166.
- Pajusalu, R., Tragel, I., Hennoste, T., Õim, H. (toim.) 2002.** Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu.
- Pajusalu, R., Hennoste, T. (toim.) 2002.** Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu.
- Rätsep, H. 1982.** Andrus Saareste Tartu Ülikoolis. – Keel ja Kirjandus nr 9, lk 464–473.
- Rätsep, H. 1990.** GGG – generatiivse grammatika grupp. – Generatiivse grammatika grupi juubelikoosolek. Teesid. Tartu, lk 5–6.
- Saareste, A. 1926.** Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses. – Eesti Keel nr 1–2, lk 1–12.
- Saareste, A. 1940.** Keele osast vaimu arengus. – Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLII.
- Smirnov, S. 1985.** Wilhelm von Humboldt, üldkeeleteaduse rajaja. – Keel ja Kirjandus nr 5, lk 245–248.
- Tragel, I. (toim.) 2001.** Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu.

- Uibo, H. 2000.** Kahetasemeline morfoloogiamudel eesti keele arvutimorfoloogia alusena. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim. T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu, lk 37–72.
- Vider, K., Kahusk, N., Orav, H., Õim, H., Paldre, L. 2000.** Eesti keele teaurus. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim. T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu, lk 127–152.
- Vogelberg, K. 2002.** Keelelise viisakuse mudelite mõningatest vaieldavatest aspektidest eesti, vene ja inglise keele võrdlevate uuringute valguses. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu, lk 297–312.
- Õim, H. 1996.** Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus nr 11, lk 731–744.
- Õim, H. 2002.** Teoreetiline keeleteadus Eestis. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu, lk 11–23.

ÕPPETÖÖ VÄLISMAAL

Reet Kasik

Alates 1968. aastast on eesti filoloogia osakonnal olnud ühest küljest meeldiv, teisest küljest aga ka palju probleeme põhjustav lisatöö, mis nõukogude ajal nii väga tavaline polnudki: eesti keele õpetamine välismaa ülikoolides. Põhiliselt oli see välismaa muidugi Soome, aga kateeder on saatnud õpetajaid ka Rootsi (Lundi) ja Hollandisse (Groningeni). Üks lektor töötas lepinguga 2–3, hiljem ka 4 aastat, seejärel tuli saata uus inimene. Õppejõududele oli võimalus töötada välismaa ülikoolis muidugi haruldane vedamine, sest õpetamise kaasandena tulid täiuslikud raamatukogud, enesetäiendamise ja teadusliku koostöö võimalused. Kodukateedrile tõi välisülikoolide teenindamine ka muret, eeskätt vajaduse oma tööd pidevalt ümber korraldada, sest alati oli keegi, hiljem ka kaks-kolm inimest korraga ära, nende õppekoormus ja muud tööd tuli jaotada teiste inimeste vahel või leida neile ajutised asendajad. Kuna otsustaja ja saatja oli Moskva, siis ei olnud haruldased niisugusedki aastad, kus veel poole septembri peal polnud selge, kes sel aastal ära sõidab ja kas üldse sõidab. Lektorikohale ei kandideerinud üksnes Tartu ülikooli õppejõud, osa õpetajaid valiti välja Tallinna Pedagoogilisest Instituudist ning Keele ja Kirjanduse Instituudist, vahepeal oli lektori hulgas isegi keskkooliõpetajaid. Soome ülikoolidele see hästi ei sobinud, nad eeldasid õppejõule kohast kõrgemat taset ja akadeemilist kraadi ning Moskva kõrgharidusministeerium oli edaspidi sunnitud piirduma Eesti akadeemiliste asutustega.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist on Soome ja Eesti vaheline lektorite vahetus jätkunud, aga nüüd juba tavapärasemal viisil – vabanenud ametikoha kohta avaldab tööd pakkuv ülikool avaliku kuulutuse ja soovijad võivad kandideerida. Välismaal töötamise ajaks nende ametlik side oma koduülikooliga katkeb, s.t tegemist ei ole enam töölähetusega ega üldse Eesti õppejõu välismaale tööle “saatmisega”. Õppejõudude vahetamise vormi üle on diskuteeritud, sest praegusel vabal valikul ei ole mingit seost ülikoolilektori vahetamise punktiga Eesti ja Soome kultuurikoostöö lepingus. Eesti pool ei ole võtnud endale seoses eesti keele õpetamisega Soome ülikoolides mingeid ülesandeid ega kohustusi, samuti ei

ole võimalik oma ülikooli töölepingut rohkem kui aastaks peatada. Õppejõud peab valima, kas tahab töötada kodumaa või välismaa ülikoolis – ajutise töötamisega ei kaasne mingeid garantiisid, et ta oma koduülikooli uuesti tööle tagasi pääseb. Tagajärjeks ongi, et minek tähendab üha sagedamini minekut päriseks ja üha rohkem Soome ülikooli valib ametisse püsilektori, mis paratamatult nõrgendab otseseid teadus- ja kultuurikontakte kahe maa vahel.

Kõik sai alguse 1960. aastate teisel poolel, pärast Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni visiiti Eestisse. Kuni selle ajani olid Soome kultuuri- ja teadusringkondadel olnud tihedad sidemed eeskätt pagulaseestlastega, pärast visiidilt naasmist andis president teada, et tema riiki ootab ees suunamuutus: edaspidi suheldakse ametlikult Nõukogude Eestiga ja pagulaseestlaste rolli vähendatakse. Loomulikult tõi see nii Soome kultuuriringkondades kui ka pagulaseestlaste seas kaasa rahulolematust ja solvumist, aga Eesti sai Helsingi–Tallinna laevaliini ning Soome ja Nõukogude Liidu vahelise teadusliku ja tehnilise koostöö lepingusse lisati punkt, et Soome ülikoolide eesti keele lektorite ametikohad täidab edaspidi Nõukogude Liit. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et need kaks asjaolu ei saanud kokku veel palju aastaid – Nõukogude Liidust välismaale tööle minevad spetsialistid saadeti teele Moskva kaudu lennukiga või rongiga. Tallinnast laevaga üle lahe polnud ette nähtud. Mõned julgemad sõitsid siiski, kui olid välispassi kätte saanud, omal vastutusel veel kodust läbi ja ostsid endale ise laevapileti.

Nõukogude Liidule ei olnud välislektorite probleem midagi uut. Moskva kõrgharidusministeeriumis oli üks suuremaid ja edukamaid osakondi see, mis tegeles vene keele õpetajate valimise ja saatmisega maailma riikidesse.

Eesti keele kursused olid ja on Soome ülikoolide õppeplaanides kohustuslikuks õppeaineks kõigile soome keele ja soomeugri keelte üliõpilastele, täpselt samuti nagu Eesti ülikoolides on eesti filoloogide õppeplaanis ikka olnud soome keele kursus. Keelt õpetab üldjuhul seda keelt emakeelena rääkiv inimene. 1960. aastate lõpuni olid kohad täidetud väliseestlastega: Helsingi ülikoolis töötas Eeva Niinivaara, Turu ülikoolis Martta Päckilä, Jyväskylä Leho Vörk. Esimene Eestist valitud eesti keele lektor saadeti 1967. aastal Oulu ülikooli. See Põhja-Soome ülikool oli asutatud 1958 ja soome keelt hakati seal peaaugina õpetama 1966. aastal. Seega tuli seal eesti keele lektori koht alles luua. Esimesena jõudis 1967.

aasta detsembris kohale Tallinnast saadetud Ellen Noot, kuid tema töötas vaid kevadeni. Sügisel 1967 küsiti õppejõudu juba Tartu ülikoolist ja esimeseks väljavalituks osutus värskest aspirantuuri lõpetanud Ago Künnap.

Moskval oli pikaks ajaks välismaale tööle saadetava inimese kohta hulk nõudmisi, mida küll varsti hakati olude sunnil pehmen-dama, kui välismaaga sõlmitud leping ähvardas sobivate kandi-daatide puudumise tõttu täitmata jääda. Leping Soomega tundus aga Moskva jaoks väga tähtis olevat. Oli see ju ainuke kapitalist-lik maa, kel Nõukogude Liiduga nii tihedad sidemed. Alguses oli välismaale tööle sobiv spetsialist eelistatavalt mees, perekonnaini-mene, NLKP liige, kel ei olnud välismaal sugulasi. Need nõuded tulid kateedrisse ülikooli välissuhete osakonna kaudu ja olid mui-dugi kõik mitteametlikud. Õige varsti hakkasid häda sunnil sobima ka naised, parteitud ja isegi vallalised. Üks nõue, millest ei taga-netud kuni Gorbatšovi ajani, oli välismaal elavate lähisugulaste puudumine. Veel oli Moskval selline poliitika, et meeslektor pidi välismaale sõitma tingimata koos perekonnaga, naislektor aga peret kaasa võtta ei saanud. Moskva ametnike meelest oli perekon-naga koos elav meeslektor kindla kaitse all, sest naine vabastas mehe olmemuredest, perekonna eest hoolitsev naislektor aga oleks eeldatavasti pidanud end jagama pere ja töö vahel ning saanuks end tööle pühendada oodatust vähem. Alles 1980. aastate lõpus jäi Moskva roll väiksemaks ja formaalsemaks. Paberid vormistati küll endiselt Moskva kõrgharidusministeeriumi kaudu ja välispassi andis Nõukogude Liidu välisministeerium, aga kandidaadi valikusse Moskva enam ei sekkunud. Eesti keele kateedri juha-taja prof Huno Rätsep nimelt korraldas 1988. aastal vabariikide autonoomia suurenemise kontrollimiseks “eksperimendi”: kan-didaatideks esitati seni välismaa sugulaste tõttu sobimatu Valve Kingisepp ja pärast esimest Soomes töötamise perioodi välissõidu-kõlbmatuks tunnistatud Reet Kasik. Kumbagi ei lükatud enam tagasi, perestroika mõju oli tunda.

Esimesed 20 aastat aga polnud kateedril välislektorite valikul erilisi kaasaráakimise võimalusi, kuigi see puudutas otseselt iga-päevast töökorraldust. Kateeder küll nimetas kandidaate, aga üli-kooli välissuhete referent otsustas, kas kandidaati sobib Moskvale välja pakkuda või mitte. Mingeid põhjendusi muidugi ei antud ega küsitudki. Kui välissuhete osakond oli kandidaadi kõlblikuks tun-nistanud, täitis too enda kohta kaustatäie pabereid, hankis ülikooli juhtkonnalt iseloomustuse ja soovitusel ning välissuhete osakond

saatis tema paberid Tallinna kõrg- ja keskerihariduse ministeeriumi. Sealt siis liikusid paberid pärast teatud instantsidega kooskõlastust Moskvasse. Kui Moskva aktsepteeris kandidaadi, siis kutsuti ta ise ka kõrge komisjoni ette ülevaatusele. Koos välismaale tööle suunatavate vene keele lektori kandidaatidega pidid ka eesti keele õppejõud käima instrueerimisseminaridel, kus õpetati elementaarseid käitumisnorme. Kiiret ei olnud kellelgi, Moskvast võis kuluda nädal või rohkemgi oodates, millal kõrgharidusministeerium, välisministeerium ja partei keskkomitee jutule võtavad. Siis saadeti inimene koju tagasi otsust ootama. Otsuse asemel võis tulla uus kutse Moskvasse või nõue otsida uus kandidaat. Iseseisvalt sain esimesel korral 1974 minema kolmandalt Moskva-reisilt oktoobri lõpul, kui Oulu ülikooli soome keele professor ähvardas järjekordselt võtta väliseestlasest lektori. Teisel korral 1980. aastal tuli Moskvast pärast minu ülevaatamist eitav otsus ja kästi leida sobivam kandidaat. Põhjusi loomulikult ei öeldud. Samal ajal tuli Tartus korraldada õppetööd, kuigi koormuste jaotamise ajal eelmisel kevadel, mõnikord aga veel 1. septembrilgi polnud selge, mis-sugused õppejõud üldse õpetamas on.

Loetlen nüüd neid õppejõude, kes Tartu ülikooli eesti keele kateedrist ja soome-ugri keelte kateedrist Soome ülikoolides lühemat või pikemat aega tööl on olnud. Esimene oli Ago Künnap, kes jõudis Oulu 26. oktoobril 1968 ja alles pärast seda, kui soome keele kateedri juhataja prof Pauli Saukkonen oli teatanud, et kuna Eestist nähtavasti lektorit saada ei õnnestu, siis kutsub ta uue lektori väliseestlaste hulgast (Laanekask 2002: 45). Järgmisel sügisel jäi pensionile Helsingi ülikooli kauaaegne eesti keele lektor Eeva Niinivaara ja prof Lauri Posti kutsus Künnapi Oulust Helsingisse. Oulusse läks õpetama Tartu ülikooli eesti keele kateedri õpetaja Ülo Parbus, kelle 1972. aastal vahetas välja Aino Valmet. 1974–1976 töötas Oulus Reet Kasik ja järgmise tartlasena pääses sinna 1983. aastal Jaak Peebo. Tartu õppejõududest on Oulus töötanud veel Valve Kingisepp (1988–1992) ja viimased 10 aastat Heli Laanekask (Oulu kohta vt täpsemalt Kingisepp 1992 ja Laanekask 2002; vt ka foto).

Helsingis on ikka töötanud tartlased ja tallinlased vaheldumisi, Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõududest Jaak Peebo (1975–1977), Eduard Vääri (1977–1979), Tõnu Seilenthal (1979–1982), Haldur Õim (1982–1984), uuesti Ago Künnap (1985–1988 ja 1990–1991), vahepeal Tiit Kukk (1988–1989). Taasiseseisvumise järel on Helsingis lektoriteks

Kaljo Põllu mälestusviit "25 aastat eesti keele õpetamist Oulu ülikoolis"

olnud Birute Klaas (1991–1995) ja Tiit Hennoste (1992–1996) (Helsingi kohta vt ka Suhonen 1999 ja Kasik 1999).

Jyväskylä eesti keele lektor kutsuti esmakordselt Eestist 1973. aastal. Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõududest on seal töötanud Tõnu Seilenthal (1985–1989 ja 1992–1996)

ning Külvi Pruuli (1989–1992 ja 1996. aastast tänaseni). Turu ülikool hakkas eesti keele lektoreid Eestist kutsuma 1976. aastal. Meie õppejõududest on seal töötanud Jüri Valge (1984–1988), Reet Kasik (1988–1992), Karl Pajusalu (1992–1996) ja Ellen Niit (1996–2002). Tampere ülikoolis on töötanud Ellen Uuspõld (1980–1983) ja Aino Laagus (1983–1986).

Töökorraldus Tartu ülikoolis oli niisuguste lähetuste tõttu kohati üpris raske. Eesti keele kateedrist olid 1972–1974 ära Aino Valmet, 1975–1976 Reet Kasik ja Jaak Peebo, 1980–1981 Ellen Uuspõld, 1982–1983 Ellen Uuspõld ja Haldur Õim, 1983–1984 Jaak Peebo ja Haldur Õim, 1984–1988 Jüri Valge, 1989–1992 olid korraga ära Valve Kingisepp, Reet Kasik ja Külvi Pruuli. Soomeugri keelte kateedrist olid kordamööda ära Ago Künnap ja Tõnu Seilenthal, vahepeal ka Eduard Vääri ja Tiit Kukkk, 1989–1991 veel lisaks külalisprofessorina Tiit-Rein Viitso. Osakonna õppetöö korraldamine oli tõeline akrobaatika, sest õppejõudude koormused olid tollal üsna suured ja kõik ained olid kohustuslikud. Asendusõppejõude polnud kuskilt võtta, nii said õppejõu tuleristsed nii kraadiõppurid kui laborandid.

Ka Soomes töötamine oli kõike muud kui puhkus. Alguses oli eesti keele lektori põhiülesandeks õpetada eesti keele alg- ja järgkursust soome filoloogia üliõpilastele. Rühmade arv sõltus ülikooli suurusest, Helsingis näiteks on alati olnud nii palju paralleelrühmi, et alates 1977. aastast on seal korraga ametis olnud kaks lektorit. Peale eesti keele alg- ja järgkursuse mahtusid lektori koormusse ka mõned valikkursused, nende hulgas oli traditsiooniliselt eesti kirjanduse kursus. Helsingi ülikooli teine lektor ongi tavaliselt kirjandusele spetsialiseerunud. Õpikuid ja muid õppevahendeid ei olnud, õppejõul tuli endal kirjutada või kohendada lugemiseks ja tõlkimiseks sobivaid tekste, koostada harjutusi, mõelda välja soome keele ehitusest lähtuvaid grammatikareegleid. Õpetajad olid õnneks kõik tugevad spetsialistid ja teadsid, mida teha. Alguses ei olnud paljundusvõimalused ka Soomes eriti kiita, kuigi tunduvalt paremad kui kodumaal.

1980. aastatel, seoses poliitiliste sündmustega Eestis, tõusis huvi eesti keele, kultuuri ja maa vastu enneolematule kõrgusele. Eesti keele lektorid olid ka varem olnud linnas ja ümbruskonnas teatud mõttes kultuurisaadikud, õpetades rahvaülikoolides ning pidades kõikvõimalikke loenguid ja kohtumisi. 1980. aastate lõpul kasvas huvi ka ülikoolides praktilise eesti keele oskamisest suuremaks ja õpetust laiendati. Mõne aasta jooksul kavandati kõigis

ülikoolides 15–20 ainepunkti mahuga eesti keele ja kultuuri alamastme eriala, mille ükskõik missuguse peaaainega üliõpilane võis valida kõrvalaineks. Vastu tulles üliõpilaste soovidele laiendas Helsingi ülikool 1994. aastal eesti keele ja kultuuri õpetust veelgi. Alates 1989. aastast on Helsingi ülikoolis olnud ka eesti keele külalisprofessor, kellest esimene oli Tiit-Rein Viitso (1989–1991), seejärel Mati Ereht (1991–1995), Reet Kasik (1995–1999) ja Karl Pajusalu (aastast 2001). Kolme õppejõuga (professor ja kaks lektorit) on välja arendatud läänemeresoome keelte eriala raames eesti keele ja kultuuri õppeaine, mida võib valida nii peaku kõrvalaineks ja mida võib õppida kuni magistri- ja doktorikraadini (vt lähemalt Kasik 1999).

Üks olulisi ülesandeid, mida eesti keele lektoritel algusest peale tegema tuli hakata, on õppevahendite koostamine. Esimestel aastatel aeti läbi paljudatud materjalidega (Oulus näiteks kopeeriti aastaid Ülo Parbuse tekstikogumikku), pikkamööda hakkasid õpikud ka trükist tulema. Esimesena avaldas Soome Kirjanduse Selts juba 1975. aastal Eduard Väari koostatud “Viron kielen oppikirja”, aga kõrgkooliõpikuna seda eriti ei kasutatud. Populaarsemaks sai suhteliselt õhuke “Mõnda Eestist”, mille panid kokku Tõnu Seilenthal ja Toivo Kuldsepp 1980. aastal. Raamat andis lühiülevaate eesti keele grammatika süsteemist, valiku lugemistekste ja harjutusi. Sõnastiku puudumisest hoolimata kasutati seda õppematerjali aastaid ning 1986 anti välja ka kordustrükk.

1991. aastal koostas Turu ülikooli eesti keele lektor Reet Kasik ülikooliõppe vajadustest lähtuva õpiku “Hakkame rääkima!”, mida järgmise 8 aasta jooksul anti välja 8 kordustrükki ja kasutati eesti keele põhikursuse õpikuna kõigis Soome ülikoolides. Õpik sisaldab lugemistekste, soome keele ehitusest lähtuva kontrastiivse grammatikakäsitluse, harjutusi ja sõnastiku (vt Valge 1992). 1990. aastate teisel poolel ilmus Soomes mitmeid eesti keele õpikuid. Enamikus ülikoolides tänaseni kasutatava põhjaliku, metoodilise ja mitmekülgse õpiku “Keelesild” üks autoreid on Tartu ülikooli õppejõud Renate Pajusalu, kes ise on õpetanud soomlastele eesti keelt nii Turu ülikoolis kui ka arvukatel suvekursustel.

Muudest õppevahenditest võib märkida kahte tekstikogumikku: Kuldsepp ja Seilenthal panid kokku “Nykyviron lukemisto” (1979), Jüri Valge koostas ja toimetas koos Mauno Koskiga Turus tõlkekogumiku “Nonn” (1988), kus kõrvuti ilmusid eesti- ja soomekeelsed tekstid. Tiit Kukk avaldas Helsingi ülikoolis kar-

jala keele tekste (1989), Mati ja Tiiu Erelt koostasid eesti–soome keeleteaduse sõnastiku (1. tr Helsingi 1992, 2. tr Tartu 1995). Muud õppekirjandust peale praktilise keele õpikute ja tekstivalimike on vähe. 1999. aastal ilmus Helsingis Castrenianumi toimetiste sarjas eesti keele eriala üliõpilastele mõeldud Reet Kasiku “Johdatus viron kielen tutkimukseen”, millest tänaseks on ilmunud ka teine trükk. Raamat annab soome üliõpilastele ülevaate eesti keele uurimise ajaloost ja tänapäevast (vt Suutari 2002).

Soomes tegutsenud eesti keele lektorite teadustöös võib eristada kaht suundumust. Enamik õppejõude on jätkanud oma varasemaid uurimissuundi. Tänu vabalt kättesaadavale teaduskirjandusele ning uutele teaduslikele kontaktidele on leitud uusi või värskemaid lähenemisnurki. Kaks õppejõudu kaitsesid Soomes töötamise ajal edukalt doktoriväitekirja. Ago Künnap väitles 1971. aastal Helsingi ülikoolis doktoriks samojeedi keelte alal ja Karl Pajusalu 1996. aastal Turu ülikoolis eesti murdemorfoloogiast. 1990. aastate algusest on Turu ülikooli soome keele kateedri teadusteamades arvestatud Eesti uurijate panusega. Põhiolemuselt kontrastiivsed teadusprojektid olid 1991. aastal alustatud “Soome ja eesti sõnavara ja nimevara võrdlus” professorite Päivi Rintala ja Aimo Hakaneni juhtimisel ning 1992. aastast “Läänemere keelte grammatiline võrdlus” (SCLOMB) prof Valma Yli-Vakkuri juhtimisel, millesse olid kaasatud ka eesti keele lektorid (vt Hakanen, Alhoniemi 1996). Turus töötanud eesti keele lektorid on olnud tegevad ka kunagise Tartu ülikooli eesti keele professori Mihkel Toomse hiiglasliku käsikirja “Lõuna-Eesti murded 1–30 (1976–1984)” tutvustamisel ja kättesaadavaks tegemisel. Toomse kinkis oma 30-kõitelise suurtöö Turu ülikoolile. Uurimuse tausta, allikaid ja käsituslaadi tutvustas Jüri Valge, Karl Pajusalu koostas ja toimetas kaardikogumiku, Ellen Niit oli abiks Toomse keelekasutuse redigeerimisel (vt Pajusalu 1998). Laiem koostööprojekt oli 1980. aastatel “Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus”, kus peale eesti keele lektorite osales muidki uurijaid nii Soome kui Eesti ülikoolidest ja teadusasutustest.

Praktiline õppetöö on kaasa toonud vajaduse soome-eesti võrdlevate uurimuste järele. Soome ülikoolides töötavad eesti keele lektorid on alates 1975. aastast korraldanud lektorite kokkutulekuid. Esimesel kohtumisel Jyväskyläs osalesid Reet Kasik, Toivo Kuldsepp ja Jaak Peebo. Eesmärgiks oli ühtlustada nõudeid, jagada kogemusi ja arutleda õpetamisega seotud probleeme. Kellelgi ei olnud soomlastele eesti keele õpetamise kogemusi, aga

töö käigus oli selgunud, et sugulaskeele õpetamine toob kaasa hoopis teistsuguseid probleeme kui näiteks eesti keele õpetamine vene keele baasil. Viimasega oli suurem osa Soome tööle tulnud õppejõude kokku puutunud. Seda kokkutulekut võib teatud mõttes vaadata tulevaste eesti-soome kontrastiivseminaride algtoekena. 1982. aastast hakkasid Soomes töötavad eesti keele lektorid koostama soome õpilaste keelevigadest kartoteeki, millest 1987. aastal hakati arvuti abiga moodustama kontrastiivset vigade panka, kus veaainestik oli teatud põhimõtete järgi kodeeritud. Eesti keele lektorite kokkutulekutest kasvas välja iga-aastane vigade analüüsi seminar ja osavõtjate ring laienes teistegi eesti ja soome keele võrdlemisest huvitatud uurijatega. 1983. aastast on seminaride ettekanded koondatud sariväljaandeks, mis teisest numbrist alates sai ühisnime “Lähivertailuja” (vt lähemalt Puntila 1997). Seni viimane “Lähivertailuja” kannab ilmunisnumbrit 13 (Joensuu 2003). Paljud neis kogumikes avaldatud artiklid käsitlevad soome üliõpilaste spetsiifilisi veatüüpe ja nende lingvistilist tausta. Tartu ülikooli keeleõppejõududest tegid selleteemalisi uurimusi Tõnu Seilenthal, Ago Künnap, Jüri Valge, Haldur Õim.

Et enamik Soomes töötavaid lektoreid olid keeleteadlased, siis sai pedagoogilise suunitlusega teema “Eesti keel võõrkeelena” varsti juurde puhtalt lingvistilise eesti ja soome keele kontrastiivse analüüsi, mis arendati välja riikidevaheliseks koostööprojektiks. Eesti ja soome keele struktuuri ja kasutuse kõrvutavaid uurimusi on avaldanud näiteks Ellen Uuspõld, Valve Kingisepp, Reet Kasik, Mati Erelt, Renate Pajusalu, Birute Klaas. Keele kõrval on analüüsitud kõrvutavalt ka kultuurisidemeid (nt Heli Laanekask, Jüri Valge). Kõik kontrastiivsed uurimisteed ei ole lõppenud Soomest naasmise järel ja loomulikult on uurimistulemusi avaldatud ka mujal kui “Lähivertailuja” sarjas.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et nõukogude ajal oli Soomes töötamine õppejõududele hindamatuks enesetäiendamise võimaluseks. Ühelt poolt muidugi teaduslikult, sest tollal oli Eestis praktiliselt võimatu kätte saada Lääne uuemat teaduskirjandust või pääseda konverentsidele. Aga teiselt poolt ka üldkultuuriliselt. Soomes töötamise aastate jooksul oli näiteks võimalus peale soome kirjanduse lugeda väliseesti ilukirjandust, samuti sellist väliskirjandust, mida Nõukogude Liidus ideoloogilistel põhjustel välja ei antud, rääkimata ajalookirjandusest, memuaristikast ja filosoofiast. Me tutvusime akadeemilise maailma ja Lääne ülikoolihariduse tavadega, nii et kui

1990. aastate alguses tuli hakata Tartu ülikooli eesti filoloogia osakonna õppe- ja teadustööd uutele alustele seadma, ei olnud meil tarvis mingit ülemineku- ega harjumisaega. Kujutasime üsna täpselt ette, milline peab akadeemiline haridus olema ja millistest osadest koosnema. Usutavasti on tänasele eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnale sellest kasu olnud.

KIRJANDUS

- Hakanen, Aimo, Alho Alhoniemi 1996.** Suomen kielen ja sen sukukielten opetus ja tutkimus Turun yliopistossa: 75-vuotishistoriikki. – Sananjalka 38. Turku, s. 177–206.
- Kasik, Reet 1999.** Viron kieli ja kulttuuri oppiaineena Helsingin yliopistossa. – 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Toim. Reet Kasik ja Leena Huima. (Castrenianumin toimitteita 56.) Helsinki, s. 146–152.
- Kingisepp, Valve 1992.** 25 vuotta viron opetusta Oulun yliopistossa. – Viron kielen päivä 6.5.1992. Toim. Helena Sulkala ja Valve Kingisepp. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 35.) Oulu, s. 75–83.
- Laanekask, Heli 2002.** Eesti keel Oulu ülikoolis. – Eesti keel ja kultuur maailmas. Tartu, lk 44–54.
- Pajusalu, Karl 1998.** Alustuseks. – Mihkel Toomse, Lõuna-Eesti murded 1–30. Kaardid. Toim. Karl Pajusalu. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 56.) Turku, lk 5–6.
- Punntila, Matti 1997.** Soome ja eesti keele kontrastiivne uurimine. – Lähivertailuja 9. Toim. Riho Grünthal ja Reet Kasik. (Castrenianumin toimitteita 53.) Helsinki, lk 7–14.
- Suhonen, Seppo 1999.** Viron lehtoraatti 75-vuotias 23.11.1998. Avauspuhe. – 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Toim. Reet Kasik ja Leena Huima. (Castrenianumin toimitteita 56.) Helsinki, s. 9–12.
- Suutari, Toni 2002.** Viron kielen tutkimuksen historiaa. – Virittäjä 1, s. 156–159.
- Valge, Jüri 1992.** Uus eesti keele õpik soomlastele: ilmunud ja läbi müüdnud. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 249–250.

EESTI KEELE KATEEDRI ÕPPETÖÖ KROONIKA 1970–1990

Ellen Uuspõld

Sõjajärgse eesti keele kateedri koosseisust ja nii õppe- kui ka teadustööst ilmus 1970. a Jaak Peebo kirjutatud põhjalik ülevaade “Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil” kogumikus “Tõid eesti filoloogia alalt III”, mis oli pühendatud III rahvusvahelisele fennougristide kongressile.

Käesolevas on esitatud andmed eesti keele kateedri õppejõudude ja õppetöö kohta kaksikümne aastat hõlmaval ajavahemikul. Ülevaade põhineb Eesti Ajalooarhiivi fondi 5311 nimistus 62 olevatel säilikutel (õppekoormuse arvestuse lehed, õppejõudude individuaalsed tööplaanid, õppeaastate aruanded, kateedri koosolekute protokollid). Kahjuks ilmnis selles allikmaterjalis lünki: 1970/71. ja 1971/72. õa kohta puudusid niihästi õppejõudude individuaalsed tööplaanid kui ka koormuste arvestuse lehed, õppejõudude koosseis neil aastail selgus küll nende õppeaastate aruandeist, kuid õppetöö individuaalse jaotuse kohta tuli leppida sel ajal töötanud õppejõudude oletuslike mälestustega. Õppeaastast 1974/75 olid puudu andmed Aino Valmeti ja Ülo Parbuse koormuse kohta. Veelgi lünklikumaks muutus allikmaterjal alates 1987/88. õa-st.

Õppejõud

Alljärgnevas on õppeaastate kaupa andmed eesti keele kateedri koosseisu ja selle muutuste kohta alates 1970/71. õa-st. Kirja on pandud ka õppejõudude Soome-lähetused. Soomes töötavate õppejõudude kohtade arvel rakendati vajaduse korral ajutisi asendusõppejõude või määrati poole kohaga õppejõud täiskohale. On märgitud ka õppejõudude ametikohamuutused.

1970/71. õa alguseks oli kateedri koosseisus 10 õppejõudu:
kateedri juhataja filoloogiadoktor professor Arnold Kask,
filoloogiakandidaat dotsent Huno Rätsep,
filoloogiakandidaat dotsent Juhan Peegel,

filoloogiakandidaat dotsendi kt Aino Valmet,
filoloogiakandidaat vanemõpetaja Ellen Uuspõld,
filoloogiakandidaat poole kohaga vanemõpetaja Asta Veski,
vanemõpetaja Jaak Peebo,
vanemõpetaja Gerda Laugaste,
vanemõpetaja Ellen Turu,
õpetaja Ülo Parbus.

Ülo Parbus oli eelmisel õppeaastal lähetatud Soome, kus ta jätkas tööd Oulu ülikooli eesti keele lektorina. Seoses eesti keele õpetusega ülikooli sisseastujatele avatud ettevalmistusosakonnas sai kateeder juurde ühe vanemõpetaja koha. 20. oktoobril 1970 asus sellel kohal tööle II aasta aspirant Valve-Liivi Kingisepp, kelle aspirantuur sellega katkes. 1. veebruarist 1971 jäi pensionile Gerda Laugaste. Tema metoodikukoormust hakkas täitma õpetaja Toom Õunapuu.

1971/72. õa määrati Toom Õunapuu vanemõpetaja kohale.

1972/73. õa lisandus kateedri koosseisu kaks õppejõudu: vanemõpetaja Marju Lauristin ja poole kohaga õpetaja Maia Rõigas. Marju Lauristinist sai Juhan Peegli kõrval teine koosseisuline õppejõud žurnalistika eriharu ainete õpetamisel. Maia Rõigas asus õpetama ettevalmistuskursuslasi. Soomest oli tagasi Ülo Parbus ja Oulu ülikooli eesti keele lektoriks lähetati Aino Valmet. Vanemõpetaja Ellen Uuspõld määrati dotsendi kt kohale.

1973/74. õa alustas õpetajana tööd Reet Kasik. Teist aastat töötas Oulu ülikoolis Aino Valmet. Ellen Uuspõld sai dotsendi kutse.

1974/75. õa oli Aino Valmet Soomest tagasi ja Oulu läks eesti keele lektoriks Reet Kasik. Helsingi ülikoolis hakkas eesti keelt õpetama Jaak Peebo. Seni poole koormusega töötanud Asta Veski ja Maia Rõigas said täiskoormuse. 28. septembril 1974 suri Ellen Turu.

1975/76. õa sai eesti keele kateedri juhatajaks filoloogiadoktori kraadi omandanud dotsent Huno Rätsep. Senine kateedri juhataja professor Arnold Kask jäi kateedri konsultantprofessoriks. Soomes jätkasid tööd Reet Kasik ja Jaak Peebo. Asenduskohtadele (Soome komandeeritute arvel) lisandusid praktilise eesti keele õpetajatena vanemõpetaja kohal Pärja Õunapuu ja poole kohaga õpetaja Külvi Pruuli. Senine vanemlaborant Tiiu Ojanurme sai poole koormusega õppejõuiks, jäädes edasi poolele vanemlaborandi kohale.

1976/77. õa juhatas Huno Rätsep kateedrit professori kohuse-
tätija staatuses. Samuti sai professori kohusetäitjaks Juhan Peegel.
Toom Õunapuu määrati dotsendi kohusetäitjaks. Soomest olid
tagasi Reet Kasik ja Jaak Peebo. Õpetaja kohal hakkas kateedris
tööle Tõnu Seilenthal. Külvi Pruuli sai täiskohaga vanemõpetaja-
jaks, Asta Veski jäi tööle poole koormusega. Lahkusid Ülo Parbus
ja Pärja Õunapuu. Haiguse tõttu ei töötanud kevadsemestril Aino
Valmet.

1977/78. õa tuli kateedrisse vanemõpetaja kohale Haldur Õim,
õpetajana asus tööle Epp Weinrauch. Žurnalistika eriharu õppe-
töö tarvis võeti kohakaaslasena poole koormusega dotsendi kohale
Sulev Uus. Tiiu Ojanurmest sai jälle täiskohaga vanemlaborant.
Reet Kasik määrati dotsendi kohusetäitjaks. Aino Valmet oli sügis-
semestril haiglaravil.

1978/79. õa sai Huno Rätsep professori kutse ja Toom Õuna-
puu dotsendi kutse. Tõnu Seilenthal lähetati Soome Helsingi üli-
kooli eesti keele lektoriks. 1979. a loodi žurnalistika kateeder ja
eesti keele kateedrist lahkusid ajakirjanduse eriala õppejõud prof-
fessor Juhan Peegel, vanemõpetaja Marju Lauristin ja õpetaja Epp
Weinrauch. Žurnalistika kateedri juhatajaks sai professor Juhan
Peegel.

1979/80. õa tuli kateedrisse õpetaja kohale Jüri Valge. Poole
koormusega töötanud vanemõpetaja Asta Veski sai täiskohamuse.
Senine vanemlaborant Tiiu Ojanurme määrati õpetaja kohale. Tõnu
Seilenthal töötas teist aastat Helsingi ülikoolis.

1980/81. õa lisandus kateedri õppejõudude koosseisu õpetaja
Aino Laagus. Ellen Uuspõld lähetati Soome Tampere ülikooli eesti
keele lektoriks. Helsingi ülikoolis jätkas tööd Tõnu Seilenthal.
Haldur Õim sai dotsendi kutse.

1981/82. õa tuli Soomest tagasi Tõnu Seilenthal, tema kohal
Helsingi ülikoolis jätkas eesti keele õpetamist Haldur Õim. Tam-
pere ülikoolis töötas edasi Ellen Uuspõld. Tõnu Seilenthalile kin-
nitati dotsendi kutse.

1982/83. õa lisandusid kateedri koosseisu õpetaja Sirje Nilbe
ja asendusõppejõuna poole koormusega õpetaja kohal Anita
Seppet. Poole koormusega töötas sel õppeaastal ka Aino Laagus.
Töö Soomes jätkus Ellen Uuspõllul ja Haldur Õimul. Kateedrist
lahkus Toom Õunapuu. Tõnu Seilenthal läks üle soome-ugri keelte
kateedrisse.

1983/84. õa alustas kateedris tööd õpetaja Heli Laanekask.
Poole koormusega kohakaaslasena liitus kateedri õppejõudude

koosseisu vanemõpetaja kohal filoloogiadoktor Tiit-Rein Viitso. Soomes töötas edasi Haldur Õim, tagasi tuli Ellen Uuspõld. Tema asemele läks Tampere ülikooli eesti keele lektoriks Aino Laagus. Jaak Peebo sai dotsendi kutse, Jüri Valge määrati vanemõpetajaks.

1984/85. õa jätkas tööd Tampere ülikoolis Aino Laagus. Jüri Valge lähetati Turu ülikooli eesti keele lektoriks. Helsingist tuli tagasi Haldur Õim. Asta Veski jäi tööle poole koormusega. Lahkus Anita Seppet. Maia Rõigas sai dotsendi kutse.

1985/86. õa tuli kateedrisse õpetaja kohale Tiit Hennoste. Aino Laagus töötas endiselt Tampere ülikoolis ja Jüri Valge Turu ülikoolis. Asta Veski jäi tööle veerandkoormusega, Tiiu Ojanurme poole koormusega. Haldur Õim valiti professoriks ja Valve-Liivi Kingisepp dotsendiks. Konsultantprofessor Arnold Kask lõpetas kateedris töötamise.

1986/87. õa jätkas Jüri Valge tööd Turu ülikoolis. Soomest oli tagasi Aino Laagus. Lahkus Sirje Nilbe. Haldur Õimule kinnitati professori teaduslik kutse. Jüri Valge valiti dotsendi kohale.

1987/88. õa töötas Jüri Valge endiselt Soomes. Tiit-Rein Viitso töötas neljandikkoormusega professorina. Kateedrist lahkus Tiiu Ojanurme.

1988/89. õa asus kateedris tööle vanemõpetajana Kersti Lepajõe. Soome lähetati eesti keele lektoriteks Reet Kasik Turu ülikooli ja Valve-Liivi Kingisepp Oulu ülikooli.

1989/90. õa jätkasid Reet Kasik ja Valve-Liivi Kingisepp tööd Soomes, Jyväskylä ülikooli eesti keele lektoriks lähetati Külvi Pruuli. Helsingi ülikoolis asus külalisprofessorina tööle Tiit-Rein Viitso. Moodustati praktilise eesti keele kateeder, mille juhatajaks sai dotsent Jüri Valge. Selle õppeaasta lõpul oli eesti keele kateedri koosseisus 16 õppejõudu, neist kolm tööl Soomes:

kateedri juhataja filoloogiadoktor professor Huno Rätsep,
filoloogiadoktor professor Haldur Õim,
filoloogiakandidaat dotsent Aino Valmet,
filoloogiakandidaat dotsent Ellen Uuspõld,
filoloogiakandidaat dotsent Jaak Peebo,
filoloogiakandidaat dotsent Valve-Liivi Kingisepp (Oulu ülik.),
filoloogiakandidaat dotsent Reet Kasik (Turu ülik.),
pedagoogikakandidaat dotsent Maia Rõigas,
filoloogiakandidaat veerandkohaga vanemõpetaja Asta Veski,
filoloogiadoktor veerandkohaga professor Tiit-Rein Viitso

(Helsingi ülik.),
 vanemõpetaja Külvi Pruuli,
 vanemõpetaja Kersti Lepajõe,
 õpetaja Aino Laagus,
 õpetaja Heli Laanekask,
 õpetaja Tiit Hennoste.

Aastail 1970–1990 teaduskraadi omandanud õppejõud

Juhan Peegel filoloogiadoktor 1973
 Huno Rätsep filoloogiadoktor 1974
 Mati Ereht filoloogiadoktor 1981
 Haldur Õim filoloogiadoktor 1983
 Tiit-Rein Viitso filoloogiadoktor 1983
 Toom Õunapuu pedagoogikakandidaat 1971
 Reet Kasik filoloogiakandidaat 1973
 Jaak Peebo filoloogiakandidaat 1973
 Maia Rõigas pedagoogikakandidaat 1974
 Marju Lauristin filoloogiakandidaat 1976
 Tõnu Seilenthal filoloogiakandidaat 1978
 Valve-Liivi Kingisepp filoloogiakandidaat 1981
 Jüri Valge filoloogiakandidaat 1981
 Ellen Niit filoloogiakandidaat 1985

Õppetöö

Eesti keele kateedri õppejõudude koormusse kuulusid püsivalt eesti filoloogia õppeplaani põhiained tänapäeva eesti keel, eesti keele ajalugu, eesti kirjakeele ajalugu, dialektoloogia ja eesti keele õpetamise meetodika, mis olid kohustuslikud kõigile eesti filoloogia osakonna üliõpilastele, lisaks erikursused ja -seminarid eesti keele eriharule. Eesti keele kateedri kuulus ka eriainetes õpetamine ajakirjanduse eriharu üliõpilastele, kuni 1979. a loodi žurnalistika kateeder. Tänapäeva eesti keelt õpiti ajakirjanduse eriharus koos eesti filoloogidega aastani 1976, mil ajakirjandus sai omaette diplomierialaks ja eesti keele õppe programm kohandati selle eriala nõuetele vastavaks. Väljaspool filoloogiateaduskonda õpetati tänapäeva eesti keelt ajalooteaduskonna eripedagoogika osakonna üliõpilastele. Nende programm ei erinenud mahult eesti filoloogia osakonna programmist.

Eesti filoloogia põhiainete hulka lisandus 1978/79. õa keele- ja kõnekultuuri aluste kursus, dikteerituna üleliidulise vene filo-

loogia õppeplaani muutusest. 1987/88. õa-st olid eesti filoloogia esimesele kursusele ette nähtud eriala sissejuhatavad loengud.

1970. a avati ülikoolis aastased ettevalmistuskursused ülikooli sisseastujatele, kes mitmesugustel põhjustel (keskkooli lõpetamisele järgnenud sõjaväeteenistus, töötamine vm) polnud sisseastumiseksamitel võimelised konkureerima äsjaste keskkoolilõpetanutega. Sellele nullkursusele eesti keele õpetamine tõi kateedri koormusse märgatava lisa.

Kaaluka osa kateedri õppekoormusest moodustas praktilise eesti keele õpetamine vene õppekeele rühmade üliõpilastele. Peale vene filoloogia olid sellised rühmad arstiteaduskonnas (spordimeditsiini osakond ja osa raviosakonnast), füüsika-matemaatikateaduskonnas, majandusteaduskonnas ja kehakultuuriteaduskonnas. Kõige ulatuslikum oli vene filoloogia praktilise eesti keele programm. Õpetus kestis kaheksa semestrit (I–IV kursusel) ja toimus algajate ning edasijõudnute rühmale erinevas raskusastmes. Arstiteaduskonna vene õppekeele rühmadele õpetati eesti keelt viis semestrit (I–III kursusel), muude teaduskondade rühmadele neli semestrit (I ja II kursusel). Praktilise eesti keele õpetamiseks rakendati enamasti tunnitasu alusel töötavaid õppeülesandetäitjaid, kuid ka paljude koosseisulistate õppejõudude koormusse kuulus eri aegadel suuremal või vähemal määral praktilise eesti keele õpet.

Järgnevas on antud ainekursuste kaupa lühiülevaade neid õpetanud õppejõududest. 1970. ja 1980. aastail tuli eesti keele kateedril korduvalt varustada Soome ülikoole eesti keele lektoritega. Kuna lähetatavateks sobisid eeskätt eesti filoloogia põhianete õppejõud, siis tingis see peaaegu iga lähetuse puhul põhiainekoormuste ümberjaotamist.

Tänapäeva eesti keel oli mahukas neljaosaline ainekursus, mida 1970. aastail õpetati I–IV kursuse üliõpilastele. Selle õpetamisega tegeles suur osa kateedri õppejõududest, sest eesti filoloogia ja eripedagoogika üliõpilasi tuli õpetada eraldi.

I kursuse programmis oleva foneetika- ja ortograafiaosa õppejõud vahetusid 1970. aastail sageli. Alates 1970. aastast täitsid seda koormust järgemööda Ellen Turu, Jaak Peebo, Asta Veski, Aino Valmet, Tõnu Seilenthal ja Reet Kasik. Alates 1982/83. õa-st õpetas seda pikemat aega Valve-Liivi Kingisepp. 1988. a lähetati ta Soome ja seejärel hakkas eesti filolooge õpetama Heli Laanekask ning eripedagoogika üliõpilasi Aino Laagus. Kõigil varasematel aastatel oli olnud õpetus mõlemas osakonnas, ühtlasi ka

kaugõppes, sama õppejõu koormuses.

II kursusel õpetatava morfoloogia põhiõppejõuks kujunes pärast Ellen Turu surma Jaak Peebo. Tema esimese Soome-lähetuse ajal 1974/75.–1975/76. õa läks see koormus Ülo Parbusele ja teise lähetuse ajal (1983/84. õa) Jüri Valgele. Jaak Peebo õpetas nii eesti filoloogia kui ka eripedagoogika osakonna üliõpilasi, välja arvatud ajavahemik 1979/80–1982/83, mil eripedagoogika osakonna koormus oli Jüri Valgel. Kaugõppijaid õpetas 1972/73.–1975/76. õa Asta Veski.

III kursuse programmis oli süntaks, mille põhiõppejõuks kogu vaadeldava perioodi jooksul oli Ellen Uuspõld. Tema Soome-lähetuse ajal 1980/81.–1982/83. õa õpetasid süntaksikursust Haldur Õim (1980/81), Reet Kasik (1981/82 ja 1982/83 eesti filoloogidele) ja Aino Laagus (samal ajal eripedagoogika üliõpilastele). Ühe õppeaasta jooksul on eripedagoogika osakonnas süntaksit õpetanud veel Toom Õunapuu (1972/73) ja Maia Rõigas (1983/84). Kaugõppe koormust täitis 1972/73.–1975/76. õa Asta Veski.

Tänapäeva eesti keele leksikoloogiaosa kuulus kuni 1984. aastani IV kursusele. Pärast seda mahutati tänapäeva eesti keele õpetus kolme õppeaastasse. Leksikoloogiaosa õpetas samuti põhiliselt Ellen Uuspõld, kes oli ühtlasi tänapäeva eesti keele lõpueksami vastuvõtja. Tema Soome-lähetuse ajal õpetasid seda aineosa Reet Kasik (1980/81) ja Aino Valmet (1981/82 ja 1982/83). Eripedagoogika osakonnas täitsid vastavat koormust 1977/78. ja 1978/79. õa Reet Kasik ning 1979/80.–1981/82. õa Jaak Peebo. Eripedagoogika kaugõppijaid õpetas 1983/84. õa Heli Laanekask.

1985/86. õa-st võeti tänapäeva eesti keel võõrfiloloogide õppekavva. See koormus kuulus 1989/90. õa-ni Aino Valmetile.

Ajakirjandusüliõpilaste 1976. a alanud eraldi eesti keele õpe oli kahel esimesel kursusel põhiliselt õigekeelsuse suunitlusega, III ja IV kursusel õpetati praktilist stilistikat. Ajakirjanduseriala kogu keeleõpe kuulus Reet Kasiku koormusse kuni tema Soome-lähetuseni aastal 1988, välja arvatud praktiline stilistika, mida alates 1986/87 õa-st hakkas õpetama Tiit Hennoste. 1980/81.–1982/83. õa, mil Reet Kasikul tuli teha osa Soomes viibiva Ellen Uuspõllu õppetööst, õpetas ajakirjanduseriala I kursust Maia Rõigas. 1988/89. ja 1989/90. õa õpetasid ajakirjandusüliõpilastele eesti keelt Jüri Valge ja Heli Laanekask, praktilist stilistikat õpetas Tiit Hennoste.

Eesti keele ajalugu. Selle aine häälikuloo-osa kuulus 1970. aastail Arnold Kase koormusse. Ajalooline morfoloogia oli samal

ajal Huno Rätsepa õpetada. Eesti keele ajaloo mõlemad osad jäid püsivalt Huno Rätsepa koormusse alates 1980/81. õa-st, välja arvatud 1982/83. ja 1983/84. õa, mil häälikulugu õpetas Aino Valmet. Kaugõppes õpetasid 1980. aastail eesti keele ajalugu Tõnu Seilenthal (1981/82), Jaak Peebo (1982/83) ja Tiit-Rein Viitso (1983/84–1988/89).

Eesti kirjakeele ajalugu õpetasid kogu vaadeldava perioodi jooksul kaks õppejõudu: Arnold Kask kuni 1974/75. õa-ni ja seejärel Aino Valmet kuni tema haigestumiseni 1992. a. Konsultant-professorina pidas Arnold Kask eesti kirjakeele ajaloo loenguid aspirantidele ja kraaditaotlejatele aastail 1982–1985.

Dialektoloogia õpetamine kuulus samuti Arnold Kase ja Aino Valmeti koormusse. Arnold Kask õpetas üliõpilasi kuni 1978/79. õa-ni, alates 1979/80. õa-st tegi seda Aino Valmet. Kaugõppijate dialektoloogia õppejõuks oli 1975/76. õa Ülo Parbus ja 1977/78. õa Aino Valmet. Arnold Kask pidas aastail 1982–1985 aspirantidele ja kraaditaotlejatele loenguid ka dialektoloogiast.

Eesti keele õpetamise metoodika ja pedagoogiline praktika. Senise metoodikaõppejõu Gerda Laugaste kohale tuli 1971. a Toom Õunapuu, kes õpetas eesti keele metoodikat õppeaastani 1982/83. Tema lahkumise järel kuulus metoodika õpetamine 1983/84. õa-st alates püsivalt Maia Rõika koormusse. Pedagoogilist praktikat juhendas peale Toom Õunapuu ja Maia Rõika 1978/79. õa-st alates ka Külvi Pruuli, 1984/85. ja 1985/86. õa Valve-Liivi Kingisepp.

Keele- ja kõnekultuuri aluste kursus lisandus eesti filoloogiasse õppeplaani alates 1978/79. õa-st. See aine kuulus Ellen Uuspõllu koormusse kuni 1985. a-ni, kevadsemestrist 1986 hakkas seda õpetama Tiit Hennoste. Ellen Uuspõllu Soomes töötamise aastail (1980/81–1982/83) õpetas keele- ja kõnekultuuri aluseid Toom Õunapuu.

Ettevalmistuskursustel (nullkursus) õpetasid eesti keelt eesti filoloogiasse pürgijatele Valve-Liivi Kingisepp kuni 1981/82. õa-ni, Sirje Nilbe 1982/83.–1986/87. õa ja tema järel Aino Laagus kuni ettevalmistuskursuste lõpetamiseni. Muudesse teaduskondadesse astujatele õpetasid Maia Rõigas (1972/73 - 1979/80), Külvi Pruuli (1980/81–1988/89), kahel aastal (1982/83 ja 1983/84) temaga paralleelselt Anita Seppet ja nullkursuse viimastel aastatel Kersti Lepajõe.

Erikursused ja -seminarid. Erinevalt põhiainetest kuulus erikursuste temaatika kateedrite kompetentsi. Eesti keele eriharule

loetavatest erikursustest oli osa vahetatavaid, püsivalt aga kuulusid eesti keelele spetsialiseerujate õppekavasse erikursused leksikoloogiast, struktuuralsest lingvistikast, keeleteaduse uutest suundadest ja liivi keel. Erikursus leksikoloogiast oli kogu aeg Huno Rätsepa koormuses. Struktuuraset lingvistikat luges 1983/84. õa-ni Huno Rätsep, seejärel 1989/90. õa-ni Haldur Õim. Erikursus keeleteaduse uutest suundadest kuulus alates 1974/75. õa-st pidevalt Huno Rätsepa koormusse, 1989/90. õa luges seda Haldur Õim.

Vahetatavateks erikursusteks olid leksikograafia (Arnold Kask 1971/72 ja 1972/73), kirjakeele sõnavara ajalugu (Huno Rätsep 1971/72 ja 1972/73), erikursus "Kalevipoja" sõnavarast (Jaak Peebo 1973/74), semantika (Huno Rätsep 1976/77, Jüri Valge 1980/81 ja 1981/82), transkriptsioon (Huno Rätsep 1977/78, Aino Valmet 1979/80, 1980/81, 1984/85–1988/89), keelekorralduse alused (Ellen Uuspõld 1974/75, 1977/78 ja 1983/84, sama kaugõppijatele 1975/76–1979/80, 1983/84, 1986/87 ja 1987/88), sissejuhatus keeleuurimise metoodikasse (Huno Rätsep 1978/79–1985/86 ja 1989/90), erikursus dialektoloogiast (Aino Valmet 1977/78, 1980/81, 1985/86–1988/89), fonoloogia (Tiit-Rein Viitso 1985/86–1988/89), rakenduslingvistika (Haldur Õim 1986/87–1989/90) ja kommunikatiivne lingvistika (Haldur Õim 1986/87–1989/90). Õppetöö aruannetes märkimata teemaga erikursusi on pidanud Asta Veski (1975/76–1980/81), Haldur Õim (1979/80 ja 1980/81), Toom Õunapuu (1979/80 ja 1980/81), Reet Kasik (kaugõppijatele 1981/82 ja 1982/83), Tiit-Rein Viitso (1983/84 ja 1984/85).

Eriseminaridest oli püsiva teemaga III kursuse korrektoori eriseminar, mille õppejõududeks olid 1970/71.–1979/80. õa, 1988/89. ja 1989/90. õa Ellen Uuspõld, 1980/81. ja 1984/85.–1987/88. õa Reet Kasik ning 1981/82.–1983/84. õa Jüri Valge.

II kursusel pidas Maia Rõigas 1978/79.–1981/82. õa eriseminari morfoloogiast. 1982/83. ja 1983/84. õa oli II kursuse eriseminari teemaks leksikograafia ja õppejõuks Valve-Liivi Kingisepp. IV kursuse eriseminari teema ei olnud fikseeritud. Kuni 1973/74. õa-ni kuulus see seminar Arnold Kase koormusse, seejärel sisustas seda Aino Valmet. V kursuse fikseerimata teemaga eriseminari pidajad olid Asta Veski (õa-ni 1972/73), Ellen Uuspõld (1973/74) ja seejärel kuni lahkumiseni kateedrist Toom Õunapuu, kelle eriseminari teemaks oli metoodika. Kaugõppe V kursusele pidas 1975/76.–1989/90. õa eriseminari Huno Rätsep.

Praktiline eesti keel. Vaadeldava ajavahemiku jooksul kuulus praktilise eesti keele õpetamine vähemal või suuremal määral paljude kateedri koosseisuliste õppejõudude koormusse, välja arvatud Arnold Kask, Huno Rätsep, Valve-Liivi Kingisepp, Sirje Nilbe, Anita Seppet ja muidugi ajakirjanduse eriala õppejõud Juhan Peegel ning Marju Lauristin.

Ainult ühel õppeaastal õpetasid praktilist eesti keelt ühele või kahele rühmale Ülo Parbus (1975/76), Tõnu Seilenthal (1976/77), Aino Valmet (1977/78), Epp Weinrauch (1977/78), Jüri Valge (1979/80) ja Tiit Hennoste (1985/86). Kahel õppeaastal (1978/79, 1979/80) kuulus praktiline eesti keel Haldur Õimu koormusse ja kolmel Ellen Uuspõllu (1970/71–1972/73) ning Toom Õunapuu (1972/73, 1973/74, 1976/77) koormusse, ülejäänud õppejõud õpetasid seda pikemat aega: Külvi Pruuli viis õppeaastat (1975/76–1979/80), Heli Laanekask kuus õppeaastat (1983/84–1988/89), Aino Laagus kuus õppeaastat (1980/81–1982/83, 1987/88–1989/90), Jaak Peebo kaheksa õppeaastat (1972/73, 1973/74, 1976/77–1978/79, 1980/81–1982/83), Maia Rõigas üksteist õppeaastat (1974/75, 1980/81–1989/90), Asta Veski neliteist õppeaastat (1972/73, 1973/74, 1976/77–1978/79, 1981/82–1989/90). Tiiu Ojanurme koormuse moodustas kogu tema kateedris õppejõuna töötamise vältel ainult praktilise eesti keele õpetus.

Küllaltki märkimisväärne osa kateedri õppetööst jäi nende aastate vältel tunnitaskuliste õppeülesandetäitjate teha. Eeskätt tuleb siin nimetada eesti filoloogia erikursusi või ka mõnd põhikursust lugenud Keele ja Kirjanduse Instituudi teadureid, nagu Tiiu Erelt, Arvo Eek, Mart Remmel, Valdek Pall, Ellen Niit, Ülle Viks, Kaja Tael, Valve Põlma jt. 1970. aastail, mil ajakirjanduse eriharu õppetöö korraldamine kuulus eesti keele kateedritele, õpetasid žurnalistika eriaineid õppeülesandetäitjatena Sulev Uus, Peeter Vihalemm, Ivar Trikkel, Hagi Šein, Andrus Saar, Rein Veidemann, Voldemar Kiis, Elfriede Kiis, Eduard Sakk, Liidia Kaljuvee jt. Praktilist eesti keelt õpetasid tunnitasku alusel peamiselt aspirandid ja vanemlaborandid.

KIRJANDUS

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, f 5311, n 62.

Peebo, Jaak 1970. Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil. – Tõid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu, lk 159–189.

EESTI KEELE ÕPETAMINE TAASISESEISVUNUD EESTIS 1990. AASTATEL

Jaak Peebo, Ellen Niit

Aastad 1990–1995 kujunesid ülikoolis nagu enamasti mujalgi nõukogulikust mõtteviisist lahtirabelemise ajajärguks. 1980ndate viimasel paaril aastal hakkas siia jõudma muudatuste eellainetus, mis 1990ndate esimesel poolel viis täielikule loobumisele aastakümneid valitsenud õppesüsteemist. Gorbatšovi-aegne Moskva võim ei tahtnud või ei suutnud endist režiimi säilitada, allutatud liiduvabariikidele anti võimalus mõnevõrra arvestada kohalikke iseärasusi. Sellele toetudes palus dekaan kateedrijuhatajatele mais 1988 ettepanekuid muudatuste tegemiseks õppeplaanides, aineprogrammides ja õppetöö korralduses Eesti NSV ajaloo, sealhulgas partei ajaloo, rahvusliku kultuuri, kirjanduse, kunsti ja teiste distsipliinide kohta, kus on vajalik vabariigi omapära arvestamine. Ettepanekud tuli esitada vene keeles, et neid saaks edastada NSVL Riiklikule Hariduskomiteele. On ilmne, et keskvõim ootas väikesi, enamasti ilu pärast tehtud parandusi-täiendusi. Tegelikult järgnes ülikoolis mitu aastat kestev töö läänemaailmale omase õppesüsteemi rakendamiseks.

Tagantjärele on põhjust kahetseda, et sellest kõigest on säilinud nii vähe dokumendiväärtusega pabereid. Asjaosalistel on alles igasuguseid mustandeid, suur osa neist dateerimata. Mõndagi saab taastada ainult mälestuste järgi.

Üht muudatust eesti keele kateedri elus valmistas ette professor Huno Rätsepa esildis moodustada praktilise eesti keele kateeder (hilisema nimega eesti keele võõrkeelena kateeder) ja hakata ülikooli eesti filoloogia osakonnas koolitama praktilise eesti keele õpetajaid vene koolidele ning vene-eesti tõlke. Selle kateedri töös tuleks arvesse võtta võimalust õpetada Tartu ülikoolis eesti keelt välismaalastele, eeskätt soomlastele ja väliseestlastele (H. Rätsepa isiklik arhiiv). Esildises, mis on kateedri koosolekul heaks kiidetud 12. detsembril 1988, räägitakse, et muutusi tingib eesti keele kui riigikeele õiguslik staatus. Ametlikult fikseeriti eesti keel riigikeelena keeleseaduse esimeses versioonis, mis võeti ülemnõu-

kogus vastu järgmise aasta alguses, 18. I 1989 (vt nt Rahva Hääl nr 20, 22.01.1989). Samast, 1989. aastast alates saab ülikooli nimeks jälle Tartu Ülikool (ENSV Riikliku Hariduskomitee kolleegiumi otsus nr 94 22. jaanuarist 1989). Märkimist väärivaid muutusi õppetöö sisus ja korralduses ei ole siiski veel näha. Nendeni hakati jõudma septembris alanud uuel õppeaastal.

1989/90

1989/90. õppeaasta algas eesti keele ja kirjanduse osakonnas juba uue õppeplaani järgi, mis oli koostatud esialgu ainult I ja II kursuse jaoks. Vanemad kursused jätkasid eelmise, Moskva ülikooli vene filoloogide plaani põhjal koostatu alusel, mis oli kinnitatud 28. oktoobril 1985 (TÜ eesti keele õppetooli arhiiv). Suuremaid uuendusi tuli esimestel kursustel kohustuslike poliitainete poole peal. Siin jäid nüüd ära näiteks NLKP ajalugu, marksistlik-leninlik filosoofia, marksistlik-leninlik eetika, NSV Liidu ajalugu, tulid juurde aga sotsioloogia, poliitikateadus, Eesti ajalugu, tänapäeva nõukogude kirjanduse aktuaalsed probleemid, Eesti etnograafia.

Selle õppeaasta kevadsemestril asuti nn ühiskonnateaduste õpetamisel ümberkorraldusi tegema ka ülikoolis tervikuna. Ülikooli nõukogu otsuses 30. III 1990 märgitakse, et ühiskonnateaduste õpetamine ei vasta veel Eesti rahvusülikooli ja erialakeskse õpetuse eesmärkidele. Selle otsuse järgi ei ole kõik poliitained enam ühetaoliselt kohustuslikud kõikide erialade üliõpilastele: filosoofiat peavad õppima kõik, kuid näiteks teoreetilist majandusteadust (varasema nimega poliitökonoomiat) ainult majandus- ja õigusteaduskonna ning sotsioloogia, žurnalistika ja majandusgeograafia üliõpilased. Mõne aine kohustuslikkus jäetakse teaduskonna otsustada, mõnel üksikjuhul võib konkreetse aine valida ka üliõpilane ise. Sotsialismi ajaloo õpetamine otsustati lõpetada ja sellenimeline kateeder sulgeda, Eesti ajalugu aga õpetada kohustuslikult kõigis vene õppekeele rühmades (TÜ nõukogu koosolekute protokollid, nim 1, s 1343).

Eesti keele kateedri tööd see kõik eriti ei puudutanud. Üldainetena jätkusid eesti dialektoloogia (Aino Valmet), eesti fonetika (Imre Siil õppeülesande korras), morfoloogia (Jaak Peebo), süntaks ja sõnamoodustus (Ellen Uuspõld), eesti keele ajalugu (Huno Rätsep). Eesti keele kateedri õpetatavatest erikursustest on H. Rätsepa käsikirjaliste materjalide järgi selleks õppeaastaks pakutud järgmisi: H. Rätsepa sissejuhatus keeleuurimise metoodi-

kasse II kursusele ja erikursus eesti keele leksikoloogiast IV kursusele; Haldur Õimu rakenduslingvistika II–III ja kommunikatiivne lingvistika V kursusele; A. Valmeti foneetiline transkriptsioon II ja erikursus murretest IV kursusele; E. Uuspõllu kursus eesti keele uurimise aktuaalsetest probleemidest V kursusele. Joensuu ülikooli eesti keele lektor Hannu Remes luges erikursust eesti keele morfoloogiast võrdlevalt soome keelega.

Ei ainesüsteemisest ega astmelisest õpetusest selle aasta õppeplaanis veel märke ei ole, kuid kibe töö selles suunas jätkus.

1990/91

Samal ajal kui ülikooli nõukogu tegeles ühiskonnaõpetuse mõningase ajakohastamisega, esitasid eesti filoloogia kateedrid kaalumiseks oma arusaamu ja ettepanekuid tööst ainesüsteemi alusel süvenemisastmete kaupa. Järk-järgult ja vahel vaevaliseltki vabanevi aastakümnete jooksul juurdunud mõtteviisist. Seda kinnitavad enamasti mustanditena säilinud seisukohavõtud uute põhimõtete järgi koostatud õppeplaanide ja palju muu kohta. Mõnelegi tundus mõistmatuna mõte loobuda rangest kursuste-õppeaastate süsteemist ja sellele vastavatest tunniplaanidest, samuti üliõpilaste õigus ise endale huvide ja tulevikukavatsuste kohane õppeplaan koostada, seda võimetest ja võimalustest olenevas tempos täita. Üldisemalt tunnustatud arusaamaga läks vastuollu seegi eesti filoloogide seisukoht, et diplomitõid tuleks kaitsta erialakateedris, kus neid asja tundvate inimeste ringis oleks võimalik sisuliselt arutada. Mitmel pool arvati, et see peab jätkuma endist viisi, ametlikult määratud riigieksamikomisjoni ees, kus arutelu piirdus enamasti töö kokkuvõtte esitamiseega diplomandi poolt ja retsensiooni ettelugemisega varem määratud oponenti poolt. Mingi ettekujutuse mõttekäikude muutmise vaevadest annavad uute õppeplaanide sissejuhatavad selused, mis tänapäeva seisukohalt vaadatuna püüavad mõistetavaks teha iseenesest selgeid asju. Eesti filoloogia osakonnas oli uutele seisukohtadele kergem üle minna selle tõttu, et õppejõudude seas oli neid, kes olid õpetanud Soomes ja tundsid Lääne-Euroopa ülikoolidest vähemalt ühe riigi kõrghariduse põhimõtteid. Ühekorraga ja järsku ei toimunud see siingi.

1990. a kevadeks oli selge, et aasta varem käikuläinud õppeplaan ei ole edasiminekuks sobiv. 28. mail sai kinnituse kõne all olevaks 1990/91. õppeaastaks mõeldud plaan (TÜ arhiiv). Eesti filoloogidele on see viimane, milles töö on jagatud kursuste-

semestrite kaupa. Samas ei ole aine ulatuse mõõtühikuks enam loengutundide arv nädalas, nagu see oli olnud siiaaani, vaid aine mahtu arvestatakse õppenädalates (üks õppenädal on üliõpilase jaoks umbes 40 tundi tööd – nii loengute kuulamist kui ka iseisvat konspektide ja kirjandusega tegelemist). Plaani esimeses osas antakse kõik õppeained ja nende mahud õppenädalates nelja rühma jaotatuna: on 28 õn üldaineid, 58,5 õn põhiaineid, 33 õn pedagoogikaaineid ja 49 õn eriaineid. Üldainete hulgas on poliitikateadus (1 õn), sotsioloogia (1), filosoofia (3), loogika (1), psühholoogia (2), teadusliku mõtlemise alused (1), inglise keel (4), saksa keel (4), vene keel (2), ladina keel (3), kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus (2), Eesti ajalugu (2) ja Eesti etnograafia (2). Eelmiste plaanidega võrreldes on siin uute ainetena teadusliku mõtlemise alused ning kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus. Eesti keele kateedri ülesannete hulka kuulus neist ainult viimane ja seda asus täitma Tiit Hennoste. Veel eelmise aasta õppeplaanis oli eesti filoloogidel ka poliitiline ökonoomia, mis nüüd on ära jäetud. Filosoofia ainenimest on kadunud sõnad *marksistlik-leninlik*.

Põhianete loend on selles õppeplaanis pikk – kokku 32 nimeust. Need on sissejuhatus keeleteadusse (2 õn), keeleteaduse põhimõtted ja meetodid või kirjandusteooria vastavalt edasistele spetsialiseerumiskavatsustele (2), sissejuhatus kirjandusteadusse (2), sissejuhatus fennougristikasse (1), soome keel (4), eesti keele foneetika ja ortograafia (2), eesti keele morfoloogia (3,5), eesti keele süntaks (3), eesti sõnamoodustus (2), eesti keele häälikulugu (1), eesti keele sõnavara ajalugu (1), eesti keele morfoloogia ajalugu (1), eesti kirjakeele ajalugu (1), eesti murded (2), eesti rahvaluule (2), vanem eesti kirjandus (2), eesti kirjandus rahvusliku ärkamise ajast 1905. a revolutsioonini (2), eesti kirjandus 1905–1917. “Noor-Eesti” (1), eesti kirjandus 1917–1940 (2), eesti kirjandus 1940–1990 (4), vanim maailmakirjandus (Vana Testament. Ida kirjandus) (0,5), antiikkirjandus (2), keskaja ja renessansi kirjandus (1), barokk, klassitsism, valgustusaja kirjandus (1,5), Lääne romantism ja realism (1,5), vene ja Ida-Euroopa romantism ja realism (1,5), Lääne sümbolism, naturalism ja avangardism (1), vene ja Ida-Euroopa sümbolism ja avangardism (1), Lääne kirjanduse uusimad suunad (1), vene ja Ida-Euroopa kirjanduse uusimad suunad (0,5), proseminar kirjandusest või keelest (1). Nagu näha, on selles õppeplaanis otstarbekaks peetud märkida ainete täpsem liigendus, mis ongi nende nimetuste arvu suurendanud.

Eesti keele kateedri poolt õpetasid keeleteaduse põhimõtteid ja meetodeid, häälikulugu, morfoloogia ja sõnavara ajalugu prof H. Rätsep, foneetikat ja ortograafiat Imre Siil (õppeülesandega) ja H. Laanekask, morfoloogiat J. Peebo, süntaksit ja sõnamoodustust E. Uuspõld, kirjakeele ajalugu ja murdeid A. Valmet.

Pedagoogiliste ainete tsüklisse kuulusid pedagoogika (3 õn), eesti keele õpetamise metoodika (2, Maia Rõigas), eesti kirjanduse õpetamise metoodika (2), tehnilised õppevahendid (1), pedagoogiline praktika (12, M. Rõigas), seminar (1), erikursused (8), eriseminaritöö (4).

Vastupidi põhiainetes tsüklile, mis oli ainelõikude ja perioodide kaupa üksikasjaliselt liigendatud, on eriained selles plaanis täiesti ilma nimetusteta. Et sellel ja kahel järgneval õppeaastal ei esitatud ka õppetöö aruannet, puuduvad nüüd kirjalikud andmed selle kohta, mida ja kes eriainaena õpetas. Tõenäoliselt on võimalik vähemalt osa sellest välja selgitada kaudsemate andmete põhjal.

Ainete esitusele nelja tsüklina järgneb õppeplaanis ainete jaotus õppeaastate ja semestrite kaupa. Seejuures märgitakse, et III kursuse lõpul toimub üliõpilastel suunavalik: kas pedagoogiline või süvaõppe suund. Süvaõpe hargneb omakorda neljaks: eesti keele, soome-ugri keelte, eesti kirjanduse ja eesti rahvaluule haru. Ülikooli lõpetamiseks tuli lisaks diplomitööle sooritada riigieksam eriaines.

1991/92

1991. a kevadsemestri jooksul oli osakonnas jõutud niikaugemale, et filoloogiateaduskonna nõukogu võis 18. juunil kinnitada esimese ainesüsteemist lähtuva "Eesti filoloogia osakonna õppeplaani", mis sügissemestri alguseks ka trükituna ilmus. Selle põhimõtted jäid muutumatuna püsima pikaks ajaks. Igas eriharus (need olid sellel õppeaastal eesti keele, eesti kirjanduse, eesti rahvaluule, soome-ugri keelte, soome keele ja kirjanduse ning eesti keele võõrkeelena eriharude) jagunes õppetöö alam-, kesk- ja ülemastmeks, neile eelnes veel kõigile eriharudele kohustuslike ainete inglise, saksa, vene, soome ja ladina keele, filosoofia sissejuhatuse, kirjaliku ja suulise väljenduse õpetuse (T. Hennoste), eesti õigekeelsuse (H. Laanekask) ja eesti kirjanduse ajaloo tsükkel.

Et õppetöö aruanded 1991. ja 1992. aastast arhiivis puuduvad, on siin esitatavates andmetes õppejõudude töö kohta tõenäoliselt ebatäpsusi, kuivõrd need on kirja pandud osalt mälestuste, osalt

eelmiste ja järgmiste õppeaastate aruannete põhjal.

Eesti keele eriharu alamastmes õpetasid eesti keele kateedri poolt Karl Pajusalu sissejuhatust üldkeeleteadusse, H. Rätsep sissejuhatust eesti keele uurimisse, I. Siil (õppeülesande korras) ja H. Laanekask eesti foneetikat ja häälikuõpetust koos transkriptsiooniga ning Tiit-Rein Viitso eesti keelesugulust. Proseminari juhendasid T.-R. Viitso ja J. Peebo.

Keskastme ainetest luges H. Õim keeleteooriat, Sirje Rammo eesti murdeid, T.-R. Viitso eesti keele häälikulugu, H. Rätsep ajaloolist morfoloogiat ja sõnavara ajalugu, J. Peebo vormiõpetust ja E. Uuspõld lauseõpetust ning sõnamoodustust. Kõik need ained olid ka varasemas õppeplaanis enamasti III ja IV kursuse ainetena. Vastavad eksamid sooritanud vanema kursuse üliõpilane oli seega täitnud uue plaani keskastme nõuded.

Ülemaste koosnes eesti keele eriharus peamiselt kitsalt süvenevatest erikursustest, nagu eesti rahvalaulude keel, sotsiolingvistika ja eesti murded, kohanimed, fonoloogia, keele statistiline uurimine, semantika põhijooned, tekstianalüüs, liivi keel, üldisema sisuga kursustest keeleteaduse ajalugu ja eesti kirjakeele ajalugu. Missuguseid neist ainetest sellel õppeaastal tegelikult õpetati ja kes õpetas, on raske kindlaks teha, sest uus õppeplan hakkas täies ulatuses kehtima ainult esimese aasta üliõpilastele. Kaugemale jõudnud üliõpilastele rakendati üleminekuastmena mitmesuguseid tingimusi, et ka varasem töö saaks uues süsteemis arvesse võetud. Teise aasta üliõpilastel loeti näiteks sooritatuks sissejuhatust filosoofiasse, eesti õigekeelsus ja eesti kirjanduse ajalugu ning üks üksik, s.o mittejätkuv alamaste. Samas tuli lisaks sooritada inglise või saksa keele eksam ja soome keele eksam. Kolmanda aasta üliõpilastel loeti sooritatuks kõik kohustuslikud üldained 21 õn ulatuses, alamaste eesti keeles ja sama eesti kirjanduses. Neljandal ja viiendal kursusel jäi kehtima vana plan mõne muudatusega.

1991. aasta kevadeks oli osakonnas jõutud seisukohale, et kogu ülikooli lõpetamiseks vajaliku töö ulatus on 160 õppenädalat, normaalselt neli aastat, millele soovi korral lisandub kas üks aasta pedagoogilist õpetust õpetajakutse saamiseks või kaks aastat magistriõpet. Kindlaks määras õppeplan sellegi, et vähemalt üht ainet tuli õppida ülemastme ja kaht keskastme tasemel.

Sellel õppeaastal muutus ka teaduskonna nimi ning ehitus: 1. jaanuarist 1992 taastati filosoofiateaduskond, kuhu koondusid senised ajalooteaduskond, filoloogiateaduskond ning filosoofia ja

poliitikeaduse kateeder. 2. mail 1991. a olid ettepaneku filosoofiateaduskonna taastamise kohta esitanud Peeter Olesk ja Tõnis Lukas. Teaduskonna allüksusteks määrati ajakirjanduse, ajaloo, eesti filoloogia, eripedagoogika, filosoofia, germaani-romaani keelte, psühholoogia, sotsioloogia ning vene ja slaavi filoloogia osakond, lisaks nendele keelekeskus, kultuurikeskus ja pedagoogikakeskus (TÜ nõukogu otsus 1. novembrist 1991, nim 1, s 1358).

1992/93

Järgmiseks, 1992/93. õppeaastaks ilmus trükist "Tartu Ülikooli valikkursuste kava 1992/93. õppeaastal" Sellega üritati seni valitsetud nõukogulikus kõrghariduskorras teha esimesi muudatusi kogu ülikooli ulatuses. See näib seisnevat selles, et peale kohustusliku õppeplaani püütakse üliõpilastel võimaldada õppida midagi lisaks oma huvidest lähtudes. Pakutav jagatakse soovitatavateks valikaineteks ja vabaaineteks ehk üleülikoolilisteks valikaineteks, mida üliõpilane saab valida piiranguteta. Vabaained on mis tahes õppeained TÜs või mõnes teises kõrgkoolis. Missugused piirangud kehtivad nn soovitatavatele valikainetele, see ei selgu (lk 2). Sellesse väljandesse on teaduskonnad suhtunud väga erinevalt: mõni on siin valikkursuseks pakkunud kitsalt erialaseid teemasid, mõni ei paku üldse midagi, kuid teatab, et kõiki tema tavalisi erialakursusi võib vabalt kuulata. Filoloogid on esitanud seitse üldkultuurilise väärtusega loengutsükli, nagu eesti rahvamuusika, soome ja eesti võrdlev kirjanduslugu, praktiline leedu keel, maailma keeled ja rahvad, keelte ja rahvaste vanemast ajaloost jm (lk 11).

Samaks õppeaastaks on ilmunud filosoofiateaduskonna õppekavad (Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Õppekavad. 1992), milles kajastub teistsugune ettekujutus tuleviku ülikoolist. Näiteks märgitakse siin: "Tartu Ülikool aastal 1992 ei dikteeri enam oma üliõpilastele, milliseid aineid missugusel aastal ja missuguses järjekorras õppida; Tartu Ülikool ei keela enam õppimast seda, mis üliõpilast tõeliselt huvitab. Küllap lähitulevikus kaob ülikoolirahva kõnepruugist sõna kursus (I, II jne), kaob sõna tunniplaan. Alles jäävad loengud, seminarid, praktikumid; üliõpilane saab ise, lähtudes oma huvidest, pakutava õpetuse tasemest ja tööturu võimalustest otsustada, mida õppida ja milliseid eksameid sooritada" (lk 3).

Ilmus ka "Eesti filoloogia osakonna õppeplaan", mille sele-

tav osa piirdub peamiselt lühikeste ja konkreetsete nõuannete-juhenditega algajale üliõpilasele. Sellest õppeaastast on osakonna eriharude loendisse senistele eesti keele, eesti kirjanduse, eesti rahvaluule, soome-ugri keelte, soome keele ja kirjanduse ja eesti keele võõrkeelena eriharule lisandunud teatriteaduse eriharu.

Kõigile kohustuslike üldainete osas sisulisi muutusi eelmise õppeaastaga võrreldes ei ole, küll aga on vahetunud mõlema eesti keele kateedri õpetatava aine õppejõud: kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus on sellest aastast saanud Külvi Pruuli kursuseks, eesti õigekeelsust luges Valve-Liivi Kingisepp.

Ka alamastme ained on needsamad mis aasta varem, kuid mõni neist on läinud uue õppejõu koormusesse. V.-L. Kingisepp õpetab nüüd sissejuhatust eesti keele uurimisse ja eesti kirjakeele sõnavara, samuti on ta koos M. Rõika, K. Habichti ja J. Peeboga ühe proseminarirühma juhendaja. Eesti foneetikast sai Ellen Niidi õppeaine.

Keskastmes on lisandunud E. Uuspõllu kursus eesti keelekorralduse ajaloost, ta on koos A. Laaguse ja K. Habichtiga ka seminari juhendaja. Lauseõpetus ja sõnamoodustus on läinud Reet Kasiku tööülesannete hulka, eesti keele häälikulugu H. Rätsepale.

Suuremad on muudatused ülemastmes. Selles õppeplaanis ei ole erikursusi eesti kirjakeele ajaloost, rahvalaulude keelest, kohanimedest ja semantika põhijoontest, kuid juurde on tulnud uued kursused keele variatiivsuse uurimismeetoditest ja eesti fonoloogiast (mõlemad Leelo Keevallik), vanast tartu kirjakeelest (J. Peebo), liivi keelest (T.-R. Viitso), vanema kirjakeele sõnavarast (H. Rätsep), reklaamikeelest (R. Kasik) ja saarte murdest (E. Niit). Ohio ülikooli professor, 1989. aastast TÜ audoktor Ilse Lehiste luges kursust eesti suulise kõne analüüsist. Postseminari juhtisid H. Rätsep ja R. Kasik. Muud ained kattuvad eelmise õppeaasta omadega.

Eesti keele kateedris, mis sellest õppeaastast alates hakkas kandma eesti keele õppetooli nime, töötasid 1993. a aruande järgi professor H. Rätsep, dotsendid R. Kasik, V.-L. Kingisepp, E. Niit, J. Peebo, M. Rõigas ja E. Uuspõld, assistendid K. Habicht ja L. Keevallik, lektorid K. Kern ja K. Pruuli. Välismaa ülikoolides töötasid eesti keele lektoritena Aino Laagus Lundi ülikoolis (vt foto 1), H. Laanekask Oulu ülikoolis ja K. Pajusalu Turu ülikoolis. Mitme õppejõu koormusest suure osa moodustas töö väljaspool eesti filoloogia osakonda, nt eripedagoogika või ajakirjanduse osakonnas, aga ka teistes teaduskondades. Samuti jätkus õppetöö kaugõppeosakonnas.

Foto 1. Aino Laagus. Lõuna Eesti ülikooli soome-ugri keelte instituudi eesti keele lektor aastail 1993–2000; taustaks on Lõuna Eesti ülikooli peahoone.

1993/1994

1994. aastal ilmus esimest korda üleülikooliline teatmik “Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. õppeaastal”. Selles väidetakse, et ülikool on üle läinud ainesüsteemilisele õppekorraldusele (lk 5). Et kogu ülikooli ulatuses ei suudetud veel rakendada ühesuguseid põhimõtteid, see selgub teatmiku saatesõnast. Siin on peetud vajalikuks märkida järgmist: “Osa kogutud informatsioonist on sellest teatmikust välja jäänud; põhjuseks enamasti õppetöö korralduse erinevus teaduskondade lõikes ning sellest tulenevad info erinevad tõlgendused. Näiteks kellele antud õppekursus on mõeldud, kas ta on kohustuslik, alternatiivne või vabalt valitav. Paljudes õppekavades saab eristada alamastet (üldkohustuslikud ained), keskastet (spetsialiseerumise madalama astme kohustuslikud ja alternatiivsed ained) ja ülemastet (kitsama eriala ained). Kui õppeplaanis selline 3 astmeks jaotumine puudub, siis pole ainekirjes seda ka märgitud” (lk 6).

Selle teatmiku kõrvutamine samaks õppeaastaks 1993. a ilmunud “Eesti filoloogia osakonna õppeplaani” toob esile ka mõne erinevuse astmelises õpetuses. Näiteks eelneb eesti filoloogidel süvenemisastmetele kõigile kohustuslik üldainete tsükkel, alamastme ained on aga eriharuti alternatiivsed. Teiseks paistab silma, et üleülikooliliselt saab ülemastmes õpitavaid peaineid olla ainult üks, eesti filoloogide arvates võib neid olla ka kaks. Sellest õppeaastast on muutusi eesti filoloogia osakonna eriharudes: rahvaluule eriharu nimetatakse nüüd eesti ja võrdleva rahvaluule eriharuks, eesti keele võõrkeelena eriharu on saanud omaette osakonnaks (mida ta eraldi toimunud vastuvõtu jm tõttu oli sisuliselt juba varemgi).

1993/94. õppeaastal oli muutusi eesti keele õppetooli koosseisus. Professor Huno Rätsep saadeti pensionile ning professori kohusetäitjana hakkas õppetooli juhatama Reet Kasik. Leelo Keevalliku asemel töötas assistendina (poole koormusega) Annika Hussar, veerandkoormusega assistendina oli õppetooli koosseisus Tiit Hennoste.

Õppetöös suuri muudatusi ei ole. Eesti õigekeelsuse kursust on V.-L. Kingisepa kõrval hakanud õpetama E. Niit ja M. Rõigas. Dialektoloogia koos murdepraktikaga ja keeleajalugu on üle läinud E. Niidile (vt foto 2). Seminarirühma on A. Laaguselt üle võtnud K. Habicht. Ülemastme erikursustest ei loeta enam variatiivsuse uurimismeetodeid ja statistilist uurimist, samuti on ära jäänud suulise kõne analüüs ja vanema kirjakeele sõnavara. Nende asemele on tulnud V.-L. Kingisepa eesti leksikograafia ning H. Õimu kognitiivne semantika ja pragmaatika. Ülejäänud kursused on jätkunud endiste õppejõudude juhtimisel.

1994/95

Järgmiseks, 1994/95. õppeaastaks on töö juba kogu ülikoolis saavutanud teatava ühtluse, kuigi mitte kõigis teaduskondades päris üheaoliselt. 1994. a välja antud teatmikus “Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1994/95. õppeaastal” teatatakse: “Õppetöö toimub põhi- (bakalaureuse-), magistri- ja doktoriõppe tasemel. Õppetöö korralduse aluseks on astmeline ainesüsteem” (lk 10). Nagu näha, hakati sellest aastast kasutama terminit *bakalaureus*, kuigi esialgu veel sulgudes.

“Eesti filoloogia osakonna õppeplaani 1994/1995. õppeaastaks” selgub, et on avatud uus eriharu – ungari keel ja kirjandus.

Foto 2. Murdepraktikal 1994 Lüllemäel. Vasakult üliõpilane Merili Metsvahi, keelejuht Luise ja dotsent Ellen Niit.

Õppeainetes on mõni ümberkorraldus. Varem alamastmes olnud arvutiõpetus on sellest õppeaastast viidud kohustuslike üldainete hulka. Samasse kuuluvate eesti keele õppetooli ainetega jätkavad ka samad õppejõud: K. Pruuli loeb kirjaliku ja suulise väljenduse õpetust, V.-L. Kingisepp ja M. Rõigas eesti õigekeelsust.

Alamastme ainetele on lisatud V.-L. Kingisepa õpetatava uue nimetusega distsipliin sissejuhatus erialasse, mis koondab endasse ka varasemad sissejuhatus eesti keele uurimisse ja eesti keelesuguluse kursuse. Sellesse astmesse on ülemastmest toodud veel L. Keevalliku keele varieerumise kursus. Proseminari juhtisid K. Habicht ja V.-L. Kingisepp. Keskastmes on muutused väikesed: ära jäi E. Uuspõllu keelekorralduse ajalugu ning seminari hakkasid juhtima J. Peebo ja K. Pruuli.

Ülemastmes on muudatused suuremad. Endiselt kuuluvad siia H. Õimu keeleteaduse ajalugu, L. Keevalliku eesti fonoloogia, T.-R. Viitso liivi keel ja R. Kasiku juhendatav postseminar. Keskastmest on üle toodud E. Niidi ja K. Pajusalu juhtimisel toimuv murdepraktika. Lisaks nimetatutele pakub õppeplaani kuut valik-kursust, millest iga üliõpilane võib valida neli endale meeldivat või

sobivat. Need valikkursused on H. Õimu semantika, E. Uuspõllu käsikirja toimetamine ja korrektuur, E. Niidi saarte murde vokaalide akustika, R. Kasiku reklaamikeel, väljastpoolt ülikooli kutsumatud lektorite Margit Langemetsa arvutileksikograafia ja Peeter Pälli onomastika.

Õppetooli asus sellest õppeaastast alates juhtima korraline professor Mati Erelt, R. Kasik jätkas dotsendina. Eelmise assistendi A. Hussari asemel tuli erakorralise assistendina poole koormusega tööle Meeli Sedrik.

1995/96

1995/96. õppeaastal ei muutunud ei eesti filoloogide üldainetes ega eesti keele eriharuru alamastme töös midagi. Keskastmes tuli juurde eesti keele sõnavara ajalugu, mida luges Birute Klaas eesti keele võõrkeelena õppetoolist, ning Eesti Keele Instituudi teaduri Tiitu Erelti kursus eesti keelekorraldusest. Lauseõpetus ja sõnamoodustus oli sel aastal Ellen Uuspõllu koormuses. Murdepraktika viidi keskastmest ülemastmesse, juhendas endiselt E. Niit.

Ülemastme töö korraldati ümber, rühmitades valitavad erikursused suurematesse ainealadesse. Siin on kolm üldist ainet: H. Õimu keeleteaduse ajalugu, L. Keevalliku eesti fonoloogia ja väljastpoolt õppetooli – Eesti Keele Instituudist ja üldkeeleteaduse õppetoolist – kutsutud mitme lektori kursus arvuti kasutamisest keeleuurimisel. Muud erikursused jaotati teoreetilisteks ja keelekorralduslikeks. Teoreetiliste kursuste hulgas on kolm niisugust, mis olid ka varasemates õppekavades – semantika (H. Õim), saarte murre (E. Niit) ja liivi keel (T.-R. Viitso). Nendele lisaks pakutakse kolme uut kursust: B. Klaasi eesti keele kontaktid, M. Erelti grammatilised kategooriad eesti keeles ning erikursus süntaksist. Keelekorraldusliku suunaga kursustest on uus Katrin Kerni õpetatav ajakirjanduskeel, varasematest sama nimega või enam-vähem sama sisuga ainetest on siin P. Pälli nimekorraldus, T. Erelti oskuskeelekorraldus ning käsikirja toimetamine ja korrektuur, millega tegelevad sel aastal E. Uuspõld, Tiina Leemets ja Maire Raadik. Postseminari juhivad M. Erelt.

1996/97

Kehtiva õppeplaani järgi on eesti filoloogia osakonnale kohustuslike üldaineid sel aastal 38 ainepunkti mahus. Keeltest on ing-

lise, saksa, vene, soome ja ladina keel. Filosoofia sissejuhatuse puhul on võimalus valida üks kolmest kursusest: ajalooline sissejuhatus filosoofiasse filoloogidele, filosoofia-ajalooline sissejuhatus filosoofiasse ja sissejuhatus filosoofia ajalukku. Keeleteaduse aluseid õpetab H. Õim, fennougristika aluseid A. Künnap ja T.-R. Viitso, folkloristika aluseid T. Jaago, kirjandusteaduse aluseid assistent A. Lääts, eesti kirjanduse ajalugu A. Järv ja arvutiõpetust M. Koit. Kohustuslik on ka kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus, mida õpetab nüüd K. Lepajõe, eesti õigekeelsus on ikka V.-L. Kingisepa ja M. Madisso koormuses.

Alamastmes jätkab V.-L. Kingisepp sissejuhatusega erialasse, eesti foneetika kursus on laiendatud fonoloogiaga. Viimast kutsuti lugema korraline professor Mati Hint Tallinna pedagoogikaülikoolist, foneetika pool on E. Niidil. V.-L. Kingisepp jätkab kirjakeele sõnavara kursusega ja juhib koos K. Habichtiga ka proseminari. Keele varieerumist õpetavad L. Keevallik, T. Hennoste, K. Pajusalu. Eesti keele vormiõpetust loeb sel aastal E. Niit.

Keskastme kursused jätkuvad väheste muudatustega. Näiteks sisaldab eesti keele ajaloolise grammatika kursus nii häälikuloo kui ka ajaloolise morfoloogia (K. Pajusalu). Esmakordselt eesti ülikooliõppes peetakse suulise kõne kursus (T. Hennoste), mis jääb siit alates kohustusliku kursusena õppekavasse. M. Erelt ja E. Uuspõld jagavad eesti keele lauseõpetust ja sõnamoodustust, eesti keele seminari ja seminaritöö koostamist juhendavad V.-L. Kingisepp ja nüüd ka K. Pajusalu.

Ülemastme üldained on samad. Murdepraktika korraldatakse kahes rühmas: lõunaeesti rühma juhendab K. Pajusalu (vt foto 3) ja põhjaeesti rühma E. Niit. Arvuti kasutamist keeleuurimisel õpetavad T. Hennoste ja H.-J. Kaalep ning M. Langemets EKIs. Jätkub osa teoreetilisi valikkursusi, nagu semantika (H. Õim) ja eesti keele kontaktid (B. Klaas). Uute erikursustena on tulnud M. Erelti sõnaliigid eesti keeles, Võru murre (K. Pajusalu, T. Hennoste), keelemuutuste uurimise meetodid (K. Pajusalu, T. Hennoste, L. Keevallik). Keelekorralduslikest valikkursustest juhendavad käsikirja toimetamist ja korrektuuri endiselt E. Uuspõld ja Eesti Keele Instituudi uurijad T. Leemets ja M. Raadik. Jätkuvad nimekorraldus (EKI uurija P. Päll), oskuskelekorraldus (T. Erelt) ja ajakirjanduskeel (K. Kern). Post- ja uurijaseminari juhendab M. Erelt.

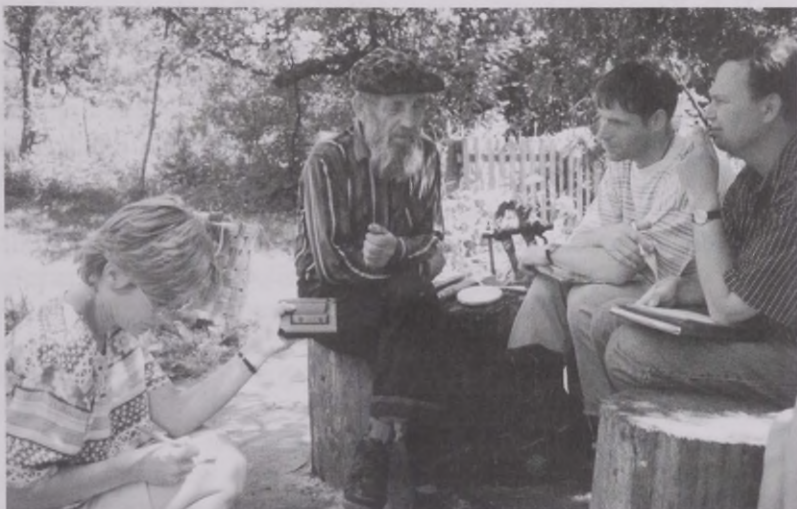

Foto 3. Murdepraktika 1997. a suvel Luhamaal Vana-Kriiva külas. Vasakult Liina Lindström, keelejuht Dmitri, Ervin Org ja dotsent Karl Pajusalu.

1997/98

Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonnas on lisandunud uus eriharu – arvutilingvistika, millest sel õppeaastal on ainult alamaste. Osakonnale kohustuslike üldainete maht ja õppejõud on samad. Folkloristika alused on asendatud rahvaluuleteaduse alustega. Eesti kultuuriloo kursust õpetab sel aastal Krista Aru. Kirjaliku ja suulise väljenduse õpetuse kursus on õppeülesande täitjal Helja Kirberil, eesti õigekeelsusega jätkavad V.-L. Kingisepp ja M. Madisso.

Ka alamastme ained on sel õppeaastal suures osas samad. Uutena on sissejuhatus eesti keele uurimisse ja eesti kirjakeele ajalugu, mida õpetab V.-L. Kingisepp. Eesti foneetika ja fonoloogia kursusel jätkab M. Hint fonoloogiaga, foneetikat õpetavad nüüd Pire Teras ja Imre Siil. Keele varieerumise kursusel on eelmise aasta õpetajatele T. Hennostele ja L. Keevallikule tulnud lisaks K. Pajusalu. Vormiõpetuse kursus on taas J. Peebol, proseminariga jätkavad V.-L. Kingisepp ja K. Habicht.

Keskastmes on väiksemaid muudatusi: sõnamoodustus on lahutatud lauseõpetusest ja kursuse peab K. Habicht, lauseõpetusega jätkab M. Erelt. Püsivad keeleteooria ja eesti keele sõnavara ajalugu. Eesti keele ajaloolise grammatika ja murdekursuse saab K. Pajusalu, eesti keelekorraldust õpetab T. Erelt. Eesti keele seminaris on kolm rühma, mida juhivad K. Pajusalu, M. Madisso

ja V.-L. Kingisepp.

Ülemastme kohustuslikud kursused on samad. Murdepraktikat juhendavad K. Pajusalu ja uue inimesena Meeli Sedrik. Arvuti kasutamine keeleuurimisel on saanud lisaks uue õppejõu, nimelt Kadri Muischneki, jätkavad H.-J. Kaalep ja M. Langemets. Väliseesti keele kursust on kutsutud pidama dr Raimo Raag Upp-sala ülikoolist. Postseminari juhendavad M. Erelt ja K. Pajusalu.

Teoreetilistest valikainetest jätkuvad semantika, lähisugulaskeel (kas liivi keel – T.-R. Viitso või vadja keel – H. Heinsoo), eesti keele kontaktid (B. Klaas), erikursuse murdest peab K. Pajusalu. Uuteks kursusteks on läänemeresoome keelte võrdlev grammatika (T.-R. Viitso) ja sissejuhatus tekstianalüüsi (T. Hennoste). Keelekorralduslikud vaikained on kõik samad. Postseminari juhib H. Õim.

On jõutud nii kaugele, et magistriõpe eesti keele alal saab esimese programmi, mille maht on 80 ainepunkti. Programm sisaldab lingvistika uurimismeetodeid, eesti keele uurimise probleeme, valikkursusi ja uurijaseminari. On nähtud ette ka iseseisev teaduslik töö (ettekannete ja artiklitena), loengute ja seminaride pidamine üliõpilastele ning muidugi magistritöö kirjutamine. Magistriseminarid juhivad M. Erelt ja H. Õim.

Doktoriõppe programm (160 AP) eesti keele alal näeb ette teoreetilise lingvistika õpinguid, eesti keele uurimise probleeme käsitleva kursuse, valikkursusi, teadusseminaris osalemist, iseseisva teadusliku töö (ettekannete pidamise ja artiklite kirjutamise näol), loengute ja seminaride pidamise üliõpilastele ja doktoritöö (100 AP) tegemise.

Ettenähtud õppekava sooritamise eest hakkavad rakenduma 1995. a sisse seatud kraadid: *baccalaureus artium (BA)*, *magister artium (MA)* ja *doctor philosophiae (PhD)*, millele lisatakse sulgudes eriharu nimetus (nt eesti keel).

1998/99

Aasta jooksul on olnud kõneks kirjanduse ja rahvaluule omaette osakonnaks lahutamine ning eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna moodustamine. See kaalukas otsus tehakse 3. detsembril 1998 eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekul (protokoll nr 20).

Eriharudes sel õppeaastal muudatusi ei ole. Kogu osakonnale kohustuslikud üldained (34 AP) on inglise või saksa keel (valida

tuleb see keel, millest riiklikku eksamit ei ole tehtud); vene, soome ja ladina keel; ajalooline sissejuhatus filosoofiasse filoloogidele, keeleteaduse alused, fennougristika alused, rahvaluuleteaduse alused, kirjandusteaduse alused, eesti kirjanduse ajalugu, eesti kultuurilugu ja arvutiõpetus. Eesti keele ainedki on samad: kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus (H. Kirber) ja eesti õigekeelusus (V.-L. Kingisepp ja M. Madisso).

Alamaste programmis muutusi ei ole, vahetunud on õppejõude. Nimelt on vormiõpetuse kursuse õppejõuks saanud K. Habicht, kellele see kujuneb põhikursuseks. Keskastme õppekavad on paigas. Lahku on viidud eesti keele häälikulugu ja ajalooline grammatika – häälikulugu jääb keskastmesse, ajaloolise grammatika kursus aga ülemastmesse.

Ülemastme kohustuslikud ained ja õppejõud on samad eelmise aastaga võrreldes, v.a eesti keele ajalooline grammatika (K. Pajusalu), mis on lisandunud. Valikkursuste jagunemine on sama. Kuna on soovitatav valida 5 AP ulatuses teoreetilisi või 5 AP ulatuses keelekorralduslikke kursusi, on laienenud pakutavate ainete valdkonnad eriti teoreetiliste valikkursuste poolest, kus on märgata mitmeid uusi suundi. Erikursuse eesti grammatikast peab M. Erelt. On võimalik kuulata kursusi semantikast, pragmaatikast, kursust deiksistest ja tekstist (kõiki neid peab R. Pajusalu), erikursust eesti murretest (K. Pajusalu ja õppeülesande täitja L. Lindström), eesti keele kontaktid (B. Klaas), läänemeresoome keelte võrdlev grammatika (T.-R. Viitso), lähisugulaskeel (vadja keel, H. Heinsoo), sissejuhatus tekstianalüüsi (T. Hennoste), sissejuhatus argisuhtluse (A. Rääbis, T. Hennoste). 1999. a kevadel pidas eesti ja soome kognitiivse grammatika kursuse prof Tuomas Huumo Turu ülikoolist. Keelekorralduslikes valikkursustes muutusi ei ole: käsikirja toimetamine ja korrektuur (E. Uuspõld), nimekorraldus (P. Päll), ajakirjanduskeel (K. Kern).

Magistriõppes on ühendatud eesti keele ja üldkeeleteaduse eriharu. Programm näeb ette järgmisi õppeaineid: teoreetilise keeleteaduse aktuaalsed suunad, valikkursused, uurijaseminari, iseseisva teadusliku töö (ettekannete ja artiklitena), loengute ja seminaride pidamise üliõpilastele ja magistr töö tegemise. Uurijaseminari juhib M. Erelt.

Doktoriõpe eesti keele alal on prof M. Erelti õlul ja sisaldab järgmisi aineid: teoreetiline lingvistika, eesti keele uurimise probleemid, valikkursused, teadusseminar, loengud ja seminarid üliõpilastele ning doktoritöö koostamine.

1999/2000

Alates 30.08.1999 seatakse sisse uus, kuueastmeline hindamis-süsteem A–F, kus A on kõrgeim ja E madalaim positiivne hinne, hinne F antakse mitterahuldavate teadmiste puhul.

Sügissemestril 1999 luuakse ka eesti keele ajaloo ja murrete professor (nõukogu koosoleku protokoll nr 15, 27. 10. 1999). Eriti hästi sobib see otsus kokku emakeelse ülikooli 80. aastapäevaga. Järgmise aasta kevadsemestril kuulutatakse välja professori ametikoht.

Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond arutab (protokoll 11; 06.06.2000) Tartu ülikooli Lõuna-Eesti uuringute keskuse staatuuti. Keskus on filosoofiateaduskonna juures tegutsev interdistsiplinaarne üksus, mille eesmärk on koordineerida ja korraldada ajaloolise Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriala uuringuid, sellealast akadeemilist õppetööd ning koondada selleks vajalikke vahendeid. Tegevuses nähakse ette ka Lõuna-Eesti keele ja kultuuri õpetamist mitmete kursuste, loengutsüklike ja seminaride vormis.

Kohustuslikes üldainetes on ühendatud eesti õigekeelsus ja väljendusõpetus (V.-L. Kingisepp, M. Madisso). Keskastme kava püsib samana. Õppejõududest on R. Kasikul sõnamoodustus ja ta on ka üks eesti keele seminari läbiviija. Ülemastmes on kohustuslikud kursused ja keelekorralduslikud valikkursused enam-vähem samad. Arvuti kasutamist keeleuurimisel hakkavad pidama Heili Orav ja L. Lindström. Käsikirja toimetamist ja korrektuuri õpetavad E. Uuspõld ja R. Kasik, oskuskeelekorraldust T. Erelt.

Palju uut on aga teoreetilistes valikkursustes. M. Erelt on välja töötanud kursused, nagu süntaktiline tüpoloogia ning sõnaliigid ja grammatilised kategooriad eesti keeles, K. Pajusalul on Võru murde kursus ja koos L. Lindströmiga peab ta eriseminari eesti murretest (täpsemalt murdekorpusest). Mitmeid kursusi on oma kanda võtnud R. Pajusalu: semantika, pragmaatika, antropoloogiline lingvistika ja keele omandamine. 1999 sügissemestril korraldatakse seminar lapse keele omandamisest, mida peab Marilyn Vihman Ameerika Ühendriikidest. R. Kasik õpetab reklaamikeelt, kriitilist lingvistikat ja peab eriseminari ajakirjanduskeelest. Tartu kirjakeelt õpetab J. Peebo. Alati on olnud võimalus kuulata eesti keele kontakte (B. Klaas) ja valida saab ka üht lähisugulaskeelt (liivi – T.-R. Viitso, vadja – H. Heinsoo).

Endiselt kuulub professori koormusse magistri- ja doktoriõppe korraldamine. Eesti keele magistrantuuris on kavas magistri-

seminar, kõrgkooli praktika, eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine. Doktorantide programmis on doktoriseminar, kõrgkooli praktika ning eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine.

2000/01

1. septembrist 2000 asub tööle eesti keele ajaloo ja murrete õppe-
tooli korraline professor Karl Pajusalu.

Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnale kohustuslikud üldained on enam-vähem samad, seda ka mahu osas. Eesti õige-
keelsuse ja väljendusõpetuse kursuse peavad M. Madisso ja V.-L. Kingisepp. Teiste ainete osas muutusi ei ole. Alamaste kursused on samad, kuid on paar vahetust õppejõududes: keele varieerumist õpetab nüüd T. Hennoste ja proseminari juhatama on võetud lisaks K. Lepajõe. Keskastme kohustuslikke aineid ei ole muudetud. Üht seminarirühma juhendab R. Pajusalu.

Ülemastme kohustuslikes kursustes palju muutusi ei ole. Murdepraktikat Lõuna-Eestis juhendab õppeülesande täitja E. Saar. Valikkursuste jagunemine teoreetilisteks ja keelekorralduslikeks püsib. Sel aastal soovitatakse valida 4 AP ulatuses teoreetilisi või 4 AP keelekorralduslikke kursusi. Valikkursuste osas on seis ka suhteliselt muutumatu. Lähisugulaskeelest on võimalik valida kas liivi keelt (T.-R. Viitso) või vadja keelt (H. Heinsoo). Kursuse baltistikast peab B. Klaas ja läänemeresoome keelte võrdleva grammatika kursus on T.-R. Viitsol. Vestlusanalüüsi seminar (telefonisuhtlus) on Andriela Rääbisel. Uute kursustega esineb ka R. Kasik – tekstianalüüs ja keelekorraldusliku valik-
ainena tekstianalüüsi eriseminar.

Magistriseminarit juhendavad sel aastal M. Erelt ja K. Pajusalu. M. Erelt kannab hoolt järgmiste kursuste eest: kõrgkooli praktika, eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine, eesti keele uurimise ja keelekorralduse põhiprobleemid. H. Õim peab kursuse teoreetilise keeleteaduse aktuaalsetest suundadest nii magistri- kui ka doktoriõppes.

Doktoriõppes juhendab doktoriseminarit ja kõrgkooli praktikat M. Erelt ning konsulteerib doktorante individuaalkava järgi läbitavates ainetes, nagu eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine ning eesti keele uurimise aktuaalseid probleeme.

2001/02

Õpetus jätkub vanas vaimus. Üldainete hulka kuuluva eesti õigekeelsuse ja väljendusõpetuse kursus on M. Madissol ja V.-L. Kingisepa asemel K. Lepajõel. Alamaste õppekavas võrreldes eelmise aastaga muutusi ei ole, jätkavad ka kõik samad õppejõud.

Keskastme programmis on samad kohustuslikud ained, kuid sel õppeaastal ei loeta kõiki kursusi, näiteks ei ole eesti keele häälikuloo ja murrete kursust, kuna K. Pajusalu töötab Helsingi ülikoolis. Lauseõpetuse kursusel õpetab M. Ereltile lisaks teadur Kadri Muischnek, kelle hooleks on harjutustunnid. Töö eesti keele seminaris on korraldatud kolmes rühmas: juhendavad R. Kasik, M. Madisso ja R. Pajusalu.

Ülemastme kohustuslikku programmi ei ole muudetud, kuid sel aastal ei peeta loenguid eesti keele ajaloolisest grammatikast. Murdepraktika korraldatakse Lõuna-Eestis ja juhendajaks on E. Saar. Käsikirja toimetamise ja korrektuuri kursust on R. Kasiku kõrval õpetamas K. Kern. Ülemastme postseminari juhendab M. Erelt. Teoreetilistest valikainetest on M. Erelt välja töötnud keeletüpoloogia kursuse. Kavas on Võru murre I ja Võru murre II (õppejõuks õppeülesande täitja E. Saar). Eesti keele kontaktid on endiselt B. Klaasil. Kursusi semantikast, pragmaatikast ja antropoloogilisest lingvistikast peab R. Pajusalu. R. Kasik õpetab reklaamikeelt ja tekstianalüüsi ning tal on ka tekstianalüüsi eriseminar. Lingvistilise kommunikatsiooni teooriate kursuse ning kursuse „Keel, kommunikatsioon ja kognitiivsus” peab Silvi Tenjes. Suulise avaliku suhtluse analüüsi kursus on A. Rääbisel.

Magistriõppes juhivad magistriseminari M. Erelt ja K. Pajusalu. M. Erelti juhendada on ka kõrgkooli praktika, eesti keele uurimise ja keelekorralduse põhiprobleemid ning eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine.

Doktoriõpe läheb endise skeemi järgi: doktoriseminar (M. Erelt ja H. Õim), eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine (M. Erelt), kõrgkooli praktika (M. Erelt, H. Õim), eesti keele uurimise aktuaalsed probleemid (M. Erelt). H. Õim on enda kanda võtnud järgmised distsipliinid: keeleuurimis- ja kirjeldusmeetodid, keele struktuuri tasandid, magistri- ja doktoriõppes aga kursused teoreetilise keeleteaduse aktuaalsetest suundadest, teoreetilise keeleteaduse probleeme ja tulemusi, keeleteadus ja naaberteadused.

2002/03

Sellest õppeaastast läheb filosoofiateaduskond nagu kogu Tartu ülikool üle uutele, 3+2 õppekavadele. Need hakkavad kehtima 2002/03 sisseastujatele (vt selle kohta lähemalt M. Eretilt kirjutist käesolevas kogumikus).

Varem ülikooli astunud üliõpilased jätkavad endise õppekava järgi. Alamastme õpetus sujub vana plaani järgi, kuid sel aastal ei peeta sissejuhatust eesti keele uurimisse, eesti kirjakeele sõnavara ega eesti kirjakeele ajaloo kursust. Keskastmes peetakse aastase vaheaaja järel eesti murrete ja häälikuloo kursused (E. Niit). Pärast vaheaega oli sügissemestril keelekorralduse kursus (T. Erelt). Seminari juhendamises vahetab E. Niit välja R. Pajusalu. Ülemastme kohustuslikku kava järgides loetakse ka eesti keele ajaloolise grammatika kursust (E. Niit), eesti keele postseminar on M. Eretil. Murdepraktikat viivad läbi E. Saar ja E. Niit, käsikirja toimetamine ja korrektuur on R. Kasikul, nimekorraldus P. Pällil ja oskuskeelekorraldus T. Eretil. Teoreetilistest valikainetest on Sulev Ival kursus Võru murdest. Reklaamikeel, tekstianalüüs ja eriseminar tekstianalüüsist on R. Kasikul. Uue kursuse antroponomastikast (isikunimedest) pakub välja doktorant Kairit Henno.

Magistri- ja doktoriõpet juhendab endiselt M. Erelt. Uue, ainult kraadiõppuritele mõeldud kursusena on lisandunud eesti keele süntaksi eriseminar.

Seoses uuele õppekavale üleminekul on esimese aasta üliõpilastele seatud sisse eesti keele suulise ja kirjaliku väljenduse õpetuse kursus kogu filosoofia- ja usuteaduskonnas ning sotsiaalteaduskonna eripedagoogikaosakonnas. Õpetajatena töötavad K. Kaljumägi, K. Kern, K. Lepajõe, M. Rõigas (Madisso), E. Niit, U. Pirso.

Kokkuvõtvat

Eesti keele õppetooli töös on aastakümneid püsinud sisuliselt muutumatu ained, mis möödapääsmatult kuuluvad iga eesti keele spetsialisti või õpetaja teadmiste hulka. Ka Nõukogude okupatsiooni ajal õpetati kogu aeg tänapäeva eesti keelt, eesti keele ajalugu, dialektoloogiat ja eesti keele õpetamise metoodikat. Kõik need distsipliinid püsivad õppekavades pikki aastaid. Ainesüsteem ja astmeline õpetus tõid kaasa peamiselt selle, et kõiki neid aineid ei õpetatud kõikidele filoloogidele kohustuslikult ühesuguse süvenemisastmega. Tänapäeva eesti keele kursusest eristusid näiteks suulise ja kirjaliku

väljenduse õpetus ning eesti õigekeelsus. Need kaks olid kohustuslikud kõigile eesti filoloogidele ja isegi muude alade üliõpilastele, kes soovisid oma õpingute käigus sooritada mõnd astet eesti filoloogia kavast. Muud tänapäeva eesti keele kursuse osad (vormiõpetus, lauseõpetus jt) olid kohustuslikud ainult eesti keelt peaainena õppijaile, teistele vabalt valitavad. Erialati valitavad olid ka eesti keele ajaloo ja eesti murrete kursus. Eesti keele õpetamise metoodikat õpetati ainult nendele, kes tahtsid saada õpetajakutset. Eesti keele ja kirjanduse õpetaja kutse taotlejad pidid arvestama sedagi, et nii eesti keeles kui ka kirjanduses pidi neil olema sooritatud kumbki neist ainetest vähemalt keskastmes.

Teise poole eesti keele õppetooli tööst moodustasid nn erikursused. Viimases täiesti nõukogudeaegses õppeplaanis, kinnitatud 28. oktoobril 1985, oli niisuguseid alates viiendast semestrist ülikooli lõpuni kokku kaheksa. Osa neist püsis muutumatuna mitu õppeaastat järjest, mõni asendati vahel ka teisega. Erikursuste arv hakkas uues ülikoolisüsteemis küllaltki kiiresti kasvama ja vahelduma, osalt olenevalt sellest, mida olid süvitsi uurinud vastavad õppejõud. Tihti hakati õppejõude kutsuma väljastpoolt õppetooli, teaduskonda või ülikooli, ka välismaa ülikoolidest. 1989/90. õppeaastal oli 11 nimetust erikursusi ja seminare, 1990/91. õppeaasta kavas 23 õppenädala ulatuses ilma täpsemalt loetlemata, 1991/92. õppeaastal 15 nimetust erikursusi 21 õppenädala mahuga jne. Igal õppeaastal asendati mõni erikursus, mis tegi üliõpilasele võimalikuks kuulata veel enam aineid. Tuli juurde ja vaheldus ka üldisema haardega kursusi, näiteks sissejuhatus eesti keele uurimisse, eesti keelesugulus, keelekorralduse ajalugu jt. Kõik see muutis suurel määral õpetuse sisulist poolt nii õppejõududele kui ka üliõpilastele.

Õppetöö korralduslik külg – ainesüsteem ja liigendus astmeti – on palju ühtlasemaks muutunud. 1995. a välja antud “Filosofiateaduskonna õppekavade” seletuskirjas räägitakse aineeloendist ja liigendusest astmeti, iga õppeaine mahust ainepunktides, liigendamise kohustus- ja valikaineteks (alternatiiv- ja vabaaineteks). Samas märgitakse, et mitte kõigi osakondade õppekavad ei sisalda kogu informatsiooni, ja palutakse puudujääkidesse suhtuda mõistvalt, sest on osakondi, kus õppekava lõplik viimistlemine on raske katsumus (lk 10).

Samast õppekava sissejuhatausest selgub, et eesti filoloogia ja ajaloo osakonnas rakendatud ainekäsitluse põhjalikkust märkiv jaotus alam-, kesk- ja ülemastmeks ei ole meeltnööda kõigile tea-

duskonna osakondadele. Mitmel pool peetakse kinni õppeaastate süsteemist, mis põhimõtteliselt sarnaneb endise kursusesüstee- miga. 40 ainepunkti kogunud üliõpilane loetakse II aasta üliõpila- seks jne. Peetakse võimalikuks, et üliõpilase kogutud punktide arv varieerub semestrite kaupa, aga õppeaasta jooksul tuleb 40 aine- punkti kokku saada. Vastasel juhul tudeng eksmatrikuleeritakse ja ennistamist saab taotleda aasta pärast, kui on vabu üliõpilaskohti. Eesti filoloogia osakonna nõukogu on olnud hoopis teistsugusel seisukohal. Ka siin on kõne all olnud üliõpilaste eksmatrikuleeri- mine ning 10. veebruaril 1992 (protokoll nr 3) on professor Ago Künnap teinud ettepaneku nõuda üliõpilastelt, kes pole pikka aega üldse eksameid sooritanud, et nad teataksid, kas nad kavatsevad mingeid eksameid teha, ning ainult siis, kui nad ei vasta, võiks nad eksmatrikuleerida. Nõukogu on selle ettepanekuga nõus olnud. Filoloogid ongi olnud arvamusel, et kui üliõpilane õpib näiteks töö kõrvalt, ei ole tal võimalik rangetest tähtaegadest õppetöös kinni pidada. Tema hoidmine üliõpilaste nimekirjas pikemat aega ei maksa aga midagi.

Niisuguseid ja teisi sellelaadilisi eriarvamusi oli siis ja hiljemgi. Uute ja sobivamate õppekorralduse meetodite otsimine jätkus.

1995/96 korraldatakse töö ümber – erikursused jaotatakse teo- reetilisteks ja keelekorralduslikeks. Õppekava on stabiliseerunud, vahetuvad vaid valikkursustena pakutavad ained. 1990. aastate teisel poolel on märgatavalt suurenenud teoreetiliste valikkursuste hulk, seda eriti grammatika teoreetiliste käsitluste ja keeletüpoloogia osas. Uue alana on tulnud reklaamikeel ja tekstianalüüs. Mitmekülgsed ja uudsed on kursused ka üldkeeleteaduse alalt, nt semantika, prag- maatika jt. Aja märgiks on kõigile kohustuslik arvutiõpetus, samuti kursus arvuti kasutamisest keeleuurimisel. On loodud arvutilingvis- tika eriharugi. Koostamisel on eesti kirjakeele ja murdekorpused, mille baasil on valminud seminari- ja lõputöid. Oluline uus õppe- aine ja ka uurimissuund on eesti keele suulise kõne ning suhtle- mise uurimine, mis põhineb suulise kõne korpusel, mille loomisel on osalenud kõik üliõpilased, lindistades ja analüüsides kõnekeelt. Kuid 2000. a kevadest algab ettevalmistus üleminekuks uutele õppekavadele, mis näeb ette kolmeaastase põhiõppe ja kaheaastase spetsialiseerumise. See omakorda toob kaasa õppeainete süsteemi ümberkorraldamise ja 2002/03. õa-l uue õppekava.

KIRJANDUS

- Eesti filoloogia osakonna 1990/1991.–1996/1997. õa. õppeprogrammid (õppekavad). Nim nr 62; s nr 143 (TÜ arhiiv).
- Eesti filoloogia osakonna 1991.–1997 a. õppe- ja teadustöö aruanded. Nim nr 62; s nr 142 (TÜ arhiiv).
- Eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekute protokollid 1998. Käsi-kiri uurali keelte õppetoolis.
- Eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekute protokollid. Alustatud 6. jaan. 1992. a. Lõpetatud 22. dets. 1997 a. Nim nr 62; s nr 141 (TÜ arhiiv).
- Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonna õppekava 1995/1996. õppeaastaks. Tartu, 1995.
- Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonna õppekava 1996/1997. õppeaastaks. Tartu, 1996.
- Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna nõukogu koosolekute protokollid 1999–2000. Käsi-kiri uurali keelte õppetoolis.
- ENSV Riikliku Hariduskomitee kolleegiumi otsus 22.06.1989. Nim nr 1, s nr 1325 (TÜ arhiiv).
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 1997–98.
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 1998–99.
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 2000–2001. Tartu, 2000.
- Huno Rätsepa isiklik arhiiv.
- Rahva Hääel nr 20 (14011), 22. jaanuar 1989.
- Tartu Ülikool. Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu, 1991.
- Tartu Ülikool. Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu, 1992.
- Tartu Ülikool. Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu, 1993.
- Tartu Ülikool. Filoloogiateaduskond. Õppekavad. Tartu, 1992.
- Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Filosoofiateaduskonna õppekavad. Tartu, 1995.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. õppeaastal. Tartu, 1994.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1994/95. õppeaastal. Tartu, 1994.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1996/97. õppeaastal. Tartu, 1996.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1997/98. õppeaastal. Tartu, 1997.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1998/99. õppeaastal. Tartu, 1998.

- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1999/2000. õppeaastal. Tartu, 1999.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2000/2001. õppeaastal. Tartu, 2000.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2001/2002. õppeaastal. I kd. Tartu, 2001.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2002/2003. õppeaastal. I kd. Tartu, 2002.
- Tartu Ülikooli valikkursuste kava 1992/93. õppeaastal. Tartu, 1992.
- TÜ eesti keele õppetooli arhiiv.
- TÜ nõukogu koosolekute protokollid. Kõide I, nim nr 1, s nr 1358 (TÜ arhiiv).
- TÜ nõukogu koosolekute protokollid. Kõide II, nim nr 1, s nr 1358 (TÜ arhiiv).
- Учебный план. Специальность 2002 Эстонский язык и литература (с указанием специализации). Kinnitatud 28. oktoobril 1985 (eesti keele õppetooli arhiiv).
- Учебный план. Специальность № 02.19 eesti keel ja kirjandus. Kinnitatud 11. juunil 1989. a (eesti keele õppetooli arhiiv).

2002. AASTA KÕRGHARIDUSREFORM JA EESTI KEELE ÕPE TARTU ÜLIKOOLIS

Mati Erelt

Uue aastatuhande teisest õppeaastast alates kehtivad Eesti ülikoolides uued õppekavad. Bakalaureuseõpe ei ole enam neljaaastane, vaid kolmeaastane. Sellele järgneb kaheaastane magistriõpe kas erialaõppena või õpetajakoolitusena. Mõlemad annavad tulemuseks magistrikraadi. Et bakalaureuseõpe ja magistriõpe kestavad kokku viis aastat ja magistriõppesse pääseb kaks kolmandikku ülikooli astunutest, seega praktiliselt kõik bakalaureuseõppe läbinud, siis tegelikult tähendab uus õppekorraldus taas eelmise reformi eelset õppemahtu.

Ülemineku uutele õppekavadele tingis vajadus viia Eesti kõrgharidussüsteem kooskõlla loodava Euroopa kõrgharidussüsteemiga. Viimase põhimõtted pandi paika 1999. aastal Bolognas toimunud Euroopa haridusministrite nõupidamise deklaratsioonis. See nägi muu hulgas ette kaheastmelise õppe, s.o bakalaureuse- ja magistriõppe juurutamist, ühtse ainepunktide süsteemi loomist, kraadide vastavusse viimist jms. Kõike selleks, et õppimine ja töötamine mis tahes Euroopa Liidu liikmesriigis saaks kõigile võimalikuks. Bakalaureuse- ja magistriõpe ning ainepunktide süsteem olid meil tegelikult juba 1991. a reformiga loodud, mistõttu nii mõnedki pidasid Eesti kõrghariduse uut reformimist tarbetuks. Tegelikult peetakse Bologna deklaratsioonis kaheastmelise õppe all silmas valmis spetsialisti koolitamise kaheastmelisust. Meie senises kõrghariduses jõuti tööturul aktsepteeritava spetsialistini juba bakalaureuseõppega. Bakalaureus oli spetsialisti kvalifikatsioon, magister aga fakultatiivne teaduskraad, mida läks vaja peamiselt vaid akadeemilistele ametikohtadele kandideerimisel. Uue süsteemi järgi ei anna bakalaureusekraad suurt midagi rohkemat kui võimaluse õpinguid jätkata. Spetsialistiks saab alles magistrikraadi omandamisega.

Uute õppekavade iseloomulikke jooni väidetakse olevat suurem ühisosa teiste õppekavadega – **nii laiem põhi kui ka kombineerumisavarus**. Mingil määral see tõesti nii on. Tulevane eesti

keele spetsialist saab üsna vabalt ühendada eesti keele õpinguid muude, ka üsna filoloogikaugete erialade omandamisega. Ei saa aga öelda, et niisugused võimalused seni üldse puudusid. Ja mis hariduse laiemasse põhja puutub, mida nn valdkonnaõppe alusmoodul annab, siis eesti filoloogide puhul toob humanitaarvaldkonna alusmoodul varasematele kohustuslikele üldainetele juurde vaid 4 AP üldist usundiõpetust ja 2 AP eetikat, vähendades kompensatsiooniks võõrkeelte õpet. Nii et tegelikult põhi palju laiemaks ega paremaks ei muutu.

Rohkem kui laiapõhjalisus ja interdistsiplinaarsus on uuele õppekavale tunnuslik õppe **teoreetilise poole osatähtsuse suurenemine ning uurimusliku poole vähenemine** eelmise õppekavaga võrreldes. Varem pidi üliõpilane, kes oli valinud oma põhierialaks eesti keele, käima bakalaureuseõppes kolmes seminaris (proseminaris, seminaris ja postseminaris) ning üldjuhul tuli tal kirjutada kolm tööd (proseminaritöö, seminaritöö ning bakalaureusetöö). Kokku andsid need seminarid ja kirjatööd 21 AP, teoreetilised ained 39 AP. Magistriõppes suurenes uurimusliku poole osakaal veelgi. Magistritöö andis poole ainepunktidest, s.o 40 AP. Kui sellele lisada magistriseminar, artiklite kirjutamise ja ettekannete pidamise eest saadavad ainepunktid jms, siis tuleb uurimusliku poole mahuks senises magistriõppes tervelt 58 AP ning teoreetilisele poolele jääb 22 AP. Kahe astme peale kokku oli suhe seega 79 : 61 (=140) uurimusliku poole kasuks. Praeguses bakalaureuseõppes moodustavad suuna- ja erialamoodul 32 AP, millest ainult 4 AP annab seminar. Kui juurde arvestada ka bakalaureusetöö 4 AP, siis praeguses bakalaureuseõppes on uurimusliku ja teoreetilise poole suhe 8 : 28 uurimusliku kahjuks. Magistriõppes annab magistritöö kõigest 20 AP. Kui lisada sellele seminari 8 AP, saame uurimusliku ja teoreetilise õppe suhteks 28 : 48 uurimusliku kahjuks. Kahe astme peale on uurimusliku ja teoreetilise suhe seega 36 : 76 (=112) uurimusliku kahjuks. Niisiis võimaldab uus õppekava viie aasta jooksul omandada rohkem teoreetilisi teadmisi kui senine õppekava kuue aasta jooksul (76 AP senise 61 asemel). See on loomulikult hea, kuid uurimusliku õppe nii suur vähendamine (36 AP senise 79 AP asemel) teeb murelikuks.

Erialaõppe põhikoormus langeb magistriõppele. Kui bakalaureuseõppes õpitakse eriala 36 AP, seejuures erialaaineid 28 AP, siis magistriõppes õpitakse eriala 76 AP, seejuures erialaaineid 48 AP. Magistriõppe erialaained on kolm 8-ainepunktilist plokki kohustuslikke erikursusi tänapäeva eesti keelest (gramma-

tika, tekstianalüüs ja suuline kõne), eesti keele ajaloo ja murretest (eesti keele sõnavara ajalugu ja keelekontaktid, eesti keele ajalooline grammatika, erikursus eesti murretest, erikursus eesti keele ajaloo ja varieerumise uurimismeetoditest) ja teoreetilise keeleteadusest ning 4-ainepunktiline plokk keelekorraldusest (käsikirja toimetamine ja korrektuur, oskuskeelekorraldus ning nimekorraldus). Neile lisandub 16 AP valikaineid üldkeeleteadusest (nt keeletüpoloogia, semantika, pragmaatika ja vestlusanalüüs, antropoloogiline lingvistika, sotsiolingvistika, psühholingvistika ja neurolingvistika, keele omandamine, kommunikatsiooniteooriad, generatiivne lingvistika ja optimaalsusteooriad jne). See on väga mitmekesine ja heal tasemel õppekava, mille läbinu peaks saama korraliku teoreetilise ettevalmistuse oma erialaseks tööks.

Magistriõppe edukalt lõpetanu diplomile märgitakse *eesti ja soome-ugri keeleteaduse magister (eesti keel)*, õpetajakoolituse läbinu puhul on kraadi nimetuseks *humanitaarteaduste magister (eesti keele ja kirjanduse õpetaja)*. **Magister on kõrgharidusega spetsialisti lõppkvalifikatsioon, mitte enam teaduskraad.** Ainaks teaduskraadiks jääb uue süsteemi kohaselt doktorikraad, nagu on ka paljudes teistes riikides. Esialgu jääb lahtiseks, millised on uute magistrite võimalused akadeemilistele ametikohtadele kandideerimisel. Kas nad saavad näiteks töötada teadusprojektide põhitäitjatena. Kui magistrikraad pole teaduskraad, siis ei peaks neil seda võimalust olema. Sel juhul aga tekib varsti raskusi uurijarühmade komplekteerimisega, sest on päris kindel, et doktoriõpe üksi ei suuda anda vajalikul määral teadlasi. Teiselt poolt, kui anda uutele magistritele samad õigused mis senistel, siis tekitab see viimastes kindlasti pahameelt. Samade õiguste saamiseks on senised magistrid pidanud välja pingutama 240 AP, uued magistrid ainult 200 AP. Mõistlikku ja õiglast lahendust esialgu pole.

Nii õppeainete arvu kui ka juhendamist vajavate magistrantide arvu tunduv suurenemine tähendab **dotsendi tasemel õpetuse suurenemist ja mitmekesisustumist**. Praegusel õppejõudude koosseisul on raske sellega üksi toime tulla, vaja on koostööd teiste keeelasutustega. Juba praegu on meil keelekorraldus suures osas Eesti Keele Instituudi teadurite õpetada. Koostamisel on koostööleping Eesti Keele Instituudiga, mis võimaldaks ka instituudi teisi kvalifitseeritud uurijaid õppetöösse kaasa tõmmata. Vajalik on muudegi välisõppejõudude kutsumine.

Uue õppekorralduse häid külgi on **eesti keele õppe laiendamine mittefiloloogidele**. Eks teiste erialade üliõpilastele ole eesti

keelt õpetatud varemgi, kuid nüüd on see 4 AP ulatuses muudetud kohustuslikuks kõigile humanitaaridele. Järgmine samm oleks see muuta kohustuslikuks kõikide erialade üliõpilastele. Arvestades eesti keele väljendusoskuse üldist kehvapoolset taset, tegigi Eesti keelenõukogu 2002. aastal ettepaneku täiendada ülikooliseadust vastava sättega. Esialgu see läbi ei läinud (ja ettepanek oligi toorevõitu), kuid ilmselt tuleb see taas päevakorda valmiva keelestrateegia arutamisel. Muidugi tooks niisuguse ettepaneku aktsepteerimine kaasa suure koormuse eesti filoloogidele, kuid asi väärib vaeva.

EESTI KEELE ÕPPE JA UURIMISE KRONOLOOGIAT TARTU ÜLIKOOLIS

- 24. (vkj 12.) IX
1803** Tsaar Aleksander I kinnitab Keiserliku Tartu Ülikooli põhikirja, milles on filosoofiateaduskonna õppejõudude loetelus nimetatud ka eesti ja soome keele lektori (õpetaja) ametikoht.
- 1803–1809** Esimene eesti ja soome keele lektor on Tartu linnakooli inspektor ja Tartu Jaani koguduse ülemõpetaja Friedrich David Lenz.
- 1810–1817** Eesti keele lektor on Otepää koduõpetaja Georg Philipp August von Roth, esimese eestikeelse nädalalehe väljaandja Johann Philipp von Rothi poeg.
- 1817–1822** Eesti keele lektorina töötab Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Ludvig Wilhelm Moritz.
- 1826–1837** Eesti keele lektor on Tartu kreiskooli inspektor ja Jaani kiriku abiõpetaja Johann Samuel Friedrich Boubrig, kes erinevalt oma eelkäijast huvitus eesti keele, rahvaluule ja kombestiku uurimisest.
- 1837–1841** Esimene eestlane Tartu ülikooli eesti keele lektori ametikohal on Dietrich Heinrich Jürgen-son, Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetanu, kes samal ajal töötas Tartu õpetajate seminari inspektorina ja Õpetatud Eesti Seltsi sekretäri-
rina. Jürgen-son õpetas esimesena eesti kirjan-
duse ajalugu.
- 1842–1850** Eesti keele lektor on eesti kultuuri suurkuju Friedrich Robert Faehlmann, kes praktiliste keeletundide kõrval pidas teaduslikke loen-

- guid eesti keele vormiõpetusest ja muudest keeleprobleemidest.
- 1852–1874** Eesti keele lektor on Tartu gümnaasiumi õpetaja, hilisem inspektor Carl Ferdinand Mickwitz, kes eesti kultuuriloos sai kurikuulsaks tsensorina, “Kalevipoja” teksti kärpimane.
- 1874–1886** Eesti keele lektor on Mihkel Veske, esimene eestlasest doktorikraadiga keeleteadlane, tuntud eesti ja soome-ugri keelte uurija.
- 1876** Mihkel Veske alustab soome keele õpetamist Tartu ülikoolis.
- 1879** Ilmub Mihkel Veske “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”
- 1889–1909** Eesti keele lektor on Karl August Hermann, teine doktorikraadiga eesti keeleteadlane, esimene eestikeelse grammatika (1884) autor, väljapaistev isik eesti kultuuriloos.
- 1909–1919** Eesti keele lektor on Jaan Jõgever.
- 1919** Avatakse eestikeelne Tartu ülikool, teiste hulgas luuakse eesti keele, läänemeresoome keelte ning uurali keelte professor.
- 1919–1924** Esimene eesti keele professori kohusetäitja ja korraline professor on Jaan Jõgever. Kasutusele tuleb eesti keele eriala õppekava (kolmes erinevas ulatuses – *laudatur*, *cum laude approbatur* ja *approbatur*).
- 1919–1938** Eesti keele lektor on tuntud keelekorraldaja ja oskussõnavara arendaja Johannes Voldemar Veski.
- 1920** Tartu ülikooli juurde asutatakse Lauri Kettunenini initsiatiivil Emakeele Selts.

- 1921 Lauri Kettuneni initsiatiivil luuakse eksperimentaalse foneetika laboratoorium
- 1922 Hakkab ilmuma Emakeele Seltsi ajakiri Eesti Keel.
- 1924 Andrus Saareste kaitseb esimesena Tartu ülikoolis eesti keele alal doktoriväitekirja “Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes”
- 1925–1941 Eesti keele professor on Andrus Saareste.
- 1926–1933 Teise eesti keele lektorina töötab tuntud keeleuendaja Johannes Aavik.
- 1931 Andrus Saareste algatusel luuakse ülikooli juurde Eesti Keele Arhiiv, mille ülesandeks on murdeainestiku kogumine, säilitamine ja uurimine.
- 1939 Doktoriväitekirja kaitsevad Paul Ariste (“Hiiu murrete häälikud”) ja Mihkel Toomse (“Eesti ta-, tä-verbide konsonantsest liitumisest”).
- 1940 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kinnitab ülikooli põhikirja, kus ülikooli allüksusteks on kateedrid.
- 1941–1944 Eesti keele professori kohusetäitja ja professor on Mihkel Toomse.
- 1944 Luuakse eesti keele ja soome-ugri keelte kateeder, mille juhatajaks saab professor Paul Ariste.
- 1945 Tööd jätkab foneetika laboratoorium.
- 1945 Luuakse üliõpilaste keelering, tulevane eesti keeleteadlaste taimelava.
- 1946 Eesti keele ja soome-ugri keelte kateeder jagu-

- neb eesti keele kateedriks ja soome-ugri keelte kateedriks.
- 1946–1956** Eesti keele kateedri juhataja on akadeemik professor Johannes Voldemar Veski.
- 1946–1968** Johannes Voldemar Veski on Emakeele Seltsi esimees.
- 1947** Luuakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, mille murdeuurimistööd juhatab (1947–1952) Arnold Kask, õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektorit (1947–1952) Johannes Voldemar Veski.
- 1952** Arnold Kase juhtimisel alustatakse eesti keele kateedri murdearhiivi loomist, sest senised Tartus olnud Emakeele Seltsi murdematerjalid viiakse koos Keele ja Kirjanduse Instituudiga Tallinnasse.
- 1954** Juhan Peegel rajab eesti keele kateedri õppejõuna eesti filoloogia osakonna juurde žurnalistika eriharu, millest hiljem saab iseseisev osakond.
- 1955** TRÜ nõukogu tunnistab Arnold Kase uurimuse “Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” filoloogiadoktori kraadi vääriliseks.
- 1955** Hakkab ilmuma Emakeele Seltsi aastaraamat.
- 1956** Eesti keele kateedrit hakkab juhatama Arnold Kask (professorikutse 1957).
- 1957** Eesti keele kateedris alustatakse patareimagnetofoni abil murrete helilindistamist.
- 1960** Huno Rätsep hakkab lugema struktuuralse lingvistika erikursust, millele järgneb keeleteaduse uute suundade käsitus.

- 1961** Eesti keele kateedris rakendatakse esmakordselt uut õppetöövormi – õpet individuaalplaani alusel. Esimese üliõpilasena saab individuaalõppeplaani struktuurse lingvistika alal Mati Hint.
- 1961** Professor Arnold Kask valitakse Eesti NSV TA korrespondentliikmeks (1989 nimetatakse ümber Eesti TA akadeemikuks).
- 1962** Individuaalplaani alusel hakkavad õppima Haldur Õim ja Mati Erelt struktuurset ja matemaatilist lingvistikat ning Kristjan Torop terminoloogiat, järgnevatel aastatel lisanduvad individuaalplaanid mitmel kitsamal erialal.
- 1963** Eesti keskkoolide vanemate klasside õpilastele hakatakse korraldama emakeele- ja kirjandusolümpiaade.
- 1965** 21. detsembri ööl süttib peahoones tulekahju, milles hävib eesti vanema kirjakeele sedelkogu, üliõpilaste kursuse- ja seminaritöid, kateedri raamatuid jm, kateeder jääb aastaks ilma tööruumidest.
- 1965–1973** Eesti keele kateedri juures tegutseb Huno Rätsepa juhtimisel generatiivse grammatika grupp (GGG), mis toob eesti keeleteadusesse uusi suundi. Grupi väljaannetena hakkavad ilmuma kogumikud “Keel ja struktuur” ja “Keele modelleerimise probleeme” GGG liikmetest kujunevad hiljem nimekad eesti keele uurijad.
- 1966** Pannakse alus eesti vana kirjakeele sedelkarto-teegile, mis hakkab uuel kujul asendama peahoone tulekahjus hävinud kogu. Töös osalevad leksikograafiapraktika üliõpilased.
- 1967** GGG organiseerib Kääriku spordibaasis üle-

liidulise generatiivse grammatika konverentsi, millest võtab osa üle 70 teadlase Moskvast, Leningradist, Minskist, Kiievist, Tbilisist ja mujalt.

- 1968–1982** Arnold Kask on Emakeele Seltsi esimees.
- 1970** Arnold Kasele antakse Eesti NSV teenelise teadlase aunimetus.
- 1970** Eesti keele kateedri õppejõud hakkavad töötama Soome ülikoolide eesti keele lektori-tena.
- 1972** Hakkab ilmuma eesti keele kateedri sõnavara-kogumik “Sõnasõel”
- 1974** Huno Rätsep kaitses doktoriväitekirja “Eesti keele lihtlause struktuur. Verbikesksed lause-mallid”
- 1975** Huno Rätsep saab eesti keele kateedri juha-tajaks (professor 1977), Arnold Kask jääb konsultantprofessoriks.
- 1979** Luuakse žurnalistika kateeder ja eesti keele kateedrist lahkuvad professor Juhan Peegel, vanemõpetaja Marju Lauristin ja õpetaja Epp Weinrauch-Lauk. Žurnalistika kateedrit hakkab juhatama professor Juhan Peegel.
- 1980** Huno Rätsepale antakse riiklik preemia uuri-muse “Eesti keele lihtlausete tüübid” (1978) eest.
- 1981** Professor Huno Rätsep valitakse Eesti NSV TA korrespondentliikmeks (1989 nimetatakse ümber Eesti TA akadeemikuks).
- 1981** Mati Erelt kaitses doktoriväitekirja “Eesti adjektiivide süntaks”

- 1982–1989** Huno Rätsep on Emakeele Seltsi esimees.
- 1983** Eesti keele ja soome-ugri keelte ringi juhatus koos juhendajate Valve-Liivi Kingisepa ja Tõnu Seilenthaliga korraldab kevadkooli “Keel ja psüühika”, millest saab alguse keeleringi kevad- ja sügiskoolide traditsioon. Ühtekokku peetakse 14 keelekooli.
- 1983** Dotsent Haldur Õim kaitseb doktoriväitekirja “Semantika ja keele mõistmise teooria” (professor 1985).
- 1987** Toimub esimene kirjakeele ajaloo päev “350 aastat eesti grammatikakirjandust”, millest saab aastaid kestev traditsioon.
- 1988** Eesti keele kateedri juurde luuakse eesti keele labor, mida juhendavad Huno Rätsep ja Haldur Õim, juhatab Tiit Hennoste.
- 1989** Luuakse praktilise eesti keele kateeder, juhatajaks on dotsent Jüri Valge.
- 1990–1991** Jüri Valge on filoloogiateaduskonna dekaan.
- 1991** Filoloogiateaduskonna nõukogus kinnitatakse esimene ainesüsteemist lähtuv “Eesti filoloogia osakonna õppeplaan”, mille järgi õppetöö jaguneb alam-, kesk- ja ülemastmeks, kokku 160 õppenädalat.
- 1991** Eesti keele laboris alustatakse eesti kirjakeele tekstikorpuse loomist, millest järgneval aastal saab labori põhiprojekt. Projekti juhib alguses Tiit Hennoste, hiljem Heiki-Jaan Kaalep.
- 1991** Eesti keel lülitub Euroopa Liidu keeletehnoloogia projektidesse (Copernicuse programm jt).

-
- 1992** Ülikooli reformi käigus kaotatakse kateedrid. Luuakse eesti keele professor (Huno Rätsep), läänemeresoome keelte professor (Tiit-Rein Viitso), uurali keelte professor (Ago Künnap) ja üldkeeleteaduse professor (Haldur Õim).
- 1992** Alustab tööd uus eriharu – teatriteadus.
- 1992** Eesti keele õppetool koos Emakeele Seltsiga käivitab nelja-aastase projekti “Eesti murdeainese süvendav kogumine” Projekti juhendavad Karl Pajusalu ja Tiit Hennoste.
- 1993** Praktilise eesti keele kateeder muudetakse eesti keele (võõrkeelena) õppetooliks.
- 1993** 65-aastaseks saanud Huno Rätsep emeriteerub, eesti keele professori kohusetäitjana hakkab õppetooli juhatama dotsent Reet Kasik.
- 1994** Kinnitatakse õppeplan, mille järgi studiumi läbinu saab bakalaureuse kraadi. Eesti filoloogias osakonnas avatakse uus eriharu – ungari keel ja kirjandus.
- 1994** Õppetool korraldab rahvusvahelise konverentsi “Läänemere areaali rahvaste kirjakeelte algusajad”
- 1994** Dotsent Reet Kasik kaitseb doktoriväitekirja “Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles”
- 1994** Professor Haldur Õim valitakse Eesti TA akadeemikuks.
- 1995** Õppetooli asub juhtima korraline professor Mati Ereht.
- 1995** Hakkab ilmuma eesti keele õppetooli toimetiste sari.

- 1995 Luuakse vana kirjakeele uurimisrühm dotsent Valve-Liivi Kingisepa juhtimisel, alustatakse vana kirjakeele tekstikorpuse loomist.
- 1995 Mati Erelt saab riigi teaduspreemia “Eesti keele grammatika” (1993–1995) peatoimetajana, Reet Kasik kaasautorina.
- 1996 Eesti keele õppetool korraldab eesti-soome vana kirjakeele alase seminari, millega jätkatakse kirjakeele ajaloo päevade traditsiooni.
- 1996 Ilmub Mati Erealti toimetatud kogumike “Estonian: Typological Studies” esimene number; praegu on neid viis.
- 1996 Eesti keele õppetool Karl Pajusalu algatusel koos Võru Instituudi ja Emakeele Seltsiga korraldab Kütiorus interdistsiplinaarse konverentsi “Läänemeresoome lõunapiir”
- 1997 Tiit Hennoste käivitab suulise kõne kogumise ja uurimise projekti, hakatakse koostama suulise kõne korpust.
- 1997 Karl Pajusalu saab Turu ülikooli doktoriks väitekirjaga “Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi”, mis pälvib ka Eesti riigi teaduspreemia.
- 1997 Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonnas luuakse uus eriharu – arvutuslingvistika.
- 1997 Eesti keele õppetool korraldab seminari “Väliseesti keel”
- 1997 Eesti keele õppetool koos Võru Instituudiga korraldab Kurgjärvel rahvusvahelise konverentsi “Läänemeresoome väikesed keeled”

- 1997 Mati Erelt valitakse Emakeele Seltsi esimeheks.
- 1998 Eesti keele õppetool korraldab vana kirjakeele päeva “350 aastat lõunaeesti keele grammatikat”
- 1998 Taastatakse foneetika labor, käivituvad uuringud uue kõneanalüsaatori abil.
- 1998 Eesti keele õppetool koostöös Eesti Keele Instituudiga alustab eesti murrete korpuse loomist. Tallinna koordinaator on Jüri Viikberg, Tartus juhivad tööd Karl Pajusalu.
- 1998 Eesti keele õppetool koos Võru Instituudiga korraldab Kurgjärvel konverentsi “Läänemeresoome perifeeriad”, millest võtab osa teadlasi Lätist, Soomest, Karjalast ja Saksamaalt.
- 1998 Heli Laanekask saab ühe koostajana riigi teaduspreemia väljaande “Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832 I–IV. Personalia. Registrid” eest.
- 1999 Eesti keele ja kirjanduse osakond jaguneb kaheks: eesti keele ja soome-ugri keeleteaduse osakonnaks ning eesti kirjanduse ja võrdleva rahvaluule osakonnaks.
- 1999 Kehtestatakse uus kuueastmeline hindamisüsteem A–F.
- 1999 Renate Pajusalu kaitseb doktoritööd “Deiktikud eesti keeles”
- 1999 Eesti keele õppetool korraldab seminari “Eesti keele allkeeled”, millega tähistatakse õppetooli 80. aastapäeva.
- 1999 Professor Birute Klaas valitakse eesti keele

- (võõrkeelena) korraliseks professoriks ja filoloogiateaduskonna dekaaniks.
- 1999** Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond koos Võru Instituudiga korraldab Värskas konverentsi “Keskused läänemeresoome piiridel”
- 1999** Luuakse eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, mille korraliseks professoriks valitakse 2000. aastal Karl Pajusalu.
- 2000** Eesti keele ja soome-ugri keeleteaduse osakond koostöös Joensuu ülikooliga korraldab doktorantidele rahvusvahelise morfoloogia-alase suvekooli.
- 2000** Tartus toimub Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum (üheksas rahvusvaheline fennougristika kongress).
- 2000** Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond koos Võru Instituudiga korraldab Põlvas konverentsi “Läänemeresoome ühendusteel”
- 2001** Eesti keele õppetool korraldab soome-eesti kontrastiivseminari Käärikul.
- 2001** Külli Habicht kaitseb doktoriväitekirja “Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal”
- 2001** Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond koos Võru Instituudiga korraldab Pühajärvel konverentsi “Väikeste keelte kontaktid”, osavõtjaid on 8 riigist.
- 2001** Toimub eesti keele õppetooli tekstilingvistika päev.

- 2002** Eesti ülikoolides hakkavad kehtima uued õppeplaanid, milles bakalaureuseõpe kestab kolm aastat, sellele järgneb kaheaastane magistriõpe kas erialaõppena või õpetajakoolitusena. Mõlemad annavad tulemuseks magistrikaadi.
- 2002** Eesti keele ja soome-ugri keeleteaduse osakond koos Võru Instituudiga korraldab Rõuges rahvusvahelise konverentsi “Läänemeresoome idapiir”
- 2002** Eesti keele õppetool korraldab rahvusvahelised vana kirjakeele, süntaksi ja tekstilingvistika päevad.
- 2003** Doktoriväitekirja kaitsevad: Pire Teras “Lõuna-eesti vokaalsüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine”, Merike Parve “Välted lõuna-eesti murretes” ja Ilona Tragel “Eesti keele tuumverbid”

Koostanud

Valve-Liivi Kingisepp